11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

KAPİTALİZM, AZ GELİŞME, EŞİT OLMAYAN GELİŞME

Robert Brenner
Kapitalizmin Kökenleri

Haldun Gülalp
Frank ve Wallerstein

Sungur Savran
Eşitsiz ve Bileşik Gelişme

Sinan Sönmez
Azgelişmişlik ve Yöntem

Tülay Arın
Bunalım ve Türkiye

Zülküf Aydın
Tarım Sorunu

Korkut Ertürk
Üçüncü Dünya'da Artık Değer Oranı

Saffet Murat Tura
Meta Fetişizmi

Adnan Ekşigil
Popper

Kuvvet Lordoğlu/ Hacer Ansal
Teknoloji Tartışması

Ömer Erzeren
"Millî Uzlaşma"

Gencay Gürsoy, Nail Satlıgan
Sosyalist Parti

Nail Satlıgan Sungur Savran
Mayıs 1886

Yıldırım Koç
ABD ve Türk-İş

Sedef Öztürk
'Kadın ve Ekonomi'

Gülnur Savran
'Hegel' Üzerine

Ragıp Zaralı
'İnsan Hakları'

3

Die Philosophen haben die Welt
nur verschieden **interpretiert**, es
kömmt drauf an, sie zu **verändern.**

Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde
yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli
olan dünyayı **değiştirmektir.**

Brüksel, İlkbahar 1845

ONBİRİNCİ KİTAP DİZİSİ: 3

Mayıs 1986

Kapak : *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı : *Orhan Ofset*
Dizgi/Baskı : *Gözlem Matbaacılık Koll. Şti.*

ULUSLARARASI YAYINCILIK Ltd. Şti.
Klodfarer Cad. No: 31/5
Cağaloğlu - İstanbul

Abone Koşulları (Yılda Dört Kitap):

Yurtiçi	:	4500 TL.		
Yurtdışı	:	A.B.D. (Uçak postası ile)	:	$20
		Büyük Britanya	:	£10
		Federal Almanya	:	32DM
		Fransa	:	110FF

Kapitalizm, Az Gelişme, Eşit Olmayan Gelişme

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Kitap Üzerine

Onbirinci Tez dizisinin bundan altı ay kadar önce çıkan birinci kitabının sunuş yazısında, «bugün içinde yaşadığımız toplumu anlayabilmek ve yarını düşünebilmek için» azgelişmişlik olgusunu doğru kavrayabilmek gerekir demiştik. Elinizdeki üçüncü kitabın merkezî temasıyla ilgili seçiş böyle bir gereksinmeden kaynaklanıyor. Merkezî temayı bu kez, **«kapitalizm, azgelişme, eşit olmayan gelişme»** oluşturuyor. Kitapta yer alan ilk yedi yazının ekseninde, bu temaya ilişkin —daha çok kavramsal ve kuramsal nitelikli— sorunlar var.

Kapitalizmin çelişkiler ve bunalımlarla örülü tarihsel devinimi, farklı toplumsal formasyonlarda, farklı üretim kesimlerinde ve dallarında eşit olmayan gelişmelerle biçimleniyor. Eşit olmayan gelişmenin etkileri yalnızca sermaye birikimi tempolarındaki ve emek verimliliği düzeylerindeki, sermayenin organik bileşimindeki, artık-değer hadlerindeki farklılıkları kapsamakla kalmıyor; çağdaş toplumların her alanında, her düzeyinde ortaya çıkıyor. Böylece eşit olmayan pratikleri, bunalımları, bunalım içinde çözülmeleri, yirminci yüzyıl boyunca dünya çapında adım adım gerileme ve yeniden yapılanmaları içeren kapitalist ilişkiler diyalektiği, kapitalist dünyada yer alan ve emperyalizmin sürekli baskısı altında yaşayan birçok toplumla birlikte Türkiye toplumu için de azgelişmeden doğan sorunları sürekli gündemde tutuyor; bu sorunlara ve azgelişmeye ilişkin tartışmaların önemini korumasına yol açıyor.

Her sorun gibi azgelişme sorununun da tarihsel maddeci bakış açısı içinde doğru kavranabilmesinin yolu eleştiri ve tartışmalardan geçiyor. Bu kitabın merkezî temasıyla ilgili yazılar da, azgelişme sorununun belli yanlarını maddeci açıdan tartışıyor ve eleştiri süzgecinden geçiriyor.

Üçüncü kitabın ilk iki yazısı, «azgelişmenin gelişmesi» (/«bağımlılık») ve «dünya sistemi» kuramlarının önde gelen temsilcileri olan A. G. Frank'ın ve I. Wallerstein'in kuramsal çerçevelerini, temel savlarını ve bu savların siyasal uzantılarını ele alarak eleştiriyor. R. Brenner'ın, gerek kapitalizmin gelişmesi ve feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarına, gerekse, bu bağlamda, Sweezy, Frank ve Wallerstein'ın ku-

ramlarına yönelik eleştiriler arasında kendisine çok gönderme yapılan yazısı, bunlardan ilki. Brenner yazısında, bu üç yazarın, kapitalist gelişmenin dinamiğini, tıpkı klasik siyasal iktidarın kurucularından A. Smith gibi, dünya ticaret ağının ve işbölümünün gelişmesine bağladığını gösteriyor. I. Wallerstein'in, Frank'ın «az gelişmenin gelişmesi» kuramını mantıksal sonuçlarına taşıdığını belirten Brenner, Wallerstein'in savının karşılaştığı temel zorluğun, «göreli artık emeğin» sistematik olarak gelişmesi olgusuyla hesaplaşamamasında ve onu açıklayamamasında yattığını ileri sürüyor. Yazar, bir iktisadi gelişme sürecini, Wallerstein' in görüşlerinin aksine ne daha çok sayıda insanın ve doğal maddi kaynağın dünya ekonomisine katılmasına yol açan ticaret genişlemesinin, ne merkeze artık aktarılmasının, ne de «emek denetimi» sistemlerindeki uzmanlaşmanın belirleyebileceğini düşünüyor. Brenner, kapitalist iktisadi gelişmenin ardında meta üretiminin genelleşmesi ve yaygınlaşmasıyla sonuçlanan tarihsel sürecin yattığına dikkati çekiyor.

Brenner'in yazısından hareket eden H. Gülalp ise, yazısında, Frank'ın ve Wallerstein'in kuramlarını, esas olarak, «azgelişmişlik» konusunda ileri sürdükleri savlar açısından eleştirmeyi amaçlıyor. Gülalp, «neo-Marksist» okulun temsilcileri olarak gördüğü bu iki yazardan Frank'ın azgelişmişlik kuramının ulaştığı sonucu, neo-Marksist okulun temel savı olarak niteliyor. Buna göre, kapitalizmin tarihsel «görevi» dünyayı büyük ölçüde «azgeliştirmektir». Neo-Marksist okulun klasik Marksist düşünce ile kopuşunu yaratan da bu anlayıştır. Zaten Gülalp'e göre «neo-Marksizm», Marksist «kavramlar» yerine Marksist «deyimler» kullanarak bir temel yanılgıya düşüyor. Frank'ın temel kuramsal şemasını, bu şemanın kapitalizmin «çelişkilerini» niteleme biçimi açısından eleştiren Gülalp, daha sonra Wallerstein'in «dünya sistemi» kuramı üzerinde duruyor. Brenner gibi Gülalp da «klasik» yaklaşımın temel özelliklerinin, bu kuramda karşımıza çıktığı kanısında.

Merkezi temayla ilgili yazılardan üçüncüsünde S. Savran, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan azgelişmişlik kuramlarını şu üç ana sorun açısından irdeliyor: tarihsel gelişmenin farklı toplumlarda kendini tekrar edip etmediği (Savran buna «tekerrür» sorunu diyor); kapitalist gelişme/sanayileşme; dışsal/içsel etkenler. Yazar, bu sorunlara yaklaşımı bakımından yalnızca «azgelişmişliğin gelişmesi» okulunu ve bu okulun savlarının siyasal uzantılarını, o okulun temsilcileri saydığı A. G. Frank, S. Amin, A. Emmanuel ve I. Wallerstein'in görüşleri çerçevesinde ele alıp eleştirmekle kalmıyor; bu okulun kendilerine tepki olarak doğduğunu belirttiği, 1960'lı yıllara kadar biri sağda, diğeri solda hakim olan iki ayrı azgelişme kuramını da savları ve siyasal sonuçları açısından eleştiriyor. Bunlardan sağda hakim olanı «modernleşme» kuramı; soldaki ise, o dönemde özellikle azgelişmiş ülkelerin komünist

partilerinde hakim olan «doğrusal» bir evrim şeması anlayışı. Yazar ayrıca, bu üç kuram dışında, «azgelişmişliğin gelişmesi» kuramına karşı çıkan B. Warren'ın yaklaşımını da temel savları ve siyasal sonuçları bakımından eleştiriyor. Yazının son bölümünde ise S. Savran, başta belirtilen sorunlara, ele aldığı kuramların sahip olmadığını düşündüğü farklı ve karşıt bir perspektif içinde doyurucu çözümler bulunabileceğini göstermeye çalışıyor. Bu perspektif, yazara göre, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına dayanıyor.

Bunu izleyen yazı, azgelişmişlik sürecinin çözümlenmesi sorununa yöntem açısından yaklaşıyor. S. Sönmez bu yazısında, az gelişmişlik sürecinin «genel bir model çerçevesinde incelenmesinin kaçınılmaz olduğunu», ayrıca böyle bir çözümlemede uluslararası sermaye birikim modellerinin ve yönelimlerinin dikkate alınması gerektiğini belirtiyor. Ama bu son nokta, tek tek her toplum temelinde üretim güçlerinin, üretim ilişkilerinin ve bunlar arasındaki bağlantıların dikkate alınmayabileceği anlamını taşımıyor. Yazar, gerçekliğin çözümlenmesinde «yapılanmış ve hiyerarşik bir bütün» kavramının yanı sıra incelenen nesnenin somut tarihsel koşulları içinde ele alınmasının önemini vurguluyor.

T. Arın, ilk bölümü **Onbirinci Tez** dizisinin birinci kitabında yayımlanan yazısının bu kitaptaki ikinci bölümünde, kapitalist gelişmenin tarihsel olarak ve içinde yaşadığımız dönemde, azgelişmiş ülkelerde aldığı somut biçimleri, yine «düzenleme kuramı» çerçevesinde, birikim rejimi ve düzenleme biçimi kavramlarına dayanarak inceliyor. T. Arın'a göre «az gelişmiş kapitalizm», özellikleri kapitalist gelişmenin tarihsel olarak varolan en yüksek aşamasına kıyasla saptanabilecek bir olgu. Azgelişmiş kapitalist formasyonların kendi içlerinde büyük farklılıklar gösterdiğini belirten yazar, kapitalist düzenleme kuramının, çevreyi bir bütün olarak alıp toptancı sonuçlara ulaşan «globalist» yaklaşımlara, yani «bağımlılık» tezlerine, «dünya sistemi» tezlerine ve «kapitalizmin öncüsü emperyalizm» tezlerine karşı olduğunu ortaya koyuyor. Öte yandan, bu kuramsal yaklaşımın, kapitalizmin gelişmesinin çözümlenmesinde toplumsal formasyonların iç çatışmalarına ve çelişkilerine birincil önemi verdiği de yazar tarafından belirtiliyor. Azgelişmiş kapitalizme özgü birikim rejimlerinin çeşitliliğinin doğurduğu dinamiklerin ülkeler arasındaki farklılıkları azaltacağına giderek arttırdığı vurgulanıyor. Türkiye'deki birikim rejiminin 1980'li yıllarda taşıdığı özellikler, krizleri ve tıkanıklıkları bu açıdan ele alınıyor ve ihracatın artışı, gelir bölüşümünün düzelmesi, sanayileşmenin ilerlemesi önündeki ciddi engeller tartışılıyor.

Zülküf Aydın'ın yazısı, temayı başka bir yönüyle, tarım sorunu bakımından sürdürüyor. Kapitalist gelişme sürecinde tarımsal yapıların

dönüşümünü açıklamaya çalışan çeşitli yaklaşımları incelemeyi amaçlayan yazı, iki bölüm halinde yayımlanacak. Yazının bu kitapta yer alan ilk bölümü, modern - geleneksel toplum karşıtlığı anlayışına dayalı evrimci «modernleşme» yaklaşımlarının eleştirisiyle başlıyor; soldaki klasik kırsal dönüşüm çözümlemelerinin incelenmesiyle sürüyor. Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Alman Sosyal Demokrasisi içinde, «köylülüğün tasfiyesi» tezi çevresinde ortaya çıkan tartışmalara K. Kautsky'nin katkıları ele alındıktan sonra Sovyetler Birliği'nde Bolşevikler ile Narodnikler arasında köylülüğün yapısına ilişkin tartışmalar, özellikle Lenin'in ve Çayanov'un görüşleri çevresinde özetleniyor; Çayanov kuramına yöneltilen eleştiriler üzerinde duruluyor. Yazının, ileride yayımlayacağımız ikinci bölümünde ise, Türkiye'deki ve diğer azgelişmiş bazı bölge ve ülkelerdeki, köylülük kategorisiyle ve tarımdaki dönüşümle ilgili tartışmalar yer alacak.

Merkezî temayla ilgili son yazı K. Ertürk imzalı. Yazar, bu yazısında, Marksist değer kuramı bağlamında artık-değer kavramını ele alarak azgelişmiş toplumsal formasyonlarda (/«üçüncü dünya»da) bu kavramın nasıl tanımlanabileceğini tartışıyor. Yazıda önce Marksist kuram içinde ücretlerin ve emek gücü değerinin nasıl belirlendiği araştırılıyor; üçüncü dünya ülkeleri bağlamında geleneksel geçimlik sektörün büyüklüğünün ve basit meta üretiminin kalıcı ve yaygın karakterinin artık-değer oranı üzerindeki etkilerine dikkat çekiliyor. Sonra, değer aktarımı süreçleri ve eşitsiz mübadele tartışılıyor. Yazının sonunda, geliştirilen bakış açısı içinde, ithal ikamesine dayalı gelişme politikalarının artık-değer oranı ile ilişkisine değiniliyor ve reel ücretler, işçilerin göreli geçim düzeyi, artık-değer oranı arasında tekdüze bir ilişki olmadığı belirtiliyor.

S. M. Tura'nın ve A. Ekşigil'in yazıları, G. Savran'ın «Yayınlar» bölümündeki yazısıyla birlikte felsefe alanındaki bazı sorunlara yönelik. Tura, «meta fetişizmi» kategorisini Althusser'den ve Balibar'dan kalkarak eleştiriyor ve Marksist psikanaliz temelinde «öznenin kuruluşu» anlayışına dayalı bir ideoloji kavramı geliştirmeye çalışıyor. A. Ekşigil ise, ikinci kitapta yayımlanan ve Popper'ı eleştirdiği yazısının bu kitaptaki ikinci bölümünde, Popper'ın toplumsal bilimler alanındaki seferinin ancak «hayal kırıklığı»na yakın bir duyguyla karşılanabileceğini belirtiyor, Marksizme yönelttiği siyasal eleştirilerin, Marksizmin yaşamakta olduğu krizi tüm ciddiyetiyle algılamayı engellediğini ileri sürüyor. Yazara göre Popper toplumsal bilimler alanında, doğal bilimler alanında olmadığı kadar «deneyci-deneyimci» ve «sezgisel»dir. Ekşigil, Popper'ın «bireyci yöntemi» savunmasındaki sorunlara işaret ettikten sonra egemen pozitivist ideolojiye karşı geliştirdiği ana savların sorunlarını ele alıyor, «realizminin» sınırlarını tartışıyor.

Bu kitapta yeni bir bölümle karşılaşacaksınız. «Tartışma/Yankılar» başlığını taşıyan bu bölümde, önce, H. Ansal'ın **Onbirinci Tez** dizisinin birinci kitabında yayımlanan «Teknolojinin Taraflılığı» yazısı üzerine K. Lordoğlu'nun kaleme almış olduğu düşünceler ve H. Ansal'ın o düşüncelere verdiği yanıtlar yer alıyor. Bu bölümdeki diğer iki yazı, O. Erzeren'in «millî uzlaşma» çağrılarına yönelttiği eleştirileri içeren yazısı ile G. Gürsoy ve N. Satlıgan'ın sosyalist bir partinin gerekliliğini savunan yazıları. Burada, sırf bu son iki yazının ortalamanın üstünde bir polemik dozu tartışmaları nedeniyle, genel bir ilkemizi, her yazının yazar(lar)ını bağladığı ilkesini bir kez daha hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Bundan yüzyıl önce, sekiz saatlik işgünü talebiyle 1 Mayıs'da A.B.D.'de ülke çapında greve giden işçi sınıfını bastırmak ve sindirmek için A.B.D. hakim sınıflarının ve devletinin başvurduğu provokasyon ve saldırılar, dünyanın birçok yerinde emekçilerden yana kesimlerin tepkilerine yol açıyor ve II. Enternasyonal'in kuruluş yılında (1889) aldığı bir kararın da yardımıyla, 1 Mayıs'ın, işçi direnişinin ve kardeşliğinin bir simgesi haline gelmesi sonucunu doğuruyordu. Dünyanın hemen her yerinde işçi bayramı ve uluslararası işçi dayanışma günü olarak kutlanan 1 Mayıs'ın A.B.D. işçi sınıfı tarihine dayanan geçmişi, «Değinmeler» bölümünde N. Satlıgan ve S. Savran imzalı yazıda anlatılıyor. Bu bölümün diğer yazısında Y. Koç, A.B.D.'nin azgelişmiş ülkelerdeki, bu arada Türkiye'deki işçi hareketini yönlendirme çabalarını ele alırken, bu kitabın merkezi temasıyla ilgili bir soruna da eğilmiş oluyor.

Son olarak, üçüncü kitabın «Yayınlar» bölümünde S. Öztürk'ün ve G. Savran'ın, sırasıyla, biri kadın ve ekonomi, diğeri Hegel konusundaki iki kitabı değerlendiren yazılarını ve R. Zaralı'nın yakın zamanda yayımlanan bir kitaptan hareketle insan hakları sorununa dikkati çeken bir yazısını bulacaksınız.

Onbirinci Tez dizisinin dördüncü kitabını sizlere yaz sonunda sunmayı umuyoruz.

11. TEZ
ONBIRINCI TEZ KITAP DIZISI

Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni Smith'çi Marxizmin Eleştirisi (*)

Robert Brenner

Kapitalist yayılma süreci içinde, iktisadi büyümenin sistematik engellerle karşılaşması —«azgelişmişliğin gelişmesi»— Marksist teori için zor soruları gündeme getirmiştir. Bu duruma cevaben, Marx'ın iktisadi gelişmeye ilişkin kavramlarını derin bir biçimde revize etmek güçlü bir eğilim olarak belirmiştir. Kısmen bu, kapitalist genişlemenin, eski üretim tarzlarını çökerterek, yerlerine kapitalist toplumsal üretim ilişkilerini geçirerek ve, bu temel üzerinde, kapitalizmin ilk ana yurtlarındaki kalıbı az çok izleyen bir sermaye birikimi ve iktisadî gelişme sürecini başlatarak az çok doğrudan ve kaçınılmaz bir süreçten geçeceğini tasarlamış olan, **Manifesto'nun Marx'ına gösterilmiş sağlıklı bir tepkiydi.** [...].

Birçok yazar, haklı olarak 19. yüzyılın ortasından bu yana tarihî gelişmelerin, bu «iyimser», ve «ilerlemeci» teşhisi neredeyse yanlış çıkardığını belirtmiştir; kapitalizmin «Üçüncü Dünya»ya ticaret ve sermaye yatırımları yoluyla girişi, kapitalist iktisadî gelişmeyi sağlayamamakla kalmamış, aynı zamanda sözkonusu gelişme karşısına ciddî engeller dikmiştir. [...] Marx'ın, kapitalist yayılmanın, eski üretim tarzlarının yıkıntıları üzerinde, kapitalist toplumsal ilişkilerin yerleştirilmesine yolaçacağı görüşünü temel alarak, dünya çapındaki iktisadî gelişmenin kapitalist mahiyette olacağını öngördüğü açıktır. Fakat, şu durumları varsaysak: ticaret ve yatırım yoluyla kapitalist yayılmanın eski üretim

(*) Bu yazı, ilk kez New Left Review'nun 104. (July-August 1977) sayısında «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism» başlığıyla yayımlanan makalenin yazarın kendisince onaylanmış kısaltılmış versiyonu (Introduction to the Sociology of «Developing Societies», der. Hamza Alavi ve Theodor Shanin, London, Macmillan, 1982, s. 54-71) olup dilimize Sungur Savran ile E. Ahmet Tonak tarafından çevrilmiştir.

tarzlarını parçalamakta başarısız kalışı (Marx sonraları bir ihtimal olarak bu duruma değinmiştir); ya da, gerçekte eski üretim tarzlarını güçlendirmeye yönelişi veya bunlar yerine kapitalist olmayan başka toplumsal üretim ilişkileri sistemlerini yükseltişi. Bu durumda, Marx'ın öngörüsü geçerliliğini yitirecektir. Marx kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin kaynağı konusunda ne düşünmüş olursa olsun, üretim güçlerinin gelişmesi için, yani kapitalist iktisadi gelişme için, sözkonusu ilişkilerin yerleşmesinin kaçınılmazlığı konusunda oldukça sarihtir. Eğer ticaret ve yatırımlar aracılığı ile yayılma beraberinde kapitalist toplumsal-üretken ilişkilere geçişi —ki bu, ifadesini emek gücünün bir meta olarak tam anlamıyla ortaya çıkışında bulur— getirememişse genişleyen ölçekte bir sermaye birikimi de gerçekleşemeyecektir. [...]

Bu problemle karşı karşıya kalan Marksist gelenek içindeki bir dizi yazarın yöntemi, sınıf ilişkilerini, iktisadi gelişme ve azgelişmişlik tahlillerinin merkezinden kaydırmaya yönelmiştir. Ticaretin gelişiminin ve iş bölümünün şaşmazcasına iktisadi gelişmeyi doğurduğu biçimindeki, Adam Smith'den kaynaklanan iyimser iktisadi ilerleme modelinin olumsuzlanması bu yazarların benimsediği bir eğilim olagelmiştir. Fakat, sözkonusu modelin temelinde yatan bireyci-mekanik ön kabulleri terkedememeleri, bu yazarları, merkezi veçheleri bakımından, aşmaya çalıştıkları «ilerlemeci» tezin yansıması sayılabilecek alternatif bir kapitalist gelişme teorisi kurmak zorunda bırakmıştır. [...] Bu yazarlar, ne, sınıf yapılarının, bir kez yerleştiğinde, iktisadi gelişmenin veya azgelişmenin seyrini bütün bir tarih boyunca gerçekte belirleyiş biçimini, ne de sınıf yapılarının bizatihi kendilerinin ortaya çıkışını, sonuçları sadece piyasa güçleri aracılığı ile kavranamayacak sınıf mücadelelerinin ürünleri olarak değerlendirmişlerdir. [...]

Dolayısıyla, «çevre»de azgelişmişliği doğuran mekanizmaların aynı zamanda «merkez»deki sermaye birikiminin ön koşulu olduğu görüşü benimsenegelmiştir. Bizatihi azgelişmişliği belirleyen mekanizmaların, sermaye birikimi için gerekli oluşu yüzünden, çevre ülkelerde azgelişmişlik gelişmeden merkez ülkelerde kapitalist gelişme gerçekleşemeyecektir. [...] Nitekim, Andre Gunder Frank için, kendisinin esas ilgisinin azgelişmişliğin kökleri oluşu yüzünden, bizzat kapitalist gelişmenin kökenleri ve yapısına çok ayrıntılı bir biçimde eğilmek önemli olmamıştır. Öte yandan, Frank'ın kendi yaklaşımını berraklaştırabilmek için, hem kapitalist gelişmenin hem de azgelişmişliğin itici gücünü sergilemesi gerekmiştir; buna uygun olarak, Frank, en azından kaba çizgileriyle, kapitalist gelişmenin ve azgelişmenin itici güçlerine eğilmeyi ihmal etmemiştir. Kapitalist evrimin köklerinin «merkantil kapitalist bir sistem» yönünde gelişen bir dünya «ticaret ağının» yükselişinde bulunabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla, «bütün dünya sathı, ilkin merkanti-

list ya da merkantil kapitalist, sonraları da sınai ve mali bir tek organik sistem içinde özümleninceye kadar [...] ticari ağ yayılmış, sistemin metropol merkezi Batı Avrupa ve sonra Kuzey Amerika'da gelişirken, çevre uyduları da diğer kıtalarda az gelişmiştir».[1] Bu sistemin doğuşu ile, «yukarda değinilen artığa el koyuş zincirinde olduğu gibi, karşılıklı olarak birbirine bağlanmış tüm bir metropol-uydu ilişkileri dizisi yaratılmıştır». Zincirin bir ucundaki «merkez» halka kalkınırken, diğer uçtaki «çevre» halka eşzamanlı olarak azgelişmiştir.

Frank, bir bütün olarak kapitalizm, kapitalizmin kökenleri ve gelişimi konusundaki görüşleri bakımından burada özetlenenden daha öteye gitmemiştir. Fakat, bir yandan, hem büyümenin hem gerikalmışlığın kökleri olarak yayılma sürecinde ortaya çıkan «artığı temellük zinciri»ni belirtirken, öte yandan kapitalist gelişmenin dinamiğini dünya ticaret ağının yükselişine yerleştirmekte tereddüt etmemiştir: merkez, çevrenin artığına elkoyarken, uyduların içsel üretim tarzları da metropolün ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere örgütlenmektedir. Bu şekilde, Frank, sermayenin dinamiğini, merkezdeki yenilikler yoluyla kendiliğinden genişleyen sermaye birikim süreci içine yerleştiren görüşün terkedilmesine yol açan ortamı hazırlamıştır. [...]

Frank tarafından geliştirilen çerçevenin mantıkî sonucuna vardırılması da Immanuel Wallerstein'a kalmıştır. [...] Wallerstein da, yetkin eseri, **The Origins of the Modern World-System**[2]'da kapitalist gelişmenin ve azgelişmenin kökenlerini saptamaya ve bu süreçlerin daha sonraki evrimlerinin başlıca nedenlerini belli bir yere oturtmaya girişmekten kaçınmamıştır. [...] Wallerstein'ın ilgisinin odağı, daha önceki evrensel «dünya imparatorlukları» ile karşıtlıkları açısından olumsuz biçimde tanımlanan, «dünya ekonomisi» diye adlandırdığı kategori ol-

---

1) A. G. Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America**, Monthly Review Press, New York, 1969, s. 14 - 15.

2) Academic Press, New York, 1974. Bundan böyle bu kitaba gönderiler metinde parantez içinde MWS olarak yapılacaktır. Bu tartışma boyunca, bu kitabı Wallerstein'in, temalarını daha da açan ve genişleten, konuyla yakından ilişkili bir dizi makalesi ile birlikte ele alacağım: «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis,» **Comparative Studies in Society and History**, 16, Ocak 1974, s. 387-415 (RFD); «From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?» **Social Forces**, Aralık 1976, s. 273-81 (FFC); «Three Paths of National Development in Sixteenth Century Europe», **Studies in Comparative International Development**, 7, Yaz 1972, s. 95-101 (TPN); «Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the World Capitalist Economy», **African Studies Review**, 17, Nisan 1974, s. 1-27 (DIW). Bundan sonra, Wallerstein'in yapıtlarından alıntı yaparken, kaynağı, yukarıda gösterilen kısaltmaları belirterek göstereceğim. [Yukardaki makalelerin birincisinin Türkçesi için, bk. «Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği. Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar», **Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar**, F. Fröbel et al., İstanbul, Belge Yayınları, 1983, s. 71-113—çev.].

muştur. Bu meyanda, modern ekonomi öncesi tüm ekonomileri hakimiyeti altına almaya varan dünya imparatorlukları, büyük miktarlarda iktisadi artığı emen ve sözkonusu artığın üretken yatırımlar biçiminde birikimini engelleyen devasa bürokrasilerinin etkisiyle iktisadî gelişmeyi engellemiştir. [...] Modern iktisadi gelişmenin asıl koşulu dünya imparatorluğunun çöküşü ve 16. yüzyıldan bu yana herhangi bir yenisinin ortaya çıkışının önlenmiş olmasıdır. Wallerstein'ın bu düşünce tarzı, sözkonusu süreci, engellenmemiş dünya ticaretinin doğasından gelen gelişimci dinamiği olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Kendi gelişimine bırakıldığında, yani dünya-imparatorluklarının boğucu etkisi olmadıkça, serpilen ticaret beraberinde, sürekli artan bölgesel uzmanlaşmalar aracılığıyla giderek daha etkili bir üretim örgütlenmesini getirecektir. Bu durum, özellikle, doğal kaynakların ve nüfusun dünya düzeyinde bölgesel dağılımına ilişkin olarak, Wallerstein'in deyimiyle «emek denetimi» sistemlerinin değişik bölgelere daha etkin dağılımının sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Ticaretin yolaçtığı dünya işbölümü ise, daha sonra güçleri eşit olmayan ulus devletlerin oluşturduğu uluslararası yapıyı doğuracaktır. Bu yapı, dünya işbölümünü koruyup sürdürmek ve pekiştirmek yoluyla bir yandan belli bölgelerde (merkezde) hızlandırılmış bir birikim sürecini belirlerken bir yandan da diğer bölgelerde (çevrede) bir geri kalmışlık döngüsünü yürürlüğe sokar.[3]

[...] Wallerstein'ın [...] temel kavramları olan dünya-ekonomisi ve dünya imparatorluğu, sistematik iktisadi gelişme gösterebilecek ve göstermiş olan modern ekonomiyi, üretimi sadece belli sınırlar içinde genişletebildikleri için, yalnızca, görece esneklikten yoksun bir ürünü yeniden dağıtabilen kapitalizm öncesi ekonomilerden (yani dünya-imparatorluklarından) ayırdetmek için geliştirilmiştir. Böyle bir ayırım hem doğrudur hem de gereklidir. Çünkü kapitalizm, özellikle, (Marx'ın terminolojisini izleyerek) mutlak artık emeğe karşıt olarak göreli artık emeğin genişlemesi denebilecek bir yolla, ne sürekli ne de sınırsız olmasına rağmen, daha önce görülmemiş bir iktisadi gelişme yönündeki sistematik eğilimi bakımından, tüm kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından ayrılır. Yani, kapitalizm altında, artık, ilk defa, ürünlerin ucuzlamasına ve verili bir işgücünden (iş günü uzunluğu, emek yoğunluğu ve gerçek ücretler de verili iken) daha çok toplam çıktı elde edilmesine yol açan emek üretkenliğindeki artışlar yolu ile sistematik olarak elde edilir. Bu, kapitalist sınıf için, kapitalizm öncesi biçimlere hakim olan mutlak artık emeğin arttırılması yöntemlerine —yani, iş gücünün uzunluğunun, iş yoğunluğunun arttırılmasına ve iş gücünün yaşama standartlarının düşürülmesine— başvurmaya gerek kalmaksızın artığın arttırılmasını olanaklı kılar.

---

3) MWS, s. 16-20. Ayrıca bk. RFD, s. 390-92.

Özgül anlamda, bir toplum eskiden kullandığı miktarda emek ile daha çok kullanım değerleri kitlesi üretebildiği zaman, **göreli artık** ürün/emek artışlarına varan emek üretkenliği artışlarını gerçekleştirebilir. Bir başka şekilde söylendiğinde, verili bir iş gücü, üretim araçlarını ve kendi yeniden üretimini (sürekli varoluşunu) olanaklı kılan geçim araçlarını, (aynı yoğunlukta çalışarak) öncekine oranla daha kısa sürede üretebildiği zaman; ya da, daha öncekiyle aynı çalışma süresi verili alındığında, üretim araçlarının ve emeğin kendisini yeniden üretmesi için gerekli geçim araçlarının üstünde, eskisinden daha fazla artık ürettiği zaman emek üretkenliğinde bir artış sağlamayı başarabilir. Bu üretkenlik artışı, niteliksel değişiklikler olmadan, üretim güçlerinde tarihî olarak artığın birikimini, yani, üretim alanında 'artığın yeniden yatırılmasını' gerektiren yenilikler olmaksızın ortaya çıkamaz. Bu mekanizmanın, iktisadi gelişmeyi sağlayacak az-çok düzenli bir araç olarak işleyişinin temeli ise, kapitalist toplumsal-üretken ilişkiler ya da kapitalist sınıf ilişkileri temelinde örgütlenmiş bir üretim sistemiydi. Marx'ın belirttiği gibi: «[...] Mutlak artık-değer üretimi özellikle işgününün uzunluğuna bağlı iken, göreli artık-değer üretimi **teknik emek süreçlerini** ve toplumun bölündüğü gruplaşmaları **tamamen** ve **kökten değiştirir.** Dolayısıyla, göreli artık-değer üretimi özellikle kapitalist bir üretim tarzını, yöntemlerinin, araç ve koşullarının yanısıra, **emeğin formel olarak sermayenin boyunduruğu altına alınması temeli üzerinde kendiliğinden** doğan ve **gelişen** bir üretim tarzını gerektirir. Bu formel boyunduruğun yerine daha sonra gerçek boyunduruk geçer.»[4]

Wallerstein'ın, kapitalizmin olağan ve hakim özelliği niteliğindeki, yükselen emek üretkenliği temelinde göreli artığın sistematik artışı ile hesaplaşmaması ve bu olguyu açıklamaması tezinin başlıca açmazıdır. Özünde, Wallerstein'ın iktisadî gelişmeye ilişkin görüşleri niceliksel olup aşağıdaki unsurları içerir: (1) yayılma yoluyla sistemin ölçeğinin büyüyüşü; (2) üretim faktörlerinin, etkinliği arttırmak için bölgesel uzmanlaşmalar yoluyla yeniden düzenlenmesi; (3) artığın aktarımı. Dolayısıyla, Wallerstein'a göre, dünya imparatorluğunun çöküşü, dünya ölçeğinde bir ticaret sistemini ve işbölümünü olanaklı kılmıştır. Bu durum ise, Wallerstein'ın dünya ekonomisinin gelişimi için yerine getirilmesini gerekli gördüğü üç temel koşulu belirlemiştir: «Söz konusu dünyanın coğrafi ölçeğinin genişlemesi (katılma), farklı ürünler ve dünya ekonomisinin farklı bölgeleri için çeşitli emek denetimi yöntemlerinin geliştirilmesi (uzmanlaşma), ve bu kapitalist dünya ekonomisinin merkez devletleri haline gelecek yerlerde görece güçlü devlet mekanizması-

4) Kapital, c. I (Ankara: Sol, 1975), s. 639 (vurgu sonradan).

nın yaratılması (artığın merkeze aktarımını güvence altına almak için)». (MWS, s. 38). Halbuki, aşağıda göstereceğimiz üzere, ne daha fazla sayıda insan ve doğal maddi kaynakların dünya ekonomisine **katılmasına** yol açan ticaretin yayılması, ne merkezde zenginliğin arttırılmasını sağlayan **artık transferi**, ne de yönetici sınıfın daha etkin artık çıkarmasına yol açan emek kontrol sistemlerindeki **uzmanlaşma** bir iktisadî gelişme sürecini belirleyebilir. Çünkü bütün bunlar «bizatihi kendiliğinden gelişen», «teknik emek sürecini ve toplumun bileşimini» sürekli «kökten yenileyebilen ve yenilemek zorunda olan» bir sistemin oluşumunu belirleyemezler.

Wallerstein, son tahlilde, teknik buluşların yolaçtığı birikim süreci içinde üretim güçlerinin gelişimini (yani «sermayenin artan ölçekteki birikimini») dikkate almamaktadır. Kısmen de olsa, bu seçişin nedeni, artık transferi yoluyla, merkezin gelişiminde birikimi garantileyişi bakımından kendisine temel bir önem atfedilen çevre azgelişmişliğine Wallerstein'ın yaklaşımını zedeleyebileceği ihtimalidir. Daha açıkçası, Wallerstein, «piyasada kâr için üretimdeki» teknik buluşların yolaçtığı birikimin ardındaki mekanizmayı yanlış yere yerleştirdiğinden, sistematik göreli artık üretimini açıklayamaz —ve gerçekten açıklamaz da. [...].

İmdi, kapitalizmin, mübadele yolu ile kâr için üretimin ağır bastığı bir sistem olduğu şüphesizdir. Fakat bu durumun tersinin geçerli olduğu düşünülebilir mi? «Piyasada kâr için» yaygın üretimin ortaya çıkışı ve özellikle de, karakteristik bir özellik olarak, içinde «üretimin sürekli genişlediği ve insanların sürekli yeni üretim yolları buldukları» bir sistem, kapitalizmin varolduğunu gösterir mi? Elbette göstermez, çünkü mübadele için üretim, «kâr» etmek amacıyla genişletilmiş, geliştirilmiş üretime yeniden yatırımın ya gereksiz, ya olanaksız ya da hem gereksiz hem de olanaksız olduğu bir sistemle pekâlâ bir arada bulunabilir. Hatta, bu durumun kapitalizm öncesi toplumlarda bir norm olduğunu öne süreceğiz. Çünkü bu tür toplumlarda toplumsal üretim ilişkileri, artık emeğin gerçekleştirilmesini, büyük ölçüde, mutlak emeğin arttırılması yöntemleriyle sınırlar. Göreli artık emeğin artması bu tür üretim tarzlarının **sistematik** bir **özelliği** haline gelemez.

Durumu şematik olarak ifade edecek olursak: «mübadele yoluyla kâr için üretim», sadece belirli toplumsal üretim ilişkilerinin, yani emekgücünün bir meta olduğu bir özgür ücretli emek sisteminin ifadesi olduğunda birikim ve üretici güçlerin gelişmesi yönünde sistematik bir etki yaratır. Sadece emeğin üretim araçlarının tasarrufundan koptuğu ve emekçilerin (kölelik veya serflik türünden) dolaysız hakimiyet ilişkilerinden kurtulduğu bir toplumda sermaye ve emekgücü, bu ikisinin müm-

kün olan en yüksek teknoloji düzeyinde birleştirilmesini olanaklı kılacak biçimde «özgür»dür. Sadece bu özgürlüğün var olduğu bir toplumda bu tür bir birleştirme gerçekleştirilebilir ve arzu edilir bir nitelik kazanır. Sadece bu koşullarda bu birleştirme gerekli hale gelir. Sadece özgür emeğin varolduğu koşullarda, (emekgücü ile üretim araçlarını birleştiren) üretici birimler satınalmak için satmaya, varolmak ve yenidenüreyebilmek için satın almaya ve uzun dönemde öteki rakip üretici birimler karşısında konumlarını koruyabilmek için genişlemeye ve yenilikler yapmaya zorlanacaklardır. Sadece hem sermayenin hem de emekgücünün metalaştığı (bu nedenle de Marx'ın «genelleşmiş meta üretimi» adını verdiği) böyle bir sistemde varolabilmek için «toplumsal olarak gerekli» emek zamanı içinde üretmek ve bu varoluşu sürekli garanti altına almak için de sözkonusu üretkenlik düzeyini aşmak zorunlu hale gelir.

Dolayısıyla, kapitalist iktisadî gelişmeyi açıklayan, **bir bütün olarak ekonominin** sınıf (mülkiyet/artık çıkarımı) yapısının, sistemin bileşenlerini oluşturan «birimlerin» yenidenüretimini belirlemesidir: bu yenidenüretim, birimlerin, emek üretkenliğini yükselterek metalarını ucuzlatmak amacıyla üretimlerini arttırma (sermaye birikimini sağlama) yoluyla üretici güçlerini geliştirme yeteneğine bağlıdır. Buna karşılık, kapitalizm-öncesi ekonomiler, ticaretin yaygınlaştığı durumlarda bile, ancak belirli sınırlar içinde gelişebilir çünkü bir bütün olarak ekonominin yapısı bileşen birimlerin (özellikle de geçim ve üretim araçlarını, yani lüks malları değil de tüketim ve yenidenüretim araçlarını üreten birimlerin) kendilerini yenidenüretmek için üretici güçleri (emeğin üretkenliğini) sistematik olarak geliştirmesine ne izin verir, ne de onları bu yönde zorlar.

Kapitalist ekonomik gelişmenin ardında emekgücünün meta olduğu sınıf-yapılı bir yenidenüretim sistemi yatmaktaysa, «piyasada kâr için üretim» ise kendi başına üretici güçlerin gelişmesini belirleyemiyorsa, o takdirde, kapitalizm-öncesi üretim tarzları karşısında kapitalist ekonomik gelişmenin kökenlerine ilişkin tarihsel sorun, özgür ücretli emeğe dayalı mülkiyet/artık çıkarımı sisteminin (sınıf sisteminin) kökeni sorunu haline gelir: yani, gerek emekgücünün gerekse üretim araçlarının metalaşmasıyla sonuçlanan tarihsel süreç öne çıkar. Gunder Frank gibi, Wallerstein de bu tavrı belirtik biçimde reddeder. Ona göre, «piyasada kâr için üretim» kapitalist ekonomik gelişmeyi belirlediğine göre, kapitalizmin kökeni sorunu da, bununla tutarlı olarak, bir dünya-imparatorluğunca cendere içine alınmamış genişleyen bir dünya pazarının kökeni sorununa indirgenir. Wallerstein, onaltıncı yüzyılda kapitalist dünya-ekonomisinin belirişini (yani büyük keşiflerin ve genişleyen ticaret yollarının sonucunda dünya işbölümünün yükselişini)

bir özgür ücretli emek sisteminin belirişinden ayırdedebilmek ve bu sonuncunun ilkinin bir türevi olduğunu savunabilmek için elinden geleni yapar.

Burada ele alınan sorunlar, bilindiği gibi, hem 1950'li yıllarda feodalizmden kapitalizme geçiş konusundaki polemikte,[5] hem de daha sonra kapitalist azgelişmişlik üzerine yapılan tartışmada merkezî bir yer tutuyordu. Gerçekte, Wallerstein'ın konumunu bir yandan 50'li yıllarda Paul Sweezy'nin geliştirdiği fikirlerin, bir yandan da daha sonra Frank'ın ileri sürdüğü tezlerin doğrudan bir uzantısı olarak düşünmek gerekir. Bu düşünce çizgisini kavrayabilmek için, her üç yazarın savundukları görüşlerin temel teorik altyapısının Adam Smith'in **Ulusların Zenginliği**'nde geliştirdiği model olduğunu anlamak önemlidir. Smith'in modelinin öğeleri iyi bilinir. Toplumun servetinin büyümesi (Smith bunu haklı olarak emek üretkenliğinin artışıyla özdeşler) işbölümünün ulaştığı düzeyin fonksiyonudur. Bununla kastedilen üretim görevlerindeki uzmanlaşmadır doğrudan doğruya —bunun klasik biçimi ise tarım ile sanayinin ayrışması ve birinin kırsal, ötekinin ise kentsel yörelerde gelişmesidir. Uzmanlaşmanın düzeyi ise, Smith'e göre, ticaretin gelişme derecesine bağlıdır: başka bir deyişle, potansiyel bir karşılıklı bağımlılık içinde olan uzmanlaşmış bir işgücünün ticarî bağlarla ne derece birbirine bağlanabileceğine ve gerçekte bağlandığına. Böylece Smith'in ünlü ilkesine ulaşırız: işbölümünün sınırını belirleyen, pazarın genişliğidir —yani düpedüz ticaret bağlarıyla birbirine bağlanmış nüfusun ve alanın büyüklüğü. [...].

Sweezy ve Wallerstein'ın konumları ile Adam Smith'in görüşleri arasındaki paralellik çarpıcıdır; tartışmalarındaki zaaflar da Smith'in varsayımlarını devralmalarının sonucudur. Aynen Smith gibi, Sweezy ve Wallerstein de, ister örtülü, ister açık biçimde olsun, kapitalizmi ticarete dayalı bir işbölümü ile özdeşlerler. Böylece, kapitalizmin yeniliklere dayalı özgül birikim dinamiğini, piyasada mübadelenin zorunluluklarının ve uzmanlaşmanın üretken etkilerinin bir fonksiyonu gibi görürler. Bunun sonucunda, kapitalizme geçiş konusundaki açıklama-

---

5) **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, genişletilmiş baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 1984. Maurice Dobb'un bu derlemede ve (örtülü biçimde) **Studies in the Development of Capitalism** (Cambridge University Press, Cambridge, 1963) başlıklı kitabında Sweezy'ye yönelttiği eleştiri kuşkusuz temel bir önem taşır; aynı şey Ernesto Laclau'nun «Feudalism and Capitalism in Latin America» (**New Left Review**, 67) başlıklı makalesinde Frank'a yönelttiği eleştiri için de geçerlidir. (Bu makale Laclau'nun **Politics and Ideology in Marxist Theory** (New Left Books, Londra, 1977) başlıklı kitabında yeniden yayınlanmıştır. Türkçesi için bk. E. Laclau, **İdeoloji ve Politika**, çev. Hüseyin Sarıca, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.) Bu iki yazara büyük borcumun bu deneme boyunca ortaya çıkacağını ümit ediyorum.

ları, sınıf ilişkilerindeki dönüşüme —ve buna bağlı olarak sınıf mücadelelerine— ilişkin temel sorunu yok saymaya varır; böylece, özgül olarak kapitalist sınıfsal üretim ilişkileri kapitalist gelişmenin **temeli** olarak değil **sonucu** olarak görülmeye başlanır.

Kuşkusuz, Wallerstein ve Sweezy görünüşte Smith'den tam da «sınıf» konusundaki duyarlılıklarıyla ayrılmaktadırlar. Ama, gerçekte, mübadelenin ve işbölümünün gelişmesinin «kapitalist etkileri» —yani «piyasada kâr için üretim»in içerdiği ürünü arttırma ve üretkenliği yükseltme eğilimi— konusundaki anlayışları sözkonusu yazarları yeni sınıfsal ilişkilerin belirişini ticari gelişme içinde özümlemeye götürmektedir. Açık ya da örtülü olarak, sınıf ilişkilerinin dönüşümünü süregiden ticarîleşmenin zorunlu bir etkisi gibi görmektedirler. [...] Böylece, Smith'in gelişme modeli, sınıf ilişkilerinin dönüşümünü daha geniş bir süreç olan, ticarete dayalı bir iş bölümünün gelişmesine tâbi kılacak biçimde «genişletilmiş» olmaktadır. [...].

Smith gibi, Sweezy ve Wallerstein de «artık maksimizasyonu»nu ve «piyasada rekabet»i temelde tarih-ötesi güçler olarak görürler: bu güçlerin varolan tekil üretim birimleri içinde ilerici etkilerini göstermeye başlaması, sadece ticaretin, piyasanın yükselişinin başlangıçta yaratacağı hareketlenmeye bağlı gibi algılanır. Smith için olduğu gibi onlar için de kapitalizmin kökenine ilişkin tarihsel sorun ticarete dayalı işbölümünün kökeni sorunu haline gelir. [...]

Sweezy'nin feodalizmden kapitalizme geçiş tahlilinde cisimleşen Smithçi teori, Wallerstein'in **The Modern World System** başlıklı kitabında hem tümüyle belirtik hale getirilir, hem de mantıksal sonuçlarına ulaştırılır. [...] Wallerstein kapitalizmi doğrudan doğruya ticarete dayalı işbölümü olarak tanımlar ve kapitalist iktisadî gelişmenin dinamiğini bunda görür. [...] Gelişen işbölümünün itici gücü düpedüz «kâr saiki»dir; ticaret ve piyasa tarafından harekete geçirilen bu «kâr saiki» ise birikime (artığın yeniden yatırılmasına) ve yeniliğe yol açar. Wallerstein'e göre, kapitalizm, «**piyasada kâr için üretime dayalı bir üretim tarzıdır**» (vurgu sonradan) (RFD, s. 399). Yazar bu tanımın mantıksal sonuçlarını da sergiler: [...] ticaret, kâr saikine dayalı işbölümünün gelişmesi aracılığıyla birikim ve yeniliğe yol açacaktır kendiliğinden; dolayısıyla, dünya işbölümünü oluşturan ve görünüşte karşılıklı bağımlılığa dayanan mübadele sisteminin bir parçası haline gelmiş olan **herhangi** bir bölge, «emek denetimi» ve «emekgücünü ödüllendirme» yöntemlerinden bağımsız olarak, kapitalist sayılacaktır mantıksal olarak. Serfliğe dayalı üretim bölgeleri (Wallerstein deyimiyle «piyasa için tarımsal ürün üreten zora dayalı emek»), en başta da Doğu Avrupa'nın buğday ihraç eden «çevre» bölgeleri, bir kez dünya-ekonomisi/dünya-

pazarı içine yerleştiğinde, kapitalist olma bakımından, piyasa için üretimin özgür ücretli emeğe dayalı olduğu bölgelerden hiç de aşağı kalmayacaktır.

Wallerstein'e göre, «feodalizm ile özdeşlediğimiz karşılıklılığa dayalı bağ, yani emek hizmetleri karşılığında koruma... bir kez bir kapitalist dünya-ekonomisi **içinde** yer almaya başlayınca, özerk gerçekliği kaybolur. Bunun yerine, **proleter emeğinin burjuvaca istihdamının** kapitalist bir üretim tarzında rastlanabilecek sayısız **biçimlerinden** biri haline gelir; bu biçimin korunması, **genişlemesi veya daralması piyasadaki kârlılığına bağlıdır**» (vurgu sonradan) (FFC, s. 278-79). Yani Wallerstein için, «kapitalizm kuşkusuz emeğin meta haline gelişi demektir. Ama tarımsal kapitalizm döneminde, ücretli emek emeğin işe koşuluşunun ve emek piyasasında ödüllendirilişinin biçimlerinden sadece biridir. Kölelik, «piyasa için tarımsal ürün üreten zora dayalı emek (... ikinci feodalizm diye bilinen olgu), ortakçılık ve kiracılık hep alternatif biçimlerdir.» (RFD, s. 400). Aslında, kapitalist dünya-ekonomisinin temelini oluşturan ve gelişme kapasitesini açıklayan, tam da, «kapitalist» emek denetimi/emeğe ödül sistemlerinin bölgelerde, ticaretin olanaklı kıldığı bir süreç içinde, uzmanlaşmasıdır. Daha somut olarak, «[merkezde] bir sınai kesimin ortaya çıkışı, [dünya kapitalist işbölümünün yükselişi için] önemliydi, ama bunu olanaklı kılan, tarımsal faaliyetin feodal biçimlerden kapitalist biçimlere dönüşümüydü. Bu kapitalist 'biçimlerin' hepsi 'özgür' emeğe dayalı değildi —bu sadece ekonominin merkezinde geçerliydi. Ama 'özgür'-olmayan kesimde [yani çevrede] de topraksahibi ve emekçinin saikleri merkezdeki kadar kapitalistti» (MWS, s. 126).

Dolayısıyla, Wallerstein için dünya işbölümünün gelişmesi ile kapitalizmin gelişmesi aynı şeydir. Bu yüzden, özgür emeğin dünya işbölümünün gelişmesinin sadece bir **veçhesi** (belirli üretim türlerinde ve özgül bölgelerde üretici güçlerin gelişmesinin teknik gereklerince belirlenen bir veçhesi) olduğunu açık açık söyleyebilmesi şaşırtıcı değildir. Sweezy bu sonuca açık biçimde varamazdı çünkü o Marx'ın, hem **Kapital**'de (özellikle «İlkel Denen Sermaye Birikimi» ile ilgili 8. Bölüm'de) hem de **Grundrisse**'de (özellikle kapitalizm-öncesi iktisadi formasyonların ele alındığı bölümlerde) özgür ücretli emeği/**meta olarak emekgücünü** kapitalist üretim tarzının —sermaye birikiminin— ana temeli olarak ısrarlı biçimde ileri sürüşüne katılır görünümündedir.

Kuşkusuz Sweezy bir özgür ücretli emek sisteminin, sermaye birikimi ve üretici güçlerin gelişmesi yönünde içkin bir eğilimin varlığı için bir önkoşul olduğu konumundan hareket etmekteydi. Ne var ki, piyasa üretiminden doğan baskıların, hakim sınıfı piyasanın uyardığı gereksinimler dolayısıyla üretimi arttırmaya ve böylece eski üretim tarzın-

da uygulamaya konamayacak yeni üretici güçlere başvurmaya iterek serflikten kapitalizme doğru bir evrime yol açacağı tezi yüzünden bu bakışaçısıyla çelişkiye düşüyordu sonunda. Çünkü bu son tez, örtülü biçimde, serfliğin kendisinin piyasanın baskısı altında sosyo-teknik yeniliklere yönelik bir eğilim geliştireceği (sonuçta da özgür emeğe doğru bir dönüşü getireceği) türünden bir düşünce içerir; bu da özgür emeği kapitalist gelişmenin bir koşulundan ziyade bir sonucu haline getirir.

Wallerstein bu çelişkiyi onu nefyetmek yoluyla geçmeye çalışır. Eğer metalaşmış emekgücünün birikim ve yenilikler yoluyla iktisadî gelişmenin **aslî koşulu** olduğu kabul edilirse, ticaretin, birikim ve yenilikler aracılığıyla gelişme süreçlerine yol açarak eski üretim tarzının özgür ücretli emeğe doğru dönüşümünü sağlayacağı düşüncesi mantıksız hale gelir. Çünkü bu durumda gelişmenin dinamiği açıkça ticarette yatmaktadır, metalaşmış emekgücüne dayalı sınıf ilişkilerinde değil. Bu yüzden de, Wallerstein, daha baştan, özgür ücretli emeğin yenilikler yoluyla birikimin bir koşulu olduğunu reddeder ki daha sonra ticarete dayalı bir işbölümünün kapitalizmin kökenini açıklamakla kalmayıp dinamik gelişmesinin kaynağı olduğunu da tutarlı biçimde öne sürebilsin. Böylece, aralarında özgür ücretli emeğin de yer aldığı çeşitli «emek denetimi/emeğin ödüllendirilmesi» biçimleri piyasa tarafından uyarılan iktisadî gelişme (ve azgelişmişlik) süreçlerini kolaylaştırmaktan öteye bir önem taşımaz. Oysa, Adam Smith'le ilgili olarak görmüş olduğumuz gibi, böyle bir konumun genel sonucu, işbölümünün tarihdışı, sınıfsal-olmayan biçimde anlaşılmasıdır; bu bakışaçısı, ticarete dayalı işbölümünün gelişmesinin kendisinin, üretici güçlerin (emeğin üretkenliğinin) gelişmesinin kaynağı değil ancak bir ürünü olabileceğini, üretici güçlerin gelişmesinin ise içinde yer aldığı sınıf ilişkilerine bağımlı olduğunu, bu ilişkilerce sınırlandığını kavrayamaz. [...]

Wallerstein çevre ile merkez arasındaki varsayımsal artık aktarımına iki ayrı açıklama tarzı önermektedir: bunlardan biri doğrudan doğruya «iktisadî»dir, öteki ise «siyasal». Şöyle der Wallerstein: «Dünya-ekonomisi bir üretim görevleri hiyerarşisi temelinde bölünmüştür; bu hiyerarşide daha yüksek beceri düzeyleri ve daha ileri sermayeleşme gerektiren görevler daha üst düzeyde yer alan bölgelere ayrılmıştır. Kapitalist bir dünya-ekonomisi, esas olarak, beşerî sermaye dahil birikmiş sermayeyi 'ham' emekgücüne oranla daha çok ödüllendirdiği için, bu üretim becerilerinin coğrafî olarak eşitsiz dağılımı, kendi içinde, bu durumun sürüp gitmesi yönünde güçlü bir eğilimi barındırır. Piyasa güçleri bu durumu değiştirmekten ziyade güçlendirir» (MWS, s. 350). Wallerstein'e göre emek denetimi/emeğin ödüllendirilmesi sistemi merkezde güçlü, çevrede ise zayıf devletlerin doğmasına yol açar. Bunun sonucunda, güçlü devletler (anlaşıldığı kadarıyla son tahlilde zora dayalı olarak) merkez

ekonomileriyle çevre ekonomileri arasında eşitsiz bir iktisadî ilişkiyi güvence altına alma olanağına kavuşurlar. «[Merkez] devletlerde güçlü bir devlet aygıtının yaratılması... dünya-sisteminde ortaya çıkan eşitsizliklerin muhafazasına hizmet eden bir mekanizma niteliğini taşır» (MWS, s. 349). «Bir kez devlet aygıtlarının gücünde bir farklılık ortaya çıktığında, güçlü devletler tarafından zayıf devletlere, merkez devletler tarafından çevre bölgelere dayatılan eşitsiz mübadele işlemeye başlar. Böylece, [modern çağın başlangıcındaki tarımsal] kapitalizm, sadece bir mülksahibinin bir emekçiden artık-değer mülkedinmesine değil, dünya-ekonomisinin tümünün artığının merkez bölgelerince mülkedinilmesine de dayanır» (RFD, s. 401).

[...] İktisadî usyürütmeye bakıldığında, sorulması gereken ilk soru, Wallerstein'ın «görevler hiyerarşisi»ni neyin belirlediği, yani neden bazı üretim görevlerinin ötekilere göre daha çok sermaye ve nitelikli emek kullanılarak gerçekleştirildiğidir. Wallerstein, kullanılan sermaye ve nitelikli emek miktarını aslında **görevlerin kendilerinin** belirlediği açıklamasına çok yaklaşmaktadır. Şöyle der: «Dünya ticareti ve sanayiinin coğrafya ve nüfus açısından düşük bir genişleme gösterdiği bir bağlamda, Avrupa'nın bu bölgeleri, yaratılan kârı elde edebilmek açısından yaşamsal bazı faaliyetlerde uzmanlaştıkları ölçüde bu genişlemenin doğurduğu kârları cebe indirebileceklerdi. Böyle olduğu takdirde temel gerekli mallarda varlıklarını sürdürebilmek için zamanlarının, işgüçlerinin, toprak ve başka doğal kaynaklarının daha küçük bir bölümünü harcamak zorunda kalacaklardı. Ya Doğu Avrupa Batı Avrupa'nın 'fırıncısı' olacaktı ya da tersi» (MWS, s. 98-99). Bu açıklamadan anlaşıldığı kadarıyla, gıda maddeleri üretimi imalat sanayiine oranla daha az sermaye ve nitelikli emeğe ihtiyaç gösteriyordu ve bu yüzden de toplam artıktan daha az pay alıyordu. Dolayısıyla Wallerstein, «azgelişmişliğin gelişmesi»nin «dünya-ekonomisine ham-madde-üreten bir çevre bölgesi olarak katılmanın ürünü» olduğu sonucuna varabilmektedir (RFD, s. 392). [...]

Bu tür bir mantığın geçerli olamayacağı açıktır. Bunu görmek için, Amerikan ihracat tarımının Üçüncü Dünya sınaî ihracatı karşısındaki göreli durumu türünden çağdaş karşılaştırmalara başvurmaya gerek bile yoktur: bilindiği gibi, ABD tarımı Üçüncü Dünya imalat sanayiinden çok daha büyük miktarda sermaye ve nitelikli emek kullanmaktadır. Ama modern çağın başlangıcında bile, Wallerstein'ın kendi tanıklığına başvurursak görürüz ki, sadece merkezdeki sanayi çevredeki tarımdan daha sermaye-yoğun ve nitelikli emek-yoğun değildi; merkezdeki **bütün** üretim faaliyetleri için geçerliydi bu. Wallerstein'ın vurgulamayı ihmal ettiği bir ek nokta, bunun **temel gıda maddeleri** üretimini de kapsadığıdır: İngiliz tarımcıları aynı ürünler için Polonya'daki tarımcılardan çok

daha fazla sermaye ve nitelikli emek kullanıyorlardı —çok daha fazla da verim alıyorlardı.

Demek ki, ürünün kendisi, üretimi için kullanılan nitelikli emek ve sermayeyi belirleyemezdi. Öte yandan, eğer Wallerstein **merkezde varoluşun** kendisinin **bütün** üretim dallarında daha yüksek sermaye ve nitelikli emekle donanmışlığı belirlediğini ileri sürüyorsa, bunun **neden** böyle olduğunu açıklaması gerekir; bu, özellikle, bir bölgenin yerini (merkez mi, çevre mi) oradaki üretim görevlerine uygulanan sermaye ve nitelikli emeğin belirlediği yolunda totolojik bir sonuçtan kaçınmak için gereklidir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, dünya pazarı bir bölgede gerçekleştirilen üretim türünü, özellikle de kullanılan üretici güçlerin düzeyini ve niteliğini, belirleyemez; sadece dünya pazarının etkisi, bölgenin sınıf yapısınca belirlendiği ölçüde olanaklıdır bu tür bir belirleme. Öte yandan, bir bölgenin üretici güçler düzeyini o bölgenin dünya pazarındaki yerinin belirlemediğini, tersine dünya pazarındaki yeri belirleyenin üretici güçlerin —emek üretkenliğinin— gelişme düzeyi olduğunu ileri sürmek Wallerstein'ın bütün usyürütmesiyle çelişecektir. Üretici güçlerin gelişmesi ise bu güçlerin içinde geliştirildiği ya da geliştirilmediği, geliştirilebildiği ya da geliştirilemediği sınıf yapısına bağlanacaktır. [...]

Ya Wallerstein'ın artık aktarımının (merkezin güçlü devletlerince çevrenin zayıf devletlerine karşı) siyasal olarak sağlandığı anlayışı konusunda ne söylenebilir? Burada da, bir adım geriye çekilip daha temeldeki bir sorunu ele almak gerekiyor: bu sorun güçlü ve zayıf devletlerin kendilerinin çeşitli bölgelere dağılımı ile ilgilidir. Şöyle der Wallerstein: «Onaltıncı yüzyılda bazı hükümdarlar büyük güç kazandılar... Bazıları ise başarısızlığa uğradı. Bu, sözkonusu bölgenin dünya-ekonomisi içindeki işbölümünde aldığı role... yakından bağlıdır. **Farklı roller farklı sınıf yapılarına**, bu ise farklı siyaset türlerine **yol açmıştır**» (MWS, s. 157). Ama Wallerstein yine tümüyle iktisadi olarak belirlenmiş bir yapı kurmakta, fakat bu yapı emek denetimi/emeğin ödüllendirilmesi sistemlerine ilişkin çelişkili anlayışa bağlı olarak çökmektedir. Bir yandan, Wallerstein sınıf yapılarını (emek denetim/emeğin ödüllendirilmesi sistemlerini) dünya-ekonomisince, belirli bir üretim dalında örgütlenmesince, son tahlilde bir bölgenin işbölümü içindeki yerince —kısaca piyasa tarafından kararlaştırılmış teknik-iktisadî zorunlulukların bir ürünü olarak— belirlenmiş gibi görmeye yatkındır. Öte yandan, Wallerstein için, devletin niteliğini belirleyen ise yine, bu kez hakim sınıf sömürücüleriyle emekçi sömürülenler arasında bir ilişki olarak düşünülen, sınıf yapısıdır. «Emek denetim tarzları siyasal sistemi (özellikle de devlet aygıtının gücünü) ve yerel bir burjuvazinin palazlanma olanağını büyük ölçüde etkiler» (MSW, s. 87).

Oysa, yukarıda da savunduğum gibi, emek denetim sisteminin bir sınıf sömürü yapısı olarak görülmesi, aslî olarak teknik-fonksiyonel biçimde kavramlaştırılmasına engeldir. Bu açıdan bakıldığında, bölgenin sınıf yapısı üretici güçlerinin gelişmesini ve bunun sonucu olarak da dünmisindeki rolünü koşulladığından, bu sınıf yapısının devletin yapısı üzerindeki belirleyiciliği, sadece dünya ekonomisinin ve işbölümünün baskılarını «aktarır» gibi görülemez. Wallerstein her ikisini birden aynı anda söyleyemez: devletin niteliğini belirleyen bir sınıf sömürü yapısı olarak bir emek denetim sistemi başka şeydir, dünya ekonomisi içinde belirli bir bölge için en uygun «üretim» tekniğini yansıtan bir emek denetim sistemi başka şey. Hem bundan, hem ondan söz etmesi Wallerstein'i bir bölgenin devlet yapısının o bölgenin dünya işbölümü içindeki yerince belirlendiği yolundaki merkezî önermesiyle açıkça çelişkiye düşmeye iter. Böylece bir noktada Wallerstein Japonya ve Rusya'nın olağandışı iktisadî başarısını, dünya ekonomisine çevre statüsünde değil yarı-çevre statüsünde katılma becerisini göstermelerini bu ülkelerin güçlü devlet yapılarıyla açıklar. Ama eğer bu doğruysa, Wallerstein'ın savunduğunun aksine, bölgenin iktisadî rolünü belirleyen devlet değil midir? Öte yandan, neresinden bakılırsa bakılsın Fransa onyedinci yüzyılda olağanüstü güçlü bir devletti, ama merkezde yer almıyordu. [...]

Gerçekte, ne merkezdeki gelişme, ne de çevredeki azgelişmişlik artık aktarımının bir sonucuydu. İktisadî gelişme, sadece genel olarak servetin birikimine dayanmayan, üretim araçlarının ve geçim araçlarının doğrudan üreticilerinin emek üretkenliğiyle belirleyici biçimde bağıntılı nitel bir süreçti. Modern çağın başlangıcında Batı Avrupa'nın belirli bölgelerinde, özellikle tarım alanında ortaya çıkan emek üretkenliğindeki bu gelişme ise, doğrudan üreticileri varolan en yüksek düzeyde sermaye ve beceriyle donatma eğiliminde olan, üstelik bunu artan ölçekte yapma kapasitesine sahip bir toplumsal sistemin yükselmesinin ürünüydü. Kısacası, kapitalizmin Batı Avrupa'daki benzersiz başarılı gelişmesi, bir sınıf sisteminin, bir mülkiyet sisteminin, bir artık çıkarımı sisteminin sonucuydu; bu sistemde, artığı mülkedinenlerin, elde ettikleri artığı arttırmak için başvurmak zorunda oldukları yöntemler, üretici güçlerin gelişmesinin gereklerine, **son derece yetersiz biçimde olmakla birlikte**, daha önce eşi görülmemiş derecede uygundu. Yani kapitalizmi kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından ayıran, üretimi denetleyenlerin «kârlarını» (artığı), sadece mutlak emeği değil, daha önce kullandığımız deyimle, göreli emeği arttırarak büyümeye zorlamasıydı. Dolayısıyla, kapitalist iktisadî gelişmeyi açıklamak demek, en azından, artık çıkarımının gerekleriyle gelişen üretici güçlerin gereksinimleri arasındaki bu örtüşmenin temelini açıklamak demektir: bir yandan yapısını, ya da bu uyumun neden

varolduğunu; bir yandan da kökenlerini, yani nasıl ortaya çıktığını açıklamak demektir. Bu soruların açık biçimde sorulmasını gerektirmemesi Wallerstein'ın tahlilinin temel bir zaafıdır.

Kapitalist bir gelişme dinamiğinin başlaması, ilk belirişi açısından, sınıf çatışmalarının amaçlanmamış bir sonucu olarak olanak kazandı —bu çatışmalarda köylülük kendini hakim sınıfın iktisat-dışı denetiminden kurtarırken, hakim sınıf da toprağın mülkiyetini ele geçiriyordu. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan üretim ve yenidenüretimin genel sınıfsal yapısı, artık çıkarımının gereksinimleri ile, özellikle tarımda, artan ölçüde elbirliğine dayanan emek temelinde sabit sermayenin uygulanması yoluyla yenilikler ve birikim aracılığıyla üretici güçlerin sürekli gelişmesi arasında daha önce görülmemiş bir derecede bir uyuşurluğu olanaklı kılıyordu. Dolayısıyla, kapitalist gelişmenin ilk ortaya çıkışı «para», «ticaret», «meta üretimi», «ticaret sermayesi» gibi olgularla anlaşılamaz. Bu biçimlerin önemi tam da ilişki içinde oldukları üretimin sınıf yapısına bağımlıdır. Bunlar, kapitalist toplumsal üretim ilişkileri altında üretim ve yenidenüretimde vazgeçilmez işlevler görürler. Ama öte yandan kendi başlarına, kendi «öz-gelişmeleri» aracılığıyla (yani sadece meta üretiminin genişlemesi yoluyla) kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin ve piyasada kârlılığın gereklerine bağlı olarak bir iktisadî gelişme kalıbının ortaya çıkışını sağlayamazlar.

Bu yüzden, kapitalizmin ilk ortaya çıkışının ardında paranın veya ticaretin veya tüccar kapitalistlerin etkisini görmek döngüsel bir bakıştır: çünkü burada kapitalizmin kökenleri kapitalist biçimde hareket eden kapitalistlerin davranışlarıyla açıklanmaktadır. Tüccarların, Doğu Avrupa örneğinde olduğu gibi, meta üretiminin yaygınlaşmasını teşvik edici davranışları sonucunda dünya pazarının genişlemesinin kendi başına bir azgelişmişlik kalıbı yarattığı düşüncesi de benzer nedenlerle reddedilmelidir. Çünkü bu Smith'in usyürütmesini başaşağı etmekten başka birşey değildir: burada, piyasada kâr için üretimin gereklerinin belirlediği sınıf yapısı ve üretici güçlerin yükselişi, Paul Sweezy'de olduğu gibi kapitalist üretimin gelişmesine değil, Andre Gunder Frank'da ve Immanuel Wallerstein'de olduğu gibi iktisadî geriliğin yükselmesine yol açmaktadır. [...]

Bu açıdan bakıldığında, Frank'ın, Avrupalılarca onaltıncı yüzyıldan itibaren sömürgeleştirilen bölgelerde —özellikle Karaipler, Güney Amerika, Afrika ve Kuzey Amerika'nın güney bölgelerinde— ortaya çıkan kapitalist «azgelişmişliğin gelişmesi» sürecinin, bu bölgelerin dünya pazarına özümlenmelerinin, dünya çapında sermaye birikimi sistemine «tâbi hale gelmelerinin» dolaysız bir sonucu olarak anlaşılabileceği yolundaki (Wallerstein'in de katıldığı) görüşünü kabul etmek olanaksızdır.

Frank başlangıçta azgelişmişliğin bu yükselişini büyük ölçüde çevreden merkeze artık aktarımı ve dünya işbölümünde çevreye verilen ihracata bağımlı rol aracılığıyla açıklamaktaydı. Kuşkusuz, bu mekanizmalar azgelişmişliğin işleyiş gerçeğinin önemli yönlerini yakalar. Ama bunlar çok fazla birşey açıklamaz; çünkü, Frank'ın bu erken dönem formülasyonlarını derinlemesine ele almayı başaran eleştiricilerinin de işaret ettiği gibi; bu mekanizmaların kendileri açıklanmaya muhtaçtı. Özel olarak da, bunların çevrenin sınıf ve üretim yapıları üzerinde temellendirilmeleri gerektiği belirtiliyordu. [...]

Bütün bunlar çevreden dışarıya uzun dönemli bir artık aktarımı olduğunu yadsımak anlamını taşımaz. Sadece bu aktarımı farklı bir dinamik içine yerleştirmek demektir. [...] Frank'ın **«ticaret ve yabancı sermaye yüzünden**, madencilik, tarım ve ticaret burjuvazisinin iktisadi ve siyasal çıkarları hiçbir zaman iç iktisadi gelişmeye yönelmedi» gözlemi[6] yanıltıcı olabilir. Potansiyel yatırım fonlarının «sistem dışına» akışını belirleyen, sermayenin özgül ulusal niteliği veya metropolle varolan ticarî bağ değildi. Kâr olanaklarının sınıf-yapılı niteliğiydi ki şu sonuçları doğuracaktı: (1) ülke içindeki sanayide (madenler ve plantasyonlar) bile göreli olarak düşük miktarda yatırım yapılacaktı; (2) iç pazar için varolan ne sınaî üretim varsa bu da metropolde yapılacaktı çünkü üretim orada daha kârlı biçimde örgütlenebiliyordu —bu da yatırım fonlarının çevreden merkeze akmasına yol açıyordu; (3) lüks üretime hatırı sayılır bir harcama yapılacaktı —bu da sistemin üretim kapasitesini arttırmayacaktı.

Başka bir deyişle, azgelişmişliğin gelişmesi, temelini mutlak artık emeğin yaygınlaştırılmasına dayalı bir sınıfsal üretim yapısında buluyordu; bu ise üretici güçlerin (emek üretkenliğinin) gelişmesinin gerekleri ile bir bütün olarak ekonominin kârlılık yapısı arasında keskin bir uyumsuzluğa yol açıyordu. Bu sınıf yapısı, bir yandan, dünya pazarının talebine bağımlı kesimlerde kâr elde etmenin gerekleriyle üretici güçlerin gelişmesi arasında genel bir çelişki yaratıyordu; çünkü üretim zora dayalı emeğe dayandığından sabit sermaye kullanımı ve emeğin beceri kazanması teşvik görmüyordu (emekgücüne düşük ödemeler ise emek kullanıcı tekniklerin benimsenmesine yol açıyordu). Öte yandan, aynı sınıf yapısı ekonominin geri kalan bölümünde genel bir kârlılık eksikliği doğuruyordu; çünkü bu bölüm, emek üretkenliğini arttıracak herhangi bir yatırım elde etmeksizin ucuz veya bedava emekgücü ve geçim araçlarını (cebrî vergiler yoluyla) «bırakarak» tam da ihracat

---

6) A. G. Frank, **Lumpenbourgeoisie, Lumpendevelopment**, Monthly Review Press, New York, 1972, s. 23, vurgu sonradan.

üretimini desteklemeye zorlanıyordu. Böylece «ihracat sektörü»nün «sübvansiyon»u genellikle köylü üretiminin farklı biçimlerinin yoğunlaştırılması temelinde sağlanıyordu; bu ise, sabit sermayenin kullanımını ve elbirliğine dayalı emeğin gelişmesini ve, daha genel olarak, emekgücünün bütünüyle metalaşmasını güçleştirerek ekonominin bütününde gelişmenin önünde güçlü engeller yükselmesine neden oluyordu.

İkinci olarak, Frank'ın azgelişmişliğin sınıf yapısı hakkındaki gözden geçirilmiş açıklaması, sömürgelerin geriliğinin dünya sistemindeki rollerinin, ihracat için hammadde üretmelerinin sonucu olduğu görüşüne temel yapılamaz. Modern çağın başlangıcında, örneğin tahıl Avrupa'nın birçok farklı bölgesinde farklı sınıfsal üretim yapıları çerçevesinde, çok farklı iktisadî gelişme ve azgelişmişlik kalıpları doğuracak biçimde üretiliyordu. Öyleyse Frank'ın «ültra-azgelişmişlik... ihracata dayalı bir ekonominin özelliğiydi» gözlemi[7] çok dikkatli biçimde ele alınmalıdır. İhracata bağımlılığa yol açan ihracat için üretim değildi; artan ihraç üretiminin gelişme yerine azgelişmişlikle sonuçlanmasına neden olan, ihraç üretiminin temelindeki (aşırı-sömürüye/mutlak artık emek yöntemlerine dayalı) sınıf yapısıydı. Aksi takdirde, örneğin, sömürgecilik döneminde Orta Atlantik sömürgelerinin tahıl ihracına dayanan ekonomisinin göz kamaştırıcı gelişmesini açıklama olanağı ortadan kalkar. [...]

Frank'ın başlangıçtaki tezleri, Komünist partilerin «halk cephesi» ve «burjuva demokratik devrim» türünden siyasal stratejilerinin temelini oluşturan evrimci marksist aşamalar teorisinin boğucu ortodoksluğunu yıkmayı amaçlıyordu.[8] Frank, haklı olarak, kapitalizmin ticaret ve yatırım yoluyla genişlemesinin, beraberinde Marx'ın **Manifesto**'da öngördüğü kapitalist iktisadî gelişmeyi otomatik olarak getirmediğini vurguluyordu. Dünya pazarının büyümesi sürecinde, üretici güçlerin gelişmesi önündeki Çin seddi yıkılabileceği gibi yükselebiliyordu da. Bu tür bir «azgelişmişliğin gelişmesi» olduğunda, «ulusal burjuvazi»nin çıkarının gelişme için devrimde değil, tam da iktisadî ilerlemeyi engelleyen sınıfsal üretim ve artık çıkarımı sistemini desteklemekte yattığına işaret ediyordu Frank. Özel olarak da, çevrenin tüccarları kurulu düzene arka çıkıyorlardı; çünkü kârları «gericiler»in denetlediği madencilik ve plantasyon girişimlerine ve metropoldeki emperyalistlerin sınaî üretimine bağlıydı. Ama çevrenin sanayi kapitalistleri bile, kurulu yapıya kafa tutmuyorlardı: kısmen üst sınıflara hitap eden lüks mallar üretmelerinin bir sonucuydu bu, ama aynı zamanda aile bağları ve devlet

7) A. y., s. 22.

8) Bk. A. G. Frank, «Not Feudalism — Capitalism», **Monthly Review**, Aralık 1963, s. 468-78, tamamı.

görevleri aracılığıyla «yeni-feodaller» ile kaynaşmışlardı da. Frank'ın ısrarla belirttiği gibi, bu koşullarda kapitalizmin nüfuzunun ülkeyi geliştireceğini ummak, büyük ölçüde, hayal ile gerçeği birbirine karıştırmaktı. Anti-feodal, anti-emperyalist devrimde burjuvazinin anlamlı bir rol üstleneceğine güvenmek, tehlikeli bir ütopik düşünceydi.

Ne var ki, Frank [...] ve Wallerstein'in [...] karşıtlarının iktisadî determinist çerçevelerini aşmaktaki başarısızlığı, bu çerçeveyi başaşağı çevirmekle yetinmeleri, bu sefer de benzer biçimde yanlış temellere dayanan siyasal perspektiflerin benimsenmesinin yolunu açmakta. Eski ortodoksluk burjuvazinin yeni-feodallere karşı çıkması gerektiğini iddia ediyordu; Frank ise yeni-feodallerin kapitalist olduğunu ileri sürecekti. Eski ortodoksluk gelişmeyi kapitalizmin nüfuzuna bağlıyordu; Frank ise merkezde kapitalist gelişmenin çevrede azgelişmişliğin gelişmesine bağlı olduğunu söyleyecekti. Dolayısıyla, Frank —ve Wallerstein gibi düşünce arkadaşları— hem gelişmenin, hem de azgelişmişliğin kaynaklarını soyut bir kapitalist genişleme sürecinde bulma konusunda karşıtlarını izlemiş oluyorlardı; ve de, onlar gibi, bu süreçlerin kendilerini somut olarak ortaya koymalarına temel olan ve aslî niteliklerini somut olarak belirleyen özgül, tarihsel olarak oluşmuş sınıf yapılarını saptamayı ihmal ediyorlardı. [...] Bu yüzden de, gelişme ve azgelişmişlik kalıplarının bütün bir dönem boyunca özgül sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi süreçlerinin sonucuna ne ölçüde bağımlı olabileceğini görmüyorlardı. Bütün bunların ürünü, Frank'ın tahlilinin, kendisinin kuşkusuz karşı çıkacağı siyasal sonuçları desteklemek için kullanılabileceğidir: dünya pazarına/dünya işbölümüne katılmanın otomatik olarak azgelişmişlik doğuracağı kabul edildiği sürece, kapitalist azgelişmişliğin mantıksal panzehiri sosyalizm değildir, otarşidir. [...]

Bağımlılık ve Dünya - Sistemi Teorileri: Frank ile Wallerstein'ın Eleştirisi

Haldun Gülalp

I

Robert Brenner, **New Left Review**, no. 104'de çıkan yazısında (Brenner, 1977) feodalizmden kapitalizme geçiş ve azgelişmişlik konularında konularında son zamanlarda yaygınlaşan ve üretim ve sınıf ilişkilerinden çok pazar ilişkilerine öncelik veren eğilime sert bir eleştiri geliştirmişti. Paul Sweezy, A. Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein'ın kapitalizme geçiş teorileri üzerinde duran Brenner, bu teorilerin Marx'tan çok Smith'i izlediklerini öne sürmüştü. Elinizdeki yazı bu eleştiriyi sürdürmeyi ve Brenner'in üzerinde çok fazla durmadığı bir konu olan, sözkonusu teorilerin 'azgelişmişlik' konusunda söylediklerini ele almayı amaçlamaktadır.

Frank'ın teorisi üzerinde gereğinden çok şeyin zaten söylenmiş olduğu düşünülebilir. Bu bir bakıma doğru olmakla birlikte, teorilerin temelini oluşturan ideolojik bakış açıları varlığını sürdürdükçe, tartışmaların sona ermeyeceği açıktır. Bu nokta, konumuz ile doğrudan ilgilidir. Çünkü azgelişmişlik konusunda 'neo-Marksist' bir yaklaşım getirme savında olan bağımlılık ve dünya-sistemi teorilerinin Marksizm'den farklı bir ideolojik temele sahip olduğu söylenebilir (bkz. Gülalp, 1979). Bu bağlamda, Frank yeterince eleştirilmiş kabul edilse bile, bu kez Wallerstein'in teorisinin yaygınlık kazanması şaşırtıcı olmasa gerektir.

Bu çalışmada Frank ile Wallerstein'in azgelişmişlik teorileri üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ana bölümü Wallerstein'in eleştirisine dönük olduğu için, Frank'ın teorisinin değerlendirilmesi sadece temel kavramlar çerçevesinin ve bunun Wallerstein'in teorisinde devamlılık kazanan yönlerinin eleştirisi ile sınırlı kalacaktır.

II

Çağdaş azgelişmişlik teorisinin Baran ile başladığı kabul edilir. Frank Baran'a olan borcunu belirtmekte, fakat Baran'ın öne sürdüğü en önemli noktayı unutup daha önemsiz olanını esas alarak, teorisini bunun üzerine kurmaktadır. Baran'daki en önemli nokta, azgelişmiş ülkedeki sınıf yapısının bir sonucu olarak, ekonomik artığın ülke içindeki kullanım tarzına ilişkindir. Frank'ın esas aldığı nokta ise, bu artığın bir bölümünün dışarı aktarılması konusudur. Böylece Frank azgelişmişlik sürecini bir «metropol-uydu» ilişkileri hiyerarşisinin tabanından tepesine doğru sürekli olarak artığın aktarılması olayı diye nitelemektedir. Üstelik Frank bu yapıyı «kapitalizm» diye adlandırmakta ve bundan şu sonuca varmaktadır: «Azgelişmişlik, ekonomik gelişmeyi de yaratan aynı tarihsel süreç tarafından yaratılmış ve hâlâ yaratılmaktadır: kapitalizmin gelişimi.» (Frank, 1969, s. 9). Frank'ın vardığı bu sonuç, kapitalizmin rolü hakkındaki klasik Marksist bakış açısını tersine çevirmektedir. Çünkü Frank'a göre bütün dünya «kapitalizm» ile belirlenmekte ve bu sistem dünyanın bir kutbunu geri kalanı pahasına geliştirmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin tarihsel «görevi», dünyayı büyük ölçüde «azgeliştirmek»tir. İşte bu, klasik Marksist düşünce ile kopuşu yaratan ve böylece neo-Marksist diye adlandırılan okulun temelini oluşturan savdır.

Frank'ın kapitalizmi azgelişmişliğin nedeni olarak görmesi, gerçekte, «kapitalizm»i kavramlaştırma biçiminden kaynaklanmaktadır. Frank'ın kapitalizm kavramı, Marksizmin bir «üretim tarzı» olarak kapitalizm kavramından tümüyle farklıdır. Ne var ki Frank hep bir Marksist olarak düşünülegelmiş ve bu durum birçok kavramsal karışıklığa neden olmuştur. Bir yanda, eleştirmenler Frank'ın bir Marksist çerçeve içindeki «yanlışlarını» düzeltmeye çalışmışlardır. Örneğin Laclau'nun klasik eleştirisi bu niteliktedir (Laclau, 1971). Bu eleştirisinde Laclau, Frank'a, üretim tarzı kavramını ve bu kavramı tanımlamada «üretim ilişkileri»nin önemini hatırlatmaktadır. Bu, çok temel, fakat uzantıları Laclau tarafından açıklıkla görülemeyen bir eleştiridir. Uzantıları, azgelişmiş toplumsal formasyondaki üretim tarzının nitelenmesi konusunun çok ötesinde olduğu halde, Laclau'nun eleştirisinin başlıca etkisi, literatürde bu konu üzerinde bir tartışma başlatmak olmuştur. Frank'a yöneltilen başka bir temel eleştiri, azgelişmişliği dışsal bir olgunun sonucu olarak nitelediği, yani azgelişmiş toplumun iç sınıf yapısını unutarak, uydulaşma ve bundan doğan artık-yitirme olgusu ile açıkladığıdır (bkz. örneğin, Dos Santos, 1973). Fakat yine bu eleştirinin uzantıları, daha genel bir planda, başta «kapitalizm» kavramı olmak üzere, Frank'ın kullandığı kavramlara ilişkin olduğundan, açıklıkla görülememiştir. Nitekim bu

yüzden Frank bu tür bir eleştiriyi gerçekte «içsel yapı»yı dikkate aldığını öne sürerek yanıtlayabilmektedir; çünkü tezleri arasında, dünya kapitalist sisteminin bir parçası olduğu sürece, «kapitalizm»in metropol-uydu yapısının azgelişmiş toplumda da türetileceği görüşü yer almaktadır (bkz. Frank, 1967, Önsöz).

Öte yandan ise Frank literatürde oldukça etkili olmuş ve temelde kendi yönetimini kullanarak kendisi gibi «görünüşte» Marksist, yani devrimci sonuçlara varan bir çok izleyici kazanmıştır. Böylece «neo-Marksizm» diye adlandırılan ve çok yakın zamana kadar azgelişmişlik literatürüne büyük ölçüde egemen olan okul belirlenmiştir. Burada neo-Marksist okulun, çeşitli öğretileri ayrıntıları ile ele alınacak değildir, fakat bu okulun temel yanılgısını belirleyen basit bir niteleme yapmak gerekirse, şu söylenebilir: neo-Marksizm, kapitalizmin rolünün azgelişmişlik yaratmak olduğu temasını esas alarak, Marksist «kavramlar» yerine Marksist «deyimler» kullanır. Bundan kalkarak da, azgelişmişliğe karşı mücadele ile kapitalizme karşı mücadeleyi birbirine karıştıran sahte-Marksist bir sonuca varır (bkz. Gülalp, 1979).

Bu okulun devrimci sonuçları açısından Marksist bir görünüm taşıması oldukça yanıltıcı olduğundan, sorun doğrudan doğruya sözkonusu devrimci sonuçların güvenilirliği ile ilişkilidir. Dolayısıyla Frank'ın kavramsal çerçevesi bu sorun ile bağlantılı olarak değerlendirilmelidir. Frank'a göre sistemin en önemli özelliği ve temel çelişkisi, kapitalizmin tekelci yapısıdır. Bu yapı hem azgelişmişliğin hem de artık aktarımının nedenini oluşturur. Fakat Frank'ın tekel kavramı, sadece, belirlenmemiş bir mekanizma aracılığıyla artık aktarma gücünü ifade ettiğinden, artık aktarımı azgelişmişliğin tek nedeni olarak belirmektedir. Üstelik, Frank tekel kavramı yerine kapitalizm kavramını, artık aktarımının yerine de sömürü kavramını koymaktadır. Böylece kapitalizm, artık aktarmadaki tekelci güçlerin hiyerarşik yapısını tanımlayan bir kavram olarak belirmektedir. Fakat kapitalizm ve sömürü nosyonları ideolojik kavramlar olarak kullanıldığından, ortaya yanlış ideolojik sonuçlar çıkmaktadır. Bunu göstermek için Frank'ın temel teorik şeması, özellikle kapitalizmin 'çelişkilerini' niteleme biçimi, daha yakından incelenebilir.

Kapitalizmi niteleyen ilk çelişki, «çoğunluğun ekonomik artığına el konulması ve bunun azınlık tarafından maledilmesi»dir (Frank, 1967, s. 6). Bu durum, kapitalizmin tekelci yapısının bir sonucudur. Frank'a göre «işte bu sömürü ilişkisidir ki kapitalist dünya ile ulusal metropoller arasındaki kapitalist halkayı (artığının bir kısmını mal ettikleri) bölgesel merkezlere, bunlardan yerel merkezlere ve giderek küçük köy-

lülerin veya kiracıların artığına el koyan büyük toprak sahiplerine veya tüccarlara ve hattâ bazen [köylüler] tarafından sömürülen topraksız emekçilere kadar uzatır. Yol boyunca her bir aşamada, yukarıda görece az sayıdaki kapitlistler aşağıdaki çokluk üzerinde tekelci güç kullanarak artıklarının bir bölümüne veya tümüne el koyarlar ve kendi üstlerindeki daha da az sayıdaki [kapitalist] tarafından el konulmadığı ölçüde [artığı] kendi kullanımları için malederler» (s. 7-8). Bu alıntı, Frank'ın tüm teorik tartışması boyunca tekrarladığı ana tezini aktarmaktadır. Bu yakından incelendiğinde, Frank'ın temel şemasının yanlışları ve tutarsızlıkları açıkça görülecektir. İlk olarak, Frank'a göre kapitalist sömürü artığa el konulması olayıdır ve bu, ülkeler arasında, bölgeler arasında, veya kişiler arasında yer alabilir; dolayısıyla hiçbir içeriği yoktur. İkincisi, bu sömürü, üretim ilişkilerinden ileri gelmez; tekelci güç kullanmanın bir sonucudur. Bu tekelci gücün tam olarak neyi ifade ettiği ve artığa el koymanın hangi mekanizma aracılığıyla yer aldığı ise belirtilmiş değildir. Dolayısıyla, örneğin bir tüccar, tekelci gücü aracılığıyla küçük köylülerin artığına el koyarak onları sömüren bir kapitalist olarak düşünülebilmektedir. Üçüncüsü, zincirdeki tüm halkalar homojen olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, tıpkı köylüleri sömüren tüccar gibi, ABD de Şili'yi sömüren bir kapitalist olarak düşünülmektedir. Dördüncüsü, bu halkalar zincirleme bir biçimde uzandığına göre, değişik düzeylerdeki kapitalistler aynı anda hem sömüren hem sömürülen olabilirler. Başka bir deyişle sömürü ilişkileri, birbirlerinden sadece tekelci güçlerine göre hiyerarşide bulundukları yer açısından farklı olan kapitalistler arasında yer alır.

Frank'ın teorisinin tuhaflıkları sadece bu sayılanlardan ibaret değildir. Fakat daha fazla irdelemeye gitmeden, Frank'ın kapitalizmin ikinci çelişkisini nasıl tanımladığı ele alınabilir. Kapitalizmi niteleyen ikinci çelişki, «kapitalist sistemin metropol merkez ve çevrel uydular halinde kutuplaşmasıdır.» (s. 8) Metropol sömürücü ve uydu da sömürülen olduğuna göre, bu metropol-uydu ilişkisidir ki elkoyma-maletme ilişkisini ifade eder. Yani bu ikinci çelişki, birinci çelişkinin yalnızca bir tekrarı görünümündedir. Bu çerçevede sorulacak bir soru ise, el konulan artık ile ne yapıldığıdır. Yukarıda aktarılan alıntıya göre kapitalistler, eğer daha yüksek metropollerce el konulmazsa, artığı «kendi kullanımları için malederler.» Frank aynı noktayı yeni terminoloji ile tekrarlayarak şöyle demektedir: «metropol, uyduların artığına el koyar ve kendi ekonomik gelişmesi için maleder.» (s. 9) Terminolojideki değişme ise, ilk bakışta açıkça gözükmeyen, fakat önemli uzantıları olan bir şeyi, yani Frank'ın bir kavramsal çerçeveden başka bir kavramsal çerçeveye atladığını göstermektedir. Dolayısıyla, ikinci çelişkinin ifadesi birinci çelişkinin basit bir tekrarı değildir, daha farklı bir düzleme getirilmesi-

dir. Bununla ne kastedildiğini ve ne gibi uzantıları olduğunu açıkça göstermek gerekir.

İlk olarak, kapitalizm sömürüye dayalı bir düzen olarak tanımlanmaktadır. Bu sömürü ilişkisinin niteliğinin belirlenmemesi de kapitalizm kavramının çeşitli sömürü biçimlerini içerecek şekilde genelleştirilmesine imkân vermektedir. Buna dayanarak kapitalist sömürü, artığa el koyma olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir tanım, zorunlu olarak muğlak olduğundan, kavramsal dönüşümün ilk aşamasını oluşturmaktadır. Kesinleştirilecek olursa bu tanım, coğrafi bölgeler arasındaki, veya daha özgül olarak, ülkeler arasındaki ilişkiye ait olma durumundadır. Fakat bu açıkça konmadan önce, birinci çelişkideki ilişkiler bir ulus içinde veya uluslararası planda ekonomik birimler arasında yer alan kapitalist ilişkiler olarak ifade edilmektedir. Hiyerarşideki her bir tabakayı kapitalist diye tanımlamak ve her bir halkayı da kapitalist bir ilişki olarak nitelemek, «kapitalist» kavramının tanımını esneterek tüccar, köylü vb. çeşitli birimleri de içermesine neden olmaktadır. Yine buna dayanarak bu tanım, kapitalist halkayı oluşturan öge olarak, tekil ülke kapsamına daraltılmaktadır. Bu nihai kavramsal dönüşüm, metropol-uydu şemasının sunulması ile sağlanmaktadır. Bir köylünün bir topraksız emekçiyi sömürüp artığını kendi kullanımı için malederek «ekonomik gelişme» göstermesinden söz edilemeyeceğine göre, veya bir tüccar ile bir küçük toprak sahibi arasında bir «artığa elkoyma» ilişkisi tanımlanamayacağına göre (bunu kapitalist sömürü olarak tanımlamak bir yana...), Frank'ın sözünü ettiği ikinci çelişkinin tartışılması ancak analiz birimleri ülkeler olduğunda anlamlı ve anlaşılabilir hale gelir. «Ekonomik artık» ve «ekonomik gelişme» kavramları sadece ülkelere ilişkin olarak kullanılabilir. Böylece, Frank'ın kapitalist yapıyı tanımladığını öne sürdüğü ilk şemadaki ekonomik birimlerin yerini ülkeler almakta ve ikinci çelişkinin tartışılması bu şekilde sürdürülmektedir. (s. 9-13) Dolayısıyla, sadece yukarıda açıklanan kavramsal kargaşalık sayesindedir ki Frank, ülkeler arasındaki ilişkinin, birinin gelişmesini öbürlerinin azgelişmişliğine bağlayan bir kapitalist sömürü ilişkisi olduğu sonucu ile ortaya çıkabilmektedir. Bu sonunculara ilişkin olarak Frank şu görüşü ne sürmektedir: «Uydular, kendi artıklarına ulaşamadıkları için ve metropol tarafından uydunun ekonomik yapısına sokulan ve korunan aynı kutuplaşma ve sömürü çelişkilerinin bir sonucu olarak, azgelişmiş kalırlar.» (s. 9) Fakat uydunun içsel yapısında «kapitalist çelişkilerin» varlığı onun azgelişmesine neden olmasa gerekir; çünkü aynı içsel çelişkilere sahip olduğu halde, metropol gelişebilmektedir. Ayrıca Frank'a göre, metropol ile olan dışsal bağları zayıflar zayıflamaz uydu da, yine çelişkili içsel yapısına rağmen, gelişme gösterebilmektedir. Dolayısıyla tutarsızlıklarından arındırıldığında, Frank'ın teorisi ne açıklan-

mış ne de kanıtlanmış olan tek bir noktadan ibaret kalmaktadır: bir ülkeden başka bir ülkeye artık aktarımı, birinciyi azgeliştirir ve ikinciyi geliştirir. Buna ek olarak Frank şu ideolojik noktayı öne sürmektedir: sözkonusu bu ilişki, bir kapitalist sömürü ilişkisidir. İşte ancak bu çerçeve içinde Frank'ın şu sonucu yerine oturtulabilir: «gelişmişlik ve azgelişmişlik, kapitalizmin tek ama diyalektik olarak çelişkili ekonomik yapısının ve sürecinin ürünü olduklarından, birbirinin aynıdır.» (s. 9)

Tartışmasının bu aşamasından sonradır ki Frank kapitalizmin üçüncü çelişkisi olarak «değişme içinde süreklilik» kavramını sunmaktadır. Frank'a göre, kapitalizmin temel yapısı onaltıncı yüzyıldan beri hep aynı kalmıştır ve geçirdiği çeşitli dönüşümlerden çok bu yönü vurgulanmalıdır. Kapitalizmi ülkeler arasında yer alan bir «sömürü» ilişkisi olarak tanımlandıktan sonra, bu son nokta kapitalizmin bir başka çelişkisinin ifadesi anlamına gelmez. Sadece, Frank'ın içsel yapıların yanısıra dışsal ilişkilerin yapılarını ve bunların dönüşümlerini ihmal ederek, yukarıda belirtilen tek noktalık teori üzerinde daha fazla yoğunlaşmasına imkân sağlar.

Bu tartışmanın ışığında, Laclau ve Dos Santos'un Frank'a yönelttiği yukarıda belirtilen eleştiriler yeniden gözden geçirilebilir. Frank'ın kapitalizm tanımı, ülkeler arasındaki artık aktarımın dışsal bağlarına ilişkin olduğundan, gerçekte her iki eleştiri de aynı soruna işaret etmektedir. Başka bir deyişle Frank, Laclau tarafından eleştirilen kapitalizm kavramından dolayıdır ki, Dos Santos'un eleştirdiği gibi, içsel yapıları ihmal etmektedir. Fakat içsel yapıları dikkate almaya zorlandığında bile Frank, üretim tarzı kavramından kaçınabilmektedir. Bunu, yukarıda açıklandığı gibi, kapitalizm kavramını ikili anlamda kullanarak yapabilmektedir. Dolayısıyla Frank, iki şeması arasında gidip gelerek eleştirilerden sıyrılabilmektedir. Bu yöntem Frank'ı üretim ilişkilerini ihmal ettiği eleştirisinden kurtaramadığı halde, Laclau'nun bu yöntemin farkına varamaması, eleştirisinin uzantılarını görememesine neden olmaktadır.

III

Wallerstein'in teorisi, kapitalizmin gelişmesinin tarihsel kökenleri bağlamında Frank'ın teorisini yeniden gözden geçirip geliştirme çabası olarak değerlendirilebilir. Frank'ın yukarıda özetlenen kavram kargaşasına düşmüş olmadığı halde, bu teori de, Marksist deyimleri Marksist olmayan kavramlara dönüştüren neo-Marksist geleneğe bağlıdır. Wallerstein'ın bu çabası, bir yandan gelişmişlik ve azgelişmişliği ülkeler arasındaki artık aktarımına bağlayan ana teoriyi Frank'ın tutarsızlıklarından arındırmayı, öte yandan da bu sonucu açıklayıp kanıtlamak için ay-

rıntılı bir çözümlemeyi amaçlamaktadır. Wallerstein'in çözümlenmesinde, Frank'ın metropol ve uydu deyimlerinin yerini «merkez (çekirdek) ve «çevre» deyimleri almıştır. Bunlar Frank'ın deyimleri ile aynı kavramları ifade ettikleri halde, Frank'ınkinden farklı olarak, zincirleme bir biçimde uzayıp gitmezler ve sadece ülkeler için kullanılırlar. Ancak, Wallerstein için gelişmişlik/azgelişmişliğin esas nedeninin artık aktarımı olduğu yine de çok açık değildir. Çünkü bu noktayı kanıtlamaya çalışırken bir yandan da Frank'ın teorisinin ele alamayacağı bazı soruları yanıtlamaya girişmekte, bu girişimi ise kendisini artık aktarımının dünya-ekonomisi içindeki özgül rolünün belirlenmesini güçleştiren bir çözümlemeye götürmektedir. Wallerstein'ın teorisinin, kendi kavramsal çerçevesi içinde, en zayıf noktasının bu olduğu aşağıda gösterilecektir. Kavramsal çerçevesinin sınırları ise ayrıca ele alınacaktır.

Wallerstein'ın çözümlemesinin başlangıç noktası, açık bir biçimde metaların dolaşımına atıfla tanımlanan, «toplumsal sistem» kavramıdır. Toplumsal sistem, coğrafi «alanlar» arasında karşılıklı bağımlılığa dayalı bir işbölümünü içeren bir mübadele sistemi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, bunun yalnızca iki türü sözkonusu olabilir: kapalı, kendine-yeterli ekonomik düğümcük (nodule) ve dünya-sistemi (Wallerstein, 1974a, s. 348). Dünya-sistemi ise iki farklı biçim alabilir: dünya-imparatorluğu ve dünya-ekonomisi. Her iki tür dünya sistemi de, özde, çevreden merkeze doğru artık aktarma sistemleridir. Dünya-imparatorluğu, merkezi bürokrasisi ile, çevrenin artığına zor yoluyla el koyar. Bu sistem artığa el koymak için daha dolaysız bir mekanizma içerdiği halde, böyle geniş bir bürokrasinin yükü ve masrafı, sistemin önünde sonunda çözülmesine yol açar (1974a, Bölüm 1 ve 5). Oysa dünya-ekonomisinde siyasal yapılar merkezî değildir. Böylece merkezî siyasal otoritenin yükü ve masrafı giderilip tekil ulus-devletlere dağıtılmış olur; onun yerine ekonomik mekanizma ön plana çıkar. Sözkonusu ekonomik mekanizma mübadele sistemidir. «Piyasa ticaretinin tam olarak gelişmesi ve ekonomik egemenlik kazanması, onaltıncı yüzyıl Avrupa'sında çağdaş dünya-ekonomisinin ortaya çıkması ile birlikte gerçekleşmiştir. İşte bu, kapitalizm denen sistem idi.» (Wallerstein, 1974b, s. 391). Dünya-ekonomisinin özü dünya-imparatorluğununkinden farklı değildir. «Kapitalizmin yaptığı şey, almaşık ve daha kârlı bir artığa el koyma kaynağı sağlamaktır.» (1974a, s. 16).

O halde, kapitalist dünya-sisteminin yapısı tam olarak nedir, dünya-ekonomisi ile dünya-imparatorluğu arasında ne fark vardır? Wallerstein'ın çözümlemesinin ana konusunu işte bu soruya verilen yanıt oluşturmaktadır. İleride ayrıntılı olarak görüleceği gibi, dünya-ekonomisi ile dünya-imparatorluğu arasındaki farkı belirleyen (ve dünya-ekonomisin-

de artığın merkez tarafından maledilmesinin mekanizmasını oluşturan) temel öge, tekil ulus-devletlerin sahip oldukları güce göre hiyerarşik bir biçimde sıralandıkları ademi-merkeziyetçi siyasal yapıdır. Siyasal otoritenin tekil ulus-devletlere dağıtılmış olması sadece merkezî bir bürokrasinin masrafının giderilmiş olmasını sağlamakla kalmaz, sistemin tam anlamıyla esasını oluşturur: Wallerstein'e göre kapitalist sistemin bir anlam taşıması (yani çevreden merkeze bir artık aktarma mekanizması içermesi) böyle farklı güçlere sahip tekil devletlerin varlığından kaynaklanır.

Wallerstein'e göre, çağdaş dünya-ekonomisinin kökenleri feodalizmin krizinde yatar. Bu krize karşı tepki, hem coğrafi hem de ticari genişleme biçiminde yer alarak ticaret ilişkilerinin yayılmasına neden olmuştur. «Onaltıncı yüzyıldaki genişleme yalnızca coğrafi bir genişleme değildi. Ekonomik bir genişleme idi... Bu, Avrupa ile dünyanın geri kalan yerleri arasında düzenli bir ticaretin kurulması demek oldu.» (1974a, s, 102). Bu bağlamda, Wallerstein için feodalizmin kendine-yeterli kapalı bir ekonomi anlamına gelmediğini belirtmek gerekir (1974a, s, 17 vs.). Bu, Frank'ın savunduğuna ters düştüğü halde, Wallerstein'in tartışması açısından zorunlu bir savdır. Çünkü Wallerstein'ın teorik şemasında ticaretin düzenli hale gelmesi ve buradan kaynaklanarak dünya çapında karşılıklı bağımlılığa dayalı bir coğrafi işbölümünün kurulması olguları, kapitalist sistemin oluşumundan **önce** gelmektedir. Nitekim kapitalist dünya-ekonomisinin oluşumu bu olguların bir sonucudur. Ne var ki, şimdi görüleceği gibi, bu nokta Wallerstein'in çözümlemesinde önemli bir boşluk oluşturmaktadır.

Wallerstein'e göre, ticari genişlemenin sonucunda kurulan coğrafi işbölümü herbir ülkenin sözkonusu genişlemeye gösterdiği «tepki»nin biçimine dayalı olarak belirlenmektedir. Böylece bazı ülkeler, örneğin İngiltere, «bir sınai taban yaratarak tepki göstermiş», bazıları ise, örneğin Doğu Avrupa ülkeleri, «pazar için tarımsal cebri üretim» geliştirerek tepki göstermiştir. Tepkinin biçimini, kârı ençoklaştırma kaygısı belirlemektedir. Dolayısıyla, hem Batı hem de Doğu Avrupa'daki toprak sahipleri için geçerli olan soru aynıdır: «En çok ve en çabuk kârı nereden elde edebilirdi?» Bu durumda toprak sahibi toprağını meraya çevirerek, nakit karşılığı kiraya vererek sanayi yatırımına gidebilirdi ya da pazara dönük üretimini yoğunlaştırarak ticarete öncelik verebilirdi. Batı Avrupa'da bu yollardan birincisi, Doğu Avrupa'da ise ikincisi seçilmiştir (1974a, s. 111-112). Dolayısıyla Wallerstein'e göre kapitalizmin gelişmesinin kaynağı, kapitalist dünya-ekonomisinin oluşumu sürecinde rol alan ekonomik aktörlerin daha önceden sahip oldukları kapitalist rasyonalitedir.

Wallerstein'in çözümlemesinin yukarıda değinilen boşluğu ve Brenner'in (1977) eleştirisinin özü bu nokta ile ilgilidir. Fakat, Brenner bu nokta ile sınırlı kalmayıp Wallerstein'i, ancak 'özgür-emeğe dayalı kapitalist sınıf yapısı' var olduğu takdirde kapitalist rasyonalitenin sözkonusu olabileceği konusunda uyarmaktadır. Oysa Wallerstein'e göre böyle bir zorunluluk yoktur. O'nun dünya-ekonomisinde, «(üretimin) kapitalist 'biçimleri'nin tümü 'özgür' emeğe dayalı değildi — ekonominin sadece merkezinde durum böyle idi. Fakat 'özgür' - olmayan kesimdeki toprak sahipleri ile emekçilerin motivasyonları merkezdekiler kadar kapitalist idi.» (1974a, s. 126). Dolayısıyla, 'özgür-emeğe dayalı kapitalist sınıf yapısı'nın oluşma süreci bile ticari genişleme karşısında kârı ençoklaştırmak için yapılan rasyonel bir tercihin sonucu olarak görülmektedir.

Bu teoriye göre, kapitalist rasyonaliteye ayni ölçüde sahip olduğu kabul edilen ekonomik aktörlerin tepkilerindeki farklılıklar, herbirinin kârı ençoklaştırma çabası sırasında içinde bulundukları nesnel koşullardaki farklar ile açıklanmalıdır. Bu nesnel koşullar «kısmen tarihte, kısmen de coğrafi yapıda» bulunmaktadır (1974b, s. 403). Daha somut olarak, bunlar o andaki toprak/işgücü oranı, iç pazarın genişliği, ülkenin coğrafi konumu, vb. teknik koşullardır. Bu koşullar hangi üründe uzmanlaşmanın en çok kârı sağlayacağını belirlerler. Sözkonusu nesnel koşullar altında yapılan ürün seçimi, o ürünün üretimine uygun «emek - denetim yöntemi»nin seçimini de içerir. Örneğin yüksek nüfus yoğunluğu, entansif tarım gerektirir; bu ise zora dayalı emek yönetiminin uygulanamayacağı nitelikli işgücü kullanımını zorunlu kılar. Bu durumda «cebir daha dolaylı yoldan, pazar mekanizması aracılığıyla olmalıdır.» (1974a, s. 101) Bu durum, üretimin ücretli-emeğe dayalı biçiminin gelişmesini gerektirir. Buna karşılık Doğu Avrupa'da, çeşitli etkenlerden biri olarak coğrafi konum, örneğin Polonya'yı «en büyük buğday ihracatçısı» durumuna getirmiştir. «Polonya'da bir buğday-ihracatı ekonomisinin doğması, ... pazara yönelik tarımsal ürün için cebri emeğe dayalı büyük üretim birimlerinin doğması anlamına gelmiştir.» Bu, ayrıca «soyluluğun siyasal gücünün artması anlamına da gelmiştir.» (1974a, s. 304) Diğer bir deyişle, ticari genişlemeye tepki olarak oluşan coğrafi işbölümü herbir ülkenin sınıf yapısını da belirlemektedir. Böylece, Doğu Avrupa ülkelerinin tersine, sanayide uzmanlaşan Batı Avrupa ülkeleri üretimde ücretli-emek biçimini geliştirerek burjuvazinin doğmasına yol açmışlardır.

Bu teoriye göre coğrafi işbölümü herbir ülkenin hangi üründe uzmanlaşacağını ve böylece dünya-ekonomisinin hiyerarşik yapısı içinde hangi yeri alacağını belirler. Dünya-ekonomisinin oluşumunda burjuva-

zinin güçlenip toprak sahiplerinin güçsüzleştiği ülkeler merkez alanlar, bunun tersinin yer aldığı ülkeler ise çevre alanlar olarak ortaya çıkarlar (1974a, s. 302). Bir ülkenin merkez ya da çevre olmasını belirleyen en önemli olgu, devletinin gücüdür. Wallerstein'e göre, «devletçi» bir süreç'ten (yani gücün merkezî devlette yoğunlaşması sürecinden) geçen ülkeler, dünya-ekonomisinin merkez ülkeleri olmuşlardır (1974a, s. 147). Öte yandan, «çeşitli devlet aygıtlarının çağdaş dünya-sistemi tarihinin belirli anlarındaki gücü... ülkenin o anda dünya-ekonomisi içinde oynadığı yapısal rol» ile açıklanmalıdır (1974b, s. 403). Burjuvazinin iktidarda olduğu bir sanayi ülkesi güçlü bir devlete, soyluların iktidarda olduğu bir sanayi ülkesi güçlü bir devlete, soyluların iktidarda olduğu bir ülke ise güçsüz bir devlete sahiptir. «Onaltıncı yüzyıl, Batı Avrupa'da devlet gücünün arttığı, Doğu Avrupa'da ise azaldığı bir dönemdi. Bu, Doğu Avrupa'nın ekonomik konumunun hem nedeni hem de sonucu idi. Polonya'nın toprağa bağlı aristokrasisi güçlenir... yerli burjuvazisi ise zayıflarken, devletin vergi temeli gitgide daraldı ve bu da kralın yeterli bir ordu besleyememesine neden oldu.» (1974a, s. 309).

Güçlü bir devlet, «ülkenin, bir bütün olarak, Avrupa dünya-ekonomisinin tümünde üretilen artığın büyük bir oranını ele geçirmesini» sağlar (1974a, s. 309). Bu, ülkeler arasında artık aktarımı yoluyla gerçekleşir. «Farklı devlet aygıtları farklı güce sahip olduklarında, güçlü devletlerin, güçsüzler üzerine, merkez ülkelerin çevre üzerine uyguladığı 'eşitsiz mübadele' işlemeye başlar.» (1974b, s. 401). Bu nokta Wallerstein'in genel devlet anlayışından kaynaklanmaktadır. Buna göre, «kapitalist bir dünya-ekonomisinde siyasal enerji (ulaşılabildiği ölçüde) tekelci hakları sağlama almak için kullanılır. Devlet merkezi ekonomik girişim olmaktan çok, diğer ekonomik işlemlerde belirli ticaret hadlerinin elde edilmesinin aracı haline gelir.» (1974a, s. 16).

Bu nokta konuyu yeniden dünya-ekonomisi ile dünya-imparatorluğu arasındaki farka getirmektedir. Bu ayrımın Wallerstein'in savı için ne anlama geldiği şimdi açık olmalıdır. Wallerstein'a göre, «dünya-ekonomisindeki bir devlet bir girişimci olarak görülebilir ama bir imparatorluk öyle görülemez. Çünkü imparatorluk bütünü oluşturma savındadır. Kendi ekonomisini başka ekonomileri kurutarak zenginleştiremez, çünkü zaten kendisinden başkası yoktur.» (1974a, s. 60). «Kapitalizmin sırrı, bu nedenle, tek bir ulusal devlet çerçevesi yerine, imparatorluk olmayan bir dünya-ekonomisi çerçevesi içinde oluşturulan bir işbölümünde yatar.» (1974a, s. 127).

Yukarıdaki özeti Wallerstein'in kendi kelimeleri ile toparlamak gerekirse, kavramsal çerçevesini mükemmel bir biçimde özetleyen şu pasajı aktarmak uygun olur.

«Dünya-ekonomisi içinde aynı anda neden farklı emek örgütleme tarzları —kölecilik, 'feodalizm', ücretli-emek, kendi hesabına çalışma— vardır? Çünkü herbir emek-denetim yöntemi belirli ürünler için en uygun olanıdır. Peki neden bu farklı tarzlar dünya-ekonomisinin farklı yörelerinde yoğunlaşmıştır — kölecilik ve 'feodalizm, çevrede, ücretli-emek ve kendi hesabına çalışma, ve ileride göreceğimiz gibi, yarıcılık yarı-çevrede? Çünkü emek-denetim tarzları siyasal sistemi (özellikle devlet aygıtının gücünü) ve yerli bir burjuvazinin gelişme olanağını büyük ölçüde etkiler. Dünya-ekonomisi tam da bu üç ayrı yörenin var olduğu ve bunların gerçekten farklı emek-denetim tarzlarına sahip olduğu varsayımına dayalı idi. Öyle olmasaydı, kapitalist sistemin ortaya çıkmasına olanak veren türden artık aktarımı var olamazdı.» (1974a, s. 87).

Buraya kadar anlatılanlardan, Frank için olduğu gibi Wallerstein için de, evrensel bir sistem olarak kapitalizmin hem gelişmenin hem de azgelişmişliğin nedenini oluşturduğu açıktır. Üstelik Wallerstein bu sonuca Frank'ınkine çok benzer bir kavramsal çerçeve aracılığıyla ulaşmaktadır. Bunu göstermek için Wallerstein'in temel kavramları kısaca gözden geçirilebilir.

«İlk olarak ana sonuca ulaşmada en büyük önemi taşıyan «kapitalizm» kavramı ele alınabilir. Bir önceki bölümden hatırlanacağı gibi, Laclau'nun Frank'ı kapitalizmi tanımlarken üretim ilişkilerini gözardı edip mübadele ilişkilerini temel aldığı için eleştirmesi eksik bir eleştiri idi, Frank'ın kapitalizm kavramını Marksizmin «üretim tarzı» kavramı sınırları içinde algılamak olanaksızdı. Oysa Wallerstein yer yer kapitalizmi bir üretim tarzı olarak tanımlar görünmektedir: «kapitalizm bir üretim tarzıdır, pazarda kâr için üretim...» (1974b, s. 399). Wallerstein kapitalizmin sermaye/ücretli-emek ilişkisi olduğu görüşünü yadsımakta, «en çok kârı elde etmek amacıyla pazarda satmaya dönük üretim» olarak tanımlamaktadır (1974b, s. 398). Belirtilmesi gerekir ki, bu, Wallerstein'in kapitalizmi bir «üretim tarzı» olarak nitelerken verdiği tek tanımdır. Fakat bu tanım hem yetersiz hem de tutarsızdır. Daha önce belirtildiği gibi Wallerstein pazarda mübadele amacıyla üretimin sadece kapitalizme özgü olmadığını söylediğine göre, buradaki ayırt edici özelliğin 'kâr elde edilmesi amacı' olması gerekir. Fakat «kâr» kavramı sadece sermaye/ücretli-emek ilişkisi varsa anlamlı olabilir. O halde yukarıda aktarılan tanımın, sermayenin ve işgücünün meta halini aldığı bir üretim tarzını ifade etmesi gerekir. Fakat bu belirleme açıkça Wallerstein'in savına aykırıdır. Dolayısıyla Wallerstein, «kapitalizm» deyimi ile, yukarıda verdiği tanımın yeterince açıklamadığı birşeyi kast ediyor olmalıdır.

Wallerstein için kapitalizm, üretim tarzı kavramının ifade ettiğinden daha genel birşeydir. Bu nedenle kavramlaştırmasını kendi deyimleri içinde algılamaya çalışmak gerekir. O'na göre kapitalizm «dünya-sistemi»nin bir türüdür; kapitalizm «dünya-ekonomisi»dir. «Kapitalizm ile bir dünya-ekonomisi (yani tek bir işbölümü ama çok sayıda siyasa ve kültür) aynı madalyonun iki yüzüdür. Biri diğerinin nedeni değildir. Biz sadece tek bir bölünmez olguyu farklı özelliklerle tanımlıyoruz.» (1974b, s. 391). Dünya-sistemi ise, genel «toplumsal-sistem» denen şeyin bir türüdür. Wallerstein'in bir toplumsal-sistemi açıkca metaların dolaşımına göre tanımladığı daha önce vurgulanmıştı. Bu kadar geniş bir tanımlayıcı özellik taşıyan «toplumsal-sistem» kavramının toplumsal değişmeyi incelemede çözümleme birimi olarak alınması, bütünlüğü kavrama savı taşımaktadır (1974a, Bölüm 1, Bölüm 7; 1974b, s. 387 vd.). Fakat Laclau'nun (1977, s. 45) belirttiği gibi, bu «somuta yaklaşma sürecinin sonunda ortaya çıkan teorik saptamaların zengin ve karmaşık bütünü değil, onun tam tersidir: farklılıkları ifade etmek yerine onları ortadan kaldırarak yaratılan homojen ve boş bir bütün.» Frank'ın teorisinin yukarıda yer alan değerlendirmesinden anlaşılacağı gibi, aynı şeyi onun için de söylemek olanaklıdır.

Wallarstcin'in «üretim tarzları» tartışmasındaki tavrının temelini bu bütünlük kavramı oluşturmaktadır. O'na göre, bu tartışmadaki «esas sorun... karşılaştırma yapmak için hangi çözümleme biriminin uygun olduğuna ilişkindir.» (1974b, s. 393). Bu tartışmada Wallerstein'in tavrının Frank'ınkinden farklı olmadığını vurgulamak gereksizdir: yani, eğer dünya-sistemi kapitalist ise, farklı üretim ve sömürü biçimleri olarak gözüken şeyler de gerçekte öz olarak kapitalisttir; çünkü kapitalizm çok çeşitli üretim biçimlerini kapsar, hatta tam da bu çeşitli biçimlerin varlığı üzerine dayalıdır. Asıl önemli olan nokta bu sonuncusudur ve bu nokta Frank ilc Wallerstein'in benzerliklerinin sadece kapitalizmin onaltıncı yüzyıldan beri varolan evrensel bir sistem olarak algılanmasından ibaret olmadığını göstermektedir. Bunun açıklamak için Wallerstein'in savlarından bir-iki örnek verilebilir: «kölecilik ve sözde 'ikinci-serflik', bir kapitalist sistem içinde yer alan sapmalar olarak görülmemelidir... Bu, işgücünün meta olduğu bir ilişkidir (bunun kölelik durumundan daha fazla geçerli olduğu bir durum düşünülebilir mi?)...» (1974b, s. 400); «bir sistemi tanımlayan 'üretim ilişkileri', tüm sistemin 'üretim ilişkileridir' ve bu andaki sistem de Avrupa dünya-ekonomisidir. Özgür emek gerçekten kapitalizmin tanımlayıcı bir özelliğidir, ama bu her üretim biriminde özgür emek olduğu anlamına gelmez. Özgür emek merkez ülkelerde nitelikli işler için kullanılan emek-denetim biçimidir; çevrel alanlardaki daha az nitelikli işler için ise zora dayalı emek kullanılır. Bunların birleşimi kapitalizmin özünü

oluşturur. Emek heryerde özgür olduğunda ise sosyalizme kavuşmuş oluruz.» (1974a, s. 127-vurgu eklenmiştir).

Bu örneklerden çıkarılacak ilk sonuç, Wallerstein'in çözümlemesinin Marksist kavramlar çerçevesinde anlamaya çalışmanın olanaksız olduğudur. Farklar, «özgür emek», «işgücünün meta olması» gibi deyimleri kullanış biçiminde açıkca görülmektedir. Bunlar, belirtmek gerekir ki, çeşitli anlamlara kolaylıkla çekilebilecek önemsiz kavramlar değil, tarihsel maddeciliğin kapitalizm yorumunun en temel kavramlarıdır. Dolayısıyla, Wallerstein'in bu deyimleri yukarıdaki alıntılarda olduğu biçimde kullanması, tümüyle farklı bir kavramsal çerçeveye sahip olduğunu göstermektedir. Durum bu iken, Marksist bir çerçeve içinde yaptığı «hataları» düzeltmeye girişmek çok verimli bir çaba olmasa gerektir. Oysa gerek Laclau'nun gerekse Brenner'in Wallerstein'i eleştirirken bu tür bir çabaya girmiş olduğu görülmektedir.

Wallerstein için kapitalizmin çeşitli sömürü biçimlerinin varlığına dayalı bir sistem olduğu, daha önce de belirtildiği gibi, yukarıdaki alıntıda altı çizili cümlede de açıkca ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, belirli özellikler kazanınca dünya-ekonomisine dönüşen, dünya-sistemi kavramından türemektedir. Bu çözümlemeyi ayrıntıları ile gözden geçirmiş olduğumuza göre, bir tek şu noktayı vurgulamak yeterli olacaktır: dünya-ekonomisi, yani kapitalist dünya-sistemi, bir takım ülkelerden diğerlerine artık aktarımını düzenleyen bir sistem/mekanizmadır; ve bu mekanizmanın çalışması sistem içinde yer alan ülkelerde farklı üretim biçimlerinin varlığından ileri gelir. Wallerstein'in kapitalizmin ortaya çıkması için zorunlu olduğunu öne sürdüğü üç koşulun anlamı, işte bu nokta çerçevesinde anlaşılabilir. Sözkonusu üç koşul şunlardır: «sözkonusu dünyanın coğrafi olarak büyümesi, farklı ürünler ve dünya-ekonomisinin farklı yöreleri için farklı emek-denetim yöntemlerinin geliştirilmesi, ve bu kapitalist dünya-ekonomisinin merkez-devletleri olacak ülkelerde görece güçlü devlet aygıtlarının yaratılması.» (1974a, s. 38). Dikkat edileceği gibi bu üç koşul, kapitalizmin ortaya çıkması için Marx'ın belirttiği üç koşuldan (meta üretiminin gelişmesi, bir özgür emekçi sınıfın belirmesi, sermayenin birikimi) tümüyle farklıdır (bkz. Hobsbawm, 1964).

Dolayısıyla, Wallerstein'in «kapitalizm» kavramı özünde Frank'ınki ile aynıdır: artığa el koymak için tekelci güçlerin hiyerarşik yapılaşması. Frank için olduğu gibi Wallerstein için de (ki Wallerstein'de bu daha belirgindir) kapitalizmin kavramlaştırılmasındaki temel öge ülkeler arasındaki artık aktarımı nosyonudur. Sistemi tanımlayan ve yalnızca işlevsel -yani üretim görevlerine ilişkin (occupational)- değil, aynı zamanda

coğrafi olan... [işbölümü]... çalışmanın toplumsal örgütlenmesinin, sistem içindeki bazı grupların diğerlerinin emeğini sömürme-yani artıktan daha büyük bir pay alma-gücünü artıran ve meşrulaştıran örgütlenmenin, bir işlevidir.» (1974a, s. 349). Böyle bir kavramlaştırmada «sömüren» ile «sömürülen»ler ülkelerdir ve kapitalizm bu sömürü ilişkisini ortaya çıkaran sistemdir. Yukarıda Frank'ın teorisi değerlendirilirken belirtildiği gibi, bu şekilde sınıfların yerine ülkelerin konması neo-Marksizmin temel bir özelliğidir ve bir tür milliyetçi üçüncü-dünyacı bir ideoloji olarak nitelendirilebilir.

Sınıfların yerine ülkeleri koymanın oldukça bariz bir örneği Wallerstein'in «yarı-çevre» kavramında bulunabilir. Wallerstein şu soruyu sormaktadır: «Her iki tür dünya-sisteminde de (yeniden bölüştürücü bir ekonomiye sahip dünya-imparatorluğu ve kapitalist bir pazar ekonomisine sahip dünya-ekonomisi) gelir bölüşümü belirgin olarak eşitsizdir... Neden sömürülen çoğunluk orantısız çıkarlar sağlayan azınlığa baskın çıkmaz?» (1974b, s. 403-4). Yanıtı ise şöyledir: «her iki dünya-sisteminin de normal hali üç-katlı bir yapıya sahip olmalarıdır. (1974b, s. 404). Dolayısıyla, bir dünya-imparatorluğunda ara sınıfların oynadığı rolü bir dünya-ekonomisinde yarı-çevre oynar. «O halde bu yarı-çevrenin adeta özgül bir ekonomik rolü vardır, fakat bunun nedeni ekonomik olmaktan çok siyasaldır... Bir üçüncü kategorinin varlığı, üst katmanın tüm geri kalanların birleşik muhalefeti ile karşı karşıya kalmadığı anlamına gelir; çünkü ara katman hem sömürmekte hem de sömürülmektedir.» (1974b, s. 504).

Bu analizin ayrıntılı bir değerlendirmesine girmeye herhalde gerek yoktur. Sorun basitçe şudur: Bir ülke ya da ulus, üyeleri ortak çıkarlar taşıyan homojen bir bütün değil, çelişik çıkarlara sahip sınıflardan oluşan bir birimdir. Oysa sınıfların yerine ülkelerin konması, Wallerstein'in bu basit gerçeği görmesine engel olmaktadır. Bu nedenle Wallerstein dünya-sisteminin 'siyasal kararlığını', sistemi oluşturan ülkelerin egemen sınıfları arasındaki işbirliği yerine, kendi hiyerarşik yapı modelindeki 'tampon' katman kavramında aramaktadır. Bu nokta, 'bütünlük' kavramı ile de ilintilidir. Dünya-sistemi, kendini oluşturan daha küçük toplumsal-sistemler aracılığıyla incelenmesi ve bunların da metaların dolaşımı kıstasından başka kıstaslarla tanımlanması koşuluyla, gerçekten uygun bir çözümleme birimi olabilir. Çünkü dünya-sistemi, özgül sınıf yapılarına sahip, birbirini etkileyen ve bütünleyen tekil toplumsal formasyonlardan oluşur. Oysa Wallerstein bu karmaşıklığı gözden kaçırıp kendi kullandığı basit kategorilere indirgemektedir. Bunun nedeni, sınıf çelişkilerini görememesidir. Dolayısıyla, kendi dünya-ekonomisi modelinde yer alan farklı sömürü biçimleri, sınıf yapılarını de-

ğil, yalnızca üretimin örgütlenmesinin farklı tekniklerini ifade etmektedir. Fakat eğer bir toplumsal-sistemi tanımlayan kıstas metaların dolaşımı ise, çeşitli üretim biçimleri neden konu edilmektedir? Göründüğü kadarıyla, üretim biçimlerinin çeşitliliği konusu, basitçe, Wallerstein'in kavramsal çerçevesindeki temel kategori olan artık aktarımı mekanizmasını açıklamak için bir deus ex machina görevi görmeye yaramaktadır. Ne var ki, bu yöntemin Wallerstein'in teorisindeki temel soruna kaynak oluşturduğu aşağıda gösterilecektir.

Wallerstein'in çelişkili çıkarlara sahip sınıfların varlığını gözardı etmesi, devlet çözümlemesinde de gözlenebilir. Wallerstein'e göre devletin uluslararası bağlamda çevreden merkeze artık aktarılması işini gören bir «araç» olarak algılanması gerektiği yukarıda gösterilmişti. Bu çözümlemede devletin sınıf temeli ortadan kalkmakta ve devlet piyasanın serbest işleyişine müdahale ederek uluslararası işlemlerde belirli ticaret hadleri sağlamaya çalışan bir araç halini almaktadır (1974b, s. 400 vd.; 1974a, Bölüm 1, Bölüm 4). Böylece devlet sınıf mücadelesine değil, uluslar arasındaki mücadeleye bağlı olarak algılanmaktadır. Bunu izleyen sonuç güçlü devlete sahip olan ulusun merkez ülke olma mücadelesini kazanacağıdır. Bu çerçevede Wallerstein İsveç örneğine değinmektedir: «Zayıf burjuvazisiyle bir çevre devleti olan İsveç, onaltıncı yüzyıldaki ekonomik genişlemeyle birlikte aristokrasinin siyasal iktidarının büyüdüğü bir alan idi... Soyluların fetihte bulunması gerekiyordu ama bunun için zayıf değil, güçlü bir devlete gerek vardı. Devlet bir kez güçlenince de, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda merkantilizmi sınai ilerleme için bir dayanak olarak kullanacaklar ve böylece Polonya'nın akıbetine uğramaktan kurtulacaklardı.» (1974a, s. 213-13). Bu tür bir sav, açıkca, sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarını gözardı etmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece Wallerstein, soyluların siyasal iktidarına dayalı bir devletin, bir kez «güçlü» olunca, kendini burjuvazinin merkantilist çıkarlarına dayanan bir devlet haline dönüştürebileceği sonucuna kolaylıkla varmaktadır.

Öte yandan, devletin ülkeler arası mücadelenin bir aracı olduğu görüşüne dayanan bu sav, Wallerstein'in diğer bir savıyla, yani devletin güçlü olmasını (ve dolayısıyla diğer ülkelerden artık edinilmesini) sözkonusu ülkenin uyguladığı emek-denetim yöntemi ile açıklayan genel modeliyle tutarsızlık içindedir. Diğer bir deyişle, güçlü bir devletin mi sınaileşme ve ücretli-emek yöntemine, yoksa sınaileşme ve ücretli-emek yönteminin mi güçlü bir devlete yol açtığı belli değildir. Wallerstein'in çözümlemesindeki bu çıkmaz, gerçekte kavramsal çerçevesinin yetersizliğinin bir sonucudur. Wallerstein'in teknik bir belirleme olarak «emek-denetim yöntemi» ile siyasal bir olgu olarak «sınıf yapısını»

birbirine karıştırdığını söyleyen Brenner, sözü edilen çıkmazı bir ölçüde yakalamıştır. Brenner, Wallerstein'e göre emek-denetim sistemlerinin ülkelerin coğrafi konumlarına bağlı olarak belirlendiğini belirtmektedir. Çünkü ülkelerin coğrafi konumları, hangi ürünlerde uzmanlaşacaklarını belirler. Emek-denetim sistemi ise devletin niteliğini belirler. Fakat Brenner ayrıca Wallerstein'e göre bir ülkenin dünya pazarındaki konumunun devletin gücü tarafından belirlendiğini de eklemektedir. O halde, soru şudur: devlet mi bir ülkenin dünya-ekonomisindeki rolünü belirler, yoksa tersi mi? Brenner (1977, s. 64) şöyle bir yorum yapmaktadır: «Emek-denetim sistemini sınıfsal sömürü yapısı olarak görmek, özünde teknik-işlevsel bir kavramlaştırmayı dışlar. Bu bakış açısına göre bir bölgenin sınıf yapısı, o bölgenin üretici güçlerinin gelişimini ve dolayısıyla dünya-ekonomisindeki rolünü belirlediği için, devletin de yapısını belirleme bağlamında, sadece dünya pazarının ve işbölümünün baskılarının 'iletícisi' olarak görülemez.» (bkz.: bu Kitap'taki çeviride, s. 23).

Bu gözlem yine de konunun özüne ulaşamamaktadır. Wallerstein'in tarihsel maddeci bir kavram olan sınıf yapısı kavramını benimsemediğini ve dolayısıyla onu teknik bir kavram olarak emek-denetim yöntemi ile karıştırmasının sözkonusu olmadığını gözden kaçırmaktadır. Sorun daha genel bir düzeyde algılanmalıdır. Çeşitli değişkenler arasındaki belirleyicilik ilişkisinin yönü konusundaki karışıklığı önlemek için Wallerstein, bir merkez ülkenin, aynı anda, bir sanayi temeline sahip olduğunu, ücretli-emek yöntemi kullandığını ve güçlü bir devlete sahip olduğunu göstermek zorundadır. Fakat soruna böyle yaklaşınca, belirleyicilik ilişkileri ortadan kalkmakla kalmaz, merkez ülkenin sözü edilen çeşitli nitelikleri birer **betimsel** kategoriden ibaret kalır. Nitekim Wallerstein'in modelinin özü budur. Örneğin, merkezde sınaileşme ile ücretli-emek yönteminin birlikte gittiğini göstermek için, bir merkez ülkede tarımın da ücretli-emek yöntemi kullandığı gerçeğini geçiştirmek zorunda kalmaktadır (ayrıca bkz. Brenner, 1977, s. 61 ve 62; yukarıdaki çeviride, s. 20-22).

Sorunu anlamak için daha geniş bir bakış açısına oturtmak gerekir. Daha önce de belirtildiği gibi, Wallerstein'in amacı iki yönlüdür: bir yandan Frank'ın gelişmeyi ve azgelişmişliği artık aktarımının açıkladığı yolundaki savını kanıtlamak, bir yandan da Frank'ın teorik çerçevesinin ele alamadığı soruları yanıtlamak. Bu bağlamda Wallerstein' in teorisindeki en önemli unsurun üretim biçimleri kategorisi olduğu söylenebilir. Yukarıda gösterildiği gibi, Wallerstein'in dünya-ekonomisinde üretim biçimlerinin çeşitliliği, bir anlamda, artık aktarımının nedenlerini açıklamak için bir **deus ex machina** görevi görmektedir. Fakat bu amaç için bu aracın seçilmiş olması, boşuna değildir. Çünkü

Frank'ın bu konuda söyleyecek birşeyi yoktur; ve genel olarak neo-Marksist okul da, kapitalist üretim tarzının çeşitli üretim biçimlerini kapsadığını ileri sürmekle birlikte, neden merkez ülkelerin ücretli-emek biçimine ve neden çevre ülkelerin 'kapitalizm-öncesi' biçimlere sahip olduğunu açıklayamamaktadır.

Wallerstein'in özgünlüğü tam da bu noktadadır. Kendi kavramsal çerçevesi içinde, sınıf mücadelesi kavramından uzak durarak, üretim biçimlerinin dünya ölçeğindeki 'dağılımını' uluslararası işbölümü bağlamında açıklayabilmektedir. Bunu, **neoklasik** bir çözümlemeye dayanarak yapmaktadır (bu konuda ayrıca bkz. Brenner, 1977 ve Laclau, 1977). **Teknik** olarak hangi emek-denetim **yöntemi**'nin uygulanacağı, **tarihsiz** ve **evrensel** bir kavram olarak, kârı ençoklaştırmaya çalıştığı varsayılan rasyonel **bireylerin** seçimi ile açıklanmaktadır. Bu seçimin ise kaynak donanımının **coğrafi** dağılımı tarafından belirlendiği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu dağılımın, yalnızca kaynakları değil, üretimi örgütleme tarzının da dünya ölçeğinde **optimal** olarak nasıl tahsis edildiğini belirlediği öne sürülmektedir. Üstelik bütün bunların, mübadele ilişkileri belirleyici ilişkilermiş gibi, pazara tepki gösterme yoluyla gerçekleştiği ileri sürülmektedir.

Bunun ne anlama geldiği biraz daha açıklanabilir. Burada savunulan görüş, neoklasik yaklaşımın temel özelliklerinin Wallerstein'in teorisinde yer aldığıdır. Herşeyden önce, yukarıda da kısaca değinildiği gibi, Wallerstein kapitalizmin kendisinden önce kapitalist rasyonalitenin varlığını varsaymaktadır. Bu, çözümlemesinin tarihsel-olmama özelliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu, çözümlemeye statik bir nitelik de vermektedir. Böylece sanayinin bazı ülkelerde gelişip bazılarında gelişmemesi, kârlılık koşullarının herbir ülkeye hangi üretim dalında yoğunlaşacağını dikte ettirmesi ile açıklanmaktadır. Bunun, neoklasik yaklaşımın özüne ilişkin iki uzantısı vardır. Birincisi, buna göre, hangi üretim dalında yoğunlaşılacağını doğal (kaynak donanımı, vb.) nesnel koşullar belirlemektedir. Bu, basitçe, mevcut işbölümünün mazur gösterilmesi anlamına gelir. Wallerstein toplumsal katmanlaşmanın yapısının yapısını da verili koşullara dayalı seçimlerden türettiğine göre, bu mazur göstermenin önemi daha da artmaktadır. Çünkü toplumsal olgular doğa koşulları ile açıklanmakta ve böylece sınıf mücadelesine hiçbir yer (ve gerek) kalmamaktadır. İkincisi, ortaya çıkan sonuç ne olursa olsun, sürece katılan ekonomik aktörlerin seçimi ile belirlendiği kabul edildiği için, herhangi bir sonuç optimaliteyi ifade ediyor demektir. Diğer bir deyişle, nesnel koşullar verili iken, dünya-ekonomisine katılanlar kendileri için en kârlı olanı seçmiş ve böylece mevcut işbölümünü yaratmış görünmektedirler. Nesnel koşullar ve katılanların rasyonel davranışları verili iken, sonucun daha farklı olması olanaksız görünmek-

tedir. Dikkat edileceği gibi bu, mazur gösterme özelliği bir yana, çözümlemeden çok bir betimleme, bir totoloji niteliğindedir.

Bu tür bir yaklaşımın şu soruyu yanıtlaması biraz zordur: böyle bir dünya-sisteminde nasıl oluyor da bazı ülkeler zengin (gelişmiş) bazı ülkeler ise yoksuldur (azgelişmiş)? Şunun vurgulanması gerekir ki, Wallerstein'ınki gibi bir yaklaşımda gelişmişlik ve azgelişmişlik kavramlarına pek yer yoktur; çünkü zengin ve yoksul ülkeler türdeş olup aralarındaki tek fark hiyerarşi içinde aldıkları yerdir. Wallerstein bu ülkeleri üretim tarzlarına (üretici güçler ile üretim ilişkilerinin özgül bileşimine) ve bu tarzların eklemlenme biçimine göre ayırt edememektedir. Durum bu olunca, yukarıdaki soruyu yanıtlamak için artık aktarımı kavramına başvurmak zorunda kalmaktadır. Fakat o zaman da artık aktarımının nasıl gelişmeye ve azgelişmişliğe neden olduğunu açıklamakta güçlük çekmektedir. Çünkü, eğer açıklayıcı değişken artık aktarımı ise, bu artığın gelişme için kullanıldığını göstermek zorundadır. Fakat bunun için sınıf yapılarına bakmak gerekir. Örneğin, herhangi bir nedenden dolayı, artık, Polonya'dan İngiltere'ye değil de tersi yönde aktarılıyor olsaydı, Wallerstein'in mantığı içinde Polonya'nın nasıl gelişeceği belli değildir. Dolayısıyla, coğrafi işbölümü dünya-ekonomisinin hiyerarşik yapısını zaten açıklamış iken, artık aktarımının açıklayabileceği hiçbirşey yoktur. Diğer bir deyişle, Wallerstein'in neoklasik çözümlemesi, kendi kavramsal çerçevesi içinde, gelişmişlik/azgelişmişlik farkının artık aktarımı nosyonunu gerektirmeyen almaşık bir açıklaması olarak belirmektedir. Wallerstein'in artık aktarımının gelişmeye ve azgelişmişliğe neden olduğunu kanıtlama çabası, kendisini artık aktarımı nosyonunu gereksiz kılan bir çözümlemeye götürmektedir. Fakat bu almaşık açıklamanın, artık aktarımı nosyonu ile birlikte, betimsel kategorilerin üstüste konmasından ibaret olduğu yukarıda gösterilmişti. Nedensel ilişkilermiş gibi ortaya attığı, fakat gerçekte betimsel kategorilerin döngüsel bir şemasından ibaret olan bu açıklama tarzı ile, gelişmeye ve azgelişmişliğe artık aktarımının neden olduğu savı kanıtlanmış sayılamaz. Dolayısıyla Wallerstein de, Frank'ın ileri sürdüğü ve ne kanıtlanmış ne de yeterince açıklanmış olan tek noktadan daha öteye gitmiş değildir.

IV

Neo-Marksist teorilerin siyasal sonuçları çözümleme yöntemlerinden, yöntem ise temelde yatan ideolojik bakıştan ayrı olarak değerlendirilemez. Devrimci sonuçlar açısından Marksist bir görünüm taşımaları, fakat Marksist deyimleri tümüyle değişik bir kavramsal çerçeve

içinde kullanmaları, bu teorilerin vardığı sözkonusu sonuçların güvenilirliğini kuşkuya sokmaktadır. Marksist yöntemin ayrıntılı bir tartışmasına girmeden, onu genel olarak «bayağı-iktisat»tan ayıran en temel özellik belirtilebilir. Marksizm, görüntülerin arasından sıyrılıp onların ötesine giderek gerçek toplumsal ilişkilere ulaşır. Görüntülerin yer aldığı pazar ilişkilerini inceleme düzeyinde kalmayıp üretim ilişkilerini inceler. Bunun tam tersine, «bayağı-iktisat» görüntülerden öteye geçemez ve analizi dolaşım alanına takılıp kalır. Eşyalar arası ilişkilerin gerçekte üretim sürecindeki insanlar arası ilişkiler olduğunu göremez. «Bayağı-iktisat»ın doğasında yer alan bu fetişizm, kapitalizmin doğasında yer alan yabancılaşmanın bir yansımasından ibarettir. Bu nedenle, «bayağı-iktisat»ın ötesini görerek ve onu eleştirerektir ki Marksizm kapitalizmin ötesini görüp onu eleştirebilir. Bu nedenle, kapitalist gerçekliğin görüntülerinin ötesine geçemeyen bir bilimin, devrimci sonuçlara varmak için sağlam bir temeli olamaz. Neo-Marksizm için durumun bu olduğu söylenebilir. Vardığı devrimci sonuçlar, bilimsel analizine dayanmayan basit ideolojik sloganlar görünümündedir.

Bu devrimci sonuçların ideolojik belirsizlikler taşıdığı, neo-Marksizmin ana tezi yeniden gözden geçirilerek anlaşılabilir: kapitalizm azgelişmişliğe neden olur ve bir sosyalist devrim zorunludur. Açıkça burada iki ayrı nokta vardır ve aralarındaki tek mantıksal bağ şu olabilir: eğer kapitalizm azgelişmişlik yaratıyorsa, bu sorunu aşmak için sosyalizme geçilmelidir. Dolayısıyla sosyalizm, gelişme sağlayıcı bir sistem olarak görülmektedir. Bu nokta teoride bu kadar açıklıkla konmamaktadır ama teorinin çeşitli unsurlarının gözden geçirilmesi, kavramsal karışıklıklar arasında söylenmek istenen şeyin bu olduğunu gösterecektir.

Bütün dünyanın kapitalizm ile nitelendiği tezi, azgelişmişliğin nedeninin kapitalizm olduğu ve bir sosyalist devrimin sadece olanaklı değil, aynı zamanda zorunlu olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Fakat bu devrimi hangi sınıf ya da sınıfların üstleneceği belli değildir. Tam tersine, sınıfların yerine uluslar konmaktadır. Bu, iki yanlış kavramdan türemektedir: ulusal ekonomiler arasındaki artık aktarımını tanımlayan «sömürü» kavramı ve bu sömürü ilişkisini tanımlayan «kapitalizm kavramı. Bunu izleyen sonuç şudur: kapitalizm (yeni uluslararası sömürü sistemi) yüzünden, sömürülen uluslar azgelişmiş (yani kendi yarattıkları artıktan yoksun) kalırlar. Dolayısıyla, sömürüye son vermek için, sömürülenler sömürenlere karşı ayaklanmalıdırlar. Böylece ortaya proleter uluslar nosyonu, sosyalizme üçüncü-dünyacı yaklaşım ve kapitalizmi aşmak için çevrenin merkeze karşı devrim yapması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Bunların hiçbirinde sosyalist dev-

rimi yürütecek sınıfsal güçler kimlerdir, bunların çevredeki ve merkezdeki durumları nedir gibi sorular belirmez. Kapitalizm bir üretim tarzı olarak algılanmadığı için sosyalizmin de bir üretim tarzı olarak algılanması olanaksız olmaktadır. Sosyalizm, daha çok, bağımsız ulusal gelişmeyi olanaklı kılan bir sistem olarak görülmektedir.

Bu gelişmeci ideolojinin kökenleri, neo-Marksizmin bir anlamda uzantısı olduğu 'yapısalcı' literatürün evriminde izlenebilir. 'Yapısalcı' okulun başlangıç noktası azgelişmişlik sorunu idi ve bu durum sözkonusu okulun ideolojik oluşumunu yansıtmaktaydı. Bu okulun geliştiği toplumlar azgelişmiş ve farklılaşmamış bir sınıf yapısında olduklarından, ideolojik oluşumun temelinde gelişmiş kapitalizmin sınıf mücadelesi geleneği yoktu. Bu okulun egemen gelişme teorisine başlangıçta getirdiği eleştiri, sorunun azgelişmiş ekonomilerin dışa dönük olmalarından kaynaklandığını öne süren ve çözümün içe dönük bir ekonomik model ile sağlanabileceğini öneren, anti-emperyalist bir eleştiri idi. Bu, azgelişmiş yapının yerini bağımsız bir kapitalist yapının alması gerektiğini ifade ediyordu. Dolayısıyla, yapısalcı okul, «ulusal burjuvazi»nin sözcüsüydü. «Ulusal burjuvazi» metropol sermayesi ile işbirliğine girdiğinde ise, yapısalcı teori ve gelişme modeli bir çıkmaza düştü. Bağımsız gelişme için zorlayan bir toplumsal ihtiyaç ve bunun kapitalist bir düzende mümkün olmadığının farkedilmesi olguları ile karşı karşıya kalındığında, «sosyalist» alternatif çözüm olarak görülmeye başlandı. Bu, yapısalcılığın «Marksçılaşması»nda ifade buldu. Böylece, «radikal yapısalcılığı 'Marksçılaştırma'nın hemen ortaya çıkan etkisi, azgelişmişlik sorununa getirilen çözümün ekonomik ulusalcılıktan sosyalizme ve araçların da birtakım ütopik radikal reform tavsiyelerinden devrimci mücadeleye kaydırılması oldu.» (Leys, 1977, s. 98).

Fakat durum bu ise, bu ideolojinin sınıf temeli belirsiz kalmaktadır. Yukarıda, neo-Marksizm'in sosyalizm kavramının, bir proleter devrimi yoluyla ulaşılacak olan Marksist sosyalizm kavramı ile aynı olmadığı, daha çok, ulusal ve bağımsız gelişmeyi sağlamak için yapılan bir tür **politika tercihi** görünümü taşıdığı öne sürülmüştü. Fakat bu kez bunun kimin tercihi olduğu sorusu belirmektedir. Akla ilk anda bunun «ulusal burjuvazi»nin anti-emperyalist ve anti-tekelci ideolojisine dayalı bir tercih olduğu düşüncesi gelse bile, bunun doğru olamayacağı açıktır. Birincisi, ulusal burjuvazinin emperyalist burjuvazi ile işbirliğine girdiği öne sürülmektedir; ikincisi, öngörülen çözüm sosyalzm, yani kapitalizmin tümüyle ortadan kaldırılmasıdır. Aranılan cevap, herhalde neo-Marksizm'in küçük burjuvaziyi şu değerlendirişinde yer almaktadır: «Bu kategori [küçük burjuvazi] Marksizm'de genellikle safra muamelesi görmüştür, fakat neo-Marksizm için önemi oldukça büyüktür...

[neo-Marksizm], burjuvazinin ve işçi sınıfının hiç ortada olmadığı veya açıkça militan tavırda olmadığı ve köylü yığınların da kendiliğinden devrimci olmadığını kabul ederek, küçük burjuva aydınların sömürge toplumsal yapısındaki göreli yoksunluklarından ötürü devrimci düşüncelerin yaratıcıları olma rollerine büyük ağırlık verir.» (Foster-Carter, 1974, s. 88).

Kaynaklar :

Brenner, R. (1977), «On the Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism», **New Left Review**, 104. Bu yazının kısaltılmış bir versiyonunun çevirisi bu kitapta yer almaktadır.

Dos Santos, T. (1973), «The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America», H. Bernstein (der), **Underdevelopment and Development**, Penguin, içinde.

Foster-Carter, A. (1974), «Neo-Marxist Approaches to Development and Underdevelopment», E. de Kadt ve G. Williams (der), **Sociology and Development**, Tavistock, içinde.

Frank, A. G. (1967), **Capitalism and Underdevelopment in Latin America**, Monthly Review Press.

Frank, A. G. (1969), **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, Monthly Review Press.

Gülalp, H. (1979), **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, Birikim.

Hobsbawn, E., der., (1964), **Karl Marx: Pre-capitalist Economic Formations**, Lawrence & Wishart.

Laclau, E. (1971), «Feudalism and Capitalism in Latin America», **New Left Review**, (Türkçesi: E. Laclau, «Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm», **Azgelişmişlik ve Emperyalizm** (Der. A. Aksoy) içinde, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975; ayrıca **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine** (Der. H. Ç. Keskinok, M. Ersoy) içinde, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul 1984.

Laclau, E. (1977), «Postscript», **Politics and Ideology in Marxist Theory**, New Left Books. (Türkçesi: E. Laclau, **İdeoloji ve Politika**, Belge Yayınları, İstanbul, 1985).

Leys, C. (1977), «Underdevelopment and Dependency: Critical Notes», **Journal of Contemporary Asia**,

Wallerstein, I. (1974 a), **The Modern World-System**, Academic Press.

Wallerstein, I. (1974 b), «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», **Comparative Studies in Society and History**. (Türkçesi: I. Wallerstein, «Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği. Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar», **Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar İçinde**, Belge Yayınları, İstanbul, 1983).

Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme

Sungur Savran

Azgelişmişlik teorisinin temel sorunu, tarihsel gelişmenin farklı toplumlarda kendini tekrar edip etmediğidir. Bu iddia ilk bakışta yadırgatıcı görünebilir. Özellikle son dönemde dış ticaret, uluslararası uzmanlaşma, eşitsiz mübadele, «ithal ikamesi», «dışa dönük gelişme» vb. tartışmalar üzerinde kopan fırtınalar, teorinin odak noktasının «uluslararası sömürü» üzerinde yoğunlaştığını düşündürebilir. Oysa çeşitli azgelişmişlik teorilerinin **temeline inildiğinde** esas sorunun, azgelişmiş toplumların tarihsel gelişme doğrultusunu kavrayabilmek, özel olarak da bugünün gelişmiş kapitalist ülkelerinin geçtiği tarihsel yolu aynen izleyip izlemeyeceklerini anlamak olduğu görülecektir. Gerek sağda, gerekse solda geliştirilen azgelişmişlik teorilerinin büyük bölümü bu sorunu tatmin edici biçimde çözememiş, kimi tarihsel tekerrürü postüle etmenin rahatlığıyla soruna çözülmüş gibi bakarken, kimi de tarihin her toplumda aynen tekrarlanacağını reddedebilmek için gelişmenin kendisini tümüyle olanaksız saymıştır.

Böylece tarihsel tekerrür sorunu başka bir sorunla da içiçe geçmiş olmaktadır: bugünün azgelişmiş toplumlarında kapitalist gelişme ve sanayileşme olanaklı mıdır? Tekerrür ile birlikte her türlü gelişmeyi de reddeden düşünce tarzının bu soruya vereceği cevabın olumsuz olacağı belli. Buna karşılık, 'tekerrürcü' denebilecek farklı yaklaşımlar arasında bu konuda değişik görüşler mevcuttur. Bunların bir bölümü, azgelişmişlerin gelişmiş kapitalizmin yardımı veya etkisi altında hızla kapitalist sanayileşme yoluna gireceğini savunurken, başka bir bölümü de emperyalizmin sanayileşmenin önünde mutlak bir engel oluşturduğunu, ancak bu engel aşılabildiği taktirde sanayileşme yoluna girilebileceğini savunmaktalar.

Bu da, tekerrür ve kapitalist sanayileşmenin olanaklılığı sorunlarını bir üçüncü soruna bağlıyor: azgelişmiş toplumların tarihsel gelişmesinde bu ülkelerin **içsel** toplumsal yapısının (sınıf ilişkileri, üretici güçler vb.) mı, yoksa bu ülkeler açısından **dışsal** olan dünya çapındaki etkenlerin (emperyalizm vb.) mi belirleyici olduğu sorunu çıkıyor ortaya.

İşte azgelişmişlik (ya da gelişme) teorisinin temelinde yatan üç sorun önem sırasına göre bunlardır. Uluslararası düzeyde sömürürnün mekanizmaları vb. tartışma noktaları esas anlamlarını bu sorunların çözümünde oynadıkları rolden alırlar. Kuşkusuz, bu somut mekanizmaların tartışılmasının da büyük önemi vardır, bunlar önemsiz, ikincil birer ayrıntı değildir. Söylemek istediğim, bu tür mekanizmaların ancak yukarıda sözü edilen ana sorunlara getirilen çözümlerin oluşturduğu alan içinde, o çözümlerin ışığında anlamlandırılabileceği ve değerlendirilebileceğidir.

Sözkonusu üç ana sorunun önemini, Türkiye solunda 60'lı yıllardan beri azgelişmişlik konusunda yapılan tartışmalar çerçevesinde de görmek olanaklı. Hatırlanacağı üzere, 60'lı yıllarda tartışılan başlıca sorunlardan biri Türkiye'nin feodal mi, kapitalist mi olduğu idi. Bu tartışmada hakim eğilim, ülkenin feodal veya yarı-feodal bir yapıdan kapitalizme geçebilmesi için «ulusal» burjuvaziyi de içine alan bir sınıf ittifakına öncelik veriyordu. Bu yaklaşımın temelinde, Batı Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de, kapitalizmin (topluma hakim olduğu düşünülen) feodal sınıflara karşı verilecek bir mücadele yoluyla kurulacağı (buna emperyalizme karşı mücadele eklenmek koşuluyla) varsayımı yatıyordu. Yani gerek tekerrür, gerek kapitalist gelişmenin olanaklılığı, gerekse emperyalizmin rolü («dış dinamik/iç dinamik» tartışması) konusunda açık seçik yargılara dayanıyordu bu yaklaşım.

70'li yıllara gelindiğinde bu teori yerini «çarpık kapitalizm» teorisine bırakacaktı. Buna göre, emperyalizm azgelişmiş ülkelerde (içeriği tanımlanmadan kullanılan bir kavramla) «gelişme»yi engellemek amacındaydı; bu yüzden de Türkiye'de kapitalizm gelişmiyordu, gelişse bile «çarpık» gelişiyordu. Başka bir deyişle, «gerçek» bir kapitalist gelişme olanaksızdı. Bu yaklaşımın da, emperyalizmin rolü, kapitalist gelişmenin olanaklılığı ve tekerrür konularında belirgin anlayışlara yaslandığı görülüyor. (Bu anlayışları aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağım için burada çok kabaca özetlemekle yetiniyorum.)

Aslında, Türkiye solunda yaygın olan bu yaklaşımlar, dünya solunda aynı dönemde geliştirilen belirli teorilerin neredeyse bir izdüşümüydü, en iyimser deyimle Türkiye'nin koşullarına uygulanışıydı. Dolayısıyla, azgelişmişlik teorisinin dünya çapındaki gelişiminin yukarıda sözü edilen üç ana sorun açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesi, Tür-

kiye solunda azgelişmişlik konusunda yaygın olan anlayışların da bir eleştirisi niteliğini taşıyacaktır.

Benim bu yazıdaki amacım, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra fışkıran çeşitli azgelişmişlik teorilerini sadece bu üç ana sorun (tekerrür, kapitalist gelişme/sanayileşme, dışsal/içsel etkenler) açısından ele alarak eleştirmek. Dolayısıyla, bu teorilerin başka açılardan sorunlu olan yanlarının eleştirisi yazının kapsamı dışında kalıyor. Öte yandan, amacım sadece hakim teorilerin eleştirisiyle sınırlı değil. Bu teorilerin başarısızlığına karşıt olarak, sözkonusu üç soruna doyurucu cevaplar getiren bir perspektifi de yazının son bölümünde kısaca özetlemek istiyorum. Bu perspektif, maddeci diyalektiğin temel bir ilkesinden, gerçeğin kavranmasında bütünden hareket etme ilkesinden yola çıkılarak geliştirilmiş olan eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına dayanıyor.

1. «AZGELİŞMİŞLİĞİN GELİŞMESİ»

60'lı yılların ortalarından beri dünya solunda hakim bir konum kazanan (Türkiye'ye de 70'li yıllarda yansıyan) azgelişmişlik teorisi A. G. Frank'ın çarpıcı «azgelişmişliğin gelişmesi» formülü ile özetlenebilir.[1] Bu teorinin öncüsü P. Baran, başlıca temsilcileri ise, Frank'ın yanısıra S. Amin, A. Emmanuel ve I. Wallerstein'dir.[2] (Aşağıda bu okulu, söz-

1) Bu yaklaşım kimi zaman «neo-marksist» teori veya «bağımlılık okulu» gibi adlarla da anılmaktadır. Örneğin, H. Gülalp elinizdeki kitaptaki makalesinde eleştirdiği Frank ve Wallerstein'i neo-marksist olarak adlandırmaktadır. «Bağımlılık okulu» nitelemesine gelince: «azgelişmişliğin gelişmesi» yaklaşımı ile bu okul arasında yadsınamaz ortaklıklar olduğu doğrudur ama «bağımlılık» okulu çok farklı yöntemsel temellerden hareket ederek çok farklı siyasal sonuçlara varan yazarları kapsadığı için, «bağımlılık» nitelemesi bana yeterince özgül ve açıklayıcı bir sınıflandırma olarak görünmüyor.

2) Bu yazarların görüşleri çeşitli tarihlerde çeşitli dergi ve derlemelerde yer alan makaleleri aracılığıyla Türkiye okuyucusuna aktarılmıştır. Örnek olarak şu kaynaklara bakılabilir: A. G. Frank, «Azgelişmişliğin Gelişmesi», **Azgelişmişlik ve Emperyalizm**, der. A. Aksoy, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975; A. Emmanuel, «Enternasyonalizm Kuruntuları», a.g.y. içinde; A. Emmanuel, «Beyaz-Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti», **Birikim**, 2, Nisan 1975; A. Emmanuel, «Azgelişmişlik Mitlerine Karşı Gelişme Mitleri», **Birikim**, 18/19, Ağustos-Eylül 1976; A. G. Frank, «Dünya Krizi ve Dönüşüm» ve S. Amin «A. G. Frank ve Kriz», her ikisi de **Yapıt**, 7, Ekim-Kasım 1984 içinde. Ayrıca son dönemde dünya bunalımı ile ilgili olsa da bu perspektif konusunda okuyucuya genel bir fikir verebilecek olan bir ortak kitap da yayınlanmıştır: I. Wallerstein/G. Arrighi/A. G. Frank/S. Amin, **Genel Bunalımın Dinamikleri**, çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul, 1984; Ayrıca bk. A. G. Frank, «Dünya Sistemi Bunalımında», **Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar**, Belge Yayınları, İstanbul, 1983 içinde; A. G. Frank, «Üçüncü Dünyada Ekonomik Bunalım ve Siyasal Yapılar», a.g.y. içinde; I. Wallerstein, «Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği-Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar» a.g.y. içinde. Ek olarak, bu okulun görüşlerinin bir sentezini sunan bir çalışma için bk. Ç. Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye**, 2. Basım, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979.

konusu dört yazarın adlarının baş harflerinden oluşan WEFA kısaltmasıyla anacağım.) Bu yazarlar, aralarındaki önemli farklara rağmen, kapitalizme ve azgelişmişliğe bakışlarında belirli bir çerçeveyi paylaşırlar. Burada yapılacak özet ve eleştiri bu ortak çerçeveyi hedef alacaktır.

WEFA okulu, 60'lı yıllara kadar azgelişmişlik teorisinde hakim konumda olan, biri sağ öteki sol iki yaklaşıma tepki olarak doğmuştur. Yaklaşımlardan biri burjuva biliminin azgelişmişlik sorununa bakışını somutlaştırıyor. Kökenleri Max Weber'e kadar dayanmakla birlikte bugünkü biçimini İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'de kazanan 'modernleşme' okulunun ana tezleri şöyle özetlenebilir. Azgelişmişlik sorunu azgelişmiş ülkelerin kendi iç toplumsal yapı ve toplumsal değerlerinin bir ürünüdür: bu toplumlar kapitalizm öncesi çağın Batı Avrupası'na benzer «geleneksel» toplumlardır. Dolayısıyla da bugünün gelişmiş toplumlarının tarihte geçmiş olduğu yoldan geçerek «modernleşeceklerdir.» Bu süreçte bugünün gelişmiş ülkelerinin katkısı büyüktür: sermaye ve teknolojiden, kapitalist ekonominin kurumlarına ve ideolojisine kadar birçok öğe «modern» toplumlardan «geleneksel» toplumlara yayılacak, bu da modernleşmeyi hızlandıracaktır.

Bu özetten iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi, modernleşme okulu insanlığın tarihini her tekil toplumda tekrarlanacak doğrusal bir evrim şeması çerçevesinde görmektedir. İkincisi, kapitalist dünya sistemi içinde uluslar arasındaki ilişkiler tüm uluslara yarar sağlayan, uyumlu ilişkilerdir.[3] Yani azgelişmişliğin nedeni içsel, gelişmenin motoru dışsaldır. Bu niteliğiyle modernleşme okulunun, uluslar arasında hiyerarşik bir düzene dayanan emperyalist sistemin tâbi uluslar açısından yarattığı sorunları gizlemeye, ulusal çelişki ve baskıları özürlemeye yönelik bir ideolojik yapısı olduğu gözlerden kaçmayacaktır.

WEFA sadece modernleşme okuluna karşı değil, aynı zamanda o dönemde dünya solunda (özellikle de azgelişmiş ülkelerin Komünist Parti'lerinde) hakim olan bir sol teoriye karşı da tepki olarak doğmuştur. Bu teori, kaynağını 30'lu yıllarda Stalinist yönetim altındaki Komintern'in tezlerinde bulur. Stalinist yaklaşım, modernleşme teorisinden çok farklı bir yöntemin ürünüdür ama o teorinin yukarıda özetlenen iki temel sonucundan birini paylaşır — ötekini ise reddeder, hatta tam tersini ileri sürer. Reddedilen sonuç, gelişmiş kapitalist dünya ile ilişkilerin azgelişmişlere gelişme ('modernleşme') getireceğidir. Aksine, emperyalizmin başlıca özelliği, azgelişmiş ülkelerin gelişmesini ve sa-

3) Bu uyumluluk tezi en çıplak ifadesini, kapitalist dünyada uluslararası serbest iktisadi ilişkilerin savunusunu yapan Ricardocu ve (onu izleyen) neoklasik dış ticaret teorilerinde bulur.

nayileşmesini engellemektir. (Kaydetmek gerekir ki, bu yargısıyla Stalinist teori klasik marksizmin düşünürlerinin savunmuş olduğu, emperyalizmin 'geri' ülkelerde kapitalizmin gelişmesini hızlandıracağı görüşünden köklü biçimde ayrılmıştır.)[4] Böylece dış etken gelişmeyi engelleyici olarak görülür — buna karşılık iç etken ilerici bir rol oynayabilir. Stalinizm, emperyalizmin müttefiki feodal (ya da yarı-feodal) sınıflara karşı, 'ulusal burjuvazi'nin gelişmeyi temsil ettiğini savunur. İlerici bir burjuvazinin 'ulusal ekonomi'yi (yani kapitalizmi) geliştirmesi, sosyalizmin maddî temellerinin hazırlanmasına katkıda bulunacağından, işçi sınıfı bu 'ulusal' burjuvazi'yi desteklemelidir. (Emperyalizmin ve azgelişmişliğin bu açıklaması, Türkiye solunda özellikle 60'lı yıllarda yaygın olan görüşlerin kaynağını da ortaya koyuyor.)

Çizilen bu tablo, bize aynı zamanda Stalinist teorinin modernleşme okulu ile paylaştığı alanın ne olduğunu da göstermekte. Bugünün azgelişmiş ülkeleri de, aynen Batı Avrupa'da olduğu gibi, feodalizme karşı mücadele veren bir ilerici burjuvazinin öncülüğünde kapitalizme geçiş yoluyla gelişeceklerdir. Üstelik bu kaçınılmazdır: bütün ülkeler, üretim tarzlarının şaşmaz bir sırayla (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm) birbirini izlediği bir doğrusal gelişme içinde aynı patikadan 'ilerlemektedir.' Modernleşme teorisinde olduğu gibi burada da tarih, kendini her ülkede tekrarlayan bir gelişme şemasına indirgenmektedir.

WEFA işte bu ortak görüşe bir tepki olarak gelişmiştir.[5]

«Çarpık» Kapitalizm

WEFA'nın hareket noktası, azgelişmişliğin kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesinin bir ürünü olduğudur. Dünya çapında bakıldığında, azgelişmişlik ve gelişme birbirini gerektiren iki kutuptur. Bir yanda, gelişmiş ülkelerin gelişmesi, bugün azgelişmiş olarak anılan ülkelerin toplumsal artığının önce yağma edilmesine, daha sonra da sistematik biçimde gelişmiş ülkelere aktarılmasına («eşitsiz mübadele» ve kâr

---

4) Klasik maddecilerin görüşleri için (kendi yapıtlarının dışında) birçok kaynağa başvurulabilir. Kapsamlı ve derli toplu bir özet için bk. A. Brewer, **Marxist Theories of Imperialism**, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1980.

5) WEFA'yı Latin Amerika'da 60'lı yıllarda gelişen «bağımlılık» düşüncesinin hiç olmazsa bir kanadından (Sunkel, Furtado, González Casanova gibi yazarlardan) ayıran önemli noktalardan biri budur. «Bağımlılık», esas olarak, Prebisch'de en önemli temsilcisini bulan CEPAL/ECLA (Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisadi Komisyonu) düşüncesinin ithal ikameci stratejisinin uğradığı başarısızlıklara karşı, bu stratejinin daha ileri bir düzeyde uygulanmasına yöneliktir. Modernleşme okuluna ve Stalinist teoriye ilişkisi/tepkisi ise hem ikincil, hem de ikircikli'dir.

transferi yoluyla) dayanır. Öte yanda, azgelişmişliğin kendisi de bu yağma ve aktarımın ürünüdür; yatırılabilecek artığın ülke dışına transferi gelişmeyi engeller. Böylece, kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesi sürecinde bir kutupta gelişme, öteki kutupta azgelişmişlik çıkar ortaya.

Bu temel hareket noktasının birkaç sonucunu kısaca özetlemekte yarar var. Herşeyden önce, azgelişmişliğin oluşumu ve süregitmesi tekil ülke çapında kavranamaz, ancak dünya çapında tahlil edilebilir.[6] Burada hareketin yönü hep 'dış'tan 'iç'e doğrudur: ülke içi gelişmeler bile dış gelişmeler ışığında kavranır. İkincisi, gelişme ile azgelişmişlik arasındaki bu ilişki 'kapitalist dünya-ekonomisi' çerçevesinde iki farklı tür ülkenin tanımlanmasına yol açar.[7] Bir yanda 'merkez', 'çekirdek' (Wallerstein) veya 'metropol' (Frank) olarak adlandırılan bir kategori; öte yanda 'çevre-periferi', 'uydu' (Frank) veya 'çevresel kapitalizm' (Amin) olarak anılan bir kategori. Merkez ülkeler (kabaca emperyalist ülkeler) ile çevre ülkeler (kabaca azgelişmişler) ayırımı, bu teoride iki farklı sosyo-ekonomik formasyon arasında bir ayırıma tekabül eder.[8]

Çevresel kapitalizmi merkezî kapitalizmden ayıran belli başlı bazı özellikleri vardır. Merkezî kapitalizmde toplumsal üretimin farklı dalları arasında bir uyum ve dengeli bir gelişme varken, çevre kapitalizminde üretim araçları kesimi gelişmediği için, öteki kesimlerin de dışa dönüklüğü dolayısıyla bir «eklemsizleşme» sözkonusudur. Gerek bu nedenle, gerekse de ücretlerin düşük olması nedeniyle çevresel kapitalizm iç pazar temelinde gelişemez; oysa merkezî kapitalizm gelişmesinin dinamiğini iç pazarda bulur. Bu yüzden de kendi öz gücüne dayanır, «özmerkezli»dir; çevresel kapitalizm ise «çarpık» ve «bağımlı»dır.[9] Böylece, WEFA iki tür kapitalizm tanımlamış olmaktadır. Üstelik bu iki kapitalizmin tarihsel gelişme biçimleri ve hareket yasaları birbirinden çok farklıdır. («Çarpık» kapitalizm kavramıyla birlikte, bu kez de Türkiye soluna 70'li yıllarda hakim olan anlayışın kaynağını bulmuş oluyoruz.)

---

6) Bu önermeyi en gelişkin biçimiyle Wallerstein formüle etmiştir. Bk. «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», **The Capitalist World-Economy** içinde, Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge/Paris, 1979. (Sözkonusu yazı ilk kez 1974'de yayınlanmıştır.) Bu yazının Türkçe çevirisi için bkz: yukarıda, 2 numaralı dipnotu.

7) Burada, Wallerstein'in yarı-çevre (ya da semi-periferi) olarak adlandırdığı üçüncü kategoriyi, konuyu doğrudan doğruya ilgilendirmediği için bir kenara bırakıyorum. Bu kategorinin eleştirisi için H. Gülalp'in bu kitaptaki yazısına bakılabilir.

8) Bu tahlil en açık ifadesini S. Amin'in yapıtında bulur. Bk. **L'accumulation à l'échelle mondiale**, 2. basım, Ed. Anthropos, Paris, 1971, özellikle s. 1-47.

9) Bu ikiliğin son derece özlü bir ifadesi S. Amin'in şu makalesinde bulunabilir: «Self-Reliance and the New International Economic Order», **Monthly Review**, c. 29, No. 3, Temmuz-Ağustos 1977.

Bu kısa özet bize WEFA'nın, gerek modernleşme okulunda, gerekse Stalinist teoride karşı çıktığı temel noktayı gösteriyor: bu okulların savunduğunun aksine, azgelişmiş ülkelerde tarihsel gelişme bugünün gelişmiş ülkelerinin geçtiği yolu izlemeyecektir. Herşeyden önce, bu ülkelerde «geleneksel» toplumlardan söz edilemez, çünkü buralardaki toplumsal yapı kapitalizmin dünya çapındaki gelişiminin bir ürünüdür. Aynı nedenle «feodal» teşhisi de yanlıştır: bu ülkeler uluslararası kapitalist ticaret ağına bağlandıkları için kapitalist bir yapıya sahiptir. Başlangıç noktası böyle olunca gerisi de kendiliğinden gelir. Kapitalizm merkezde üretici güçleri hızla geliştirmiş ve bu ülkelerin öz gücüne dayanan bir gelişme sağlamıştır. Oysa çevre ülkelerin yazgısı azgelişmişliktir. Kapitalist gelişmenin yolu bu ülkelere kapalıdır.

WEFA yaklaşımının siyasal uzantılarına da kısaca değinmek gerekiyor. Merkez ülkeleri açısından okulun temsilcileri ortak bir kanıya sahiptir: bu ülkelerde işçi sınıfı düzenle bütünleşmiştir. Çevre ülkeleri açısından iki siyasal sonuçtan sözedilebilir. Birinci olarak, dünya çapında çelişkiler yer değiştirmiş, burjuvazi/işçi sınıfı çelişkisinin yerini emperyalizm/halk güçleri asli çelişkisi almıştır.[10] Yani WEFA temelde Üçüncü Dünyacılığın teorik bir ifadesidir. İkincisi, azgelişmişleri gelişmesi dünya pazarından koparak «özgüven»e ('self-reliance') dayalı bir kalkınma stratejisi izlemelerine bağlıdır. Bu stratejinin eksenleri ve sınıf içeriği konusunda ise bir berraklık yoktur. Bu soruna aşağıda döneceğim.[11]

---

10) Bk. S. Amin, «Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk», **Genel Bunalımın Dinamikleri**, a.g.y. s. 211-12.

11) Aşağıda bu sorunu özellikle S. Amin'in yapıtı çerçevesinde tartışacağım. Bunun nedenini açıklamak gerekiyor. WEFA'nın ilk düşününü A. G. Frank'ın 60'lı yıllardaki çıkışı, Latin Amerika'nın Komünist Parti'lerinin ulusal burjuvaziye bel bağlayan bir kapitalist gelişme stratejisine karşı, Küba devriminin (1959) etkisi altında sosyalizmi savunan bir perspektife dayalıydı. Frank'ın bu ilk aşamadaki siyasal yaklaşımının eleştirisi H. Gülalp'in bu kitaptaki yazısında bulunabilir. Ne var ki, köprülerin altından çok su akmıştır. Wallerstein'in 70'li yıllarda (SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti vb. toplumlar da dahil) tüm dünyayı kapitalist ilan etmesiyle ve bir «sosyalist dünya hükümeti»nin yokluğunda her ülkenin kapitalist sayılması gerektiğini ileri sürmesiyle birlikte, WEFA'nın bir kanadının siyasal platformu bir felçleşme reçetesi haline gelmiştir. Artık tekil ülkelerde verilecek mücadelelerin ancak kısmi kazanımlar açısından anlamı olabilir; kapitalizmin ilgası neredeyse olanaksızdır. 70'li yıllardan itibaren Wallerstein'e teorik olarak yaklaşan Frank da eski «sosyalist» bakışaçısını yitirmiştir. Bugün Frank'ın da somut bir siyasal önerisi yoktur. Frank, Amin-tipi «özgüvene dayalı», «bağımsız» gelişmeyi de, «sosyalist» gelişmeyi de bugünkü koşullarda olanaksız bulmaktadır. Bk. «İdeoloji Bunalımı-Bunalım İdeolojisi», **Genel Bunalımın Dinamikleri**, a.g.y., s. 152-154 ve «Dünya Krizi ve Dönüşüm», a.g.m. S. Amin **Yapıt'ta** yayınlanan makalesinde («A. G. Frank ve Kriz», a.g.m.) Frank'a tam da bu nedenle sitem etmektedir. Son olarak, Emmanuel'in gelişmesi bambaşka bir yönde olmuştur. Buna aşağıda değineceğim. (Bk. 28 no.lu dipnot.)

«İdeal» Bir Kapitalizm Var Mı?

WEFA teorisi, gerek kapitalist üretim tarzının doğası ve tarihsel gelişmesi, gerekse azgelişmiş ülkelerdeki tarihsel süreç konusunda köklü yanılgılar içermektedir. Ne var ki, bu yazının sınırlı amacı açısından bu okulun tezlerinin bütünsel bir eleştirisi ne gerekli, ne de anlamlı. Burada sadece temel yönteme ilişkin bazı konular üzerinde durmakla yetineceğim.[12] Üç soruna değinmek istiyorum: emperyalist hakimiyet ilişkilerinin tek-yönlü bir belirlenime dönüştürülmesi; geçiş kategorisinin gözardı edilmesi; kapitalist üretim tarzı ile somut kapitalist toplumlar arasında kurulan ilişkinin doğası.

Birinci nokta ile ilgili olarak, herşeyden önce şu söylenmeli: WEFA, 'kapitalist dünya-ekonomisi' kavramıyla büyülenmiş olduğu için, ülkelerin dünya sistemi içindeki konumunun belirleyiciliğini mutlaklaştırır. Bunu bir ikinci yöntemsel tavır tamamlar: dünya sistemi hep merkezin istediği biçimde 'merkezin çıkarları' doğrultusunda gelişir bu teoride. Böylece azgelişmiş ülkelerin gelişmesi dünya çapında ve merkezin çıkarları doğrultusunda belirlenir.

WEFA'nın bu yaklaşımı, tahlilin uluslararası ilişkilere öncelik vermesi, sınıf mücadelelerini ise ikinci planda bırakması dolayısıyla eleştirilmiştir.[13] Bu eleştirinin tümüyle haklı olduğu kuşku götürmez. Üstelik, WEFA sınıf ilişkilerini ele aldığı zaman bile uluslar arasındaki çelişkilerin bir dolayımı, bir ürünü olarak kavrar sınıf çelişkilerini. Yani sınıflar gözönüne alındığında bile belirleyen değil belirlenendir.[14] Bu eleştirilerden hareketle WEFA'nın dünya sistemindeki belirlenim mekanizmaları konusundaki anlayışının yanlışlığını ortaya koymak olanaklıdır.

WEFA'nın tek-yönlü belirlenim şemasının yarattığı izlenimin aksine, her hakimiyet ilişkisi aynı zamanda bir mücadele ilişkisidir. Hakim, hakimiyetini tâbiyi sürekli olarak denetleyerek korur; tâbinin verdiği mücadelenin karşısında da zaman zaman hâkimiyet biçimini yeni ko-

---

12) WEFA yaklaşımının çeşitli yönlerinin eleştirisi için bu kitapta R. Brenner ve H. Gülalp'in yazılarına bakılabilir. O yazılardaki eleştirilerin çok büyük çoğunluğuna katıldığımı belirtmekle yetiniyim.

13) Bu kitapta R. Brenner ve H. Gülalp. Ayrıca bk. I. Roxborough, **Theories of Underdevelopment**, Humanities Press, Atlantic Highlands, NJ, 1979, s. 45; H. Alavi, «The Structure of Peripheral Capitalism», H. Alavi/T. Shanin (der.), **Sociology of «Developing Societies»**, Monthly Review Press, New York, 1982 içinde, s. 174; J. Weeks/E. Dore, «International Exchange and the Causes of Backwardness», **Latin American Perspectives**, c. 6, Bahar 1979, özellikle s. 64-66.

14) Bk. örneğin I. Wallerstein, «The Rise and Demise...», a.g.m., özellikle s. 15-24. R. Brenner buradaki yapısında bu noktayı ayrıntılı biçimde eleştirmektedir.

şullara uyarlar. WEFA'nın tek-yönlü belirlenim süreci sadece merkezden çevreye yönelik etkileri gözönüne aldığı için bu karşılıklı mücadele, uyarlanma ve hakimiyet ilişkisinin yeniden-düzenlenmesi sürecine teorik yapısı içinde yer veremez. Ama azgelişmiş ülkelerin hâkimiyete karşı mücadele verebilmeleri için bu toplumların sadece dışarıdan gelen sinyallerle hareket etmiyor, kendi içlerinde bir hareket yeteneği taşıyor olmaları gerekir. İşte sınıfların, tümüyle belirlenen aktarım kayışları niteliğini taşıması tam da bu hareket yeteneğini ortadan kaldırır. Azgelişmiş ülke merkezden gelen emirleri uysal biçimde yerine getiren pasif bir ajana dönüşür. Bütün bunların sonucunda da, WEFA azgelişmiş toplumlarda **hareket halinde olanı** değil **durağan olanı** yakalar ancak.

Geçiş toplumu kategorisiyle ilgili soruna gelince. Yukarıda da belirtildiği gibi, WEFA, Stalinist teorinin azgelişmiş ülkelerin feodal veya yarı-feodal bir aşamada olduğu tesbitini, bu ülkelerin kapitalizmin ticari ağına bağlanmış oldukları, dolayısıyla da kapitalist oldukları gerekçesiyle reddeder. Bu tür bir yaklaşımın tek sorunu kapitalizmi dolaşım (ticaret) alanındaki ilişkiler temelinde tanımlaması değildir.[15] Burada çok ciddî bir ikinci sorun da yatmaktadır: tartışmanın 'feodal mi, kapitalist mi?' ikili almaşığı çerçevesine yerleştirilmesi, **geçiş sürecini** tümüyle yok sayan bir yaklaşımın ifadesidir. Oysa bu süreç bir üretim tarzından çıkışı başka bir üretim tarzının hakim duruma gelişine bağlayan tarihsel sürecin kavramlaştırılmasından başka bir şey değildir. Bu kavramın dışlanmasının maliyetini en açık biçimde Wallerstein'in yapıtında görmek olanaklı. Öteki WEFA düşünürlerinden farklı olarak, Wallerstein geçiş dönemini sadece görmezlikten gelmekle yetinmez, alaycı bir tavırla açıkça reddeder: «Marksistlerin çoğu bir 'geçiş' aşamasından söz etmiştir; oysa bu, operasyonel göstergeleri olmayan belirsiz bir kavram-olmayan-kavramdır (non-concept)».[16] Geçiş kavramının böylece kapının önüne bırakılmasının ciddî sonuçları vardır: sadece kapitalist bir dünya bağlamında belirli ülkelerde sosyalizme geçişin temellerinin atılabilmesini olanaksızlaştırarak bugün dünyanın üçte birinin yaşadığı sürecin anlaşılmasını engellemekle kalmaz; aynı zamanda «operasyonel» kıstaslar uğruna tarihten diyalektiği ve hareketi kovar. Böylece aynı noktaya dönmüş oluyoruz: geçiş kategorisini eleyerek WEFA bir kez daha azgelişmişlerin **dinamizmini** tahlil alanının dışında bırakır.

15) Bu eleştiriyi R. Brenner buradaki makalesinde güçlü biçimde yapmaktadır. Ayrıca bk. E. Laclau, «Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm», Azgelişmişlik ve Emperyalizm, der. A. Aksoy, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975 içinde (bu yazı Birikim dergisinin 1. sayısında ve Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine (derl.: H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984 içinde de yayınlanmıştır) ve J. Weeks/E. Dore, «International Exchange...», a.g.m.

16) I. Wallerstein, a.g.m., s. 15.

Bütün bunlardan daha da önemli olan WEFA'nın kapitalizmi tanımlarken gerçekleştirdiği kaymadır: bu çerçevede, kapitalizm gelişmiş ülkelerdeki somut beliriş biçimleriyle özdeşleştirildiği içindir ki, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin olanaklı olmadığı sonucuna varmak neredeyse kaçınılmaz hale gelmektedir. Oysa kapitalist üretim tarzı, belirli bir dönemde belirli bir ülke ya da yörede aldığı somut biçimler aracılığıyla tanımlanamaz. Örneğin, gelişmiş ülkelerin bugün vardığı noktada ortaya çıkan bazı özellikler (canlı iç pazar, yüksek ücretler vb. vb.) kapitalizmin tanımlayıcı öğeleri değildir. Kapitalist üretim tarzını tanımlayan, üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyi temelinde (kooperasyon, işbölümü, makinalı üretim) belirli bir üretim ilişkisinin (sermaye-ücretli emek ilişkisinin) toplumsal üretim içindeki hakim konumudur. Eğer bir ülkede bu özellikler gelişiyorsa, kapitalizm gelişiyor demektir. Kapitalizmin hareket yasaları da o topluma hakim hale gelecektir ergeç. Ama bu hareket yasaları her an her yerde ortaya aynı biçimde çıkmayabilir. Bu, daha somut bir tahlil düzeyinde kavranabilecek bir noktadır. Böyle bir somut inceleme, bu yasaların hiç olmazsa bir bölümünün azgelişmiş kapitalizmde daha da açık biçimde işlediğini gösterecektir. Bunun en çıplak örneği, sermayenin sürekli olarak büyük bir bir yedek sanayi ordusu yaratma eğiliminin azgelişmiş ülkelerde kendini dev bir işsizler ordusu biçiminde ortaya koymasıdır. Oysa WEFA (ve benzer biçimde «bağımlılık» okulu) işsizliği tam da ülkelerde kapitalizmin gelişmediğinin bir kanıtı olarak yorumlama eğilimindedir! Şu nokta konusunda açık olmak gerekir: **bazı alanlarda** azgelişmiş ülkelerin kapitalizmi, Kapital'de incelenen kapitalist üretim tarzının özelliklerini ve eğilimlerini daha da çıplak olarak yansıtmaktadır.[17]

Aslında WEFA'nın «azgelişmişliğin gelişmesi»nden, azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişmesinin olanaksızlığından söz ederken kastettiği, işsizliğin, kentsel yoksulluğun, gecekonduların, büyük eşitsizliklerin olmadığı, kitlesel tüketimin yerleştiği bir 'ideal kapitalizm'dir. S. Amin, kapitalist üretim tarzının merkezde 'ideal'ine yaklaştığını belirterek buna en belirgin ifadesini verir.[18] Oysa, kapitalizmin 'ideal'i yoktur. Sermaye inişli çıkışlı hareketi içinde, dönemsel olarak her hücre-

---

17) Kuşkusuz bu önermenin çok ciddi bir sınırı vardır: **ancak, sözkonusu ülkelerde kapitalizm toplumsal üretime hakim olduğu ölçüde geçerlidir önerme. Olgun kapitalist** ülkelerin sermayenin eğilimlerini daha iyi yansıtmaları bu yüzden olağandır.

18) Bk. **L'accumulation**, a.g.y., s. 30-33. Amin'in yapıtında bu tür bir ayırımın içerdiği yöntemsel soruna işaret eden başka kaynaklar da vardır. Bk. A. Foster-Carter, «The Modes of Production Controversy», **New Left Review**, 107, Ocak-Şubat 1978, s. 48; H. Bernstein, «Industrialization, Development and Dependence», H. Alavi/T. Shanin. (der.) **The Sociology of Developing Countries»**, Monthly Review Press, New York, 1982 içinde, s. 227.

sinden işsizliği, yoksulluğu, eşitsizliği salgılar: bugün gelişmiş kapitalist dünyayı da pençesine alan bunalım içinde bunların hepsi yeniden su yüzüne çıkmıştır. Ayrıca, kapitalizm eşitsiz ve anarşik gelişmesi içinde, dün güllük gülistanlık görünen yöreleri ve ülkeleri, yarın yeniden yoksulluğun, gerilemenin, hatta sefaletin içine itiverir. İngiltere'nin Kuzeydoğusu ve İskoçya, Belçika'nın Fransızca konuşulan yöreleri ve Fransa'nın Kuzey'inden sonra, ABD'nin Doğu kıyısı ve Ortabatı bölgeleri de bugün bu gerçeği şaşkınlık ve acı içinde yaşıyorlar.

İşte bu 'ideal kapitalizm öncülüdür ki, WEFA yaklaşımının siyasal tavrının son derece ikircikli bir nitelik kazanmasına yol açar. Bu yaklaşım sadece emperyalist ülkelerde burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki uzlaşmaz çelişkiye gözlerini kapamakla veya sosyalizmin güçlerini Üçüncü Dünya'yla sınırlayarak işçi sınıfının uluslararası dayanışmasını bir kalemde silmekle kalmaz. Hatta azgelişmiş ülkelerde «ulusal bir sosyalizm» talebi bile (böyle bir programın ima ettiği çok ciddî sorunlara rağmen) değildir en vahimi. Daha da ciddî olan, sosyalist bir retoriğin ardından, ulusal bir kapitalizmin savunulmasının belirmesidir mücadele saati çaldığında. Çok yazdığı için belki zaman zaman istemediği şeyleri de söyleyen S. Amin, bu durumu «özgüven»e hasrettiği bir yazısında ortaya koyuyor: «ulusal kurtuluş»u önce sosyalizmin bir aşaması olarak ilan ettikten sonra, «ikincil olarak» kapitalizmin bir aşaması olarak kabul ediyor. Yazının sonuna vardığında ise, «özgüvene dayalı» gelişmenin «kazara» kapitalizm çerçevesinde de gerçekleşebileceğini itiraf ediyor.[19] Siyasal programların ancak somut koşullara uygulandıklarında anlam ifade edeceğini bilenler, bu itirafın ardında, iç pazara dayalı bir kapitalist birikimin, yani yaygınlaşmış adıyla «ithal ikameci» bir kapitalizmin, ulusal kaynaklara dayalı bir versiyonunun savunulmasının hazırlığı olduğunu kolayca sezeceklerdir.

2. EMPERYALİZM UYGARLIĞIN TAŞIYICISI MI?

60'lı yıllardan itibaren sol düşünceye hakim olan WEFA yaklaşımı, 70'li yılların sonundan itibaren kendi karşıtını üretecekti. Bu gelişmede çok farklı nitelikte iki ana etken etkili olmuştur. Birincisi, WEFA'nın öngörülerinin aksine, azgelişmiş ülkelerde ikinci savaştan sonra hızlı bir kapitalistleşme ve sanayileşme süreci yaşanmış, bu da almaşık teorik çerçeve arayışlarına hız kazandırmıştır. Bu arayışın bir ürünü söz-

19) Bk. «Self-Reliance», a.g.m. Amin'in «özgüvene dayalı» kalkınma konusundaki ikirciklilliğinin izdüşümünü savunduğu devrim formülünde de görmek olanaklı: «aşamalı kesintisiz devrimin bir evresi olarak yeni 'ulusal demokratik devrim'»! («Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk», a.g.m., s. 198. Düzeltilmiş çeviri.)

konusu gelişmeyi marksist bir temelde yorumlama ve değerlendirme çabalarının gelişmesi olmuştur.[20] Ama ortaya kapitalizmi ve emperyalizmi yüceltmeye yatkın bir başka düşünce akımı çıkmıştır ki, bu da ikinci etkenin bir ürünüdür. Bu ikinci etken, Batı Avrupa solunun 70'li yılların ikinci yarısından itibaren içine girdiği ideolojik bunalımdır. Sözünü ettiğim yeni düşünce akımı bu bunalımın hem bir ürünü, hem de bir ifadesidir.

Batı solunda bu yeni düşünce akımı çerçevesinde kapitalizmin ve emperyalizmin savunulması ve özürlenmesi giderek yaygınlaşan bir olgu olmuştur. Genel olarak piyasayı ve kapitalizmi savunan sol liberal görüşlerin Batı Avrupa'daki etkisinden daha önceki bir yazımda söz etmiştim.[21] Emperyalizmin savunulmasının örneklerini bulmak da güç değil. Bugün Fransa'da solda, anti-emperyalist tavır, «beyaz adamın hıçkırığı» türünden başlıklarla yayınlanan best-seller'ler aracılığıyla, sulugözlü bir ahlakî yanılgı olarak eleştirilmekte. Fransız solunun (başını Yves Montand gibi sol liberallerin çektiği) bir bölümü, Fransız yenisömürgeciliğinin Afrika'daki baş temsilcisi Fransız ordusunun Çad'daki müdahalesini, «totalitarizmin gölgesi»ne karşı koyduğu (yani Libya ile mücadele ettiği) için alkışlayabiliyor. Gelişmeler o denli hızlı ki, coğrafyacı Yves Lacoste soldaki (ve sağdaki) Batı savunucularına ve Üçüncü Dünya düşmanlarına karşı bir kitap yazmak zorunda hissediyor kendini.[22] ABD'nin ünlü **Monthly Review** dergisinde, marksist kökenli bir yazarın «bağımlılık» teorisini eleştirme adına Güney Kore'nin «güçlü devleti»ni savunmaya varan bir yazısı yayınlanabiliyor.[23] Türkiye'de de benzer gelişmeler olduğu, solun bir bölümünün «tutarlı ve rasyonel» bir kapitalizmi savunduğu, üstelik demokrasinin yerleşmesini de kapitalizmin gelişmesine bağladığı biliniyor.

Kısacası, evrensel düzeyde, kelimenin tam anlamıyla **tepkisel** bir gelişme solun saflarını sarmakta. Bu gelişmenin emperyalizm ve azgelişmişlik konusunda şimdilik en olgun ifadesi, İngiliz yazarı Bill

---

20) Bu gelişmeyi marksist bir yaklaşımla ele alan çeşitli çalışmalar vardır. İlk elde Türkçe'de önerilebilecek olan kaynak şudur: E. Mandel, «Yarı-Sömürge Ülkeler ve Yarı-Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler», **Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler** içinde, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1985.

21) Bk. «Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru», **Onbirinci Tez, Kitap 2**, Şubat 1986.

22) Y. Lacoste, **Contre les anti-tiers-mondistes**, Presses Universitaires de France, Paris, 1985.

23) A. Foster-Carter, «Korea and Dependency Theory», **Monthly Review**, c. 37, No. 5, Ekim 1985. Foster-Carter'in yazısı aynı derginin daha sonraki bir sayısında eleştirilmiştir. Bk. E. Ahmet Tonak, «Who Needs a Strong State?», **Monthly Review** c. 37, No. 8, Ocak 1986.

Warren'in yapıtıdır.[24] Dolayısıyla, Warren'in tezlerinin, bu yazının amaçlarının tamamladığı sınırlar çerçevesinde de olsa, kısaca ele alınması yararlı olacaktır.

Emperyalizm, Kapitalizm, Gelişme

Warren'in başlıca amacı, WEF'nın Stalinist teorisiyle paylaştığı bir yargıyı çürütmektir. WEFA yaklaşımı Stalinist teorinin bir eleştirisi olarak geliştirildiği halde, iki teori bir noktada ortak bir öncüle sahiptir: Bu öncül, emperyalizmin azgelişmiş ülkelerde gelişmeye engel olduğudur. Warren bu öncüle karşı cepheden hücüm eder. Emperyalizm azgelişmişlerde gelişmeye engel olmak bir yana, tam tersine bu ülkelerde kapitalizmin gelişmesine yol açmış ve böylece tarihsel olarak ilerici bir rol oynamıştır. Bu sadece sömürge-sonrası dönemde emperyalizmin iktisadî etkisinin global olarak olumlu oluşuyla sınırlı değildir: sömürgecilik dahi bu ülkelerde olumlu bir etki yaratmıştır. Üstelik, azgelişmişlerde kapitalizm geliştikçe, dünya çapında emperyalizm de gerilemektedir. Yani, emperyalizm kapitalizmin geçici bir evresidir: bütün dünya kapitalistleştiğinde önemi azalacak, belki de ortadan kalkacaktır.

Warren'in emperyalizm konusundaki bu tezlerini tamamlayan ve yerli yerine oturtan temeldeki görüşü ise kapitalizme yüklediği olumlu yönlerdir. Kapitalizm sadece kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin yerine daha ileri kapitalist ilişkileri geçirmekle ve üretici güçleri geliştirmekle kalmaz; başka olumlu işlevleri de vardır. En başta bireyciliğin gelişmesini sağlayarak insanlığın kültürel düzeyinin yükselmesine yol açar; ayrıca, demokrasiyi geliştirir (kapitalizm ve demokrasi, Warren'e göre «yapışık kardeşler» gibidir); hatta kitlelerin gereksinimlerine duyarlıdır, maddî durumlarında önemli gelişmeler sağlar.[25] Zaten «kadınların kurtuluşu hareketinin yarattığı efsaneye karşıt olarak, burjuva toplumu ve ideolojisi köklü biçimde anti-otoriterdir.»[26] Bu yüzden de «sosyalist sivil toplum»da bireyciliğin daha da ileri bir gelişmesini sağ-

---

24) Warren'in Türkçe'de yayınlanmış bir makalesi vardır: «Emperyalizm ve Kapitalist Endüstrileşme», Birikim, 18/19, Ağustos/Eylül 1976. Ama burada sergilenen tezlerini açık seçik ortaya koyduğu ve kapitalizmi yücelttiği çalışması 1980'de, ölümünden sonra yayınlanan kitabıdır: **Imperialism: The Pioneer of Capitalism**, Verso, Londra, 1980.

25) Warren bunu hem tekelci kapitalizm için, hem de sömürgeciliğin sömürge halklarına getirdiği yararlar açısından ileri sürmektedir. Bk. Warren, **Imperialism**, a.g.y., s. 80 ve 129-136.

26) A.g.y., s. 26n.

lamak gerekir.[27] Yani Warren aslında sosyalizmi de kapitalizmin basit bir devamı olarak görme eğilimindedir.

Bu kadarcık bir özet bile, yukarıda emperyalizmin yüceltilmesine dayanan bir teorik çerçeveden söz ederken neyi kastettiğimi okuyucuya anlatmış olmalı. Warren'in kitabı Türkçe'de yayınlanmamış olduğu için, burada etraflı bir eleştiri yerine bu yazının konusunu ilgilendiren birkaç ana noktaya değinmekle yetineceğim.[28]

Herşeyden önce, Warren'in temel tezinin tek-yanlılığı dolayısıyla yanlış olduğu belirtilmeli. Doğrudur, emperyalizm belirli konjonktürlerde ve belirli ülkelerde kapitalist gelişmeye ve sanayileşmeye bir ivme kazandırır. (Klasik marksizmin de bu gerçeğin altını çizdiğine yukarıda değinmiştim.) Ama başka dönemlerde ve ülkelerde tersine etkiler de yaratabilir: emperyalizmin bir ürünü olarak azgelişmiş ülkelere giren ve bir ilk aşamada meta ilişkilerinin yaygınlaşmasını sağlayan ticaret sermayesi kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerini boyunduruğu altına alarak bu ilişkilerin muhafazası yönünde etkiler yaratabilir[29]; veya emperyalizmin kurduğu uluslararası işbölümü, sanayileşme sürecinde varılan bir aşamanın donup kalmasına yol açabilir.[30] Emperyalizmin bu ikiyanlı, çelişik doğasının örneklerini Warren'in kendi tartışması içinde bile bulmak olanaklıdır. Örneğin Warren kapitalizmin belirli evrelerde kapitalizm-öncesi ilişkileri muhafaza eğilimi içinde olduğunu kabul eder; veya sömürge döneminde kurulan yapının aşılabilmesi için bağımsız devletlerin gerekli olduğunu itiraf eder.[31] Böyle durumlarda, kapitalizmin gelişmesinin önündeki engellerin yıkılması emperyalizmin (geçici bir süre için de olsa) geriletilmesine bağlıdır. Yani emperyalizmin kapitalistleşme süreci üzerindeki etkisi Warren'in sunduğu kolaycı tablodan çok daha karmaşıktır.

Warren'in teorisinin bizi ilgilendiren ikinci ciddi sorunu, tarihin her ülkede aynı biçimler altında tekrarlanacağını varsaymasıdır: azgelişmiş ülkeler de kapitalistleştikçe, gelişmiş ülkelerde görülen toplumsal biçim ve kurumların hepsine sahip olacaklardır. Bu yargının en iyi örneğini,

---

27) A.g.y., s. 39.

28) Warren'in güçlü iki eleştirisi şu kaynaklarda bulunabilir: M. Löwy, **The Politics of Combined and Uneven Development**, Verso, Londra, 1981, s. 223-27 ve A. Lipietz, «Marx or Rostow?» **New Left Review**, 132, Mart-Nisan 1982. Lipietz'den A. Emmanuel'in de (Amin, Frank ve ötekileri terkederek) Warren'e yakın bir konuma kaydığını öğreniyoruz!

29) Bk. G. Kay, **Development and Underdevelopment**, Macmillan, Londra, 1975.

30) WEFA okulu ise bu geçici engellemeyi mutlaklaştırarak gelişme sürecinin önüne aşılmaz bir duvar diker. Yani Warren sürecin yalnız «olumlu» yönünü görürken, WEFA okulu da sadece «olumsuz» yönünü kaydeder.

31) Bu örnekler için bk. Warren, **Imperialism...**, a.g.y., s. 151-156.

yazarın kapitalizm ile demokrasi arasında kurduğu ilişkide bulmak olanaklı. Warren'in tezi kapitalizm ile demokrasinin birbirlerine «yapışık ikizler» gibi bağlı olduğudur. Ne var ki, bunu kanıtlamak için geliştirdiği tahlil (kendi içinde doğruluğu yanlışlığı bir yana), aslında sadece Batı Avrupa'nın tarihsel deneyimini temel alır. Warren'in bu noktaya sadece bir dipnotunda değinmesi ilginçtir.[32] İlginçtir çünkü kitabın başka yerlerinde «yapışık ikizler» önermesi genel bir önerme olarak ileri sürülecek ve azgelişmişler hakkında da aynı iddiada bulunacaktır.[33] Böylece, **evrensel** bir önermeyi **kısmî** bir alt-bütünden hareketle «kanıtlamak» gibi kabul edilemeyecek bir yöntem izlemiş olmaktadır yazar. Bunun maliyetinin çok ağır olduğuna işaret etmek bilmem gerekli mi? Tarihsel deneyimin gösterdiği gibi, azgelişmiş kapitalizmde kural baskıcı devlettir. Demokrasi ise istisna.

Son olarak, Warren'in tezlerinin siyasal sonuçlarıyla ilgili olarak da bir çift söz söylemek gerekli. Yazarın siyasal amacı görünürde oldukça radikal: sosyalizmin ulusçuluk biçimine dönüşmesine karşı çıkıyor, işçi sınıfı siyasetini ulusal hareketlerden bağımsız kılmaya çalışıyor. Kuşkusuz bunlar olumlu amaçlar. Ama Warren'de bu radikal retoriğin ardında yatan gerçek siyasal sonuç bambaşka. Varılan nokta, kapitalizmin aklanması ve ezilenlerin, sömürülenlerin, sefalet içinde yaşayanların beklemeye çağırılması. Çünkü Warren yaşanan gerçekliğe tarihin «yüce» penceresinden bakmakta, yaşayan, somut insanların günlük ve «alelâde» sorunlarıyla ilgilenmek yerine kapitalizmin üretici güçleri geliştirmesinin destanını yazmaktadır. Bu destanın son sayfasına vardığımızda türdeş bir dünya proletaryası insanlığı kurtaracaktır. Bugünün ezilenleri için o son sayfayı beklemekten başka bir önerisi yoktur Warren'in.

3. EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞME

Warren'in çalışmasının Stalinist teori ile WEFA'nın **ortak paydasını** hedef aldığını, emperyalizmin azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmeyi engellemek bir yana bu yönde güçlü bir itilim yarattığını savunduğunu görmüş bulunuyoruz. Ama, öte yandan, Warren, kendisinin farkında olmadığı bir süreç içinde, WEFA'ya karşıt olarak Stalinist teoriyle ortak bir yargıyı paylaşmaktadır. (Bu yargının modernleşme okulunda da mevcut olduğuna daha önce değinmiştim.) Bu ortak yargı, kapitalizmin gelişmesinin her yerde aynı **biçime** büründüğü, her yerde aynı **sonuçları** doğurduğu ve her toplumun tarihsel gelişmesi içinde kapitalist aşamadan geçmesinin **zorunlu** olduğudur.

32) A.g.y., s. 28 vd. ve 28n.
33) A.g.y., s. 7 ve 116.

Tarihsel maddeciliğin öncülerinin bu soruna bakışları çok farklıdır. Marx, feodalizmden kapitalizme geçiş süreci konusunda **Kapital**'de geliştirdiği açıklamanın tarih-ötesi bir yaklaşımla ele alınmasına, soyut bir tarih felsefesi haline getirilmesine şiddetli biçimde karşı çıkmıştır. Bu açıklama sadece Batı Avrupa toplumlarının özgül tarihsel gelişiminin çizgilerini vermektedir Marx'a göre. Öteki toplumların, özellikle de Avrupa-dışı toplumların nasıl bir gelişme göstereceği/gösterdiği ancak somut tarihsel gelişme içinde incelenebilir.[34] Öte yandan, gerek Marx gerek Engels, 1875'den itibaren ama özellikle de 1880'li yıllarda Rusya'nın tarihsel gelişmesini irdelerken, Batı'da bir sosyalist devrimle birleştiği takdirde Rusya'nın kapitalist aşamadan geçmeden sosyalizme geçiş aşamasına sıçrayabileceğini açık açık savunmuşlardır.[35] Kısacası, Marx ve Engels'in Avrupa-dışı toplumların kapitalizm karşındaki konumları konusundaki düşünceleri şöyle özetlenebilir: (1) Kapitalizm-öncesi toplumdan kapitalizme geçişte bütün toplumların izlemesi gereken tek bir yol yoktur. (2) Her ülkenin mutlaka kendi başına kapitalist aşamayı yaşaması zorunlu değildir. Bunlara Marx'ın başlangıçtan beri öne sürmüş olduğu üçüncü bir tez eklenmeli: (3) Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına sahip toplumlar, daha ileri bir sosyo-ekonomik formasyona sıçramadıkları taktirde, mutlaka kapitalistleşeceklerdir.[36]

---

34) Marx, 1877'de Rus popülisti Mihailovskiy ile giriştiği polemikte bu noktayı hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koyar. Aynı metinden Marx'ın Rusya'nın tarihsel gelişmesinin özgünlüğünü kavrayabilmek amacıyla yaşamının son yıllarında Rusça öğrendiğini de görebiliyoruz. Bu metin değişik yerlerde yayınlanmıştır. Bir örnek için bk. K. Marx/F. Engels, **The Russian Menace to Europe**, der. P. W. Blackstock/B. F. Hoselitz, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1952, s. 216-218. Rusya'nın gelişmesinin Batı Avrupa ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini Marx, Vera Zasuliç'e yazdığı ünlü mektupta da (1881) belirtmiştir. Bk. A.g.y., s. 216-226.

35) Örneğin: «Eğer Rus devrimi Batı'da bir proleter devriminin başlangıç işareti olur ve böylece ikisi birbirini tamamlarsa, günümüz Rusyasındaki komünal toprak mülkiyeti sosyalist bir gelişme doğrultusu için başlangıç noktası oluşturabilir.» **Manifesto**'nun Rusça ikinci basımına yazılan önsözden. Bk. Blacktock/Hoselitz (der.), a.g.y., s. 227-28. Aynı düşünce belirtik biçimde Engels'in 1875'de yazdığı **Soziales aus Russland** (Rusya'da Toplumsal İlişkiler) başlıklı kitapçıkta, özellikle de bu kitapçığa 1894'de yazdığı sonsözde bulunabilir. Burada çok önemli bir noktayı da vurgulamak gerekir: Marx ve Engels'in bu tezleri sadece Rusya için değil, kapitalizme geçiş aşamasında bulunan bütün ülkeler için formüle edilmiştir. Engels, son sözü edilen metinde açıkça, «bu, sadece Rusya için değil, kapitalizm-öncesi bir gelişme aşamasında bulunan bütün ülkeler için geçerlidir» demektedir. Bk. Blackstock/Hoselitz (der.), a.g.y., s. 235. Engels'in sözkonusu iki metni de bu kaynakta mevcuttur. A.g.y., s. 202-215 ve 229-241.

36) Bu son tez için Marx'ın 1850'lerde yazılmış olan şu yazılarına bakılabilir: «The British Rule in India», **Surveys From Exile** içinde, der. D. Fernbach, Vintage Books, New York, 1974, s. 301-307; «The East India Company-Its History and Results», a.y., s. 307-316 ve «The Future Results of the British Rule in India», a.y., s. 319-325.

Bileşik gelişme kavramı, bu öngörü ve tezlerin, eşitsiz gelişme yasası ve emperyalizm teorisinin ışığında mantıksal sonucuna götürülmesi ve sistemleştirilmesi yoluyla geliştirilmiştir. Troçki tarafından önce Rusya'nın kapitalizme geçişinin özelliklerini kavrayabilmek için kullanılmış, daha sonra da öteki azgelişmiş ülkelerin tarihsel gelişmesinin özgüllüğünü açıklayabilmek için «eşitsiz ve bileşik gelişme yasası» (EBGY) adı altında formüle edilmiştir.[37]

EBGY, kutuplarını evrensellik ile tikelliğin oluşturduğu diyalektik bir çelişki üzerine kuruludur. Kapitalizm tarihte ilk kez gerçek anlamda **evrensel bir tarih** oluşturmuştur: insanlığın hiçbir bölümü, hiçbir ulus artık dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez. Ama tam da bu evrensel tarihtir ki, insanlığın farklı bölümlerinin, farklı ulus ve toplumların birbirleriyle aynı biçimler altında, özdeş bir süreç içinde gelişmesini engeller. Yani insanlık tarihinin kapitalist çağdaki evrenselliği ifadesini tekil ülkelerin tarihsel gelişmesinin **tikelliğinde** bulur. Bu tikel gelişmelerin bütünselliği ise evrensel tarihin hareketi düzeyinde kurulur. Buna karşılık, tikellik (özgüllük) evrensel hareketin farklı ilişki, düzey ve alanlarının bir toplum düzeyindeki eşitsiz gelişiminin ürününden başka birşey değildir.

Somutlaştıralım. Başlangıç noktası eşitsiz gelişmedir. İnsan toplumlarının gelişmesinin temel bir yasası olan eşitsiz gelişme her çağda değişik toplumların farklı gelişme aşamalarında olmasına yol açmıştır. Modern çağın başında eşitsiz gelişmenin asli ifadesi, Batı Avrupa toplumlarının kapitalizme geçişine karşılık Avrupa-dışı toplumların yaşamlarını kapitalizm-öncesi üretim tarzları temelinde sürdürmeleridir. Bu durum yepyeni bir dinamik yaratacaktır: kapitalizm sınır tanımayan artık emek açlığı içinde tüm dünyaya hızla yayılırken ve dünya pazarını kurarken, insanlığın gelişmesini de evrenselleştirecektir. Bu evrenselleşmenin bir sonucu, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının hakim olduğu toplumların, kapitalizmin baskısı karşısında ve (Marx'ın deyişiyle) 'yok olma tehdidi altında' kapitalistleşmeye başlamalarıdır.

Ama tam bu noktada yine bir çelişkiyle karşılaşırız: kapitalizmin dünyayı bütünleştirmesi, bir yandan Avrupa-dışı toplumları Avrupa toplumlarına benzemeye, onları taklit etmeye iterken, bir yandan da bu

37) Troçki'nin bileşik gelişme olgusunu incelediği başlıca yapıtları şunlardır: 1906'da 1905 devrimini değerlendirmek üzere kaleme almış olduğu **Sonuçlar ve Olasılıklar**, 1928'de yazdığı **Sürekli Devrim** (bu yapıtların her ikisi de Türkçe'de **Sürekli Devrim** başlığını taşıyan bir kitapta yayınlanmıştır: Köz Yayınları, İstanbul, 1976) ve 1931'de Büyükada'da sürgünde iken yazdığı **Rus Devrimi Tarihi (The History of the Russian Revolution**, Londra, 1965).

takliti olanaksızlaştırır. Yeni kapitalistleşmekte olan toplumların kapitalizmin anavatanında yaşanan geçiş süreçlerinin aynısını yaşaması, tam da dünyanın bütünleşmesi dolayısıyla artık mümkün değildir. Çünkü eski kapitalist ülkelerin (hem de bütün ağırlığıyla hissedilen) varlığı yepyeni bir durum yaratır. Böylece, bütünsel bir dünya çerçevesinde, eşitsiz gelişme bileşik gelişmeye kaynaklık eder.

İnsanlığın bütününün bu bileşik hareketi iki farklı biçimde gösterebilir kendini: bir yandan, daha geri gelişme aşamasında olan toplum, üretici güçleri daha ileri bir düzeyde olan toplumdan yeni biçimleri olduğu gibi devralabilir; öte yandan, daha zayıf bir olasılık olmakla birlikte, ileri üretici güçlere sahip ülke daha geri toplumdan belirli biçimleri devralabilir.[38] Buradaki konumuz (azgelişmişlerin gelişmesi) açısından önemli olan kuşkusuz birinci ve esas biçimdir. Bu biçimin tarihsel anlamı, azgelişmiş toplumun dışsal zorunlulukların itişiyle (veya geriden gelmenin yarattığı avantajla) gelişmiş toplumun en ileri biçimlerini, o toplumun yaşadığı tarihsel süreçten geçmeden devralabilmesidir.

Bu devralma, tarihsel olarak özgün bir durumun doğmasına yol açar. Azgelişmiş toplum bazı alanlarda yepyeni toplumsal biçimleri ileri toplumdan olduğu gibi devralırken, bazı alanlarda en eski, en arkayik biçimler yaşamlarını sürdürmektedir. İşte bileşik gelişmenin **klasik tanımı** budur: bir toplum içinde çok farklı evrelerin bir araya gelişi, farklı tarihsel aşamaların içiçe geçişidir. Eski biçimlerle yeni ilişki, kurum ve ideolojiler kaynaştığında ise ortaya yepyeni bir sentez çıkar. Böylece, toplum kapitalizm-öncesi üretim tarzından kapitalizme geçiş sürecine girdiği halde, bu süreç birçok bakımdan gelişmiş kapitalist ülkelerin geçtiği süreçten **farklı** bir nitelik kazanır. **Yani geçiş vardır ama aynı yoldan değil.**

Eşitsiz ve bileşik gelişmenin azgelişmiş toplumlarda kapitalizmin gelişmesi sürecinde büründüğü sayısız biçimin tüketici bir liste halinde sıralanması ne anlamlı, ne de, daha önemlisi, mümkün. Mümkün değil

---

38) Bu ikinci türün klasik örneği ABD'nin Güney'inde ,kapitalizmin hakim olduğu bir toplum içinde, 19. yüzyılın ortalarına kadar üretimin köle emeğine dayalı biçimde yürütülmesidir. Ama bileşik gelişmenin bu biçimi bambaşka örneklerde de gözlenebilir. En önemlisi, gelişmiş kapitalist ekonomilerde ortadan kalkmaya yüz tutmuş biçimlerin, bunalım içinde dış rekabet baskısı altında yeniden canlanmasıdır. Günümüzde Batı Avrupa'da yeniden yaygınlaşan «ev sanayii» ve «fason üretim» bunun tipik örnekleridir. Belirtmek gerekir ki, bileşik gelişmenin bu ikinci versiyonunun kavramlaştırılması ABD'li marksist G. Novack'ın bir katkısıdır. Bk. D. Romagnolo, «The So-Called 'Law' of Uneven and Combined Development», **Latin American Perspectives**, c. 2, No. 2, Bahar 1975 ve G. Novack, «The Law of Uneven and Combined Development and Latin America», **Latin American Perspectives**, c. 3, No. 2, Bahar 1976.

çünkü EBGY bir genel eğilimden yola çıkılarak formüle edilmiş bir teorik çerçeve. Tekil ülkelerde hangi biçimlerde tezahür edeceği ancak somut tahlil sonucunda kavranabilir.

Ben burada sadece bir fikir vermek bakımından EBGY'nin sonucunda ortaya çıkabilecek bazı özgün toplumsal durumlardan örnekler vermekle yetineceğim.

● Eski ile yeninin, aradaki geçiş süreci yaşanmadan ve aynı toplumsal yapının öğeleri olarak biraraya gelişi, eski geçişlerden farklı yeni bir sentez yaratır. Örneğin, yaygın meta dolaşımıyla (ticaretle) arkayik kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin sayısız azgelişmiş ülkede uzun süre içiçe yaşaması böyle bir sentezin ifadesidir. Veya (Afrika'da olduğu gibi) kabilelere dayalı bir toplum yapısının tepesine modern bir devlet aygıtının yerleştirilmesi (bu aygıt ister bir sömürge devleti olsun, ister «ulusal» bir devlet) yepyeni, tarihsel olarak özgün çelişkilerin patlak vermesine yol açar.

● Gelişmiş ülkelerin uzun bir tarihsel kuluçka döneminden sonra ulaştıkları en gelişkin biçimler, azgelişmiş ülkede ara evreler yaşanmadan, başka bir deyişle organik büyüme süreci deneyiminden geçilmeden birdenbire ortaya çıkar. Emek sürecinde, Batı'da yaşanmış olan basit kooperasyon ve manüfaktür dönemleri üzerinden sıçrayarak birden modern fabrika dönemine geçer azgelişmiş ülke.[39] Sermaye yapısı açısından ise, küçük sermaye birimlerinin rekabetine dayanan bir dönemden geçilmeksizin, erkenden tekellerin hakim olduğu bir piyasa yapısı doğar ve malî sermaye gelişir.

● Toplumsal yaşamın farklı alanlarına (ekonomi, siyaset, hukuk, ideoloji vb.) veya farklı iktisadî kesimlere yeni biçimlerin girişi çok farklı bir tempoda olabilir. Bu yüzden, toplumda farklı alanlar arasında çok eşitsiz bir gelişme doğar. Burada, dünya çapında eşitsiz gelişmenin bir ürünü olan bileşik gelişmenin bu sefer tekil toplum düzeyinde farklı alanlar arasında yeni bir eşitsiz gelişmeye yol açtığını görüyoruz.[40] Farklı toplumsal alanlar arasındaki eşitsiz gelişmenin klasik

---

39) Bu kavramlar için bk. H. Ansal, «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri», Onbirinci Tez, Kitap 1, Kasım 1985.

40) Bazı marksistler eşitsiz gelişmenin sadece üretici güçlerin gelişmesi düzeyinde tanımlanabileceğini ileri sürerler. (Örneğin J. Weeks/E. Dore, «International Exchange...» a.g.m. ve D. Romagnolo, «The So-Called 'Law' ...», a.g.m.) Oysa bu, eşitsiz gelişmeyi zorunlu olarak ölçülebilmesi gereken bir kavram gibi gören teknolojist bir yaklaşımdır. Kültürle ekonominin, hukukla siyasetin vb. vb. eşitsiz gelişmesinden tabii ki söz edilebilir. Marx'ın antik Yunan'da ekonomi ile kültürün eşitsiz gelişmesi üzerine Grundrisse'de ifade ettiği ünlü düşünceler, bu yaklaşımın sadece bir örneğidir. Bk. Grundrisse'ye Giriş» (1857), Pelican, Harmondsworth, 1973, s. 109-110.

örnekleri, birçok azgelişmiş ülkede askeri örgütlenmeden düşünsel yaşama kadar birçok alanın iktisadi gelişmeden çok önce yeni biçimleri devralmasıdır. Farklı iktisadi kesimler arasındaki eşitsiz gelişmenin en açık tezahürü ise, tarımda bir devrim yaşanmadan ve bazan hiçbir modernleşme olmadan sanayi kesiminin hızla kapitalistleşmesidir.

- Bu özgün gelişme, sınıfların gelişimini de çok eşitsiz biçimde etkiler. Bu durumun klasik örneği, yabancı sermayenin ve devlet kapitalizminin önemi dolayısıyla proletaryanın burjuvaziden çok daha erken ve hızlı büyüdüğü ülkelerdir. Ayrıca, farklı toplumsal gelişme aşamalarının içiçe geçişi bu farklı aşamaların sınıfları arasında daha önce görülmeyen tipte kaynaşma ve/veya ittifaklara da yol açabilir (örneğin toprak sahipleri ile kentsel burjuvazinin ilişkileri vb.)

- Dünya tarihinin bileşik gelişmesi çerçevesinde bir varoluş mücadelesi veren azgelişmiş ülkelerde iktisadi gerilik ancak siyasal iktidarın daha güçlü ve baskıcı niteliğiyle ödünlenebilir. Buna dünya çapında işçi sınıfının gelişmişlik derecesi ile azgelişmiş ülke burjuvazisinin azgelişmişliği arasındaki çelişki de eklenince bir eğilim olarak azgelişmiş ülkelerde kaptalizmin gelişmesi açık biçimde baskıcı devlet biçimlerine yaslanır. Tekil ülkelerde gelişmenin yönü kuşkusuz sayısız somut koşul tarafından belirlenecektir ama bir kural olarak yirminci yüzyılda azgelişmiş kapitalizmin gelişmesinin siyasal demokrasinin kökleşmesiyle çelişki içinde olduğu söylenebilir.

- Son olarak, geriden gelmenin azgelişmiş ülkeye yüklediği sıçrama zorunluluğu, zaman zaman burada daha yeni, daha olgun biçimlerin gelişmiş ülkelerden daha önce bile görülmesine yol açabilir. Bu, bileşik gelişmenin sonuna kadar gelişmiş halidir. Devlet kapitalizminin önce geriden gelen ülkelerde (Japonya, Türkiye, Latin Amerika vb.) görülmesi, gelişmiş ülkelerde (üstelik ABD gibi önemli istisnalarla) ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşması (savaş dönemleri geçici, istisnai dönemler olarak bir kenara bırakılabilir) bunun en belirgin örneğidir.

Son bir noktaya değinerek EBGY konusundaki tartışmayı kapatalım. Yasanın formüle edilmesinden bu yana gelişen yeni bir durumun EBGY'nin içeriğini daha da zenginleştirdiği kaydedilmeli. SSCB'den sonra dünyanın başka ülkelerinde de sosyalizme geçiş toplumlarının ortaya çıkışı, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı azgelişmiş ülkelerin, sadece gelişmiş kapitalist ülkelerin değil, bu geçiş toplumlarının da kendi koşullarından çok daha gelişkin toplumsal biçimlerini (planlama, büyük çapta kamulaştırma vb.) devralmalarına yol açmıştır. Böylece, henüz kapitalizme geçişin sorunlarıyla boğuşurken, sosyalizme

geçiş aşamasına sıçramadan o aşamanın bazı yönlerini sosyo-ekonomik yapısına aşılayan özgün ve melez bir toplum tipi daha ortaya çıkmıştır. Bu toplumların sosyalizmle hiçbir ilişkisi yoktur kuşkusuz, «Afrika sosyalizmi» ya da «Arap sosyalizmi» adından başka. Ama çoğunlukla kapitalizm-öncesi yapılarına bu yeni ve daha ileri biçimlerin (belki de iğreti biçimde) bitiştirilmesi gelecekleri açısından, sonuçta varacakları yer kapitalizm olsa bile, kuşkusuz belirleyici bir önem taşıyacaktır.

SONUÇ

Bu yazının girişinde azgelişmişlik teorisinin en önemli üç sorunu şöyle özetlenmişti: azgelişmiş ülkelerin tarihsel gelişmesinin bugünün gelişmiş kapitalist ülkelerinin geçtiği yoldan geçip geçmeyeceği; azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin ve sanayileşmenin olanaklı olup olmadığı; bu toplumların gelişmesinde içsel etkenlerin mi yoksa dünya kapitalizminden yayılan dışsal etkenlerin mi belirleyici olduğu. Yazının ana gövdesinde gözden geçirilen (sağ veya sol) hakim azgelişmişlik teorilerinin bu sorulara doyurucu cevaplar getiremediğini görmüş bulunuyoruz. Buna karşılık, azgelişmiş toplumların tarihsel gelişmesinin eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının ışığında ele alınması, hakim azgelişmişlik teorilerinin bu konularda karşılaştığı çıkmazları ortadan kaldırabilmek için önemli bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir.

Herşeyden önce, bir bütün olarak düşünüldüğünde, azgelişmişlik teorisinin tekerrür sorunu karşısında sürekli olarak iki karşıt kutup arasında savrulduğunu görüyoruz. Modernleşme okulunun ve Stalinist teorinin tarihin her toplumda aynı doğrusal şemaya uygun biçimde gelişeceği basitleştirmesine karşı gelişen WEFA (ve «bağımlılık») okulları, bu evrimci şematizme tepkiyle bu kez her türlü gelişmeyi köktenci biçimde yadsıyorlardı. Bu tezi açık biçimde yalanlayan tarihsel gelişmeyi (azgelişmiş ülkelerdeki hızlı kapitalist sanayileşme) Warren çizgisi evrimci bir doğrusal gelişme şemasını yeniden canlandırma yolunda kullanırken, sanayileşmenin ve kapitalist gelişmenin bu ülkelerdeki özgüllüğünü ortadan kaldıracak, özel olarak da kapitalist gelişme ile siyasal demokrasiyi «yapışık kardeşler» olarak ilan edecekti. Güney Kore'den Şili'ye sayısız örnekte siyasal baskı altında inleyen milyonlar, Warren'in bu peri dünyası kapitalizmi anlayışını kolay kolay paylaşamayacaklardır. Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi yönündeki dışsal zorlamayı bu gelişmenin ilk kapitalist ülkelerden çok farklı biçimler alacağı teziyle birleştirerek ve her toplumun aynı yoldan geçmesinin zorunlu olmadığını, dolayısıyla bugünün dünyasında bazı ülkelerin kapitalist aşamayı tamamlamadan sosyalizme geçiş döne-

mine girebileceğini ortaya koyarak, bu iki kutup arasındaki kısır karşıtlığın sınırlarını aşmanın anahtarını verir. Azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi **olanaksız** olmak bir yana, özel bir sıçrama olmadığı takdirde **zorunludur**; ama bu gelişmenin eski kapitalist ülkelerle aynı yoldan geçmesi **zorunlu** olmak bir yana **olanaksızdır**.

Böylece, bir yandan (kuşkusuz her ülke için somut tahlillerin yapılması koşuluyla) neden azgelişmiş ülkelerin bugünün gelişmiş kapitalist ülkelerinin küçük boy bir modeli olamayacağı anlaşılır; özel olarak da, her ülkenin kapitalistleşme ve sanayileşme süreci içinde eninde sonunda mutlaka demokratikleşeceği beklentisinin (modernleşme, Stalinizm ve Warren'in ortak beklentisidir bu) neden yanlış olduğu ortaya çıkar. Öte yandan da, yirminci yüzyılın en çarpıcı olgularından biri muamma olmaktan çıkar: henüz kapitalistleşmenin başlangıç evrelerinde iken, birdenbire birer sosyalist devrim yaşayarak, sosyalizme geçiş döneminin sorunlarıyla yüzyüze kalan nice toplumu siyasal partilerin «çelik» iradesine değil maddeci bir temele dayanarak anlama olanağı çıkar ortaya. (Her toplumda yaşanması gereken zorunlu toplumsal aşamalar varsayımıyla Stalinist teorinin alanı içinde kavranamayacak bir olgudur bu.)

Bu tartışma başka bir noktaya da ışık tutuyor: öteki bütün azgelişmişlik teorilerinin kolaycılığına karşıt olarak, WEFA okulu, tarihin doğrusal ve basit bir gelişme şemasına göre ilerlemediğini sezmiş ve 60'lı yılların ortasından bu yana bu sorunla boğuşmuştur. Bu WEFA okulunun erdemidir.[41] Ama sezdiği bu soruna cevap ararken, kapitalizmin özgül bir tarihsel gelişme yolunu (Batı Avrupa'nın yaşadığı süreci) 'ideal' bir kapitalizm ile, yani en soyut düzeyde kapitalist gelişmenin **kendisi** ile özdeşleştirmesi, Avrupa-dışı ülkelerde kapitalizmin gelişemeyeceği türünden yanlış bir sonuca varmasına yol açmıştır. Bu da WEFA'nın temel yanılgısıdır.

Bu yöntemsel yanlışın ne derecede önemli teorik ve siyasal sonuçları olduğunu mutlaka vurgulamak gerekiyor. Kapitalizmin gelişmesi ile gelişmemesi arasındaki yaşamsal fark, geniş bir işçi sınıfının oluşup oluşmaması arasındaki farktan doğar. Bugün azgelişmiş ülkelerin bir bölümünde sanayi proletaryasının çalışan nüfus içindeki payı, bazı gelişmiş ülkelerde rastlanan orana neredeyse **eşitlenmiştir**.[42] Bunun anlamı büyüktür: bu toplumların siyasal gündemi bundan otuz yıl öncesine göre **köklü biçimde** değişmiştir. WEFA'nın hâlâ 50'li yılların kalıplarını tekrarlayan eskimiş siyasal retoriği en çok bu nedenle sorunludur.

---

41) Aynı türden bir değerlendirmeye S. Zeluck da varıyor. Bk. «On Third World Development», *Against the Current*, c. 2, No. 2, Bahar 1983, s. 32.

42) Zeluck'un verdiği sayılara göre, sanayi işçilerinin toplam işgücü içindeki oranı 70'li yılların sonlarında ABD'de %23 iken (ve düşerken), Güney Kore'de %22, Meksika'da %18, Brezilya'da ise %16'dır. A.g.m., s. 25.

Bu tartışmadan görüldüğü gibi, kapitalist gelişmenin olanaklılığı sorunu tarihsel tekerrür sorunuyla içiçedir. Burada öteki okullardan farklı olarak en ciddi biçimde WEFA yanılmıştır ama bunun bu yaklaşımın tekerrür sorununda **daha üstün** bir kavrayışından doğduğunu görmüş bulunuyoruz. Geri kalan okullar arasında ise, bir yanında modernleşme ve Warren'in, öteki yanında Stalinist teorinin bulunduğu bir kutuplaşmadan söz edilebilir. İlk kutup emperyalizmin (kuşkusuz modernleşme okulu bu kavramı kullanmaz) her tarihsel koşul altında ve her bakımdan gelişme yanlısı bir rol oynadığını ileri sürerken, Stalinist teori ise emperyalist dünya sisteminin her dönem ve koşulda azgelişmişlerde kapitalist gelişmeyi engelleyici bir «misyonu» olduğunu savunur. Tarihsel gelişme (özellikle de emperyalizmle işbirliğinin doruğuna çıktığı Brezilya, Meksika, G. Kore, Tayvan vb. ülkelerin deneyimi) bu tezi yalanlayınca, Stalinist yaklaşım WEFA-tipi bir «çarpık» gelişme teorisine sığınarak bir artçı savaşı vermek zorunda kalmıştır. Bu kavramın (ve karşıtı olarak varsaydığı «gerçek» veya «ideal» kapitalizm kavramının) sorunlarını WEFA'yı tartışırken görmüş bulunuyoruz.

Ama Stalinist teorinin yanlışlığı, Warren ve modernleşme yaklaşımlarının doğru olduğunu göstermiyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu yaklaşımlar diyalektik bir süreci tek boyutuyla kavramaktan muzdariptir. Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası ise toplumların tarihsel gelişmesinde farklı türden bileşik gelişme biçimlerinin varlığına olanak tanıdığı için, bu yasa çerçevesinde emperyalizmin azgelişmişlerdeki sanayileşme üzerindeki etkisini tarihsel dönemlere ve ülkelere göre **farklılaştırmak** ve somut olarak tahlil etmek olanaklıdır. Örneğin, yukarıda Warren'in sömürgecilik konusunda kendi kendiyle çeliştiğini görmüştük: sömürgeciliğin **mutlak** bir anlamda kapitalizmi geliştirici bir rol oynadığını ileri sürdükten sonra, sömürgelerin yıkılmasının bir ürünü olan ulusal devletleri kapitalist sanayileşmenin bir koşulu olarak sunmakla sömürgeciliğin bir aşamada kapitalist gelişmenin önünde engel haline geldiğini, farkına varmadan, itiraf etmekteydi Warren. Bu örnek son derece aydınlatıcıdır. Sömürge devleti, bir hakimiyet ilişkisinin yanısıra bir bileşik gelişme biçimi olarak da görülebilir. Ama bu özgül bileşik gelişme biçimi, yarı-modern bir devlet aygıtı aracılığıyla üreticileri kapitalist dünya pazarına zorla bağlayarak kapitalizm-öncesi ilişkiler üzerinde çözücü bir dinamiğe ilk itilimini verdikten sonra, ticaret sermayesinin ve uluslararası işbölümünün çıkarlarını metropol ülke sermayesi adına savunarak kapitalizmin daha ileriki aşamalarına doğru ilerlemesine engel olabilir. Bir aşamada gelişmenin yolunu açan bir ilişkinin zaman içinde bir engel haline geldiği bu durum (yani aynı ilişkinin **hem** mahmuz, **hem** dizgin olduğu bu durum), tek-yanlı teori-

lerle değil ancak şeylerin çelişkili doğasını kavrayan diyalektik bir tahlil aracılığıyla anlaşılabilir.

İçsel/dışsal belirlenim sorunu ise eşitsiz ve bileşik gelişme çerçevesinde şöyle kavranabilir. Herşeyden önce, kapitalizmin dünyayı bütünleştirdiği ve insanlık tarihini evrenselleştirdiği bir çağda, azgelişmiş toplumun (kuşkusuz gelişmiş toplum için de geçerlidir bu) gelişmesinin belirleyicilerinin sadece içsel olduğunu söylemek olanaksızdır. EBGY de zaten dünyanın bütünlüğünden yola çıkar. WEFA'nın tavrı da budur ama EBGY için bu sadece başlangıç noktasıdır, WEFA içinse yöntemin bütünü. Bileşik gelişme azgelişmiş toplumda gelişmeye hız verdiği (hatta yer yer gelişmiş ülkeler karşısında belirli avantajlar bile doğurduğu) için azgelişmiş toplumda doğan içsel dinamik bir süre sonra «dışsal» olanın yani dünya koşullarının belirlenmesine etki yapacak, hatta bu koşulların yeniden-biçimlenmesine yol açacaktır. Yani, bu çağda içsel gelişmeler dünya koşullarından bağımsız olamaz ama dünya koşulları da içsel koşulların belirlediği bir sentezdir.

Bu tür bir dışsal/içsel diyalektiği için birçok örnek verilebilir. Ben en az tartışma doğuracak örnekle yetineyim. Japon kapitalizminin ondokuzuncu yüzyıldaki gelişmesi bileşik gelişmenin mükemmel bir örneğidir. Batı'dan devraldığı sınaî üretim biçimlerini özellikle devlet yatırımlarıyla uygulamaya koyarak hızlı bir atılım yaratan Japon kapitalizmi, bu yeni sınaî biçimleri çok daha geri bir tarihsel aşamanın kültürel/ideolojik biçimleriyle birleştiriyordu. Bu bileşik gelişme sonucunda sermayenin işçi sınıfı üzerinde kurduğu özgül tipteki hegemonya Japon kapitalizmine yirminci yüzyılda özel bir üstünlük kazandıracaktı. Bugünün dünyasında olup biten herşeyde Japon kapitalizminin bu özgül niteliğinin özel bir önem taşıdığı gözönüne alınırsa, dünya koşullarının Japon sınıf ilişkilerini etkilemekteki öneminin bir süre sonra bu sınıf yapısının dünya koşullarını etkilemesiyle sonuçlandığı anlaşılabilir.

Maddeci diyalektiğin olgun bir uygulaması olan eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının azgelişmiş toplumların tarihsel gelişme doğrultusunu anlama bakımından son derece değerli bir teorik araç olduğu böylece ortaya çıkıyor. Ama bu yasayı da ötekiler gibi yaratıcı biçimde ele almak, sınırlarını iyi saptamak ve her somut durumu kendi somut koşulları içinde değerlendirmek kaydıyla. EBGY, azgelişmişlikle ilgili her teorik güçlüğü çözmeye yarar bir maymuncuk değildir. Azgelişmişlik ve kapitalist gelişme olgularının yirminci yüzyıldaki macerasını anlamak için tarihsel maddeciliğin bize sağlayabileceği teorik araçlardan sadece biridir. Sihirli ve boş bir formül haline getirilmediği sürece, gerçek dünyanın anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunabilir.

Azgelişmişlik Sürecini Çözümlemede Yöntem

Sinan Sönmez

2. Dünya Savaşı ekonomik, toplumsal ve siyasal açıdan gerek uluslararası gerekse her ülke temelinde çok önemli sonuçlara yol açmıştır. Daha savaş sırasında tohumları atılan uluslararası kpitalist işbölümünün savaş ertesinde yaşama geçirilmesi doğrultusunda ekonomik, mali, siyasal ve askeri örgütlemeye gidilmiş, örgütler oluşturulmuştur. Altmışlı yılların sonu veya yetmişli yılların başına dek hızlı ve yoğun bir sermaye birikimi süreci yaşanmıştır. Bu süreç 1. Dünya Savaşından ikincisine dek uzanan kesitte yaşanan Malthus'cü birikim sürecinden farklı bir niteliğe sahiptir. Yeni süreci, birbirine bağımlı olan bir dizi ögenin belirli bir tarihsel zaman kesitinde bir araya gelmeleri oluşturmuştur. Üretm güçlerinin hızla gelişmesi, üretim ilişkilerinin birikim üzerinde olumlu etkilere sahip olacak yönde gelişimi, birikim sürecinde devlet aygıtının üstlendiği yeni işlevler ve uluslararası ilişkilerin yapısı bu karmaşık ögeler arasında en önde gelenlerdir. Kuşkusuz her bir ögeyi oluşturan ekonomik ve siyasal etkenler vardır. Bu nedenle ögelerin veya kategorilerin içerik ve kapsamı son derece zengin ve geniştir.

Oluşturulan uluslararası işbölümü çerçevesinde sermaye birikiminin uluslararasılaştığı, merkezileştiği, yoğunlaştığı ve tekeller arası rekabetin giderek hızlandığı görülmektedir. Birikim süreci duragan nitelikte olmadığı için uluslararası planda yeni yapılanmaları, yeni bir işbölümünü beraberinde getirmektedir. Özellikle aşırı sermaye birikiminin, yetmişli yıllarda ortaya çıkardığı bunalım, yeni yapılanmayı

ve işbölümlerini kaçınılmaz yapmıştır. Kuşkusuz savaş ertesinde oluşan sosyalist blok, altmışlı yıllarda bir dizi ülkenin siyasal bağımsızlığa yönelmesi ve ulusal bağımsızlık kavramının giderek yaygınlaşması, sistemin yönelimini ve yaratılan kuramsal modelleri büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim 2. Dünya savaşı ertesinde birden «azgelişmiş ülkeler»in (AGÜ) keşfedilmesi ve azgelişmişlik ile kalkınma üzerine yapılan araştırmaların hızla artması bir rastlantı değildir.

Kapitalizmin yöneliminde karşılaşılan makro ve mikro düzeylerdeki tıkanıklıklar azgelişmişliğin nedenleri ve kalkınma modelleri konusunda birbirinden farklı modellerin yaratılmasına yol açmıştır. Savaş ertesinde oluşturulan uluslararası işbölümü çerçevesinde azgelişmişlik olgusuna ilişkin olarak kapitalist gelişmede «gecikme» veya gelişmenin «ön aşaması» biçiminde değerlendirmeler ve türevlerinin, ekonomik yazın ve siyasal arenada «itibar» görmüş olması son derece anlamlıdır. Sorun kapitalist yoldan kalkınma söylencesinin (mitos) geçerliliğini korumak ve «azgelişmiş» konumunda olan bir dizi ülkeyi sistemin denetimi dışı bırakmamaktır. Ne var ki, yukarıda genel anlamda vurguladığımız üzere sosyalist ülkelerde yaşanan deneyin yanısıra emperyalizm ve sömürü kavramlarının giderek azgelişmişlik çözümlemelerinde kullanılmaya başlanması, birçok ülkede yeni sömürgeciliğe karşı çıkılarak ulusal bağımsızlık görüşünün geliştirilmiş olması azgelişmişlik ve kalkınma tartışmalarına yeni boyutlar kazandırmıştır. Burada vurgulanması gereken bir nokta da, altmışlı yıllarla birlikte bazı azgelişmiş ülkelerin giderek belirli bir sanayileşme düzeyine ulaşmaları, kapitalist yoldan kalkınma «umudu» ve propagandasının yaygınlaştırılması yönündeki ideolojik saldırının temellerini oluşturmuştur.

Özetle, savaşın yol açtığı ekonomik yıkıntının onarımı için kullanılan araçların azgelişmiş ülkelere uygulanması doğrultusunda 1945'lerde oluşturulan yaklaşımdan[1] bu yana, azgelişmişliğin tanımı, nedenleri ve aşılması için önerilen yollar çok farklı yönlerde gelişmiştir. Her yeni kuram ve modelin, daha önce geliştirilmiş olanı geçersiz kılmaması ve de çok farklı, çelişkili yaklaşımların var olmasının nedeni, her yaklaşımın ideolojik bir içeriğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır.[2] As-

---

1) J. Dassau, G. Destanne de Bernis, «Le Sous-développement est Aujourd'hui Considéré comme le Produit du Système Mondiale Capitaliste», Le Monde Diplomatique, Aralık 1971.

2) Bkz., R. Blackburn. «A Brief Guide to Bourgeois Ideology», Student Power (edit., A. Cockburn, R. Blackburn), Penguin, Yeniden basım, 1970, s. 163-213.

lında sosyal bilimlerde ve bu bağlamda iktisat biliminde ortaya konulan görüşler, yaklaşımlar değişik okulların damgasını taşımaktadır. Farklı akımlar görünürde aynı olan olguları farklı biçimde algılamakta, çözümlemekte ve değişik sonuçlara ulaşmaktadır. Kabul edilen varsayımların, kavramların ve çözümleme yöntemlerinin farklılık göstermesi, birbiriyle çelişkili sonuçlara ulaşılmasına neden olmaktadır. Bunun temel nedeni ise ideolojik ayrılıktır.

Azgelişmişliği «gelişmede gecikme» olarak algılayan geleneksel yaklaşımların karşısında yer alan «radikal» nitelikteki çözümlemeler azgelişmişliğin oluşmasında genel anlamıyla kapitalizmin ve gelişmiş kapitalist ekonomilerin etkilerini ortaya koymaya çaba gösterirken çok farklı yönlerde toplanmışlardır. Emmanuel'in ileri sürdüğü «eşitsiz değişim» modelinden, neo-klasik uluslararası ekonomik ilişkiler kuramının tersine gelişen ECLA'nın yapısalcı yaklaşımı ve ECLA'nın çözümlemesinin daha sonra iç-devingenlik dış-devingenilik olarak iki akım biçiminde ortaya çıkmasına dek geniş bir yelpaze içinde yer alan görüşlerin varlığı, çözümleme yöntemi üzerindeki tartışmaların giderek yoğunlaşmasına neden olmaktadır.(*) Özellikle yıllardır süren ve tam bir kaosa dönüşen UNCTAD tartışmalarında ve kuzey-güney pazarlıklarında öne sürülen, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeleri sömürdüğü savının, her ülkenin sınıfsal ve toplumsal yapılarının bir kenara bırakılacak yaygınlık kazanması, yöntem sorununun yaşamsal boyutunu gündeme getirmektedir.

Bu bağlamda da üzerinde en fazla durulan nokta, kuşkusuz iç-devingenlik ile dış-devingenliğin azgelişmişliğin oluşumu ve ulaştığı boyutları, diğer bir deyişle azgelişmişlik sürecini belirlemede ne derece etkin olduklarıdır. Üstelik azgelişmişlerin türdeş bir grup oluşturmadığı noktasından hareket edilerek, «çeşitli azgelişmişlik düzeyleri vardır» yargısında bulunarak, sözkonusu süreci ancak ve ancak her ülke temelinde incelemek gerekmez mi? biçiminde bir soru sorulabilir. Bu soruyu bir alıntı yaparak yanıtlamak olanaklıdır: «... kapitalist dünyanın her kesiminin devinim kanunlarını kavramak istediğimizde, her ülkeyi kendine özgü niteliklerden soyutlamak ve dikkatimizi temel ortak özellikleri üstünde toplamak durumundayız; hem mümkün, hem de zorunlu bir iştir böyle bir soyutlama. Doğrusu böyle bir yöntem uygulamaksızın hiç bir bilimsel çalışma başarılamaz. Neyi incelersek inceleyelim sonunda ortaya bir model çıkıyor. Eğer model, kurulma amacına uygun bir yapıya sahipse, eğer gerçek dünyada yer alan sürecin başat özelliklerini yakalama başarısını gösterebiliyorsa, onun, sözkonusu olgunun kavranması-

(*) Bu yazının amacı değişik yaklaşımların özetlenip değerlendirilmesi olmadığı için söz konusu yaklaşımların üzerinde durmayacağız.

na yapacağı katkı bir yığın ayrıntılı bilginin, bir suni özel bilginin yapacakları katkıdan daha önemlidir.»[3] Bu yanıtın özü azgelişmişlik sürecinin genel bir model çerçevesinde incelenmesinin yöntem açısından kaçınılmaz olmasıdır.

İkinci olarak, azgelişmişliğin çözümlenmesinde uluslararası plandaki sermaye birikimi modelinin ve yönelimlerinin dikkate alınması gerekmektedir. «Dünya kapitalist ekonomisinin araştırılmasında herşeyden önce pazar ilişkileri, meta ve hizmetlerin uluslararası değiş tokuşundaki ilişkileri doğal olarak ilk bakışta göze çarparlar. Fakat kapitalizmin dünya ekonomik ilişkilerindeki belirleyici rolünü bunlar değil, aksine söz konusu üretim biçiminin(*) üretim ilişkileri oynar. Sosyo-ekonomik süreçlerin bilimsel çözümlenmesinin metodolojik temel ilkelerinden biri, bunların tarihsel temel ilkelerini kaçınılmaz olarak gözönünde bulundurmaktır.»[4] Uluslararası plandaki yönelimlerin dikkate alınması hiçbir zaman her toplum temelinde üretim güçleri, üretim ilişkileri ve aralarındaki bağlantıların gözardı edilmesi anlamına gelmemektedir.

Durağan değil devingen bir yapıya sahip olan azgelişmişlik sürecinin incelenmesi dünya kapitalist sisteminin bir bütün olarak ele alınarak, bütünü oluşturan parçaların bir yandan kendi aralarındaki, diğer yandan ise bütün ile olan ilişkilerine ağırlık vererek olanaklıdır. Kullandığımız **yapı, bütün, parça** terim ve kavramlarının ve aralarındaki karşılıklı devingen nitelikteki ilişkilerin görünürde yapısalcı çözümleme akımlarını çağrıştırabilmesi olasıdır. Ancak bu terim ve kavramların çözümleme aracı olarak kullanılması yapısalcı yaklaşımlara özgü değildir. Ne var ki, söz konusu terim ve kavramların, özellikle de «yapı» kavramının içeriği ve algılanış biçimi yapısal akımlar ile diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm arasındaki ayrımı açık seçik ortaya koymaktadır. Yani gerek yapısalcı akımlar gerekse diyalektik materyalizmin(**) kullandıkları tarafsız (nötr) kavramlar sözkonusu değildir. Yapı

---

3) P. Baran, **Büyümenin Ekonomi Politiği**, çev., E. Günce, May Yay., Ekim 1974, s. 276-277

(*) Üretim tarzı olarak algılanması gerekiyor.

4) V. V. Rimolov, «Kapitalist Ekonomide Yapısal Değişiklik: Emperyalist Ülkelerle Gelişmekte Olan Ülkeler Arasındaki Çelişkiler», **Günümüzde Tekelci Kapitalizm**, çev. N. Dinçer, Bilim Yay., İstanbul 1977, s. 89

(**) Bazı çözümleme araçlarının birbiriyle uzlaşmaz olan iktisadi düşünce okulları, yazarlar tarafından kullanılması sözkonusudur. Ancak bu saptama araçların tarafsızlığı anlamına gelmemektedir. Sübjektivist akımı inceleyen Lange, şu yargıda bulunuyor: «Marjinal hesabın ögeleri de, daha önce, diferansiyel rantın analizi vesilesiyle Ricardo'nun ve Marx'ın eserlerinde kendini gösterir. Bununla birlikte, marjinal hesabı ekonomi politik metodolojisinin esas aleti haline koyan sübjektivist yönelim olmuştur... Gerçekten de, marjinalist akım, marjinal hesaba başvuran tek akım değildir.» Bkz. O. Lange, **Ekonomi Politik**, çev. M. Şeref, cilt I, İstanbul, 1975, s. 270 (dipnot).

ve bütün kavramları diyalektik materyalizmle —tarihsel olguların, daha da somut olarak toplumsal gerçeğin tüm boyutlarıyla çözümlenmesi ve ortaya konulmasında— somut bir içerik kazanmaktadır. Biz genel bilimsel çözümleme yöntemi olarak diyalektik materyalizm çerçevesinde ve daha özgül olarak da azgelişmişliğin çözümlenmesinde yukarıda belirttiğimiz kavramlar bütününün nasıl kullanılabileceğini açıklamaya çalışacağız. Amacımız ne yapısalcı akımların incelenmesi ne de yapısalcı yaklaşımlar ile diyalektik materyalizmin karşılaştırılması olmadığı için, bırakınız Aristoteles'e dek geri dönmeyi, çağdaş yapısalcı kökenli yönelimlerin incelemesine de girmeyeceğiz. Ancak kullandığımız **yapılanmış ve hiyerarşik bütün** kavramına ulaşırken ve bu kavramı açıklarken yapısalcı özün niteliği de ortaya çıkacaktır. Bu açıklamaları ise «yöntem sorunu»na eğilerek gerçekleştirebiliyoruz. Nitekim «bilimsel» çözümleme yöntemleri olarak doğalcılık, olguculuk (pozitivizm) ve de yapısalcı akımların toplumsal gerçekleri algılamak ve çözümlemekteki yetersizlikleri ve çarpıtmaları ve de yapısalcı görüşlerin azgelişmişlik sürecinin incelenmesinde «radikal» gözüken yönelimlere yol açması çözümleme yöntemi sorununun önemini artırmaktadır.[5]

YÖNTEM ÜZERİNE[6]

Yöntem bir olguyu kavramak için öze giden yolları açmak demektir. Bir yöntemin bilimsel olabilmesi için, yöntemin hareket noktaları ile bilimsel kuramın temel savları arasındaki ilişkinin kurulması gerekir. Yani doğanın ve toplumun gelişimine ilişkin nesnel yasaların göz önünde bulundurulması söz konusudur. Olgular diyalektik bir bütüne ait, bütünün parçaları olarak algılanırsa gerçek elde edilebilir. Somutluk ve bütünsellik tüm olguların toplanması değildir, eğer bütün, olguların toplamı olarak algılanırsa öz ortadan kalkmaktadır. Olguların bir anlama sahip olduğu ve gerçeğin somut bir bütün olduğu anlaşılmazsa, somut,

5) Bkz. P. Bousquier, **Eléments pour Une Critique de la Pensée Economique Contemporaince**, CERM, Paris, 1974.
H. Denis, **Histoire de la Pensée Economique**, PUF, 3. Baskı, Paris, 1971
L. Geymonat, **«Néo-Positivizm et Matérialisme Dialectique» Rceherches Internationales**, no: 73, 1972
İktisatta Kapsam ve Yöntem, Seçme Yazılar, Derleyen F. Görün, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi, Yay., no. 33, 1979.

6) Bu bölümün yazılmasında yararlanılan kaynaklar:
K. Marx, **Fondements de la Critique de l'Economie Politique**, cilt. I, Anthropos, Paris 1967.
K. Kosik, **La Dialectique du Concret**, F. Maspero, 2. basım, Paris, 1978.
G. Lukacs, **Histoire et Conscience de Classe**, Editions de Minuit, Paris 1961.
G. Politzer, **Felsefenin Başlangıç İlkeleri**, çev., C. Eroğul, Sol Yay., Şubat 1970.

gerçek bir gizem olacaktır. Eğer gerçek, somutluk ve bütünsellik olarak algılanırsa, bunun anlamı, bir yapıya sahip olması ve devingenlik kazanmasıdır. Nitekim gerçeğin diyalektik çözümlemesine ilişkin yöntem somut bütünselliği kavramaktadır. Bunun anlamı, her bir olgunun bir bütünün elemanı olarak algılanmasıdır. Toplumsal bir olgu, belirlenmiş bir bütünün elemanı olarak algılandığı ölçüde tarihsel nitelik kazanmaktadır. Anlamlı bir yapı olarak bütünün yaratılması, gerçek olarak nesnel içeriğin ve tüm elemanlar ile parçaların anlamlarının eşzamanda ortaya çıkarıldığı bir gelişmedir. Bütün, çelişkilere sahiptir. Çelişkilere sahip olmayan bütünün içeriği yoktur ve hareketsizdir. Bütün olmaksızın çelişkiler ortaya çıkarsa, bunlar yüzeysel ve keyfi nitelikte olmaktadır. Çelişkiler ile bütün arasındaki diyalektik ilişki, bütünün içinde var olan çelişkiler ile çelişkilerin oluşturduğu bütün, çelişkilerle oluşan bütünün somutluğu ve bütünün içindeki çelişkilere özgü yasa, bütünün materyalist ve yapısalcı olarak algılanmalarına ilişkin sınırı ortaya koymaktadır. Anlamlı bir yapı olarak bütünün yaratılması, gerçek olarak yalizmle çelişkili değildir. Fakat bunun vazgeçilmez koşulu, incelenen nesnenin somut tarihsel koşullar içinde ele alınmasıdır.

Materyalist biçimiyle bütün, insanın gerçekleştirdiği toplumsal üretimle oluşmaktadır. Buna karşın yapısalcılığa göre bütün, özerk nitelikteki dize ve yapıların birbirlerini etkilemeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede de toplumsal gerçek, yalnızca nesne, ulaşılan sonuçlar ve biçimlendirilmesi sona ermiş olgular olarak ele alınmaktadır. İnsan faaliyetleri sonunda elde edilen ürünler bu faaliyetten ayırt edilmektedir. Bu nedenle de yapısalcı kuramlar toplumu her zaman içinden değil fakat dışından çözümlemeye çalışmaktadırlar. Yapısal çözümleme, mutlak olma savıyla da diyalektik yönteme ters düşmektedir.

Bütün, yalnızca yatay olarak, yani bütün ve parçalar arasındaki ilişkiler olarak ele alındığında, yani tüm diğer organik özellikler bir kenara bırakıldığında diyalektik niteliğini yitirmektedir. Bir başka deyişle, bu durumda bütünün ve çelişkilerin birlikteliğinin oluşturulması ve biçimlendirilmesi (genetik-dinamik boyut) ve de olgu ile özün diyalektikliği (dikey boyut) ortadan kalkmaktadır.

Cisimleri ve yapılarını anlamak için dolambaçlı yoldan geçmek gerekmektedir, çünkü cisimler ne olduklarını açıkça belli etmezler ve insanlar cisimlerin özünü doğrudan kavrama yeteneğine sahip değildir... Cismin yapısını veya bizzat cismi gözlemleyerek veya basit düşünceyle anlamak olanaksızdır. Bu güçlüğü aşmak için belirlenmiş bir etiğe başvurmak gerekmektedir. Yani cisme ulaşmak ve ne olduğunu anlamak için, cisme ulaşmayı sağlayan etkinliğin çözümlenmesi söz konusudur. Bu etkinlik, insanların dünyayı algılamalarına ilişkin çeşitli tarzları ve

biçimleri sağlamaktadır. Bu bağlamda gerçek, dünyanın entellektüel ve pratik algılanmasında tamamen belirlenmiş, bozulmaz fiziksel elemanlardan oluşmuş olarak algılanamaz. Gerçek, zımni olarak, yargılar, deneyimler ve değerlerin oluşturduğu bir bütün olarak kabul edilmelidir. Böylelikle doğalcılık ve olguculuğu aşmak olanaklı olmaktadır. Oysa olguculuk insan evrenini yoksullaştırmakta ve gerçeği tek boyutlu gördüğü, tek biçime ve nicel ilişkilere indirgediği için gerçeği çarpıtmaktadır. Olguculuk gene evreni ikiye ayırmaktadır: Bir yandan tek gerçek olarak görülen, gerçek değerler, nicelikler, ölçülebilir nesneler ve geometrik biçimlerle idealize edilen evren, diğer yandan ise kurgu dünyası olarak kabul edilen insanların günlük yaşamları söz konusudur. Olguculuk tarihi bilimsel olmayan bir biçimde yorumlamaktadır.

Kuşkusuz bütünün hemen anlaşılması güçtür. Bütün, karmaşık ve karanlık bir yapıya sahiptir. Bütüne ulaşmak ve anlamak için dolambaçlı bir yoldan geçmek gerekmektedir. Yani somutun anlaşılması için soyutlamaya, bütünün anlaşılması için parçalara başvurmak gerekmektedir. Soyuttan somuta geçmek ise, düşüncenin, soyutlamanın kavramları, elemanları düzeyinde gerçekleşen bir hareket olduğunu gösteren bir yöntemdir. Soyuttan somuta geçiş, duyarlılıktan rasyonelliğe geçiş olarak algılanmamalıdır. Düşüncenin soyutluktan kurtulup somut olabilmesi için düşüncenin elemanı düzeyinde hareket etmesi gerekmektedir. Yani somutun açıklığı ve hemen elde edilebilirliğin olanaksızlığı söz konusudur. Soyutlamadan somuta yönelme bir harekettir. Bu hareketin başlangıç noktası bile soyuttur. Diyalektik, bu soyutluğun aşılmasını gerektirmektedir. Yani söz konusu olan, parçalardan bütüne ve bütünden parçalara, olgudan öze ve özden olguya, bütünsellikten çelişkiye ve çelişkiden bütünselliğe, nesneden özneye ve özneden nesneye yönelik bir harekettir. Nitekim Marx'a göre araştırma yöntemi üç düzeyde gerçekleşmelidir.[7]

— Konuya tamamen hakim olabilmek için konunun çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Araştırıcının en küçük tarihsel ayrıntıları bile bilmesi gereklidir.

— Konuyu geliştirmede kullanılan değişik yolların çözümlenmesi gerekmektedir.

— İçsel bağlantıların araştırılması, yani gelişme yollarının birliğinin belirtilmesi gerekmektedir.

Parçalar bütünden ayrıştırılan soyutlamalardır demek olanaklıdır. Parçaların gerçek olma özelliğini ve somutluğu kazanabilmeleri için bü-

---

7) K. Marx, Le Capital, Editions Sociales, Kitap I, Cilt I, Paris, 1974, s. 22-30.

tünün içinde yer almaları gerekmektedir. Somut bütünsellik ise örgenci ve toplamacı bütünlük kavramıyla kesinlikle ilişkili değildir. Diyalektik, bütünü, parçaları belirleyen tamamen biçimlenmiş bir bütün olarak görmez. Bütünün belirlenmesi, ilk oluşumuna ve gelişmesine bağlıdır. Yöntem açısından bunun anlamı ise bütünün hareketinin, gelişiminin kökenlerinin ve kaynaklarının araştırılması demektir. Bütün, biçimlendirilmesi sona ermiş ve içeriği, parçaların özellikleri veya parçalar arasındaki ilişkilerle doldurulacak bir büyüklük değildir. Bütün kendi kendini somutlaştırmaktadır ve bu somutlaştırma yalnızca içeriğinin belirlenmesi değil fakat aynı zamanda bütünün ortaya konmasıdır. Diyalektik yöntemin bilinmemesi, yani gerçeğin somut bütün olarak algılanmaması ya somutu soyuta bağlamakta ya da ara durumları bir kenara bırakarak gerçeği budayan soyutlamaları doğurmaktadır.

Sonuç olarak diyalektik materyalizm bilimsel bir yöntem olarak yapısalcılık, doğalcılık, olguculuk ve de Feuerbach ile Hegel'in yaklaşımlarından, yöntemlerinden farklıdır.(*) Bu bağlamda diyalektik, bir indirgeme yöntemi değildir. Tarihsel olarak var olan insanın pratik ve nesnel faaliyetlerinden hareket ederek toplumsal olguların açıklanması ve geliştirilmesi yöntemidir, gerçeğin kavramsal ve entellektüel olarak yeniden üretilmesi yöntemidir. Bu çerçevede bütün ve parçalar, nesneler bütünü ile nesneleri bir araya getiren ilişkileri kapsamakta ve de bu nesnelerin daha önce sahip olmadıkları özelliklerin, oluşan bütünde ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Ayrıca parçalar arasındaki ilişki tipi oluşan bütünün türünü belirlemektedir. «Parçalar ve bütün kategorileri, aynı zamanda, genel olarak bütüne ilişkin yuvarlak bir fikir sahibi olmaktan hareket eden, çözümlemeye geçerek bütünün parçalara bölünmesini ve somut bir bütün biçiminde nesnenin yeniden düşüncede oluşturulmasını sağlayan genel bilgi akımını da belirtmektedir.»[8] Nitekim her sosyal sistemin temel ögesi sosyal varlık olan insandır. İnsanlar arasındaki ilişkiler ise herşeyden önce üretim ilişkileridir ve bu ilişkiler sosyal sistemin yapısını belirlemektedir. Topluma uygulandığında yapı, top-

---

(*) Kosik, felsefi düşünce tarihinde bütün'e ilişkin üç temel düşüncenin oluştuğunu vurgulamaktadır (Age., s. 36)

I - Atomcu (atomistique) ve rasyonalist düşünce.

II - Örgenci (organiciste) ve örgenci-devingen düşünce.

III - Diyalektik düşünce.

Kuşkusuz bizim çerçeve olarak aldığımız ve kökenleri Herakleitos'a dek uzanan diyalektik materyalizmin Hegel'ci yaklaşımdan farklı olduğu açıktır.

Konuya ilişkin olarak bkz:

T. Kessidi, Les Origines de la Dialectique Matérialiste. (Héraclite), Editions du Progrès, 1973.

8) I. I. Blaouberg, «Systemicité et Entité» Science Sociales, no. 1 (36), 1979, s. 72

lumun içsel örgütlenmesine işaret etmektedir. Yapının özgüllüğü ise sistemi oluşturan parçaların, elemanların niteliklerine bağlıdır. Aynı zamanda bu özelliğinden dolayı, sistem içinde geniş bir işleve sahip olmaktadır; parçaları, elemanları birbirine bağlamakta, dönüşümlerini sağlamakta, hiçbirinin tek tek sahip olamadığı yeni niteliklerin belirmesini sağlamaktadır.

Gerçeği tüm yasaları ve de içsel yapılarıyla birlikte kavrayan bütünsellik görüşü ampirik görüşün karşıtıdır. Bütünü göz önüne alan yaklaşım, belirlenmiş yasalarla olguların uyuşması, içsel öz ile görüntüsel gerçek, parçalar ile bütün, ürün ile üretim arasındaki diyalektiği ortaya koymaktadır. Bu diyalektik bakış açısının idealist içeriğinden ve gizemci ögelerinden arındırılmasıyla diyalektik materyalizme ulaşılmaktadır.

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNİN ÇÖZÜMLENMESİNDE YÖNTEM

Azgelişmişlik sürecinin anlamını belirleyebilmek için **kapitalist dünya ekonomisi** çerçevesinde düşünmek gerekmektedir. Bir kez 20. yüzyılda kapitalizmin ulaştığı aşamadaki en belirgin özelliklerden biri tekellerin var olması (tekelci rekabet), diğeri ise kapitalist dünya pazarının kapitalist dünya ekonomisine dönüşmesidir, yani üretim ilişkilerinin uluslararasılaşmasıdır. Her ne kadar kapitalist dünya pazarı ile dünya ekonomisi kavramları birbirinden ayrılmazsa da, uluslararası sömürünün yalnızca dolaşım alanına değil fakat üretim alanına girmesi, kapitalist dünya ekonomisi kavramının dünya pazarı kavramından farklılaşmasına yol açmıştır.

Tekeller sermaye fazlasını ihraç ederek uluslararası pazar ilişkilerini üretimin uluslararasılaşması düzeyine çıkarmışlardır. Emtia ihracı kapitalist üretim ilişkilerinin **tohum** olarak dışarıya aktarılmasını sağlarken, sermaye ihracı bu ilişkilerin **in natura** dışarıya aktarımı anlamına gelmektedir[9]. Nitekim sermaye ihracıyla ülkelerin uluslararası mali sermayenin halkalarına dönüşmesi söz konusudur. Kapitalist dünya ekonomisinde, ulusal ekonomik komplekslerin üretim faaliyetleriyle ülke sınırlarını aştıkları gözlenmektedir. Yani gerek ulusal gerekse uluslararası niteliğe sahip olmaktadırlar. Ülke içi ve dışı üretim arasındaki engeller ortadan kalkmaktadır. Kapitalist tekeller ve mali sermaye üretimin uluslararasılaşmasını sağlamakta ve kapitalist dünya ekonomisinin temelini oluşturmaktadırlar.

---

9) E. Pletnev, «La Théorie de l'Economie Mondiale», Sciences Sociales, 1975; 3 (21); s. 138

Kapitalist dünya ekonomisi yapılanmış ve hiyerarşik bir bütündür. Bütün, hiyerarşik parçalardan oluşmaktadır. Yani bütün içerisinde gelişmiş (merkez) ve azgelişmiş (çevre) ekonomileri yer almaktadır. İki kategoride yer alan ekonomilerin coğrafi anlamda toplanmasından elde edilen bir bütün sözkonusu değildir. Bütünü oluşturan her iki kategori kendi içinde türdeş değildir. Gerek merkez gerekse çevre ekonomilerinin kendi içlerinde farklılıklara sahip olduğu gözlenmektedir ve bu kategoriler içinde de başatlık ilişkileri vardır. Örneğin 2. Dünya Savaşı'ndan sonra giderek belirgin biçimde artan ABD'nin başatlığı tartışılmaz bir gerçektir. ABD'nin bir alt sırasında ise Japonya ve Federal Almanya yer almaktadır. Daha aşağıda olan üçüncü grubu ise Batı Avrupa ülkeleri (özellikle İngiltere, Fransa, vb.) oluşturmaktadır.

Yapılanmış ve hiyerarşik bütün kavramı bir yandan gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkileri, bu bağlamda da merkezin çevre üzerindeki başatlığını ve çevrede uygulanan iktisat politikalarının niteliklerini belirtebilmektedir. Yani, yalnızca merkezin ihtiyaçlarını karşılamak doğrultusunda AGÜ'lerde iktisat politikalarının uygulanmadığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan ise her kategoride yer alan ülkelerdeki sınıfsal yapıyı, ilişkileri soyutlamamakta, merkez-çevre ilişkilerini incelerken her ülkedeki sınıfsal temeli ve de devletin sermaye birikimi sürecindeki yerini belirtmektedir. Bir başka deyişle devletin salt kapitalist üretim ilişkilerinin koruyucusu, düzenleyicisi olmayıp aynı zamanda bu ilişkilerin üreticisi olduğunu da ortaya koyabilmektedir. Merkez-çevre arasındaki başatlık ilişkisi ele alınırken ilgili ülkelerdeki devletin ve sosyal sınıfların konumları ve ilişkilerinin incelenmesi söz konusudur. Her bir kategoride yer alan ülkelerin, oluşumların incelenmesi ise bütünden bağımsız olarak gerçekleşemez. Bütün sürekli olarak hareket halindedir ve merkez ülkeleri bütün içinde başat konumda olmakta, başatlık ilişkileri kalıcı olmakla birlikte biçimi değişikliğe uğramaktadır.[10] «Merkez ekonomileriyle çevre ekonomileri arasındaki ilişki tümüyle boyun eğme ilişkisi değildir. Dünya ekonomisinin aracılığı çevre ekonomilerinin doğrudan merkez ekonomileriyle karşı karşıya kalmadığının anlaşılmasını sağlamaktadır. Başatlık ilişkisi çevre devletlerin merkez devletlerinin basit bir aleti olması biçiminde ortaya çıkmaz».[11] Çünkü serma-

---

10) S. Sönmez, **Mobilité Internationale de la Force de Travail et Sous-développement. Un Exemple: La Turquie** (yayınlanmamış doktora tezi), Université de Paris-X-Nanterre, 1978, cilt. 1, s. 158-165.

11) P. Salama, P. Tissier, **L'Industrialisation dans le Sous-développement**, PCM, Paris, 1982, s. 9
G. Mathias, P. Salama, **L'Etat Surdéveloppé. De Metropoles au Tiers Monde**, La Découverte/Maspero, Paris, 1983, s. 34-39.

ye birikimi yasaları kapitalist dünya ekonomisi düzeyinde ele alınmalıdır. Gerçi kapitalist sistemin temel itici gücü, uluslararası planda sermaye birikiminin merkezi durumunda bulunan gelişmiş kapitalist ülkelerdir. Sermaye birikimi yasaları merkez ülkelerinin «yasaları» konumuna gelmekle birlikte çevre ülkelerine doğrudan değil fakat giderek kapitalist dünya ekonomisi aracılığıyla yansımaktadır. (Burada doğrudan yansımanın da tarihsel bir gerçek olduğunu yadsımıyoruz). Bu bağlamda sermaye birikiminin etkileri merkez ve çevrede değişik boyutlara sahip olmaktadır. Nitekim azgelişmişlik, kapitalist üretim tarzının çevre olarak nitelendirilebilen sosyal oluşumlardaki ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıları etkilemesi ve dönüşüme uğratmasıyla belirmektedir. Azgelişmişlik, meta ilişkilerinin, kapitalist ilişkilerin oluşma birimlerinin sonucu olmanın yanısıra, kapitalist üretim ilişkilerinin kısa bir zaman kesitinde gelişmesinden de kaynaklanmaktadır.[12]

Bu çerçevede bazı AGÜ'lerin belirli bir sanayileşme düzeyine ulaşmış olması —ki bu ülkelere «yarı-sanayileşmiş» de deniyor— azgelişmişlik sürecinin aşılmış olmasını veya aşılabileceğini işaret etmemektedir. «Yarı-sanayileşme», üretim güçlerinin özgül gelişme biçimini ifade etmektedir. Bu temelde soyut bir sanayileşme kavramı ve düzeyi azgelişmişlikle çelişkili olmamaktadır. Dünya ekonomisi kavramı, uluslararası sermaye sürecindeki yönelimlere göre azgelişmişliğin yeni boyutlarını da ortaya çıkarmaktadır. İthal ikamesi ve dışa yönelme stratejisi ve modellerinin de bu çerçevede anlaşılabilmesi olanaklıdır. Acaba yapılanmış ve hiyerarşik bir bütün olarak kabul ettiğimiz kapitalist dünya ekonomisi kavramı, azgelişmişlik sürecinin açıklanmasında dış-devingenliğin iç-devingenlik üzerinde başatlık kurması anlamına mı gelmektedir? Yukarıdaki açıklamalarımız, genel anlamda, diyalektik bir biçimde iç ve dış devingenliklerin bir bütün oluşturduğunu göstermektedir. İç-devingenlik dünya ekonomisi aracılığıyla elde edilmektedir. İç-devingenliğin etkinliği başat olan kapitalist üretim tarzı ve kapitalist üretim sisteminin çizdiği rota üzerinde gerçekleşmektedir.

Yapılanmış Bütün, Başatlık ve Üretim Tarzı

Azgelişmiş kapitalist ekonomi türdeş değildir; geçim ekonomisi, küçük üreticilik, yabancı sermayenin çeşitli biçimlerde üretimi, «ulusal» üretim ve devlet kapitalizmine ilişkin özellikler bir arada bulunabilmektedir. Bu anlaşılmaz bir çelişki değildir. Tarihsel dönüşüm (veya gelişme) bütünleşme sürecinde kendini ortaya çıkarmaktadır. Yani

---

12) Farklı olmakla birlikte benzer bir yaklaşım için bkz. Salama, age., s. 101.

bütünsellik tarihsel olarak belirlenmektedir. Fakat bütünü oluşturan anların ve bütünün tarih içinde yer alması, bunların tarihsel gelişim içinde izledikleri sıraya göre anlaşılabilecekleri anlamına gelmez. Değişik zamandizin olasıdır: Geçim ekonomisi küçük üreticiliğe dönüşebilir veya kapitalist kesim tarafından emilebilir. Devlet kapitalizmi serbest piyasa üretiminden önce, sonra veya **genelde beraber gerçekleşebilir.**

Bir sosyal ve ekonomik oluşumun, bu bağlamda azgelişmiş bir ekonominin anlaşılması kendini biçimlendiren hareketin çözümlenmesiyle sağlanabilir. «Bu hareket ise bir yandan önceden var olan koşullarda ortaya çıkması, diğer yandan önceden var olan koşullarda oluşturduğu ve kendini bu çerçeve içinde gerçekleştirdiği etkileşim sistemi arasındaki diyalektik ilişki tarafından belirlenmektedir.»[13] İşte bu süreçle eski tarihsel biçimler ortadan kaybolmakta veya varlıklarını sürdürmektedirler, fakat bu sonuncu durumda eski biçimlerini tamamen korumamakta, dönüşüme uğramaktadırlar. Bu çerçevede yapılanmış bütün kavramına başvurmak gerekli oluyor. Yapılanmış ve hiyerarşik bütün kavramı kendine özgü bir bütüne ilişkindir. Bu bütün devingendir ve sürekli olarak kendini yeni boyutlarda yenilemektedir. İşte kapitalist dünya ekonomisinin oluşturduğu genel bütün içindeki parçalardan bir bölümünü oluşturan azgelişmiş ekonomiyi soyutlamaya başvurarak «yapılanmış bir bütün» olarak kabul edebiliriz. Bu ekonomide başat bir üretim tarzı ve başat bir üretim sistemi vardır. Başat olan üretim tarzı ve sistemi kapitalist niteliktedir. Üretim tarzı açısından soruna eğilecek olursak azgelişmiş bir ekonomide kapitalist olmayan (veya précapitaliste) üretim tarzlarıyla kapitalist üretim tarzının birlikte var olduklarını görebiliyoruz. Ne var ki, başat olan kapitalist üretim tarzıdır. Kapitalist üretim tarzı değişik tarihsel dönemlere ve bölgelere göre farklı devingenliğe ve tarihsel olarak «ilerici» niteliğe sahip olmuştur. Genelde başat olan üretim tarzı tarihsel sürecin belirli bir aşamasında üretim sisteminin türünü belirlemektedir. Fakat üretim tarzı ile üretim sistemi özdeş değildir. Ele aldığımız çerçevede başat olan kapitalist üretim tarzı kapitalist üretim sistemini belirlemektedir. Tüm ekonomi kapitalist bir niteliğe sahiptir fakat bunun anlamı, kapitalizm öncesinin kalıntılarının var olmaması ve hatta yeni boyutlarda yeniden üretilmemesi değildir. Nitekim bütün, tüm parçaların, elemanların salt toplamı değildir. Yapılanmış ve diyalektik bir bütün olarak algılanması tüm olguların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Ekonomi kapitalisttir çünkü kapitalist üretim tarzı tarafından belirlenmektedir. Di-

---

13) C. Benetti, **L'Accumulation dans les Pays Capitalistes Sous-développés, Anthropos,** 1974, s. 119-120

ğer üretim tarzları ona bağlıdır. Diğer üretim tarzlarının özellikleri başat üretim sistemi tarafından dönüştürülen bütünün içine katılmakta ve söz konusu özellikleri, var olma koşulları başat üretim sistemi tarafından değiştirilmektedir. Bu saptama hiçbir zaman azgelişmiş bir ekonomide birden çok üretim tarzının bir dengeyi oluşturduğu anlamına gelmemektedir.

Azgelişmiş bir ekonominin tüm çelişkileri üretim sisteminde bulunmaktadır. Tüm ekonomi ve bu bağlamda da toplumsal yapı başat üretim sistemi tarafından gönderilmektedir. İşte zımni olarak, kapitalist azgelişme süreci başat üretim sisteminin devingenliği aracılığıyla azgelişmiş ekonominin yeniden üretilmesi olarak algılanmalıdır. Bu süreçte kapitalizm öncesi yapılar bir yandan tasfiye edilirken, çelişkili olarak bir yandan da bu kalıntılar yeniden üretilmektedir. Azgelişmiş ekonomi tarihsel özgüllüğe sahiptir. Kapitalist üretim tarzının özel bir genişleme biçimi olması nedeniyle tarihsel özgüllük kazanmaktadır. Azgelişmiş ekonominin kendini yenilemesi de özgüldür. Bu iki nokta gözönüne alınırsa emperyalizmin, azgelişmiş ekonomiler, bu bağlamda da toplumsal siyasal yapıları üzerindeki etkilerini mutlak gözönünde bulundurmak gereklidir.

Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ev Türkiye

Tülay Arın

Giriş

Bu yazıda «azgelişmiş kapitalizm»de kapitalist gelişmenin tarihsel olarak aldığı somut biçimler kapitalist düzenleme kuramı çerçevesinde yer alan birikim rejimi ve düzenleme biçimi kavramları kullanılarak incelenecek.[1] Yazı üç bölümden oluşacak. Birinci bölümde kapitalist düzenleme kuramının azgelişmiş kapitalizmi yorumu ve azgelişmiş kapitalist toplumları dünya ekonomisi içinde nasıl ele aldığı tartışılacak. İkinci bölümde azgelişmiş kapitalist toplumlarda ortaya çıkan farklı birikim rejimleri ve düzenleme biçimlerinin özellikleri tanımlanacak. Üçüncü bölümde ise, Türkiye'de son dönemde birikim rejimi ve düzenleme biçiminin krizleri, yeniden yapılanmanın eğilimleri, yeniden yapılanmanın muhtemel yönlerinin çelişkileri ve çıkmazları bu kuramsal çerçeve içinde incelenmeye çalışılacak.

I. «Azgelişmiş Kapitalizm» ve Kapitalist Toplumlar Arasındaki İlişkilere Bakış Açısı

A. Kapitalizmin Gelişmesi ve Gelişmiş Kapitalizm: Kapitalizmin gelişmesi üretimin ve tüketimin toplumsallaşma derecesinin toplumun her vechesinde yükselmesidir. Toplumsallaşma derecesinin yükselmesi ya da kapitalizmin gelişkinliği iki anlama gelir: Meta ilişkilerinin genelleşmesi ve ücretli emek ilişkisinin genelleşmesi. Meta ilişkisinin ge-

1) Bu yazının birinci bölümü için bkz. Arın 1985. Kapitalist düzenleme kuramı bu yazıda ayrıntılı olarak incelenmektedir. O nedenle ikinci bölümde yeniden ele alınmamaktadır.

nelleşmesi ücretimin örgütlenmesinin ve denetimin çok geniş bir alanda sermaye hakimiyetine geçmiş olması ve üretimin meta üretimi biçimini alması anlamına gelir. Meta ilişkisinin genelleşmesi ücretli emek ilişkisinin genelleşmesini de beraberinde getirir. Ücret ilişkisinin yaygınlaşmasıyla artık değerin artırılması biçimi de dönüşür. Genel olarak bakılırsa, artık değerin artışı üç yolla olur: Mutlak artık değerin artışı, yani çalışma gününün uzaması; nisbi artık değerin artışı, yani çalışma yoğunluğunun artması; emek gücü verimliliğinin artışı, yani emekgücünün yeniden üretimini sağlayan tüketim malları üretiminde verimliliğin artmasıyla emek gücünün yeniden üretim maliyetinin düşmesi ve birim değerler içinde emekgücünün değerinin düşmesi. Kapitalizm geliştikçe, artık değerin artışı çalışma gününün uzatılarak mutlak artık değerin artırılması biçiminden, çalışma yoğunluğunu arttırarak nisbi artık değerin üretimi ve arttırılması biçimine doğru dönüşür. Artık değerin arttırılması biçimlerindeki dönüşüm, emek süreçlerinin, üretim teknolojisinin dönüşümleriyle gerçekleşir. Kapitalizm farklı üretim kesimlerinde kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olmasıyla yaygınlaşır ve üretim ilişkileri yaygınlaşırken artık değeri arttırma biçimleri de giderek değişir. Emekgücünün vermliliğinin artışı yoluyla artık değerin artışı birim değerler içindeki emekgücü değerinin düşmesiyle mümkün olur. Yeni teknolojileri içerecek şekilde emek sürecindeki dönüşümler kitlesel meta üretimini ve yüksek ihtisaslaşmayı beraberinde getirir, böylece toplumsal işbölümünün derecesi yükselir. Toplumsal işbölümü içinde birbirinden farklı metalara bölünmüş toplam değer toplumsal sürecin bütünlüğü içinde üretilir ve üretim sürecinde üretilen artık değer metaların dolaşımı aracılığıyla gerçekleşir. Bu süreç içinde üretici güçlerin gelişmesi sadece teknik bir içeriğe sahip değildir. Artık değer üretiminin biçimindeki farklılaşmalar ve dönüşümler, meta ilişkilerinde, emek gücünün varolma koşullarında, sermayedarlar arasındaki ulusal ve uluslararası varolma koşullarında, para, kredi ilişkilerinde ve devletin rolünde köklü dönüşümler getirir. Nisbi artık değerin üretimi ve arttırılması yöntemlerinin genelleştiği ve ücretli emek ilişkisinin genelleştiği kapitalist aşamada metaların yeniden üretimi koşulları ile emek gücünün yeniden üretimi koşulları birbirinden kopartılamaz biçimde içiçe geçmiştir. Farklı üretim kesimleri arasında, artık değerin üretimi ile emek gücünün yeniden üretimi arasında ve bunlarla artık değerin gerçekleşmesi arasında, esas olarak toplumsal formasyon temelinde kendi kendini besleyen ve genişleyerek yeniden üretimi sağlayacak toplumsal ilişkiler gelişir.

Kapitalizmin gelişmesi, birikim rejimlerinin ve düzenleme biçimlerinin dönüşmesine tekabül eden aşamalar halinde sürer. Farklı toplumsal formasyonlar belli bir toplumsal formasyonda ortaya çıkan bi-

rikim rejimindeki ve düzenleme biçimlerindeki dönüşümleri farklı dönemlerde ve farklı dünya konjonktürlerinde yaşarlar. Bu nedenle sözkonusu dönüşümler ancak toplumsal formasyonlar temelinde yakalanabilir ve incelenebilir.[2] Öte yandan, kapitalizmin bu aşamalı gelişmesinde, kapitalist üretim ilişkilerinin genelleşme derecesi daha yüksek olan toplumsal formasyonlarda ortaya çıkan artık değerin arttırılması biçimlerinden diğer toplumsal formasyonların etkilenmemesi mümkün değildir. Sermaye ile emek arasındaki ilişkiler ve sermayedarlar arasındaki ulusal ve uluslararası rekabet ilişkileri, sermayedarları en gelişmiş artık değer üretme biçimlerini benimsemeye iter. Kapitalizm yasalarını uluslararası çapta dayatır. Dolayısıyla ulusal formasyonlar bir biçimde kapitalizmin uluslararası gelişmesine entegre olurlar. Fakat uluslararası rekabet ve mücadelenin belli bir toplumsal formasyonda alacağı biçim esas olarak bu toplumsal formasyondaki iç-çatışmalar tarafından belirlenir.

B. Azgelişmiş Kapitalizm

Çığır açan her kapitalist dönüşüm, artık değer üretme ve gerçekleşme koşullarındaki kökleri değişmeler, önce belli bir toplumsal formasyonda veya belli merkezlerde gelişir ve bu dönüşümü temsil eden birikim rejimi ve düzenleme biçiminin özellikleri farklı zamanlarda ve farklı hızlarda diğer toplumsal formasyonlara eşitsiz olarak yayılır. Gelişmiş artık değer üretme ve gerçekleşme biçimlerini kapsayan bu birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri kapitalist dünya ekonomisi içinde «hakim» olur ve özelliklerini diğer toplumsal formasyonlara dayatır. Böylece kapitalist dünya ekonomisi içinde bir «hakim birikim rejimi ve düzenleme biçimi» mevcut olur.

Azgelişmiş kapitalizm bu nedenle ancak «göreli» olarak tanımlanabilecek, kapitalist gelişmenin tarihsel olarak mevcut en yüksek aşamasına göre özellikleri saptanabilecek bir olgudur. En genel anlamda azgelişmiş kapitalizm meta ve ücret ilişkilerinin henüz genelleşmemiş olması anlamına gelir. Öte yandan meta ve ücret ilişkilerinin aldığı biçim «gelişmişlik derecesi»nin belirlenmesinde büyük önem taşır. Bu nedenle azgelişmişlik kapitalizmin en gelişmiş biçimi olan hakim birikim rejimi ve düzenleme biçimine göre tanımlanmalıdır.

Azgelişmiş kapitalizm kapitalist dünya ekonomisine hakim birikim rejimini ve düzenleme biçimini simgeleyen gelişmiş kapitalizmin tüm özelliklerini taşımayan, fakat ondan ayrılmaz biçimde etkilenen birikim rejimleri ve düzenleme biçimlerinden oluşur. Bunlar, kapitalistleşme-

2) Aglietta 1979.

nin ve üretimin her düzeyde toplumsallaşmasının ritmine bağlı olarak hakim birikim rejiminin ve düzenleme biçimlerinin özelliklerini kısmen taşırlar. Azgelişmiş kapitalizmde meta ilişkileri ile ücret ilişkilerinin genelleşmemiş olması, yeniden üretimde metaların yeniden üretimi ile emekgücünün yenidenüretimi arasında bir birlik olmaması, mutlak artık değer üretme ile nisbi artıkdeğer üretme biçimlerinin birlikte varolması, üretim araçları üreten kesim ile tüketim malları üreten kesim arasındaki ilişkinin, üretim araçları üreten kesimin zayıflığı ya da varolmaması nedeniyle ulusal düzeyde değil, ancak uluslararası düzeyde yeniden üretilebilmesi en belirgin özelliklerdir.

Üretim kesimleri arasındaki ilişkinin ancak uluslararası düzeyde yenidenüretilebilmesi, yani üretim araçlarının ithalatı azgelişmiş birikim rejimlerinin gelişmiş kapitalist üretim teknolojilerinin ithal edilmesi sonucunda gelişmiş kapitalizmin bazı özelliklerini içinde barındırmasına neden olmaktadır. Kapitalistleşmenin sanayi üretiminin genişlemesi ve biçim değiştirmesi ile yaygınlaşması sırasında, azgelişmiş kapitalist formasyonlar üretici güçlerini geliştirmek üzere, belli üretim dallarında gelişmiş kapitalist emek süreçlerini, teknolojilerini, artık değer üretme biçimlerini taklit etmektedirler. Öte yandan birikim rejimlerinde tam kapitalistleşmemiş pek çok özellik değişmeden kalmaktadır. Bu farklı özellikler de farklı düzenleme biçimlerinin bir arada varolmasına ve her zaman birbirine tekabül etmemesine, bir arada uyumlu olmamasına neden olmaktadır. Yani az gelişmiş kapitalizmde, gelişmiş kapitalizmin gelişme aşamalarında yaşanan yaygın birikim, kitlesel tüketim olmadan yoğun birikim, kitlesel tüketimle yoğun birikim rejimlerinden farklı olarak, bu «tipik» birikim rejimleri yerine, ne tam yaygın, ne üretim araçları kesiminin kitlesel tüketim olmadan gelişmesine dayanan yoğun, ne de kitlesel tüketime dayalı yoğun birikim rejimi vardır. Az gelişmiş birikim rejimleri esas olarak, kısmen kitlesel tüketim malları kesiminde yoğun birikim rejiminin emek süreçlerini benimsenmesine, kısmen de yaygın birikimin sürmesine dayanır. Bu farklı ögeler farklı birikim rejimlerine tekabül eden düzenleme biçimlerinin birarada varolmasını gerektirir. Bu bileşke yeniden üretimin istikrarlı olmasını güçleştirir, iktisadi dalgalanmaları sıklaştırır ve iktisadi dalgalanmaların yapısal krize dönüşmesi olasılığını arttırır. Bu nedenle de düzenleme biçimleri sık sık değişir, devletin düzenleyici rolü çok daha büyük önem kazanır. Çünkü üretici güçlerin gelişmesi ile üretim ilişkilerinin dönüşmesi birbirine tekabül etmez.

Yukarıdaki nedenlerle dünya kapitalizminin gelişmesi ve hareketleri ulusal formasyonların iç dinamiklerini etkiler ve azgelişmiş kapitalist formasyonlarda sermaye birikiminin genişleyerek yeniden üretiminde ve birikim rejiminin şekillenmesinde belirleyici önem taşır. Öte

yandan bir toplumsal formasyonda belli bir birikim rejiminin yerleşmesinde ve kapitalist dönüşümlerde asıl belirleyici özgül toplumsal formasyonun iç çatışmaları ve çelişkileridir. Azgelişmiş kapitalist formasyonlarda kapitalist gelişme ancak toplumsal formasyonların bendi bütünlükleri içinde dünya kapitalizminin gelişmesi ile beraber anlaşılabilir. Bunun neden böyle olduğunu kapitalist toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler açısından açıklamaya çalışalım.

C. Gelişmiş ve Azgelişmiş Kapitalist Toplumsal Formasyonlar Arasındaki İlişkiler

Kapitalist düzenleme kuramında toplumsal formasyonlar ve ulusal boyut kapitalizmin gelişmesinin çözümlemesi açısından birincil öneme sahiptir. Buna göre, kapitalist dünya ekonomisi, üretim, dolaşım ve mübadele ilişkileri bakımından birbiriyle ilişkili ulusal toplumsal formasyonların meydana getirdiği hiyerarşik bir sistemdir.[3] Bu hiyerarşik sistem içinde toplumsal formasyonlar birbirini eşitsiz biçimde etkiler. Hakim birikim rejimi ve düzenleme biçimi belli bir merkezde ortaya çıkar ve diğer ulusal toplumsal formasyonlara eşitsiz olarak yayılır.

Kapitalist düzenleme kuramına göre, azgelişmiş birikim rejimlerini tanımlayabilmek için hakim birikim rejiminin ve düzenleme biçiminin bu eşitsiz yayılması gerçeğinin gözönünde tutulması önemlidir. Azgelişmiş kapitalist formasyonların oluşturduğu «çevre»yi hakimiyet «merkezi»nin sadece bir fonksiyonu olarak görmek mümkün değildir. Çevre ülkeleri kendi toplumsal ilişkilerine sahip ve kendi sınıflarının arasındaki ilişkilere tekabül eden düzenleme biçimlerine sahip toplumsal formasyonlardır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından beri hakim kapitalist biçim olan «fordizm»in dünya çapında yayılması toplumsal formasyonun kendi özgül koşullarına göre şekillenmiştir. Bunun en açık göstergesi «çevre», «periferi» ya da «Üçüncü Dünya» adı verilen grubun bir bütün olmaması ve azgelişmişlik bakımından tekdüze olmamasıdır. Tersine, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren azgelişmiş kapitalist ülkeler kendi aralarında hızla farklılaşmışlar ve toplumsal ve iktisadi yapılar ve uluslararası işbölümüyle ilişkiler bakımından farklı ülke grupları («yarı sömürge» ülkeler, «yarı sanayileşmiş» ülkeler, «yeni sanayileşen» ülkeler v.d.) ortaya çıkmıştır. «Çevre» veya «Üçüncü Dünya» içindeki farklılıklar «merkez» içindeki farklılıklardan çok daha büyüktür. OECD'ye dahil gelişmiş kapitalist ülkelerde yani «merkez» de kişi başına ulusal gelir farklılığı üç kat iken (5.000 - 17.000 dolar), «çev-

---

3) Lipietz 1982a, s. 33; Aglietta 1982, s. 6.

re» ülkeleri arasındaki fark 56 kattır (80 - 4,500 dolar). Petrol zengini ülkeler de çevreye katılırsa fark 330 kata çıkar (80 - 26,500 dolar).[4] Ek olarak, son dünya krizi «çevre» ülkeleri arasındaki farklılıkları büsbütün keskinleştirmektedir. Bu husus aşağıdaki bölümde daha açık hale gelecektir. Dolayısıyla çevre içinde görece daha çok ya da az gelişmiş toplumsal formasyonlar vardır.

Azgelişmiş kapitalist ülkelerde farklı birikim rejimleri dünya ekonomisinin yarattığı genel ve özgül konjonktürün ülke içindeki etkisiyle biçimlenir ve değişir. Fakat azgelişmiş ülkeler «globalist» bir yaklaşımla bir bütün olarak ele alınamaz. Bu anlamda kapitalist düzenleme kuramı, çevreyi bir bütün olarak alıp toptancı sonuçlara ulaşan «globalist» yaklaşımlara, yani «bağımlılık» tezlerine, «dünya sistemi» tezlerine ve «kapitalizmin öncüsü enperyalizm» tezlerine karşıdır, ve bu tezlerden iki anlamda farklıdır. İlk olarak, düzenleme kuramının azgelişmişlik açısından belli başlı sorunsalı azgelişmişliği homojen bir bütün olarak değil, farklı ülkelerde, kendi iç dinamiklerine ve sınıf çatışmalarına bağlı olarak, kapitalizmin gelişmesinin aldığı somut tarihsel biçimleri, bu biçimlerdeki krizleri ve dönüşümleri toplumsal formasyonların özgüllükleri içinde ele almaktadır. Bu çözümleme birbirinden farklı azgelişmiş birikim rejimleri» tanımlanarak yapılır. İkinci farklılık zaten birikim rejimleri çözümlemesinin bir sonucudur. Eğer ulusal birikim rejimleri birbirini etkiliyorsa, ulusal formasyonlar arasındaki ilişkileri, bağımlılık tezlerinin azgelişmenin nedeni olarak gördüğü merkez ile çevre arasındaki ticaret, yani dolaşım ilişkileri açısından ele almak açıklayıcı değildir. Uluslararası işbölümü toplumsal formasyonların birikim rejimleri arasındaki ilişkilerden ve eklemlenmelerden oluşur; dolayısıyla ülkelrin iç dinamikleri ile dış dinamikleri arasında dünya çapında üretim ve dolaşım alanlarındaki ilişkilerden oluşur.

Bu ilişkiler ne bağımlılık tezlerinin öne sürdüğü gibi (emperyalizm şeklinde) azgelişmiş ülkelerin hepsinde sanayileşmeyi ve kapitalistleşmeyi olanaksız kılar, ne de kapitalizmin öncüsü emperyalizm tezlerinin öne sürdüğü gibi kapitalistleşmeyi ve üretici güçlerin gelişmesini sağlayabilir.[5] Bağımlılık tezleri azgelişmiş kapitalist ülkelerin uluslararası kapitalizme tümüyle teslim olduğunu, geri kalmalarının gelişmiş kapitalizm için yararlı olduğunu, bu sayede merkezdeki çelişkilerin çözüldüğünü, hakim ilişkinin dış ekonomik ilişkiler olduğunu savunur. Bu görüş gerçeği tam yansıtmaz. Aksi halde bütün çelişkileri gelişmiş kapitalist birikim rejimleri lehine, azgelişmiş kapitalist birikim rejimleri aleyhine çözen dünya çapında bir düzenleme biçiminin varolduğunu kabul etmek gerekirdi. Böyle bir uluslararası düzenleme sistemi yok-

4) World Bank 1984.

5) Bu tezlerin eleştirisi için bkz. Lipietz 1982b, s. 48-58.

tur. Öte yandan gelişmiş ve azgelişmiş birikim rejimleri arasında ilişkiler vardır. Kapitalizm dünya çapında işler. Fakat bu ulusal devletler ve egemenlik hakları etrafındaki örgütlenmenin yarattığı etkiler altında biçimlenir. Ulusal bölünmede devlet müdahalesi düzenlemenin asli biçimidir ve sermaye ile emekgücü ve sermayedarlar arasındaki uzlaşmaların kurumları esas olarak bu düzeyde oluşur. İç sınıf çatışmaları ulusal birikim rejimlerini getirir ve birikim rejimleri devletin desteğinde bazı tür düzenleme biçimleriyle güçlenir. Bir toplumsal formasyonda bazı grupların ve katmanların dış dünya ile kurduğu ilişkiler birikim rejiminin biçimlenmesinde, yeniden üretiminde bazı çelişkileri hafifletiyor ya da keskinleştiriyor olabilir, ama bütün azgelişmiş toplumsal formasyonlarda bu çelişkileri tümden ve sürekli olarak keskinleştirdiğini ve sürekli azgelişme yarattığını söylemek mümkün değildir.[6]

Öte yandan emperyalizmin azgelişmiş ülkelere kapitalistleşme ve sanayileşme, üretici güçleri geliştirme dinamiği sağladığını söylemek ise sözkonusu çelişkilerin tümden ve sürekli olarak azgelişmiş ülkelerin lehine çözüldüğünü iddia etmek anlamına gelir.[7] Halbuki sadece teknolojilerin transferi, üretim artışlarına ve verimliliği fetişleştiren bu görüşler birikim rejimlerinin istikrarsızlıklarına, krizlerine, «kapitalist çarpıklıklar ve deformasyonlar»ın anlamına pek değinmezler, ya da bunların kapitalizmin, gelişme hızını arttırıcı etkiye sahip olacağını düşünürler.

Asıl ağırlığı dış dinamiklere veren bu tezlere karşı toplumsal formasyonların iç dinamiklerinin birincil belirleyici olduğunu iddia etmek, toptancı bağımlılık tezlerine benzer bir biçimde birikim rejimleri kataloğundan herhangi bir birikim rejiminin seçilip iç dinamiğe uygun bir planlama ile yerleştirilebileceğini savunan görüşleri kabul etmek anlamına kesinlikle gelmez. Emperyalizme direnerek uluslararası kapitalist rekabetin getireceği sakıncaları önlemeyi amaçlayan birikim rejimleri de genişleyerek yeniden üretimin istikrarını sağlamaya yetmemiştir. Bu istikrarın hangi koşullarda ve ne ölçüde varolabileceği gerçekçi olarak değerlendirilmek zorundadır. Bu da farklı birikim modellerinin özellikleri incelenerek mümkün olabilir.

Uluslararası işbölümünde, yani toplumsal emeğin ve ürünlerin farklı ülkeler arasında dağılımında çeşitlilikler ve dünya ekonomisi ile eklemlenmenin farklı biçimleri vardır. Bu eklemlenmenin farklı biçimlerine tekabül eden iç birikim rejimleri ve buna denk düşecek düzenleme biçimleri mevcuttur. Dolayısıyla dünya çapında işbölümü sadece mübadele aracılığıyla ülkeler arasında değer aktarımı mekanizmaların-

6) Bu görüş ve eleştirisi için Savran ve Gülalp'in bu kitaptaki yazılarına bakılabilir.
7) Warren 1980.

dan ibaret değildir. Kapitalist düzenleme kuramı dünya ekonomisini, üretim ilişkilerini ve üretim-dolaşımı, tüketim alanlarını bir arada kapsayan birikim rejimlerinin çeşitli süreçleri arasındaki ilişkiler olarak görür. Görece içe dönük ya da görece dışa dönük birikim rejimlerinde bu süreçler arasındaki ilişkiler de farklı biçimlenecektir.[8] Şimdi azgelişmiş kapitalist birikim rejimlerinin özelliklerine bakalım.

II. Azgelişmiş Birikim Rejimleri ve Düzenleme Biçimleri

Gelişmiş kapitalist ülkelerde iki dünya savaşını kapsayan dönemde yoğun birikim rejimi ve tekelci düzenleme biçiminin bütünlüğünden oluşan fordizm gelişti ve fordizm farklı hız ve biçimlerde bütün dünya ekonomisini etkisi altına aldı. Emek süreçlerinin sürekli değişmesine ve emekgücü verimliliğinin artmasına, nisbi artık değerin yükselmesine yönelik Taylorist iş örgütlenmesi yöntemlerine ve otomasyona dayanan yoğun birikim rejimi kitlesel üretimi, metaların üretimi ile emekgücünün yeniden üretimi arasında, farklı üretim kesimleri arasında belli bir süre istikrar sağlayan düzenleme biçimleri ise kitlesel tüketimi getirdi.

Fordizmin gelişmesi azgelişmiş kapitalist formasyonlarda ortaya çıkan birikim rejimlerini belirleyici şekilde etkilemiştir. Fordizmin etkileri esas olarak birikimin motoru olan sanayileşmenin biçimini, toplumsal formasyonların dış dünya ile eklemlenme biçimini ve dışa açıklık biçimini belirlemiştir. Azgelişmiş birikim rejimleri bu özelliklere bağlı olarak şu başlıklar altında tanımlanmaktadır.[9]

(1) Geleneksel ihracata dayanan birikim rejimi (ilksel birikim rejimi),
(2) Geleneksel (erken) ithal ikamesine dayanan birikim rejimi: alt-fordizm,
(3) İhraç ikamesine dayanan birikim rejimleri,
   (a) Vahşi taylorizm
   (b) Çevre fordizmi

Farklı birikim rejimleri üretim koşullarındaki (kullanılan sermayenin miktarındaki, sermayenin üretim dalları arasında dağılımındaki, emek süreçlerindeki ve üretim normlarındaki) dönüşüm ile nihai tü-

8) Uluslararası kapitalist sistemin üretim alanındaki ilişkilerden oluştuğu görüşü için bu kitaptaki Brenner'in yazısına bakılabilir.

9) Bu birikim rejimlerinin fordizmle bağlantısının kurulmasının kuramsal çerçevesi için bkz. Lipietz 1982a, Lipietz 1984a, Lipietz 1984b. Kapitalist düzenleme kuramının azgelişmiş kapitalist birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri ile ilgili çözümlemelerinin tamamlanmış bir bütün oluşturduğu söylenemez. Böyle bir çaba, bildiğimiz kadarıyla sadece Lipietz'in yazılarında bulunabilir. Az sayıda Fransızca kaynak için Lipietz'in makalelerindeki atıflara başvurulabilir.

ketim (ücretli emeğin ve diğer toplumsal sınıfların tüketim normları, kollektif harcamalar vd.) koşullarındaki dönüşümler arasında görece uzun dönemde uyum sağlayacak şekilde toplumsal üretimin bölünmesini ve yeniden dağılımını ifade eder. Yani birikim rejimi üretim koşullarındaki dönüşüm ile dolaşım, tüketim ve emekgücünün yenidenüretimi koşulları arasında uyum sağlayacak bir artık değer üretim ve bölüşüm tarzını ifade eder. Birikim genişledikçe sermayenin (ve bu yolla emekgücünün) dönemden döneme üretim araçları kesimi ile tüketim araçları kesimi arasında dağılımı ile ücretli emeğin ve diğer toplumsal sınıfların gelirlerinin artışı arasında emeğin ve diğer toplumsal sınıfların gelirlerinin artışı arasında belli bir uyum olmalıdır. Düzenleme biçimi ise birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak üretim ilişkileri biçimlerinin, kurumsal biçimlerin, toplumsal yapıların biçimlerinin ve toplumsal normların bütünüdür. Düzenleme biçimlerinin en kritikleri ücret ilişkisi, para sermayenin yeniden dağılımı, para ve kredinin üretimi, yönetimi, dağılımı ve devletin müdahalesi biçimleridir.

Kapitalist ilişkilerin gelişmesi bir yandan iç pazarın genişlemesini getirirken diğer yandan uluslararası mübadeleleri ortadan kaldırmaz. Birikim rejimlerinin evrimine bağlı olarak uluslararası mübadelelerin önemi artar ya da azalır. Bu nedenle yukarıda yapılan ulusal birikim rejimleri sınıflandırmasında «ihracat» kesimi ayırdedici önem taşımaktadır, çünkü ihracat gelirleri üretim araçları kesiminin ya da tüketim araçları kesiminin ithalatının finansmanını destekler.

A. Geleneksel İhracata Dayanan Birikim Rejimi

Geleneksel ihracata dayanan birikim rejimi geleneksel uluslararası işbölümü kurallarına göre ihtisaslaşmaya dayanır.[10] Bu işbölümünde çevre ülkeleri tarımsal mallar ya da hammaddeler ihraç eder, merkez ülkelerinden sınai mallar ithal eder. Çevre ülkeleri genellikle az sayıda tarımsal ürün ya da yeraltı kaynağına dayalı malın üretiminde ihtisaslaşırlar ve bu ürünlerin ihracatı ulusal üretimin önemli bir kesimini oluşturur. Bu birikim rejimine dayanan ülkelerin en belirgin özelliği dünyanın en dışa açık ekonomileri olmaları (gayrisafi milli hasılalarının %20 - 50'sini ihracat geliri oluşturur) ve çok az sayıda mal ihraç edebilmeleridir. Genellikle buna işgücü ihracatı da eklenir. Merkeze bu malları ihraç ederek ve ondan mamul mallar satın alarak, sermaye ihracatını kabul ederek, çevre, merkezinin «termostat»ı işlevini görür[11].

---

10) Lipietz 1984a, s. 95 vd.
11) Lipietz, 1984a, s. 96.

Bu birikim rejiminde meta ilişkileri ilk aşamada daha önce varolan üretim ilişkileri etrafında yaygınlaşmaya başlamıştır. Ücret ilişkisi dünya ticareti etrafında gelişir. Birikim genellikle teknolojinin pek değişmediği yaygın birikimdir ve mutlak artık değer üretimine dayanır. Emeğin toplumsal dağılımı ihraç mallarının satıldığı piyasalar tarafından düzenlenir. Bu birikim rejimi zaman zaman ve kısmi olarak bazı alanlarda çevre dışında gelişmiş farklı emek süreçleriyle farklı ürünlerin üretildiği birikim dalgaları yaşayabilir. Fakat artık değer elde etme biçimi esas olarak **mutlak artık değer** üretimine, hatta pekçok durumda kapitalizm öncesi sömürü biçimlerine dayanır. Üretimin önemli bir kısmı geleneksel ihracata dönük olduğu için geleneksel ihraç malları emek yoğun olarak ve eski teknolojilerle üretilir. Üretim artışları meta ilişkilerinin genişleme şansı yerel olarak kurulan kullanım alanları bulunmadıkça ancak ihracat yoluyla elde edilebilir. Halbuki ihracat oldukça rekabetçi fiyat düzenlemeleri ile yapılabilir ve üretim artışı, fiyatların düşmesi eğilimini doğurur. Firmalar dış rekabete dayanan fiyatlarla piyasayı pek kontrol edemezler. Devlet müdahalesi özellikle bu alanda dış rekabet koşullarıyla sınırlıdır.

Birikim rejiminin uluslararası piyasalar tarafından düzenlenmesi **ücretlerin düşük kalmasını** sağlayacak düzenleme biçimlerinin büyük önem kazanmasına neden olur. Emekgücü tümüyle mülksüzleşmemiş, tüm işgücü de kapitalist üretime entegre olmamıştır. Dolayısıyla sermayedarlarla işgücü arasındaki mübadele çevrimi kendi içinde tamamlanmaz Yeni Pazarlar kırsal alanlarda ve zenaatkârlar arasında aranır. Fakat özellikle ihracatçı firmaların üretimi arttırma kararları dünya koşullarına bağlı olduğu için, üretim ile dolaşım arasındaki çevrim ulusal düzeyde büsbütün kopuktur, Çevrimin uluslararası düzeyde tamamlanması da belirsizdir. Dış ticaret aracılığıyla çevreden merkeze artık aktarılmasa bile sözkonusu ücret ilişkisi yeniden üretimin iç bağlantılarının kurulmasını çok güçleştirir. Artık aktarımı durumunda ise iç bağlantılar büsbütün zayıflar. Zaten ihracatın yapılması genellikle merkez ülkelerin ithalatçıları ile düzenli bağlantı kurmayı gerektirdiği için yerli ihracatçılar merkezdeki ithalatçılar ile kârları paylaşmak durumundadır. Dolayısıyla ihracatın kârlı olması sermayedarların tekelci kârı ve yerel işgücünün ücretli işgücü ilişkisine benzer ilişkiler altında aşırı sömürüsünün artırdığı kârları elde etmesi gerekir. Yerli sermaye ile merkez sermaye ancak bu aşırı kârları paylaşınca bu ittifakı kârlı bulur.

Bu birikim rejiminin genişleyerek yeniden üretimi şansı çok zayıftır. Üretim teknolojilerinde devrim olmadan verimliliği ve üretimi arttırmak çok zordur. Öte yandan üretimin fazla artması durumunda,

arzın artışı ritmine bağlı olarak, talep esnekliğinin düşüklüğünden dolayı fiyatlar çok hızlı düşebilmekte, toplam ihracat geliri artacağı yerde azalabilmektedir. Merkez ülkeleri fordizmin yerleşmesiyle daha iç merkezli bir büyümeye geçmişlerdi ve az gelişmiş ülkelerin «termostat» olma işlevine daha az gereksinim duymaya başlamışlardı. Nitekim dünya konjonktürünün en yüksek olduğu dönemlerde bile ihracat son derece az artmış, hatta gerilemiştir.[12] Dış ticaret hadleri de genel eğilim olarak hep bu mallar aleyhinde gelişmiştir. «Durağanlık» ve «bağımlılık» tezleri esas olarak geleneksel ihracata dayanan birikim rejimleri üzerine geliştirilmiştir. İhracattan elde edilen gelirler görece iç merkezli, ücret ilişkisini yaygınlaştıracak biçimde kullanılmamış, eski sömürge ve yarı sömürge deneyiminin yarattığı ve yerleştirdiği toplumsal ilişkiler güçlü etkisini sürdürmüştür.

Sömürgecilik ilişkileri dışında görece daha çok kalabilmiş ya da hiç sömürgeleşmemiş bazı toplumsal formasyonlar ise geleneksel ihracat gelirleriyle daha çok içe dönük bir birikim rejimine geçebilmişlerdir. Böyle bir birikim rejimine geçemeyen ülkelerde gelir artışı çok yavaş, sanayileşme çok geridir. İhracat gelirleri sürekli dalgalanır. Günümüzde geleneksel ihracata dayanan birikim rejimini hâlâ sürdüren toplumlar dünyanın en yoksul, fakat sayıca en kalabalık ülkeler grubunu oluşturur. Görece iç dinamikleriyle yarı sanayileşen ithal ikamesine dayalı ülkeler «dördüncü dünya»yı, ithal ikamesini ihraç ikamesiyle destekleyebilen ve çevre fordizmine geçebilenler «üçüncü dünya»yı oluşturuyorsa, geleneksel ihracata dayalı birikim rejimine sahip bu grup da herhalde «beşinci dünya»yı oluşturmaktadır.

B. Erken İthal İkamesine Dayanan Birikim Rejimi: Alt-fordizm

Fordizmin yerleşmeye başladığı ülkelerde kitlesel üretime ve iç kitlesel tüketime dayanan birikim rejimi, azgelişmiş ülkelerin mamul pazarı olma bakımından «termostat» işlevinin azalmasına, petrol ve işgücü kaynağı olma işlevinin artmasına neden olmuştur. Her merkez ülkenin ihracatının GSMH'sına oranı yirminci yüzyılın başından 1960' lara gelinceye kadar sürekli olarak düşmüş ve bu zamanda tarihsel olarak en düşük düzeylere inmiştir. 1960'lardan itibaren ihracatlarındaki artış daha çok merkezin blokları arasındaki ticareti yükseltmiştir, yani uluslararası pazarlar ve yatırımlar esas olarak merkez içinde büyümüştür.[13]

---

12) Kazgan 1985, s. 130-132.
13) Lipietz 1984a, s. 98, 99, 107.

Bu konjonktürde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasından itibaren sömürgeciliğin ve yarı sömürgeciliğin daha az etkisinde olan bazı azgelişmiş ülkelerde, sadece hammadde ihracatıyla sermaye birikiminin genişlemesinin önündeki engelleri aşabilmek üzere dünya ekonomisiyle farklı bir bütünleşme tarzı gelişmeye başladı. Bu bütünleşme tarzı iç pazara yönelik ithal ikamesine dayanan sanayileşmeyi temel alan ithal ikamesi birikim rejiminin en önemli özelliği olmuştur.

İthal ikameci birikim rejiminin esası tarımsal artığın, yeraltı kaynaklarının ve işgücünün dışsatımı ile elde edilen döviz gelirlerinin, gelişmiş kapitalist ülkelerin ürettiği fordist yatırım mallarının ve bazı girdilerin dışalımında kullanılmasına, ulusal sanayi sermayesinin dış rekabetten korunmasına dayanır; muazzam bir korumacı düzenleme sistemi geliştirilir; bu korumacılık altında daha çok üst ve orta sınıflara dayanan görece dar bir iç pazar için daha önce ithal edilen ya da üretilmezse ithal edilecek olan tüketim malları üretilir. İthal ikameci birikim rejiminin genişlemesi üretimin tüketim malları aşamasından teknolojik merdivenin daha üst basamaklarına yani yatırım malları kesimine doğru yayılmasıyla mümkün olur.

Bu birikim rejiminde firmalar ithal edilmiş fordist makinalarla sanayi malları üretmeye başlarlar. Böylece bu makinaların içerdiği emek süreçlerini transfer etmiş ve sermayenin teknik bileşimini yükseltmiş olurlar. Fordist yatırım mallarını ithal ederek sürdürülen ithal ikamesine dayanan birikim rejimi, belli aşamalarında hızlı bir üretim artışı sağlamış ve belli ölçüde sanayileşme getirmiştir. Fakat bu birikim rejimi esas olarak **alt-fordisttir**. Azgelişmiş ülkelerde alt-fordizme dayalı sanayileşme fordist sanayileşmenin sadece bir karikatürüdür. Çünkü emek sürecindeki dönüşümlerin bütün üretim dallarında kapsamlı ve yaygın olmaması, üretim ilişkilerindeki dönüşümün sınırlı kalması, özellikle ücret ilişkilerindeki ve tüketim normlarındaki dönüşümün yeterli olmaması, birikim rejiminin istikrar içinde genişleyerek yeniden üretiminin gerektirdiği toplumsal koşulların varolmaması anlamına gelir.

İthal ikamesine dayalı birikim rejiminin istikrarlılığı, gerekli ithalatı finanse etmek için yeterli dövize yani ihracat olanağına sahip olmasına; ithal ikamesi yapılan üretim dallarında ithal mallarıyla rekabet etmeye yetecek ölçüde verimlilik artışı olmasına; ithal ikamesi ilerledikçe yapılması gerekli yatırımlarda sermayenin teknik bileşimi yükseliyorsa verimliliğin de buna paralel olarak artmasına; üretim arttıkça iç pazarın buna uyumlu şekilde genişlemesine ve üretilen gelirin bu genişlemeye uyumlu biçimde toplumun farklı kesimlerine dağılmasına

bağlıdır. Sermaye birikiminin genişleyerek yeniden üretimi için bu toplumsal koşulların tümünün bir arada varolması gerekir.

Yukarıda sayılan toplumsal koşullar bir arada kendi içlerinde çelişkiler taşır. Genişleyerek yeniden üretimi finans etmeye yetecek miktarda döviz elde etmek için geleneksel tarım mallarının pek kolay olmayan ihracat artışına güvenilemez. Halbuki sanayi üretimi tanım gereği korumacılık altında yapılır, çünkü ulusal sermaye —en azından başlangıçta— uluslararası sermaye ile rekabet edememektedir. Bunun anlamı ise verimlilik artışının yeterli olmamasıdır. Verimlilik farklarını azaltmak için üretim maliyetlerini düşürmek gerekir. Bu amaçla ücretlerin sınırlı tutulması bu kez iç pazarın yeteri kadar genişlemesini önler.

Birikim rejiminin bu özellikleri, onun son derece hassas bir denge içinde sürmesine yardım edecek çok karmaşık düzenleme biçimleri gerektirir. Bu düzenleme biçimleri yoğun, kapsamlı, ayrıntılı devlet müdahaleleriyle yerleştirilmeye çalışılır. Meta ilişkileri, ücret ilişkileri, fiyat, para, kredi, döviz alanları, aynı zamanda devlet gelirleri ve harcamaları yoğun devlet müdahalesine konu olur. Ayrıca yukarda sözü edilen sorunların hangisinin ağır bastığına bağlı olarak, sorunların yoğunlaştığı farklı alanların dönem dönem ek biçimlerle ve daha yoğun olarak düzenlenmesi gerekir.

Erken ithal ikamesine dayanan birikim rejimi dönem dönem bu hassas dengeleri tutturamadığı için istikrarsızlığa ve iktisadi dalgalanmalara uğrarken, kendi iç çelişkilerinin derinleşmesi ve dünya krizi ile beraber kendini yeniden üretemeyecek, varolduğu biçimiyle süremeyecek şekilde krize girdi. Uluslararası işbölümüne eklemlenme biçimi artık değil genişleyerek, basit yeniden üretimi bile gerçekleştiremiyordu. Bu çelişkileri Bölüm III'de Türkiye'yi incelerken daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

C. İhraç İkamesine Dayanan Birikim Rejimi: Vahşi Taylorizm

İthal ikamesine dayanan birikim rejiminin tıkanması ve krizin en çarpıcı biçimde büyük dış ticaret açıkları ve dış borçlanma görüntüsünü alması, ülkelerin uluslararası işbölümüne yeni, farklı bir biçimde eklemlenmesini gerektirir. Azgelişmiş ülkelerin uzun yıllar boyunca yaşadığı deneyim ihracatın geleneksel ihracatla pek fazla arttırılamayacağını göstermiştir. Bu nedenle ithal ikamesi krizlerini azaltmanın yolu geleneksel ihracatın «ikame» edilmesi, yani geleneksel mallar yerine sanayi mallarının ihracatı olarak belirginleşmeye başlamıştır. Fakat erken ithal ikamesine dayanan birikim rejimi ve buna tekabül eden düzenleme biçimleriyle ihracatta önemli artış sağlanamayacağı açıktır.

Bu nedenle birikim rejiminin değişmesi ve düzenleme biçimlerinin farklı birikime uygun olarak dönüşmesi gerekir.

İhraç ikamesine dayanan birikim rejimi fordizmin ve ithal ikamesinin kriz belirtilerinin beraberce ortaya çıktığı dünya konjonktüründe belirmeye başlamıştır.[14] Fordist birikim rejiminde kitlesel tüketim normunun gelişmesi yetersiz talep sorununu bir süre için çözmüş olsa bile, bu kez verimlilik artışlarının yavaşlaması, sermayenin teknik bileşiminin yükselmesi ve kâr hadlerinin düşmesi sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. Kâr hadlerinin düşmesini telafi etmek üzere ücretlerin yeteri kadar düşmesi ise bu kez pazar sorununu tekrar ön plana çıkarabilecektir. İşte «yeni sanayileşen ülkelerin» ucuz emek gücü, artık değeri arttırmanın kaynaklarından biri olarak sermayenin ilgisini bu nedenle çekmeye başlamıştır.

Öte yandan, bir yanda ithal ikamesi tıkanan ülkeler, bir yanda da sanayileşmesini içe dönük olarak yapamayacak kadar küçük eski sömürge olan bazı ülkeler vardır. Bu ülkelerde, özellikle birinci gruptakilerde, sınai malların ihracatına geçilebilmesi için geleneksel ihracata ya da iç pazara yönelik üretim yapan sermayedarların hakimiyetinin zayıflaması, birikim rejiminin krizlerinin artık aynı biçimde düzenlenemez olması, ihracata dönük üretim yapabilecek sanayi sermayesinin hakim duruma geçmesi gerekir.

Böylece merkez sermayesinin bir bölümü üretim sürecinin niteliksiz işgücüne dayanan kısımlarını taşıyacak ucuz emekgücü mekânları ararken, azgelişmiş bazı ülkelerde giderek hakim olmaya başlayan sanayi sermayesinin de «ihraç ikamesi» yoluyla sanayi malları ihraç etmek istemeleri taylorist bir birikim rejimini olanaklı kılmıştır. Fordizmde emek sürecinin bölünmüşlüğü yeni bir uluslararası işbölümünü mümkün kılmaktadır. Emek sürecinin tasarım, yöntemlerin organizasyonu ve mühendislik düzeyi ile nitelikli işgücüne dayanan düzeyi coğrafi olarak merkezde kalırken, niteliksiz işgücüne dayanan uygulama ve montaj düzeyi başka bölgelere taşınabilmektedir.

1960'lardan itibaren başlayan yeni işbölümü dikey uluslararası işbölümünü ortaya çıkarır. Dikey işbölümünü belirleyen en önemli etmen işgücü maliyetlerindeki farklılıktır. Dikey işbölümü gelişmiş ülkeler için fordizmin bir tür uzantısı, birikim sisteminin mekânda yeniden örgütlenmesidir. Fakat bu az gelişmiş ülkeler için farklı bir birikim rejiminin dayanağıdır, çünkü geleneksel ihracat malları yerine sanayi malları ihraç etmek ve verimlilik açısından merkezle rekabet edebilmek

14) Lipietz 1984a, s. 99-100.

ancak işgücü maliyetlerini düşük tutarak mümkündür. Bu da farklı artık değer üretme biçimleri ve düzenleme biçimleri gerektirir. Uluslararası rekabet koşullarında ihraç ikamesinin ilk kez bu biçimi alması hiç rastlantı değildir.

Böylece ihraç ikamesi ilk olarak «vahşi taylorizm» adı verilen biçimde ortaya çıkmıştır. Merkezin sanayi üretiminin en çok emekgücü gerektiren sanayilerinin belirli ve sınırlı kısımları, ücretlerin çok düşük, çalışma sürelerinin çok uzun, işgücü örgütlenmesinin çok zayıf olduğu ülkelere taşınmıştır. (İspanya, Güney Kore, Meksika, Brezilya ve başka Latin Amerika ülkeleri, Japonya etrafındaki Güney Kore, Tayvan, Hong-Kong, Singapur ve Fas). Bu rejimin ilk uygulanmaya başladığı ülkeler ithal ikamesi proğramını durdurmak zorunda kalan, ya da geleneksel olarak ancak merkez ülkelerin taşeronluğunu üstlenebilecek kadar küçük ülkeler, ya da bazı eski sömürgeler olmuştur. Bu tür birikim rejiminin en çarpıcı örneklerine serbest bölgelerde rastlanır. Üretimin merkez ülkenin pazarı için merkez ülkelerin üretiminin bir parçası olarak yapılması sayesinde ilk kez bu ülkeler sanayi malı ihraç etmeye başlayabilmişlerdir. İlk olarak dokuma, konfeksiyon, oyuncak ve elektronik dallarında başlayan süreç bugün gemi yapımı, demir-çelik, petrokimya gibi alanlara da yayılmış durumdadır.

Bu birikim rejiminde meta ilişkileri üretilen sanayi mallarının önemli bir bölümünün merkeze ihracatına, ücret ilişkileri de mutlak ve nisbi artık değeri beraberce yükselten aşırı sömürüye dayanır.[15] Üretim ile dolaşım arasındaki çevrim ulusal olarak değil, merkez ülkelerin üretim sürecine eklemlenme yoluyla tamamlanır.

Bu birikim rejimi fordist değil tayloristtir. İşçileri çalıştırma yöntemleri taylorist iş örgütlenmesi ve çalışma hızının, çalışma sürelerinin çok sıkı denetlenmesi biçimini alır. Halbuki fordist teknolojinin tersine makinalaşma ve otomasyon düzeyi düşüktür. Sözkonusu ülkelere taşınan sanayiler veya sanayi kısımları genellikle aşırı bölünmüş, tekrarlanan, herhangi bir otomasyon sistemine dayanmayan işleri içerdiği için kullanılan makinalar genellikle hafif, tek operatörle çalıştırılan makinalardır. İç pazara dönük sanayilerle karşılaştırıldığında sermaye yoğunlukları olağanüstü düşüktür.[16] Dolayısıyla merkez ülkelerin taşeronluğunu yüklenen yerel sermayedara maliyeti son derece düşüktür.

---

15) Lipietz 1982, s. 39-44; Lipietz 1984a, s. 100-101.

16) Örneğin Güney Kore'de ihracata dayalı sanayilerde işçi başına sabit sermaye iç pazar için üretim yapan sanayi dallarına göre ortalama olarak 4 kat, elektrik ve elektronikte 23 kat, dokuma ve konfeksiyonda ise 192 kat daha düşük. Bkz. Lipietz 1982a, s. 42.

Otomasyon derecesinin düşük olması artık değeri arttırma yolu olarak taylorist iş yöntemlerinin son derece vahşice uygulanmasını gerektirir. Bu şekilde çalışma yoğunluğunun arttırılmasıyla nisbi artık değer, çalışma sürelerinin çok uzun tutulmasıyla mutlak değer yükselir, ücretlerin son derece düşük olması artık değeri daha da arttırır. Bu nedenle birikim rejiminde nisbi ve mutlak değerin beraberce arttırıldığı süper sömürüye dayanan ücret ilişkisi en belirleyici özelliktir.[17] Bu ücret ilişkisi genellikle hiçbir sosyal güvenliği de kapsamaz. Bu ağır koşulların sürebilmesinin en önemli nedeni tükenmez gibi görünen yedek işgücü ordusunun varlığıdır ve serbest bölgeler ve atelye devletler civar ülkelerden de işgücü göçü alır. Ek olarak bu rejim ancak işgücünün güçlü baskı altında tutulmasıyla sürebilmiştir.

Vahşi taylorist, ihraç ikamesine dayanan birikim rejimi, dikey işbölümüne katılan tek tek sermayedarlar açısından şüphesiz son derece kârlıdır. Fakat birikim rejiminin genişleyerek yeniden üretiminin sınırları çok dardır. Üretim merkezin birikim rejiminin parçaları olarak dünya üretimi açısından pek küçük bir paya sahiptir. Yerel sermaye yaratılan artık değeri taşeron olarak yabancı sermaye ile paylaşır, dolayısıyla artık değerin tümünü yerel olarak koruma olanağı yoktur. Ek olarak üretimi fazla arttırma olanağı da pek yoktur. Üretimin bir kısmı merkezden çevreye kaydığında yerdeğiştirmenin merkezde yarattığı boşluk belli üretim dalları ve belli bölgeler için işsizliğe ve krize yol açmakta ve korumacılık baskılarını arttırmaktadır. Pazar sorunu merkezin son yıllarda uyguladığı monetarist daraltma politikalarıyla daha da ciddileşmiştir. Fakat birikim rejiminin en ciddi sorunu ihracatı ve rekabet gücünü arttırabilmek için işgücü üzerinde sürekli baskıya dayanan düzenleme biçimlerinin uygulanması zorunluluğudur. Bu ise birikim rejimini son derece gergin ve istikrarsız kılar.[18]

Birikim rejiminin bu istikrarsızlıkları nedeniyle bazı ülkeler vahşi taylorizmi bir dönem uyguladıktan sonra atelye devletleri olmaktan kurtulmaya ve daha zengin birikim rejimi olan «çevre fordizmi»ne geçmeye çalışmışlardır. Öte yandan 1970'lerde bu birikim rejimi «sanayileşmekte olan ikinci kuşak ülkeler»e yayılmaya başlamıştır. İlk kuşak ülkelerin bazılarında ücretler yükselirken bu ülkelerin sermayedarları

---

17) Lipietz, merkez kapitalizminin ilk gelişme aşamalarından süper sömürüye dayalı ücret ilişkisini açıklamak üzere kullanılan «kanlı sömürü» kavramına atfen, bu birikim rejimine «kanlı taylorizm» adını vermektedir. Bkz. Lipietz 1982a, s. 42.

18) Örneğin vahşi taylorizmin en önemli kalelerinden Singapur'da 1985 yılında sıfır ya da negatif büyüme yaşandı, ihracat artışı son derece yavaşlamış durumda, fakat ücretler de artık indirilemiyor. Göçmen işçilerin onbinlercesi geri gönderiliyor, yatırımlar 1985'de %50 düşmüş durumda. Bkz. Cumhuriyet, 8 Aralık 1985.

da yabancı şirketlerle ortaklık içinde ikinci kuşak ülkelere ve serbest bölgelere taşınmaktadırlar. (Filipinler, Malezya, Endonezya, Tayland, Fas, Tunus, Karaipler, hatta Çin Halk Cumhuriyeti serbest bölgeleri).

D. İthal İkamesi ve İhraç İkamesine Dayanan Birikim Rejimi: Çevre-Fordizmi

1970'lerde, «yeni sanayileşen ülkeler arasında çok az sayıda ülke (İspanya, Portekiz, Brezilya, Meksika, Güney Kore) taylorist ihraç ikamesinden kurtulmaya ve daha iç merkezli bir birikim rejimine geçmeye çalışmışlardır. Fordizmin sanayileşme modelinin sadece emek sürecinin ve teknolojisinin değil, fakat ücret düzenlemelerinin ve tüketim tarzının da çok kısmi olarak çevre ülkelere yayılmasına dayanan birikim rejimine «çevre fordizmi» adı verilmektedir.[19]

Çevre fordizmi bir yandan ithal ikamesinin ilerletilmesini, bir yandan da yeni ithal ikamesi mallarını ihracatının arttırılmasını içerir. Yani ithal ikamesi yeni alanlarda sürerken ihracat da yeni ithal ikamesi dallarının ürünlerini kapsamaya başlar, bu anlamda sanayi kesiminde yeni üretilen sanayi malları eskiden ihraç edilen sanayi mallarını kısmen ikame eder. Fakat birikim rejimi vahşi taylorizme göre çok daha iç merkezlidir ve çevre fordizminden söz edebilmek için sanayileşmenin esas olarak iç pazarın genişlemesine dayanması ve iç pazarın ihracattan daha hızlı büyümesi gerekir.

Çevre fordizmine geçiş geleneksel bir ihracat teşviki programına, az sayıda önemli hammadde ihracatına (petrol gibi) ya da taylorist ihraç ikamesine dayanan döviz kazanma ve sanayileşme modellerini temel alabilir. Yani çevre fordizminde ithal ikamesi ihraç ikamesiyle birleşir ve geleneksel ihracatla desteklenir. Çevre fordizmine geçişi mümkün kılacak birikim rejimi bazı özellikler taşır. Özerk bir ulusal sermayenin artık değer kitlesini kontrol edebilmesi ve ithal ikamesi/ihraç ikamesi yoluyla (fakat özellikle ihraç ikamesi) önemli miktarda birikim yapmış olması, orta sınıfın görece geniş olması, meta ve ücret ilişkisine önemli ölçüde tabi bir çalışanlar grubunun varlığı, sanayi sermayesinin hakimiyetini kurmuş olması, devletin geleneksel sınıflardan önemli ölçüde özerkliği ve sanayi sermayesinin hakimiyetini güçlendirmesi bu özellikleri oluşturur. Yani ancak önemli ölçüde kapitalistleşmiş ve sanayileşmiş, iç pazar potansiyeli geniş ülkeler çevre fordizmine geçme potansiyeli taşır.

---

19) Lipietz bazen buna bir «strateji» olarak atıf yapmaktadır. Bkz. Lipietz 1982a, s. 44-47; 1984a, s. 101.-105 ; 1984b, s. 73 v.d.

Çevre fordizminde «çevre» olma özelliği hâlâ daha ağır basar ve birikim rejimi iki anlamda «çevresel»dir. İlk olarak, üretim sürecinin nitelikli işgücüne dayanan, fakat özellikle mühendislik ve tasarım kısımları büyük ölçüde ulusal birikim rejiminin dışında kalır. İkinci olarak, pazar kentsel orta sınıfların, fordist kesimlerdeki işçilerin tüketim malları talebinden ve bazı tüketim malları sanayilerinin merkeze düşük fiyatla ihracatından oluşur. Fakat sanayileşme montaj aşamasından üretim zincirinin daha önceki halkalarına doğru parça üretimi aşamasına ya da makina üretimi aşamasına giderken, ölçek ekonomilerinden yararlanarak verimliliği yükseltmek için pazarın dar sınırlarını aşıp ihracata yönelme zorunluluğu vardır. Bu ise yeni ithal ikamesi sanayilerin uluslararası rekabet gücüne sahip olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla talep ve pazarlar ancak uluslararası olabilir. Yani çevre fordizminde her alanda bütünleşmiş, iç bağıntıları kurulmuş bir birikim rejimi mevcut değildir. Öte yandan pek çok sanayi dalı, özellikle fordist dayanıklı tüketim malları sanayileri verimlilik artışına bağlı olarak ihracatta rekabet gücüne sahiptir ve aynı zamanda yerel talep üretim ilişkilerinin bir ölçüde dönüşmesi ve verimlilik artışına bağlı olarak ücretlerin görece düzenli artmasıyla yükselir.

Çevre fordizmde birikim rejiminin sürmesi ve genişleyerek yeniden üretimi bir yandan ithal ikamesi alanlarının dikkatle seçilmesini, ithalat programının yatırım programını gerçekleştirmek üzere sıkı sıkıya izlenmesini, yatırım ve verimlilik artışını sağlayacak düzenlemeleri, diğer yandan iç satınalma gücünün ihracatı engellemeyecek biçimde istikrarlı tutulmasını sağlayacak düzenlemeleri gerektirir. Bu farklı düzenlemeler arasında denge kurmak ve birikim rejiminin istikrarını sağlamak kapsamlı planlamayı gerektirir.

Çevre fordizminde ithal ikamesini daha ileriye götürebilmek ithal ikamesi ile ihraç ikamesinin bir arada varolmasını gerektirdiği için ithal ikamesi az sayıda alanda yavaş yavaş gerçekleşebilir veya ihracatı önemli tüketim malları üretiminde ara ve yatırım mallarına doğru, ya da dayanıklı tüketim malları üretiminde yerli katkıyı yükseltmeye doğru ilerler, ya da bazı standard parçalarda ihtisaslaşma (örneğin otomativde parça üretimi) biçiminde ortaya çıkar. Bu son durumda yabancı ortaklık ya da çokuluslu şirketlerle bağlantı önem taşır. Bazen de çokuluslu şirketler korumacılık altındaki ulusal pazarlara girebilmek için üretime başlarlar, fakat üretimin önemli bir kısmını da ihraç ederler.

Hemen belirtilmelidir ki çevre fordizmi 1970'lerin oldukça özgül koşulları altında çok az sayıda ülkede filizlenmeye başlamıştır. Bu ülkeler ithalatlarının önemli bir kısmını OPEC, Japonya gibi dış ticaret

fazlası veren ülkelerin fazlalarının yarattığı uluslararası kredilerden borçlanarak finanse ettiler. Merkez ülkelerinde verimlilik ve yatırımlar düşerken yeni sanayileşen bu ülkelerde verimlilik daha hızlı arttı ve ücret düzeyleri merkez ülkelerdekinden birkaç kat daha düşüktü. Ayrıca, merkezde henüz tüketim düzeyini koruyacak politikalar izleniyordu. Çevre fordist ülkeler bir yandan merkezden yatırım malı taleplerini genişletirlerken bir yandan da merkeze ve OPEC'e ihracatlarını arttırabildiler. Zaten muazzam uluslararası borçlanma ihracat artışının devam edeceği umuduyla sürdürülüyordu. Ayrıca 1979'a gelinceye kadar reel faiz hadleri de görece düşüktü.

Fakat merkezde krizin derinleşmesi ile uygulamaya konan daraltıcı monetarist politikalar, faiz hadlerinin yükselmesi, OPEC gelirlerinin düşmeye başlaması ve geleneksel ithal ikamesi sorunlarına benzer sorunların ve çelişkilerin bu çevre ülkelerinde yeniden ortaya çıkmaya başlaması, merkezde korumacılık eğilimlerinin yükselmesi çevre fordizminin 1980'lerde ciddi krize girmesine neden oldu.

Çevre fordizmi bu dönemin konjonktüründe kendi iç genişlemesiyle birikimini sürdürme şansına da henüz pek fazla sahip değildir. Uluslararası borç krizinin en çok sarstığı ülkeler arasında sözkonusu ülkeler vardır. Borç ödeme güçlükleri büsbütün ihracata dönmeyi, ücret artışlarını sınırlayarak ihracatta daha rekabetçi olmayı gerektirmektedir. Ek olarak birikim rejimi geleneksel ihracatı, ihraç ikamesini ve ithal ikamesini bir arada içerdiği için ücret ilişkilerinde farklı biçimler bir arada mevcuttur. Fordist ve alt-fordist sanayilerde toplu pazarlık yapan, sendikalı, ücreti görece yüksek bir grup, hâlâ vahşi taylorizmin sürdüğü kesimlerdeki grup ve tarımsal ihracat kesiminde çalışan grup bakımından ücret ilişkilerindeki farklı biçimlerin varlığı ücret ilişkilerinin düzenlenmesinde ciddi çelişkiler yaratmaktadır. Böylece meta ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ücret ilişkisinin yaygınlaşması arasındaki ilişki zayıflamak durumundadır. Şimdiye kadar çevre fordizmi iç merkezli olmaktan çok dış merkezli olarak gelişmiştir. Yabancı sermaye ve dış borçlanmaya dayalı bir rejim olarak dünya krizi nedeniyle son yıllarda son derece ciddi krizlerle yüzyüze gelmiştir. Kısaca «epeyce ulusal» bir çevre fordizmi dünya krizinin derinleşmesi nedeniyle de henüz varolamamıştır.

III. Türkiye'de Birikim Rejimi Krizleri ve Birikim Rejiminde Değişmeler

Bu bölümde Türkiye'deki birikim rejiminin son yıllarda (1980'lerde) hangi özellikleri taşıdığı ve bu özelliklerin birikim rejiminde bir dönüşüm olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği, birikim rejminde

ve düzenleme biçimindeki değişmelerin Türkiye'nin birikim rejimini belli bir farklı birikim rejimine doğru değiştirip değiştirmediğini tartışmaya çalışacağız. Bu tartışmadan önce 1980 öncesi birikim rejiminin özelliklerini bir krizinin doğasını yorumlamak, krizin ana kaynaklarını belirlemek, yeniden yapılanmanın krizi aşmaya ve çelişkileri hafifletmeye yardımcı olup olmayacağını anlayabilmek bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle önce ithal ikamesi krizleri üzerinde durulacaktır. Daha sonraki alt bölümlerde ise Türkiye'de ihraç ikamesinin özellikleri üzerinde durulacaktır.

A. Türkiye'de İthal İkamesi Krizleri

Türkiye'nin 1970'lerin sonlarına gelinceye kadar birikim rejimi ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin tüm ana ögelerini içerir. Bazı alt dönemlerde hracat artışı olması ve düzenleme biçimlerinin iktisadi dalgalanmalara ve sermaye birikimindeki kısa dönemli duraklamalara bağlı olarak zaman zaman şu ya da bu yönde değişmesi birikim rejiminin değiştiği anlamına gelmez. Bu düzenleme biçimlerindeki değişmeler hangi çelişkinin kriz yaratmasa bile ön plana çıktığına ve yeniden üretimi güçleştirdiğine bağlı olarak farklı ilişkileri kapsayacaktır. Türkiye'de ithal ikamesi tarihini alt dönemlere ayırırken bu ayırımı gözönünde tutmak önemlidir. Birikim rejiminin değişmesi, ithal ikamesinden geleneksel ihracata, taylorizme ya da çevre fordizmine kayması düzenleme biçimlerinde ufak ya da daha büyük değişmeler değil köklü değişmeleri gerekli kılar.

Bu açıdan baktığımızda, Türkiye'de ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin «alt dönemleri» olarak ayrılan dönemler ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin aşağıda tartışacağımız tipik çelişkilerinin birinin ya da diğerinin, ya da beraberce bazılarının ön plana çıktıkları dönemlerdir. Bu çelişkiler döviz yetersizliği, yetersiz verimlilik artışı, üretim kesimleri arasındaki dengesizlik ve yetersiz talep olarak özetlenebilir. Bütün çelişkilerin yoğunlaşıp üstüste binerek krize dönüşmesi ise esas olarak 1970'lerin son iki yılında sözkonusudur. 1980 yılından itibaren düzenleme biçimlerinde ortaya çıkan değişmeler ise birikim rejiminin artık kendini yeniden üretememeye başlamasının sonucudur. Türkiye'de birikim rejimi krize girmeden önce sık sık ciddi sorunlarla karşılaşmıştır.

Türkiye'de ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin 1950'lerden beri seyrine bakarsak şu dönemleri ayırabiliriz:[20] 1953-1958'de ithalat çok sıkı kontrol edilmiş ve döviz tasarrufu sağlayan ithal ikamesi gerçekleştirilmiştir. 1958-1963 döneminde ithalat artmış, ithal ikamesi sü-

20) Derviş v.d., 1982, s. 387-371.

recinde döviz tasarrufundan daha çok döviz kullanılmış, ihracatta pek artış olmamıştır. 1963-1968 dönemi hem ithal ikamesinin hızlandığı hem de bu yolla döviz tasarrufunun mümkün olduğu bir dönem olmuştur. 1968-1973 döneminde ise ithal ikamesi duraklamış, 1970-1973'de önemli ihracat artışı sağlanmıştır. 1973-1977 ise tümüyle iç talebe yönelik genişleme dönemi olmuş, ithal ikamesi hızlanmış ve ithal ikamesinin sağladığı döviz tasarrufundan çok daha fazla döviz kullanılmıştır, ihracat ise genişleyecek yerde daralmıştır. 1977-1978'de iç genişleme gerilerken ithal ikamesi süreci hızlanmıştır. 1979-1980'de sadece bir miktar ihracat genişlemesi yaşanmıştır. Bu gidiş-gelişler, döviz yetersizliği, iç pazarın genişlemesi önündeki engeller, ücretlerin seyri ve maliyetlerin seyri gibi sorunların birinin ya da diğerinin ön plana çıkmasıyla birlikte ithal ikameci rejimin çelişkilerini haffletme zorunluluğunun dayattığı değişmelerdir. Bu zorunluluklar düzenleme uyarlamalarını da dayatmıştır. Fakat 1970'lerin son yıllarından itibaren çelişkiler artık ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin yeniden üretimini engelleyecek boyutlara ulaşmıştır.

Şimdi ise **krize yol açan çelişkilerin ne olduğunu ve nasıl biriktiğini** inceleyelim.

İthal ikamesine dayanan birikim rejiminde çelişkiler (ve buna bağlı olarak düzenleme çelişkileri) şu görüntülerle ortaya çıkar: (1) döviz yetersizliği (2) düşük verimlilik (3) üretim kesimleri arasındaki dengesizlik (4) yetersiz talep.[21] Aşağıda tartışılacağı gibi, çelişkileri krize dönüştüren asıl etmen **verimlilik krizidir** ve diğer krizler esas olarak bu krizden türer. Verimliliğin yeteri kadar arttırılamaması alt-fordizmin en kritik çelişkilerinden biridir ve diğer çelişkileri hafifletebilecek düzenleme biçimlerinin de yerleşmesini engeller.

1) Döviz Yetersizliği :

Döviz yetersizliği ve döviz darboğazı, yeterli ihracat yapamama ve yeterli dış borç bulamama sorunları Türkiye'de birikim rejiminin tıkanmasında hep çok önemli olmuştur, çok önemli görülmüştür ve ihracatı arttırmayı engelleyen korumacı politikalar hep en büyük sorumlular olarak eleştirilmiştir. Fakat geleneksel ihraç malları ihracatının arttırılmasındaki güçlükler ve ihraç edilen geleneksel mallarla ithal edilen yatırım malları arasındaki dış ticaret hadlerinin sürekli ilkinin aleyhine dönmesi bu birikim rejiminin tipik ögesidir. Birikim rejiminin giderek daha çok işgücü ihracatına, işçi dövizlerine ve dış borçlanmaya ve daha çok kısa vadeli dış borçlanmaya dayanmak zorunda kal-

21) Lipietz 1982a, s. 40-41'de bu öğeler sayılır.

ması döviz sorununu ön plana çıkarmıştır. Fakat döviz darboğazı sorununun ve ihracatın arttırılamamasının asıl kaynağı ihracatın çeşitlendirilememesidir, çünkü üretilen sanayi mallarının maliyeti yetersiz verimlilik artışından dolayı dünya pazarlarında fordist (ya da vahşi taylorist) mallarla rekabet edememiştir. Dış açıkların varlığı ve bu açıkların borçlanmayla kapatılmasının sınırları ulusal rekabet gücüne, yani esas olarak üretimin verimliliğine bağlıdır. Ülkeler arasındaki dış ödemeler açıklarının ve fazlalarının dağılımı temelde sermaye birikimindeki iç eğilimler ve bunun verimlilik üzerindeki etkisi tarafından belirlenir.[22] Dış açıkların hızlanması ve yükselmesi verimlilik sorununa paralel olarak artmış ve ithalata bağımlılığı da yükseltmiştir. Türkiye'nin aşırı ithal eğilimi içine girdiği doğrudur, fakat zaten birikim rejiminin kendisi bu özelliği doğasında taşır. Borçlanmanın artışı döviz darboğazı nedeniyle birikimin tıkanmasını ertelemiştir. Aslında bu tıkanıklıkların belirtileri 1960'ların sonundan itibaren ortaya çıkmıştır. Çok ciddi borç ertelemesi zorunlulukları pekçok azgelişmiş ülke için 1980'lerin ilk yıllarında ortaya çıkarken, Türkiye daha 1976'dan itibaren, ama özellikle 19777-1980'de sürekli borç erteleme çabası içinde olmuştur. Bu arada aldığı borçları yeni yatırımlardan çok üretim kapasitesinin ayakta tutulması için kullanmıştır. Türkiye pekçok ülkeden birkaç yıl önceden kitlesel borç ertelemesi yapan ilk «yeni sanayileşen ülke» olmuştur.[23] Türkiye, kendine benzer diğer bazı ülkelerden farklı olarak birikim rejimi «vahşi taylorizm»e ya da «çevre fordizmi»ne geçme koşullarına sahip olmadığı için, daha rekabetçi, ihracat yapabilecek bir yapıya 1970'lerde geçmemiştir. Bunun yerine 1973-1977 dönemi alt-fordizmin yaygınlaşması ile geçmiştir. Bu ise verimlilik sorununu daha da arttırmıştır.

2) Yetersiz Verimlilik Artışı :

İthal edilen fordist makinalar nisbi artık değer üretimi ve arttırılmasına yönelik emek süreçlerini içerir. İthal edilen mallar yerine iç üretimin geçmesi ve ithal ikamesinden sonra maliyetlerin yükselmemesi için, ithal edilen malların üretimindeki verimlilik düzeylerinin iç üretimde tutturulması gerekir. Halbuki ithal ikamesi süreci tanım gereği ancak hiç olmazsa başlangıçta dış rekabetten korunarak sürebilir. Bunun anlamı iç maliyetlerin uluslararası maliyetlerden yüksek olmasıdır.

Maliyetlerin görece yüksek olmasının nedeni, fordist birikimin gerektirdiği her alanda verimlilik artışı, yani temel girdiler, altyapı, işyöne-

22) Aglietta 1982a, s. 10, 11.
23) Lipietz 1982a, s. 47.

timi, işgücü niteliği koşullarının beraberce varolamamasından dolayı, fordist verimlilik potansiyeline ulaşılamaması idi. Ayrıca kriz döneminde bu verimlilik artışlarının büsbütün yavaşlaması, hatta duraklaması çok ciddi tıkanıklıklar doğurdu. Azgelişmiş ülkelerde sanayide verimlilik artışı hep gelişmiş ülkelerdekinden düşük oldu ve krizde bu fark daha da açıldı.[24] Döviz darboğazı olmasa bile, verimlilik artışları düşük kaldığı sürece genişleme kâr hadlerinin sürekli olarak yüksek kalmasını engelliyordu. Bu da genişlemeyi ve kârları arttırmayı verimlilik artışları dışında sağlayan düzenleme biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açıyor, bu tür düzenleme biçimlerinin yerleşmesi için mücadeleyi güçlendiriyordu. Şöyle:

İthal ikamesi belli üretim dallarında önce ithalatı ikame edecek biçimde kuruluyor ve hazır pazarın avantajlarından yararlanıyordu. Bu üretim dallarında birikimin ve üretimin genişlemesi pazarın genişlemesine bağlı idi. Pazar potansiyeli özellikle çalışan kesimlerin gelirleri ve tüketimlerinin artmasına bağlı olarak genişleyebilirdi. Fakat bunun için verimlilik artışlarının yüksek olması ve/veya pazar genişledikçe birim başına maliyetlerin düşmesi, bunun da fiyatlara yansıması gerekiyordu. Halbuki dar pazarda korumacılık altında az sayıda firmanın üretim yapması mal fiyatlarının tekelci düzenlemeye tabi olmasını getiriyordu. Dolayısıyla fiyatların aşağıya doğru esnekliği sözkonusu değildi. Pazar hızla doyunca genişlemenin biçimi birikimin bir alandan diğer alana sıçraması şeklinde oluyordu. Birikim hızla başka alanlara kayarsa, sıçrarsa, kâr hadleri düşen alanlardan kâr hadleri daha yüksek alanlara kayış kâr haddini yükseltiyordu. Bu süreç çok yumuşak işlemediği ve yoğun devlet düzenlemeleri gerektirdiği için büyüme hızları yüksek olsa bile büyüme oranlarında sürekli dalgalanma ortaya çıkıyordu. Entegre verimlilik koşullarının olmaması pek çok girdinin de ithalini gerektirdiği için, bu tür sıçramalı bir birikim süreci döviz gereklerinin çok hızlı yükselmesine, ithal edilen makinaların tam kapasiteyle kullanılamamasından dolayı da belli miktar üretim için çok daha fazla sabit sermaye kullanılması, dolayısıyla döviz kullanılması gereğine yol açıyordu.

---

24) Nitekim azgelişmiş ülkelerin imalât sanayiinde verimlilik artışı gelişmiş ülkelerdekinden çok daha yavaştır;

	1963 - 1973	1973 - 1980
Gelişmiş ülkelerde	%4.0	%2.8
Az gelişmiş ülkelerde	2.8	0.7
Merkezi planlı ekonomilerde	5.7	5.2

bkz. UNIDO, **Industry in a Changing World**, New York, 1983, s. 75, Tablo 3.10. Aktaran Ergun Türkcan, «Sanayileşme Sürecinde Türkiye: 1980'lerde Neredeyiz?», Kuruç v.d. 1985 içinde, s. 250.

Aşırı kapasite birim maliyetlerin yükselmesine yol açıyordu. Döviz gelirlerinin sermayedarlar arasında dağılımının sıkı merkezi düzenlemelere tabi olması, birikimin diğer alanlara bu şekilde hızlı sıçraması nedeniyle korumacılığın hızla genelleşmesi, kârlarını sıçrama yoluyla arttırabilen sermayedarları verimlilik konusunda titiz olmaya da itmiyordu, çünkü rekabet son derece sınırlı kalabiliyordu. Ama döviz darlığı ciddi engelleme yaratmadığı sürece sürebilecek bu süreçin bu rahatlığı da yoktu. İhracatın artması zaten bu verimlilik ve rekabet koşullarında sözkonusu değildi. Sıçramalı birikim hemen pazar genişlemesi sorununu dayatmıyordu. Böyle bir sıçramalı birikimi sürdürebilmek son derece kapsamlı ve ayrıntılı devlet düzenlemelerini gerektiriyordu. Yani kâr hadleri ancak devlet düzenlemeleri ile yüksek tutulabiliyordu. Döviz kurunun, faiz hadlerinin, devletin ürettiği temel girdilerin fiyatlarının düşük tutulması, doğrudan devlet sübvansiyonu, öte yandan döviz, kredi ve temel girdilerde arz yetersizliklerine karşı varolan arzın ayrıntılı düzenleme kurumlarıyla ve normlarıyla sermayedarlar arasında dağıtılması, artık değeri arttırmak yerine üretilen artık değerin sermayedarlar arasında yeniden dağıtılması yoluyla, bu süreç içine girebilen tek tek sermayedarların kârlarının yükselmesi, kârlılık artışında çok önemli rol oynuyordu. Bu ise kârların yeniden bölüşümüne yönelik devletin yapacağı düzenlemeleri etkilemek üzere sermayedarlar arasında yoğun mücadeleye yol açıyordu.

Yetersiz verimlilik ve kârların yetersizliği sabit sermaye yatırımlarının finansmanında kredi sisteminin ve mali sistemin önemini çok büyük ölçüde arttırdı. Özellikle Türkiye'de olduğu gibi mali sistemin bankacılık sistemine dayalı olması, bankaların para yaratması ve kredilerin dağılımı ile ilgili kurumlar yatırımlar açısından belirleyicidir. Bankalar oligopollerdir ve özel bankalar esas olarak büyük holdingler tarafından denetlenir. Para-kredi sistemi gelişmiş kapitalist ülkelerdekinden çok fazla tekelci düzenlemelere tabidir. Krediler esas olarak sanayi kesimine gider. Para-kredi sistemi yatırımların finansmanında gelişmiş kapitalist ülkelerdekinden çok daha büyük önem taşır. Kredi sistemine girebilen özel şirketler yaptıkları sabit yatırımların gerektirdiğinden 1,5 kat fazla kredi kullanırlar ve sadece yatırımlarını değil, üretimlerini de borçlanarak yaparlar. Özel ve kamu şirketlerinin borçluluk oranları son derece yüksektir. Ek olarak yatırımların üçte biri ile yarısı arasındaki bölümü uluslararası fonlarla finanse edilmiştir.[25] Krizde bu bağımlılık daha da artar. Kısacası, oto finansman oranının bu denli düşük olması

---

25) Bkz. Tuncay Artun, «Türk Mali Sistemi» 1980-1984 : Değişim ve Maliyeti», Kuruç v.d. 1985 içinde, özellikle s. 45-48.; Yılmaz Akyüz, «Türkiye'de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı: 1980 Öncesi ve Sonrası», Kuruç v.d. 1985 içinde, s. 72-93, s. 79, s. 80.

yetersiz verimlilik ve yetersiz kârlılığın göstergesi, mali sistemin «aşırı genişlemesi de sonucudur. Para ve kredi arzının aşırı genişlemesi düşük verimlilik ve tekelci fiyat oluşumu düzenlemeleri yoluyla krizlerin enflasyon biçimini alması sonucunu getirir. Sermayenin değersizleşmesinin verimsiz sermayelerin ayıklanması biçimini almaması krizin enflasyon biçimini almasına neden olur. Enflasyon oranlarının azgelişmiş kapitalist ülkelerde gelişmiş ülkelerdekinden daha yüksek olması birikim krizlerinin daha kapsamlı ve derin olmasından kaynaklanır. Büyüme hızları ancak çok yüksek enflasyonla korunabilmektedir. Enflasyon mali krize dönüşmese bile kendini dış ödemeler dengesizlikleri, düşen döviz kurları ve uluslararası borçlanma biçiminde ifadesini bulur.

Enflasyonu körükleyen ek nedenler ve devletin değersizleşmeyi önlemek için yaptığı harcamaların büyük bütçe açıklarına yol açması ve para basma ile finanse edilmesidir.

3) Kesimlerarası Dengesizlik ve Yatırım Malları:

Genişleyerek yenidenüretim tüketim malları üretimi aşamasından daha ileriye gittiği zaman hemen gerektirdiği alt yapı, temel girdiler, ara malları ve yatırım malları aşamasına sıçramak için gereken sermayenin teknik bileşimindeki sıçrama da yüksek olur. Bu ise ithal edilen sermaye malları üzerinden kâr hadlerini düşürme potansiyeli taşır. Türkiye'de ithal ikamesi gıda, dokuma, giyimden ara mallarına, temel girdi sanayilerine (kimya, ana metal, petrol ürünleri, ulaştırma araçları sanayileri gibi) kayarken üretimin sermaye yoğunluğu hızla yükselmiştir. Marjinal sermaye hasıla katsayıları 1963-1967'de 1.6 iken 1968-1972' de 2.9'a, 1973-1977'de 4.7'ye yükselmiştir. Yaratılan istihdam başına sermaye miktarı da bir kattan fazla yükselmiştir. İthal ikamesi ilerlerken 1963-1978 döneminde sabit fiyatlarla katma değer artış hızı yatırım artış hızına göre giderek düşmüştür. Sanayi kesiminde sabit fiyatlarla katma değer artış hızı 1963-1973'de %10.9, 1973-1977'de %8.3, 1978'de %36 iken sabit fiyatlarla yatırım artış hızı %11.1, %12 ve %4.3 olmuştur; istihdam artışı ise %3.7, %2.9 ve %1.1 düzeyinde kalmıştır.[26]

Sermaye gereklerindeki hızlı yükselme nedeniyle iki tür düzenleme biçimi önem kazanmıştır. Ara malları ve sermaye mallarında korumacılık oranı düşük kalmıştır ve yüksek sermaye yoğunluğu gerektiren ara mallar sanayileri devlet kesiminde kurulmuş, ürünlerin fiyatları maliyetinin altında tutulmuştur. Farklar bütçeden finanse edilmiştir. Böylece hem tüketim malları kesiminde hem de ara malları ve yatırım

26) Yağcı 1984, s. 10-13.

malları kesiminde verimlilik yetersizlikleri bütçe aracılığıyla toplumsallaştırılmıştır.

4) İç Talep Yetersizliği

İthal ikamesine dayanan birikim rejiminin genişlemesinin önündeki en önemli engellerden birinin iç pazarın darlığı olduğu görüşü oldukça yaygındır. Gerçekten yerel toplumsal ilişkilerin talebi arttıracak şekilde dönüşememesi talebin yetersiz kalmasına neden olur. Pazar darlığı çelişkisini doğuran asıl neden ise fordist verimlilik normlarının gerçekleşememesi, verimlilik artışının yetersiz kalmasıdır. Verimlilik artışının yetersiz kalmasının maliyetleri yeterince düşürememesi ve kârları yeteri kadar yükseltememesi yanında, emekgücünün maliyetini düşürerek artık değeri yeteri kadar arttıramaması gibi önemli bir sonucu vardır. Artık değeri arttırabilmek için, işyoğunluğunu arttırarak nisbi artık değerin arttırılması yanında, emekgücünün yeniden üretim maliyetinin düşmesi, yani emekgücü verimliliğinin yükselmesi gerekir. Bu ise emekgücünün yeniden üretimini sağlayan tüketim mallarının değerinin düşmesi, yani ücret malları kesiminde verimliliğin artması ile mümkündür. Fakat eğer fordist makinalarla üretilen tüketim malları emekgücünün yeniden üretimini ucuzlatacak şekilde üretilemiyorsa, fordist makinalarla yapılan meta üretimi ile emekgücünün yeniden üretimi arasındaki ilişki oldukça zayıf kalacaktır. Ya da sözkonusu mallar emekgücünün yeniden üretimine girdiği ölçüde emekgücünün yeniden üretimini daha ucuz kılan malların yerini alacak ve emekgücünün maliyetini düşürücü değil yükseltici etki yapacaktır. Talebi yükseltmek için ücretlerin yükselmesi gerekir. Fakat bu ücret artışları emekgücünün verimliliğinin artışı ile telafi edilemediği ölçüde kârları olumsuz etkileyecektir. İşte bu nedenle alt-fordist sanayileşmede üretim de tüketim de kitlesel olmaktan uzaktır ve üretim ilişkilerinin dönüşmesi yetersiz kalır.

Bu nedenle geniş kitlelerin satınalma gücünün arttırılması, ücretlerin yükseltilmesi ve tarım kesiminde gelirlerin artması (yani gelir bölüşümünün daha adil hale gelmesi) yoluyla pazarı genişletmenin sınırı bu birikim rejiminde oldukça dardır. Verimlilik ve nisbi artık değer yeteri kadar yükselmiyorsa, yaratılan artık değerin ücret artışlarına gitmesi ya da sermayedarlar arasında çeşitli düzenlemelerle yeniden dağılımı yoluyla pazar fazla genişletilemez.

Yukarıda sözü edilen çelişki nedeniyle Türkiye'de ücretler ve tarımsal fiyatlar ayrıntılı merkezi müdahalelerle düzenlenmiştir. Özellikle tarımsal mallar ihraç edildiği, ücret mallarını oluşturduğu, gelir-

leri talep kaynağı olduğu için tarımsal fiyatlar neredeyse tek tek mallar düzeyinde düzenlenmiştir. Öte yandan sanayi mallarında fiyat artışları bile ayrıntılı devlet müdahalesine konu olmuştur. İthal ikamesine dayanan birikim rejiminin sözü edilegelen bütün çelişkileri ve istikrarsızlıkları son derece ayrıntılı ve hassas dengelere dayanan müdahalelerle engellenmeye çalışılmıştır. Dönem dönem, özellikle toplumsal mücadele yükselirken (örneğin 1973-1978'de) ücretlerin arttığı ve iç ticaret hadlerinin tarımsal mallar lehine döndüğü doğru olsa bile, bu, birikim rejiminin her dönemi için geçerli sayılacak bir özelliği değildir. Çünkü yetersiz verimlilik artışları kârlılığın artmasını büyük gelir eşitsizlikleri ile sağlayabilir. Türk sanayi sermayesi uluslararası rekabetten kendini kale gibi koruyacak düzenleme biçimleri için devlete yaslandıktan sonra, uluslararası rekabete uygun verimlilik artışlarını gerçekleştirmek için rekabete girişme zorunda kalmamıştır. Bu nedenle de gelir dağılımını iyileştirecek ve ücret ve tarımsal mal fiyatları artışına yönelik düzenlemelere kriz derinleştikçe çok şiddetli tepki göstermiştir. Fakat döviz darlığı, iç pazar darlığı ve verimlilik sorunları (özellikle kapasite kullanımının hep istenen düzeyin altında kalması) sanayi sermayesinin uluslararası rekabete devlet desteğiyle çıkabileceğine güvenen kesimlerini pazar için içe dönmeye değil dışa dönmeye zorlamıştır. Bu rastlantı değildir, çünkü iç pazarın genişlemesi için üretim ilişkilerinde gereken dönüşümler birikim rejiminin diğer bütün çelişkilerini keskinleştirecek dönüşümler olacaktır, ve kârları tehdit edecektir.

5) İthal İkamesine Dayanan Birikim Rejiminin Krizlerine Karşı Yeni-Sağ Düzenlemeler :

Yukarıdaki açıklamalarda üzerinde durulan birikim rejimi çelişkileri ve krizleri 1978 ve 1979'da büyümenin yavaşlaması, sanayi yatırımlarının ve istihdamının daralması, dış açıkların artması, dış borçlanmanın yükselmesi, bütçe açıklarının büyümesi ve muazzam bir enflasyon biçiminde ortaya çıktı. Kriz derinleştikçe, bir süre için belli çelişkileri ve istikrarsızlıkları hafifletebilen düzenleme biçimleri diğer çelişkileri keskinleştirdi ve nihayet düzenleme biçimleri artık yeniden üretimi sağlayamaz oldu. Varolan düzenleme biçimleri artık sermayenin değersizleşmesini önleyemiyor, ya da kriz belirtilerini çok daha ciddileştiriyordu (dış açıklar, dış borç bulamama, bütçe açıkları, yatırım gerilemesi, üretim gerilemesi). Artık tekelci düzenleme biçimlerinin yerine kapitalist ayıklamayı mümkün kılacak, verimsiz sermayeleri piyasadan silecek rekabetçi düzenleme biçimlerinin işlemeye başlaması gerekiyordu. Ancak bu yolla daha verimli çalışabilecek firmalarla verimliliği arttırmak mümkün olacaktı.

Monetarist devlet müdahaleleri bu amaçla uygulamaya kondu. Para, kredi, faiz, döviz değeri, dış ticaret, devlet üretimi, bütçe açığı, ücret düzeyi ve meta fiyatlarının oluşumu ile ilgili monetarist politikalar maliyeti tek tek bazı sermayedarlar için rekabetçi duruma getirecek düzenlemeleri içeriyordu. Monetarist düzenlemeler üretimin ve birikimin uluslararası rekabetçi işbölümü kurallarına göre yapılmasını ve rekabetin güçlenmesini hedefliyordu. Bu, özel olarak ihracatın arttırılması ve birikim rejiminin uluslararası işbölümüne göre dönüşmesinin önkoşullarının yaratılması mücadelesi idi. Büyük sanayi sermayesi bu mücadeleden galip çıkmıştı. Çünkü uluslararası rekabete girebilecek güce nisbi olarak ençok bu kesim sahipti ve kendini yeniden üretebilmesi için dış pazara açılması zorunlu olmuştu.

B. Türkiye'de İhraç İkamesi

Türkiye'nin ihracatı 1980'lerde hızla yükselmiştir. Daha 1978'de ihracatın gayrisafi milli hasıla içindeki payı %4,3 iken ve 1979'da %3,4'e inmiş ve monetarist programın başladığı 1980'de %5'de kalmışken, bu oran 1981'de %8,1'e, 1982'de %10,7'ye, 1983'de %11,2'ye, 1984'de %14,2'ye ve nihayet 1985'de %15,5'e çıkmıştır.[27] Bu oranın yükselmesinde hiç kuşkusuz döviz kurunun son derece hızlı düşmesinden dolayı ihracatın TL, karşılıklarının artmasının ve ne miktarlara ulaştığı pek bilinmeyen hayali ihracatın katkısı büyüktür. Bununla beraber ihracatın payının artış eğilimi çok nettir.

Ekonominin dışa açıklığı ihracata dönük «yeni sanayileşen» ülkelerin 1970'lerdeki durumuna benzemeye başlamıştır. İhracatın G.S.M.H.'ya oranı örneğin Portekiz'de %20, İspanya'da %16, Arjantin'de %14, Meksika'da %11, Brezilya'da %7'dir. İhracata dayanan Asya ülkelerinde ise bu oran G. Kore'de %34, Tayvan'da %59, Hong Kong'da %98, Singapur'da %164'dür (reexport'dan dolayı).[28]

İhracatın artışı yanında Türkiye'de önemli ölçüde ihraç ikamesi de gerçekleşmiştir. İhraç ikamesi esas olarak 1980'lerde ortaya çıkmıştır. Aslında 1970'lerde sanayi malları ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1970'lerin ilk yıllarında artmaya başlamıştır. Nitekim az işlenmiş tarım malları dışındaki sanayi mallarının payı 1980'de %30'a kadar çıkmıştı. 1985'e gelindiğinde bu oran hızla yükselerek %79'a ulaşmıştır[29]. Yani 1970'lerin ilk yıllarında bir ölçüde başlayan, 1970'lerin en krizli yıllarında gerileyen ihraç ikamesi 1980'lerin ekonomisinde en belirgin özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Toplam sanayi üretiminin ihraç edilen kısmı 1978'de %6 iken 1985'de artık %17'dir.

27) TÜSİAD 1986, s. 74; İTO Kasım 1985, s. 79.
28) Kazgan 1985, s. 94.
29) DPT 1985, s. 178, 180; DPT 1986.

Bu ihraç ikamesinin varlığı acaba Türkiye'nin birikim modelinin belli tür bir ihraç ikamesi rejimine doğru dönüştüğünün işareti midir? Yani Türkiye'de «vahşi taylorizm»e ya da «çevre fordizmi»ne geçişin belirtileri var mıdır? İhraç ikamesi sürerken geleneksel ihracat ne yönde değişmiştir? Aşağıda bu sorulara cevap ararken bazı adımlar atmaya çalışacağız.

1. Türkiye'de Geleneksel İhracat

Türkiye'de monetanist politikaların uygulanmaya konduğu ilk yıllarda özellikle ücretlerin, tarımsal fiyatların artışının kontrol altına alınmasıyla ve sübvansiyonların kısılmasıyla beraber dış ticaretle getirilen diğer rekabetçi düzenlemenin ilk etkisi sanayi malları ihracatının artışı değil geleneksel malların ihracatının artışı olmuştur. Nitekim sanayi malları ihracatı 1978'de %3, 1979'da %12 artarken 1980'de %98, artmıştır. Öte yandan 1978'den itibaren 1985'e gelinceye kadar işlenmemiş geleneksel tarım ürünlerinin önemi azalmamış tersine artmıştır. Geleneksel ihracatta asıl gerileme pek az işlenmiş tarım ürünlerinin ihracatında olmuştur.

Türkiye'nin ihracatı ilk kez 1983'de DPT tarafından Birleşmiş Milletler'in «Uluslararası Sanayi Malları Sınıflandırması»na uygun olarak yeniden sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre, işlenmemiş tarım ürünlerinin payı 1972'de %13 (hafif işlenmiş tarım ürünleriyle beraber %80 dolayında) iken, 1974'de %9,6, düştükten sonra, o yıldan itibaren her yıl artarak 1978'de %21'e, 1984'de %22'ye çıkmıştır. Özellikle büyük artışlar hayvan ve orman ürünlerinde olmuştur. Sadece 1985'de ilk kez tarımsal mallar ihracatında mutlak düşüşler olmuştur.[30]

Kısacası, Türkiye geleneksel mal ihracatçısı rolünü daha çok işlenmemiş mal türlerine kaydırmıştır. Tarıma dayalı mallar ihracatında hiç işlenmemiş mallar oranı 1972'de %19 iken 1984'de %70'e çıkmıştır. 1980' lerin ilk yıllarında Türkiye'nin tarımsal mal potansiyelinin ne denli umut verici olduğu resmi ağızlarca çok tekrarlanmasına karşın bu yolla ihracatı arttırmanın önündeki engeller çok hızla yeniden kendini göstermiştir. Geleneksel ihracata dönüş ancak ithal ikamesine dayalı birikim rejiminin çökmesi ve sanayisizleşme ile mümkün olabilirdi, bu ise çok daha keskin ayıklayıcı rekabetçi düzenlemeleri gerektirirdi.[31] Fakat 24 Ocak kararlarını izleyen yıllarda sanayi sermayesinin kurduğu hakimiyet bu denli sanayisizleştirici düzenleme biçimlerine olanak vermedi.

---

30) DPT 1985, s. 73-75; İTO Kasım 1985, s. 79.

31) Bu tür geleneksel ihracat rejimine dönüşü en trajik biçimde yaşayan ve sanayisizleşen iki ülke Şili ve Arjantin'dir.

2. Türkiye'de «Vahşi Taylorizm» Var mı?

Türkiye'de 1980'lerde hükümetlerin, özellikle ANAP hükümetinin en çok propagandasını yaptığı stratejilerden biri serbest bölgeler ve hızla düşen ücretlerle yabancı sermaye çekmeye çalışmaktı. Fakat bir birikim rejimi olarak vahşi taylorizm açıkça savunulamadı. Dönemin DPT Müsteşarı Aktürk, Beşinci Plan stratejisini şöyle özetliyordu: Özel kesimin yapacağı yatırımların ağırlık noktası istihdam yoğun ve mukayeseli üstünlüğün olduğu geniş bir spektrum olacaktı, fakat bunlar Doğu Asya'da olduğu gibi aşırı işçilik gerektiren yatırımlar olmayacaktı. Fakat hemen ekliyordu: her türlü gıda sanayii, konfeksiyon sanayii, dayanıklı tüketim malları vs.'de orta ve küçük boy yatırımlar hakim olacaktı. Konfeksiyon sanayii işçiliğimizle birleşerek kısa sürede bir milyon dolarlık ihracata ulaştıysa, Aktürk'e göre buraya ciddi büyüklükte sermaye girmişti.[32] Bu ifadeler aslında dolaylı olarak Güney Kore modelini savunuyordu.

Türkiye'de Japonya ve Kore modelinin Asya iklimine özgü «seçeneksizlik» örnekleri olduğu, «bizim özeneceğimiz şeylerin bunlar olmaması» gerektiği bazı yazarlarca ifade edildi.[33] Bazı yazarlar ise 1980'lerde ciddi ücret düşmelerine rağmen «Türkiye'yi Uzak Doğu modeline uygun düşük ücretli bir ekonomiye dönüştürme çabasının tamamiyle başarılı olmadığı, dolar cinsinden ücretlerin, toplu sözleşme ve grev haklarının kaldırılmasına ve sürekli devalüasyonlara rağmen belli bir tarihi-kültürel-toplumsal tabandan daha fazla düşürülmesinin güç» olduğunu, ücret düşüşlerinin ücret farklılıklarını kapatacak boyutta olmadığını savundular.[34] Buna karşın bazı yazarlar Türkiye'de serbest bölge kurmaya gerek olmadığını, çünkü Türkiye'nin «tümünün serbest bölge» olduğunu, ithal girdilerinin gümrüksüz getirilebileceğini, her yerde ihracatın aşırı özendirildiğini, işçi çalışma koşullarının ve sendikal gücün zayıflatılarak ücretlerin düşük tutulabildiğini ifade ettiler[35].

Türkiye'de ücretlerin vahşi taylorizm birikim rejimini benimseyen ülkelerdeki kadar düşüp düşmediği kuşkusuz önemli bir sorudur. Ayrıca taylorist birikim rejiminde ihracat fordist ekonomilerin üretimlerinin bir parçası olarak gelişir ve üretimin önemli bir kısmı ihracata yönelir. Yabancı sermaye ortaklığı da önem taşır. Türkiye'nin birikim rejimi vahşi taylorist birikim rejiminin hakim olduğu bir rejim değildir kuşkusuz. Öte yandan Türkiye'nin 1980'lerde ihraç ikamesini hangi üre-

---

32) Yıldırım Aktürk ile Görüşme, İktisat Dergisi, Ekim 1984, Sayı 239, s. 6.
33) Örneğin bkz. Bilsay Kuruç, «Önsöz», Kuruç v.d. 1985 içinde, s. 33.
34) Örneğin bkz. Boratav 1984, s. 100, 101; Boratav 1986, s. 56-70, s. 68-70.
35) Küçük 1984, s. 25, 26.

tim dallarına dayanarak ve hangi ücret koşullarında yaptığı incelendiğinde, Türkiye'de ihraç ikamesinin vahşi taylorist birikim rejimine benzer ögeler taşıdığı görülecektir.

Bilindiği gibi dokuma ve giyim sanayii bu tür ihraç ikamesinde en önemli üretim dallarından biridir. Türkiye'nin ihraç ikamesinde en önemli yeri tutan sanayi dalı da dokuma ve giyimdir. 1960'da bu sanayiin ihracat içindeki payı sıfır iken 1976'da %17'ye, 1980'de ve 1981'de %19'a, 1982'de %20'ye, 1984'de %26.3'e çıkmıştır, 1985'de biraz azalarak %23.2'ye inmiştir. Bu pay 1976'da bile Tayvan ve Güney Kore hariç Türkiye'ye «benzer olduğu düşünülen orta gelirli ülkelerinkine göre çok yüksektir.[36] 1981'de bu pay %19'a çıktığında hiçbir orta gelirli ülkede bu denli yüksek bir paya rastlanamıyordu. 1980'li yıllarda ancak İtalya ve Japonya gibi ileri sanayi ülkesi konumundaki ülkeler bu paya ulaşmıştı.[37] Bu ülkelerin aşırı düşük ücretli ülkeler olduğunu söylemek hiç mümkün değildir elbette. Türkiye'nin 1984'de ulaştığı %26'lık pay ise Hindistan ve Tayvan gibi dokuma-giyim ihracatçılarınınkinden yüksekti ve 1980'de Güney Kore'deki ve Portekiz'deki %30 paydan pek az farklı idi. Sadece Hong-Kong ihracatı içinde %43 ile Türkiye'ninkinden daha yüksek bir dokuma giyim sanayii payına sahip idi.[38] Dolayısıyla Türkiye'nin sanayi ihracatının bileşimi erken ithal ikamesine dayalı birikim rejimine sahip ülkelerinkine değil, vahşi taylorizmle ihraç ikamesi yapmış ülkelerinkine benzemektedir.

Ek olarak Türkiye'nin dokuma ve giyim sanayiinin üretiminin Uzak Doğu ülkelerindeki duruma benzer biçimde, giderek artan bir kısmı ihraç edilmektedir. 1978'de bile üretimin %23'ü ihraç edilirken 1982'de %38'i, 1983 ve 1984'de %39.5'u, 1985'de %40.5'u ihraç edilmektedir.[39] Bu ihracatın hemen tümü gene sözkonusu ülkelerininkine benzer şekilde gelişmiş ülkelere yapılmaktadır.

Dokuma ve giyim sanayiinde ihracatın bu denli artmasında reel ücret düşüşlerinin payı önemli olduğu kadar, üretimde ihracatın en yüksek düzeye çıktığı 1982-1984 yıllarında bu sanayide nisbi ücretlerin gerilemesinin etkisi önemlidir. İstanbul Sanayi Odası'nın «500 Büyük Sanayi Kuruluşu Anketi»nin sonuçları ücret durumunu açıkça göstermektedir.[40] Ortalama olarak bütün ülke çapında reel ücretlerin büyük düşüşler gösterdiği konjonktürde, Türkiye'nin en büyük dokuma ve giyim

---

36) DPT 1985, s. 178, 180, Tablo 182, 184 ve DPT 1986 verilerinden hesaplanmıştır.
37) Kazgan 1985, s. 276.
38) World Bank 1982.
39) World Bank 1980, s. 265; World Bank 1982.
40) İstanbul Sanayi Odası Türkiye'nin 500 Büyük Kuruluşu Anketleri 1983, 1984, 1985.

firmalarında (yani muhtemelen örgütlenmenin oranının yüksek olduğu firmalarda) en büyük firmaların bütün dallarda ödediği ücretlerin 1982'de %78'i, 1983'de %75'i, 1984'de %72'si ödenmekteydi. Ücret artış oranları da böylece ortalamanın gerisinde kalmıştır. Daha küçük firmalarda, özellikle büyük «ihracat patlaması» yaptığı DPT Müsteşarı tarafından söylenen küçük firmalarda örgütsüz, güvencesiz işgücünün durumu mutlaka büyük firmalardakinden daha kötüdür. Giyim sanayiinde çalışanlar bütün dünyada genellikle en düşük ücretli kadın işgücüdür.

Şimdi Türkiye'de dokuma giyim sanayiindeki ücretlerin diğer ülkelerdekine göre «nisbi rekabet gücüne» bakalım. Son altı yılda ücretlerde ortaya çıkan düşmenin dokuma sanayiindeki işçilerin ücretlerini, 1970'lerde en düşük ücretli vahşi taylorist rejime sahip ülkelerdekinin bile altına indirdiği, bizzat Tekstil İşverenleri Sendikası'nın yayın organındaki vergilerinden görülebilir.

Dolar cinsinden günlük ücretler olarak 1985'de dokuma sanayiinde kalifiye işçi ücretleri Hindistan'da 0,76, Türkiye'de 1,72, Brezilya'da 2.32, Güney Kore'de 2.46 dolar; makina işçi ücretleri Hindistan'da 0,67, Güney Kore'de 1.14, Türkiye'de 1.40, Brezilya'da 1.50 dolar; düz işçi ücretleri Hindistan'da 0.59, Türkiye'de 0.84, Güney Kore'de 0.95, Brezilya'da 1.12 dolardır. Yani özellikle önemli olan düz işçi ücretleri sadece Hindistan'da Türkiye'dekinden daha düşüktür. 1970'lerde vahşi taylorist üretim dallarında çalışan düz kadın işçinin ücreti örneğin Malezya'da 1.5 dolardı ve bu ücret Uzak Doğu'daki vahşi taylorist rejimlerde ödenen ücret düzeylerini temsil ediyordu.[41] Kısacası dokuma giyim ihracatının artışında Türkiye'de ücretlerin olağanüstü düşüşü ve düşüklüğü belirleyici rolü oynadı.

Yukarıdaki tartışmalar göstermektedir ki Türkiye'nin birikim rejimi, merkez ülkelerin üretim sürecinin bir parçası olması biçiminde vahşi taylorizme dayanan bir ihraç ikamesi rejimine dönüşmemiş ve yabancı sermayeye dayanmamış olabilir ama vahşi taylorizmdekine oldukça benzer türden bir ihraç ikamesi yabancı sermayeye dayanmadan gerçekleşmiştir. İhracata verilen sübvansiyonlar kuşkusuz buna yardımcı olmuştur. Türkiye'de 1984'de ihracata verilen muazzam vergi iadelerinin %41'i dokuma ve giyim sanayiine gitmiş, ihracatın çok önemli bir kısmı da düçük faizli ihracat kredisi ile finanse edilmiştir.

Fakat benzer durumda olan Uzak Doğu ülkelerindeki gibi, ihracatı arttırmanın önünde ciddi engeller belirmeye başlamıştır. Ücretlerin yakın gelecekte ne yönde gelişeceği konusunda tahmin yapmayı bir yana

---

41) Işık Tarakçıoğlu'nun yaptığı ve Türkiye İşverenler Sendikası Dergisi Sayı 94'de yayınlanan incelemeyi aktaran, «İşçi Ücretleri Bedavadan Ucuz», Yankı, Sayı 786, Nisan 1986, s. 22.

bırakırsak, gelişmiş kapitalist ülkelerin korumacılık ve kota uygulamaları ihracatın artışı önünde engel oluşturmaktadır. Konfeksiyon sanayiinde sermayedarlar arasındaki en son mücadele giyim sanayiinde ihracat kotalarının ihracatçılar arasında nasıl paylaşılacağına ve kotaları dağıtma yetkisinin hangi kuruluşa verileceğine dair kapalı kapılar ardında hazırlanan programlar etrafında verilmektedir.[42] İthal ikamesi rejiminde ithalat kotalarının paylaşımı en önemli mücadele alanlarından biri iken artık ihraç ikamesinde ihracat kotalarının paylaşımı mücadelesi ön plana akmaktadır.

3. Türkiye'de Çevre Fordizmine Geçiş Belirtileri Var mı?

İthal ikamesine dayanan birikim rejimini, 1960'larda ve 1970'lerin ilk yıllarında önce vahşi taylorizme, 1970'lerin ortalarından itibaren çevre fordizmi birikim rejimine doğru dönüştürebilen az sayıda ülkeler arasında Türkiye yoktur. Türkiye bu dönemde uluslararası borçlanmaya dayanarak ithal ikamesini içe dönük biçimde ihraç ikamesi yapmadan genişletmeyi sürdürmüştür. 1970'lerin sonuna doğru artık ithal ikamesi yapmak yerine, elindeki döviz kaynaklarını varolan kapasiteleri kullanabilmek, hammadde ve girdi sağlayabilmek için harcamıştır. Varolan kapasitelerin çok önemli bir kısım da uluslararası rekabete dayanabilecek, çevre fordist biçimde ithal ikamesi yapabilecek güçte olmamıştır.

(1) İhraç İkamesi

Çevre fordizminde verimlilik artışları ve yatırım artışları genişleyen iç pazarlar ile dünya talebine göre ihtisaslaşma arasındaki dengenin kurulmasıyla mümkündür. Bunun için sanayi dallarında verimliliği arttıracak, düşük verimliliğin üstesinden gelecek yeni yatırımlar yapılmalıdır, ve bu yatırımlar, bir ölçüde ithal ikamesini derinleştirecek ve ihraç ikamesini dönüştürecek türden yatırımlar olmalıdır. Türkiye'de 1980'lerde ortaya çıkan koşullar 1980'lerde çevre fordizmine doğru değişmenin pek sözkonusu olmadığını göstermektedir.

Bir kere, Türkiye'de önümüzdeki yıllar için hükümetin saptadığı strateji çevre fordizminden oldukça uzaktır. Türkiye'nin ekonomi politikalarının hedeflerinin ifadesi olan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ihracatın çeşitlendirilmesi ve arttırılması için mevcut kapasitelerden yararlanılacağını, hızlı ihracat artışı olacak alanların madencilik, yaş meyva, sebze, hayvancılık, tekstil yanında, kimya, kağıt, plastik dalları

---

42) Bkz. «Konfeksiyonda Kota Savaşı, Cumhuriyet, 14 Mart 1986.

olacağını öngörmüştür. Hemen farkedileceği gibi ilk dallar geleneksel ihracat ve en geleneksel ihraç ikamesi alanlardır. Diğerleri ise son derece sınırlı ve rekabet gücü oldukça düşük alanlardır. Beşinci Plan ithal ikamesine neredeyse hiç değinmemekte, sadece takım tezgahları, tirbünler, büyük güçlü transformatörler, jeneratörler, arıtma tesisleri için gerekli cihaz ve aksamın ithali yerine yurt içinde üretilmesini öngörmektedir.[43] Öte yandan Plan ve yıllık programlar özellikle yatırım malları sanayilerinde yeni kurulacak tesislerin kapasite, kalite, maliyet yönünden yurt dışında rekabet edebilecek yapıda olmasının teşvik edileceğini sık sık vurgulamaktadır. Ama bu sanayilerde özellikle hangi dalların planlı ve programlı bir biçimde ithal ikamesi ve ihraç ikamesini beraberce yapacağı açıklanmış değildir. Halbuki bu tür programlar çevre fordizminin ayrılmaz parçasıdır. Beşinci Plan sadece sınırlı sanayi olanaklarına dayalı ihraç ikamesini, geleneksel ihracatı ve geleneksel ihraç ikamesini, az sayıda motor sanayiinde sınırlı ithal ikamesini öngörmektedir.

İkinci olarak, Türkiye'nin dokuma ve giyim sanayii dışında sanayi dallarında fiilen yaptığı ihracata baktığımızda çevre fordist ihraç ikamesinin çok sınırlı kaldığını görmekteyiz. Dokuma ve giyim sanayii dışındaki sanayilerin ihracat içindeki payı 1981'de %18'dir. Bu pay çevre fordizmine bir ölçüde ya da epeyce geçebilmiş ülkelerde ise %40'ın üzerindedir.[44] Hem ara malları, hem de yatırım malları sanayilerinde ihracatın üretim içindeki payı 1978'de %1.6 ve %1 iken 1984'de ve 1985'de her iki kesimde de %11'e yükselmiş durumdadır. Bu yükselmeler 1982 yılından beri görülmeye başlamıştır. Bu sayede sözkonusu sanayilerin ihracatının toplam içindeki payı da 1985'de %25'in üzerine çıkmıştır.[45] Dolayısıyla bu alanların bir miktar ihraç ikamesi yaptığı söylenebilir.

Öte yandan bu ihraç ikamesinin çevre fordist özellikler taşıdığı çok kuşkuludur. İhraç ikamesi yapan üretim dallarının başında cam, seramik, demir çelik, kimya, petrokimya, tarım alet ve makinaları, elektrikli makinalar ve aletler gelmektedir. Bu kesimleri, ihracatının üretim içindeki payı 1984-85'de genellikle %15 dolayındadır, fakat tarımda ve seramikte %36'ya, tarım alet ve makinalarında ise %27'ye ulaşmaktadır. Demir çelik, metal ana sanayii, kimya sanayii, elektrikli makinalar ve aletler 1970'lerde dış rekabet gücü en zayıf üretim dalları arasında bulunmaktadır.[46] Bu alanlarda ithal ikamesi yerine ithalat sürmektedir ve ithalatın tüketim içindeki payının en yüksek olduğu alanlar bunlardır.[47]

43) Beşinci Plan, **Resmi Gazete**, 23 Temmuz 1984, s. 70, 119.
44) World Bank 1984.
45) DPT 1985, s. 178, 180 ve DPT 1986 verilerinden hesaplandı.
46) Aktan ve Baysan 1985, s. 97-98.
47) DPT 1985, s. 178, 180 ve DPT 1986 verileri.

Öyle anlaşılmaktadır ki bu dallarda ihracat çevre fordist değildir. Sınırlı ithal ikamesi tıkanınca ve monetarizmin etkisiyle iç piyasa daralınca bu sanayilerde kapasite kullanım oranları çok düşmüştür ve ortalamanın çok altında kalmıştır. 1982'den sonra ihracat artışı kapasite kullanım oranlarını bir miktar yükseltmiştir, fakat yine de bu oranlar 1985'de hâlâ ortalamanın altındadır.[48] Fakat bu ihracat 1984'de ihracat değerinin %25'in üzerinde ve ortalamanın çok üzerinde ihracat sübvansiyonlarıyla mümkün olabilmiştir.[49]

Bir ölçüde gerçek ihraç ikamesini gerçekleştiren üretim dalları cam, seramik ve tarım alet ve makinaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sanayilerin bazı alt dallarında ithalat sürerken bazı alt dallarda ihracata yönelinmektedir. Özellikle tarım alet ve makinaları kesiminde traktör, traktör aksamı ve parçası ihraç edilmektedir. Öte yandan bu daldaki ithalatın önemli bir kısmı da traktör aksamı ve parçasından oluşmaktadır. Yani bu dalda bazı parçalarda uluslararası ihtisaslaşma gerçekleşiyor olabilir ve bu çevre fordist bir özellik olabilir. Bununla beraber bu üç kesimin toplam ihracat içindeki payı %10'a bile çıkmamaktadır.

(2) Üretim ve Yatırımlar

Çevre fordizmi ihracat ikamesi yanında iç dinamiğe dayalı ithal ikamesine ve sanayileşmenin ilerletilmesine dayanır. Türkiye'de monetarist düzenlemeler özellikle döviz kurundaki muazzam düşmeler, üretimdeki sınırlamalar ve ihracat teşvikleriyle, iç pazarın daralmasıyla pek çevre fordist olmayan ihraç ikamesini epeyce gerçekleştirmiştir. Fakat bu gelişmeler ve düzenlemeler asıl sorun olan verimlilik artışı yoluyla yeniden yapılanmaya pek yol açmamıştır. Özellikle 1980'lerde yatırımların durumu ve sanayi kesiminin durumu oldukça olumsuzdur. 1980'lerde yatırımlarda en ciddi kayıplara uğrayan kesim sanayi kesimidir. Özellikle de yatırım malları dallarıdır. TÜSİAD'ın verdiği rakamlara göre, krizin henüz en derin biçimlerini almadığı 1976 yılına göre yatırımların GSMH içindeki payı %23'den 1985'de %18.5'a inmiştir. Sabit fiyatlarla özel kesim yatırımları 1980-85 arasında 1976-77 dönemindekine göre toplam olarak %35, sanayi kesiminde %45 daralmıştır.[50]

TÜSİAD'a göre daha önceki yıllarda yatırımları esas olarak ithal hammadde yetersizliği, işçi-işveren ilişkilerinin bozukluğu ve bunun sonucunda kapasite kullanımının düşük kalması gibi nedenler sınırlarken,

48) İTO Mayıs 1985, s. 35.
49) TÜSİAD 1986, s. 79.
50) TÜSİAD 1986, s. 79.

1980'lerde en önemli sorun yüksek kredi maliyeti ve iç talep yetersizliğidir ve 1985'de %70 dolayında olan kapasite kullanım oranı yeni yatırımları uyaracak düzeyde değildir; nitekim 1985'de yatırım malı ithalatı duraklamıştır, yüksek faiz daha az sermaye yoğun yatırımlara yol açmaktadır. TÜSİAD'ın değerlendirmesine göre, özel kesimin teknoloji seçenekleri ve kredi olanaklarının sınırlı olması ve uluslararası rekabete açılmasının en son teknolojilerin seçilmesini gerektirmesi nedeniyle, dışa açılma ve sanayileşme teorisinin öngördüğü bir gelişme uygulamada gerçekleşmemiştir. TÜSİAD zaten yatırımların otofinansman oranı %15 olan bir ekonomide faiz maliyeti ve kredi arzı sorunlarının yatırımlarda sözkonusu dönüşmenin engellendiğini belirtmektedir.[31] Kısacası, çevre fordizminin iç koşulları da pek ufukta görülmemektedir.

Öte yandan çelişkili bir başka gelişim oluşmaktadır. Son yıllarda varolan kapasiteler kullanılarak muazzam iç eşitsizlikler pahasına ihraç ikamesi yapılırken, toplam yatırımlar düşerken, yatırımlar esas olarak sanayi dışı alanlara, dış ticarete konu olmayacak üretim kesimlerine doğru kaymaktadır. Son yıllarda özel kesim yatırımları içinde sanayi yatırımlarının payı %35'lerden %25'e gerilemiştir. Son iki yılda özel kesimde yatırım hacminin bir ölçüde arttığı tek alan konuttur.

Öte yandan devlet yatırımları da genel olarak gerilerken, yatırımların büyük kısmı enerji, haberleşme, ulaştırma dallarına gitmekte, sanayi, eğitim, sağlık yatırımları sürekli düşüş göstermektedir.[32] İlginçtir ki, Türk özel ve devlet kesimleri sanayileşmeyi arka plana atarak altyapıyı genişletmeye çalışmaktadırlar. Türkiye'de son yıllarda imalat sanayiinin alt dallarına yapılan yatırım verileri artık yayınlanmadığı için buradaki yatırımların gelişmesini izleme olanağı yoktur. Fakat yatırımların genel eğilimi, mevcut sanayi kapasiteleri ihracat için kullanılırken, yeni yatırımların verimlilik artışlarını sınırlayan altyapı eksikliklerini gelecekte bir ölçüde gidermeye yardım edecek yöndedir. Kuşkusuz bu eğilim sanayi yatırımlarının nisbi kârlılığının düşüklüğünün bir işaretidir. Öte yandan yatırımlardaki bu eğilim sürerse Türkiye çevre fordizmine doğru gelişmesinin önkoşullarının bazılarını gerçekleştirme potansiyeline sahiptir.

Bununla beraber kısa ve orta dönemli olarak bakıldığında sözkonusu gelişme esas olarak içe dönük bir gelişmedir. Fakat bu içe dönük gelişmeyi destekleyecek bir sanayide yeniden yapılanma, ithal ikamesi ile beraber ihraç ikamesini ilerletme ve içe dönük olarak baskıcı ücret dü-

---

31). TÜSİAD 1986, s. 6-8.
32) TÜSİAD 1986, s. 6-8.

zenlemelerini değiştirme bakımından çevre fordizmine doğru bir kayışın belirgin işaretleri yoktur. Türkiye'nin bugünkü birikim rejimi bazı vahşi taylorist ihraç ikamesi ögelerini taşıyan tıkanmış ithal ikamesi birikim rejimidir, yani esas olarak yeniden yapılanması tıkanmış bir kriz rejimidir. İhraç ikamesi yukarıdaki bölümlerde açıklandığı üzere sınırlı kaldığına ve varolan dış ve iç koşullar altında ihraç ikamesini daha ileriye doğru götürme, hatta bugünkü haliyle koruyabilme şansı pek parlak olmadığına göre, Türkiye'nin büyümesi önümüzdeki yıllarda bugünküne göre daha çok iç merkezli olmak durumundadır. Zaten bugün de herşeye rağmen görece daha çok iç merkezli bir birikim rejimini çökertecek düzenlemelerin yapılamamasının nedeni budur.

(3) Tıkanmış, Kriz İçinde Bir Birikim Rejimi

Sözkonusu birikim rejimi tıkanıklığı ile enflasyonun neden sürdüğü ve monetarist politikaların neden yeteri dozda uygulanmayıp verimsiz sermayelerin yeterince değersizleşmesini sağlayamadığı ve klasik kapitalist ayıklamayı daha güçlü yapamadığı da açıklığa kavuşmaktadır. Güçlü bir ayıklama için para ve kredi arzının daha çok kısılması gerekmektedir, fakat para arzındaki ve kredi arzındaki artış sürmektedir. Bu sayede verimsiz sermayedarlar fiyatlarını arttırarak verimsiz sermayelerinin değersizleşmesini engelleyebilmektedirler. Böylece kriz güçlü bir kapitalist ayıklanma yerine enflasyon biçiminde sürüp gitmektedir. Hatta bu ölçüde enflasyon bile bankacılık kesimine geri dönmeyen krediler, yapılamayan borç ödemeleri sorununu hafifletmemektedir. Kredi ve para arzı kısılsa bütün bankacılık ve sanayi kesiminin büyük bir sarsıntıya gireceğinin işaretleri sürekli olarak kendini güçlü biçimde hissettirmektedir. Birikim rejimi düzenlemeleri verimsiz sermayedarları ayıklamak ile krizi derinleştirmemek arasında sürekli gidip gelmektedir. Bu çelişki pek çok devlet müdahalesi ve düzenleme değişiklikleri konusundaki yalpalamaları ve gidiş-gelişleri açıkladığı gibi, enflasyonun neden sürdüğünü de açıklamaktadır.

Bu yalpalamalar nedeniyle devlet harcamaları kısılmakta, fakat çok ünlü ama bir türlü gerçekleşmeyen «devlet kuruluşlarının özelleştirilmesi» aracılığıyla birçok devlet faaliyeti özel kesime devredilip tümüyle metalaştırılamamaktadır. Bu nedenle de devlet işletmelerinde ne verimliliklerini yükseltecek yeniden yapılanmalara gidilebilmekte ne de çelişkili bir şekilde durmadan fiyatlarının arttırılması önlenebilmektedir. Yatırımları desteklemek amacıyla uygulamaya konan vergi indirimleri yatırımların artışını uyaramamakta ve beklenen üretim artışını sağlama-

makta, devlet gelirlerini arttıracağı beklenen üretim artışları gerçekleşmeyince de bu kez katma değer vergisi gibi çok radikal bir vergi sistemi getirilmekte, vergi kaçakçılığını azaltmaya yönelik pek çok önlem alınmaktadır. İthalat bir yandan liberalleşmekte, fakat tam serbestiye gidilememektedir, çünkü ithalat artışı dış borç sorununu ciddileştirmekte, bunun üzerine ertelenmiş borçların muazzam büyüklükteki taksitlerini ödemek için döviz kullanımını düzenleyen yeni değişikliklere gidilmektedir. 1981-1982'de moneratist rekabetçi düzenlemelerin sonucunda ortaya çıkan banka-banker-firma iflaslarından (aslında bu bile çok hafif bir ayıklama idi) sonra devlet eliyle kurtarma operasyonlarının yarattığı paniğin ve sarsıntının tekrarlanması tehlikesi kapitalist ayıklama süreçlerinin kolay kolay işletilemeyeceğini gayet açık göstermiştir.

Bu çelişkilerin aşılmasındaki güçlükler verimlilik ile artık değer artışlarını gerçekleştirmeyi engelledikçe, fakat çok güçlü olmasa da oldukça yaygın alanda rekabetçi düzenlemelerin sürmesi zorunluluğu kendini hissettirdikçe, ihracatı arttırmak ile iç pazarı çok daraltmamak arasındaki çelişki hep enflasyonun sürmesi yönünde ağır basmaktadır. Bu nedenle yalpalamayan politikalar yalnızca döviz kuru ile ücretler alanında ortaya çıkmaktadır. Enflasyonla ihracat ancak döviz kurlarının sürekli iç para aleyhine değişmesi ve ücretlerin sıkı kontrolü ile mümkündür. Tarım kesimi fiyatlarının düşük tutulması da bunları destekleyen ve oldukça az yalpalayan, bir politikadır. Kısacası, yeniden yapılanması oldukça engellenmiş ve kriz içindeki birikim rejiminin çelişkilerinin yükü en çok ücretlilere, sonra tarım kesimine ve kredi alamayan, dışa dönemeyen iç pazara dönük sermaye kesimlerine binmektedir. İhracat yapan sermaye, mali sermaye (riskli alacakların yükü hariç) ve çok sınırlı bir orta sınıf (ücret farklılıklarının arttığı bir ekonomide üst yönetim kademelerinde iş bulabilen, veya rant ve faiz geliri olan sınırlı bir kesim) krizden yararlanmaktadır.

Var olan kapasite ile ihraç ikamesi sınırlarına ulaşılırken yatırımlar çok ciddi gerilediğine ve sanayi dışı alanlara, özellikle altyapıya kaydığına göre, önümüzdeki kısa dönemde önemli miktarda yabancı sermaye de pek geleceğe benzemediğine göre, Türkiye'nin birikim rejimi daha çok içe dönmek zorunda kalacaktır. Fakat bu içe dönüş verimliliği düşük, daha da eskimiş bir sanayi ve epeyce hırpalanmış bir tarım kesimi ile, pek az genişlemiş bir altyapı ile, son derece büyük darbeler yemiş kamu hizmeti kesimleri ile orta vadede bile pek parlak bir gelecek vaadetmemektedir.

Sonuç

Bu yazıda azgelişmiş kapitalizmin evrimi ve günümüzde aldığı somut biçimler birikim rejimi ve düzenleme biçimi kavramlarına dayanan kapitalist düzenleme kuramı çerçevesinde incelendi. Bu kuramsal çerçeve içinde, azgelişmiş kapitalizmin «gelişme şansı»nı diğer azgelişmişlik kuramlarına göre çok daha gerçekçi, kapsamlı değerlendirme olanağı vardır. Çünkü çözümlemeler göstermiştir ki azgelişmiş ülkelerin sancılı, iniş çıkışlı, krizli kapitalistleşme süreci tekdüze değildir. Birikim rejimlerinin ve düzenleme biçimlerinin dönüşmesi kendi iç krizlerinin aldığı biçimlerden doğmaktadır. Bu iç çelişkilerin ve krizlerin analizi kapitalistleşme sürecinin çözümlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu kuramsal çerçeve içinde Türkiye'nin birikim rejiminin esas olarak «tıkanmış ithal ikameci birikim rejimi» olarak çelişkileri, vahşi taylorist ögeler taşıyan ihraç ikamesi sürecinin mahiyeti ve çelişkileri, yeniden yapılanma önündeki engelleri ve ihraç ikamesine doğru yeniden yapılanması sorunları incelendiğinde, Türkiye'de kapitalizmin ne yöne doğru gelişebileceği ile ilgili olarak ipuçları bulmak mümkündür. Biz bu yazıda esas olarak durum saptaması yönünde bazı adımlar atmaya çalıştık.

Kaynakça

Aglietta, Michel (1979), **A Theory of Capitalist Regulation**, New Left Books, London.

Aglietta, Michel (1982), «World Capitalism in the Eighties», **New Left Review**, No. 136, November-December 1982.

Aktan, O. ve Baysan, T. (1985), «Türk Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu: Liberasyon, Karşılaştırmalı Üstünlük ve Optimum Politikalar», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1-2.

Arın, Tülay (1985), «Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm», **Onbirinci Tez Kitap Dizisi 1**, Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, Kasım 1985.

Boratav, Korkut (1984), «İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Not», K. Boratav, Ç. Keyder, Ş. Pamuk, **Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu** içinde, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Boratav, Korkut (1986), «İthal İkamesi ve Gelir Dağılımı», **Saçak**, No. 24, Ocak 1986.

Derviş, K., DeMelo, J. A. P., Robinson, S. (1982), **General Equilibrium Models for Development Policy**, Cambridge University Press, Cambridge.

Devlet Planlama Teşkilatı (1985), **V. Beş Yıllık Plan Destek Çalışmaları: 1, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler 1972-1983 (Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler)**, DPT Yayın No: 1976, Ankara, Ocak 1985.

Devlet Planlama Teşkilatı (1986), **1986 Yılı Programı**, Ankara.

İstanbul Sanayi Odası, **Türkiye'nin 500 Büyük Kuruluşu** Anketleri, 1983, 1984, 1985 Yılları. **İstanbul Sanayi Odası Dergisi** Özel Sayılar: 15 Ağustos 1983, 15 Ekim 1984, 15 Ekim 1985.

İstanbul Ticaret Odası (Mayıs 1985), **Ekonomik Rapor Mayıs 1985**, İstanbul.

İstanbul Ticaret Odası (Kasım 1985), **Ekonomik Rapor Kasım 1985**, İstanbul.

Kazgan, Gülten (1985), **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Kuruç, Bilsay ve diğerleri (1985), **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler-Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Küçük, Yalçın (1984), «Alternatif: Planlı Ekonomi», **İktisat Dergisi**, Ekim 1984, Sayı 239.

Lipietz, Alain (1982a), «Towards Global Fordism?», **New Left Review**, No. 132, March-April 1982.

Lipietz, Alain (1982b), «Marx or Rostow?», **New Left Review**, No. 132, March-April 1982.

Lipietz, Alain (1984a), «Imperialism or the Beast of Apocalypse», **Capital and Class**, No. 22, Spring 1984.

Lipietz, Alain (1984b), «How Monetarism Choked Third World Industrialisation», **New Left Review**, No. 145, May-June 1984.

TÜSİAD (1985), **1986 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, Ocak 1986.

Warren, Bill (1980), **Imperialism: Pioneer of Capitalism**, New Left Books, London.

World Bank (1980), **Turkey, Policies and Prospects for Growth**, Washington, D.C.

World Bank (1982), **World Development Report 1982**, Washington, D.C.

World Bank (1984), **World Development Report 1984**, Washington, D.C.

Yağcı, Fahrettin (1964), «Protection and Incentives in Turkish Manufacturing-An Evaluation of Policies and their Impact», **World Bank Staff Discussion Papers**, No. 660, Washington, D.C.

Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler: (I)

Zülküf Aydın

Bu yazının amacı kapitalist gelişme sürecinde tarımsal yapıların dönüşmesini açıklamaya çalışan çeşitli modelleri 'tarımda dönüşüm tartışmaları' çerçevesinde incelemektir. Bu tartışmaların ilki yirminci yüzyılın başlarında Rusya ve Almanya'da tarımda kapitalist gelişmenin sonuçlarının tartışıldığı, Lenin, Kautsky ve Chayanov arasında yer alan 'klasik' tartışmadır. Bu tartışma sürecinde ortaya çıkan kavramlar ve görüş ayrılıkları daha sonra 1960'lı ve 1970'li yıllarda üçüncü dünya ülkelerinin gelişme ve azgelişme süreçlerinin tartışılmasıyla tekrar gündeme gelmişlerdir[1]. Bu tartışmalar genelde «köylülük» kategorisinin ekonomi politiğin kavramları arasında yer almadığını vurguladıklarından yazının ilk bölümünde bu kategoriyi üretmiş olan yaklaşımlar kısaca ele alınacaktır.

Üçüncü dünya ülkelerinin kalkınma ve gelişme sorunlarına 1950' lerde giderek artan ilgi soruna ilerleme, evrim ve değişme kavramları çerçevesinde gelişmiştir. Sosyolojik ilginin Üçüncü Dünya ülkelerine çevrildiği ilk dönemlerde araştırmacıların büyük çoğunluğu azgelişmiş ülkelerin gelişme süreçleri içinde Batı Avrupa ülkelerinin takip ettiği yoldan gidecekleri yargısı ile işe koyulmuşlardır. Bunun örneklerini hem Marxist hem de Marxist olmayan yazında görmek mümkündür. Marxistler Batı Avrupa'nın gelişimini açıklamak için geliştirilen feodalizm'den kapitalizme geçiş kuramını aynen azgelişmiş ülkelere uygulama yoluna gitmişlerdir.

---

1) Bu yazının birinci bölümünde klasik tartışma ele alınacak, daha sonra yayınlanacak ikinci bölümde ise Latin Amerika, Hindistan, Yunanistan ve Türkiye'ye ilişkin tartışmalar gözden geçirilecektir.

Modernleşme Yaklaşımı

Marxist olmayan yazında geliştirilen kuramların kendi aralarında bir bütünlük ve birbirlerini tamamlayıcılık olmamasına rağmen bunların tümünü gelişme veya kalkınma sosyolojisi adı altında toplamak bir alışkanlık haline gelmiştir. Gelişme sosyolojisinin kuramsal keşmekeşi bu alanda bir bütünlük ve tutarlılık gösteren bir perspektifin olmadığı anlamına gelmez. Modernleşmeci okul ve modernleşme modelleri formülasyonları gelişme sosyolojisi yazınında kuramsal bir bütünlük göstermektedir. Modernleşmeci okul bu kuramsal bütünlüğünü toplumbilimin kurucuları tarafından geliştirilen toplumsal değişme, evrim ve gelişme gibi kavram ve konuları benimseyip kullanmasına borçludur (Spencer 1911, Durkheim 1964, Tönnies 1963). İlk klasik sosyologlardaki toplumsal Darwinciliğin izlerini 1950'li ve 1960'lı yıllarda yaygınlık kazanan modernleşme yazınının değişik biçimlerinde görmek mümkündür.

Evrimci kuramın temel varsayımı tüm toplumların aynı evrim aşamalarından geçeceğidir. Geleneksel-modern karşıtlığı basit «ilkel» bir başlangıçtan karmaşık bir «modern»e doğru bir evrimi ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, tüm toplumların belli bir aşamada «geleneksel» oldukları ve eninde sonunda Batı'nın geçmiş olduğu aşamalardan geçerek «modern»leşecekleri varsayılmaktadır. Dikkati çeken bir husus da geleneksel aşamadan modern aşamaya geçişte hangi mekanizmaların işlevsel olduğu konusunda evrimci kuramın açıklayıcı olmamasıdır. Bu, esas olarak, aralarındaki detay farklılıkları bir yana, ekonomik gelişme ve toplumsal gelişme ile ilgili modernleşme yazınının tümünün açık veya kapalı olarak yapısal-işlevsel önermelerden hareket etmesinin sonucudur. Parsons'cu yapısalcı-işlevselci modelin statik yapısının toplumsal değişmeyi açıklamaktan uzak kalmasına rağmen, gelişme ve toplumsal değişim süreçlerini açıklamaya çalışan modernleşme okuluna temel olması düşündürücüdür.[2]

Modernleşme yaklaşımını benimseyen çeşitli kuramcıların azgelişmiş ülkeleri iç dinamikten yoksun, statik toplumlar olarak görmeleri gelişme ya da modernleşme sürecinin başlayabilmesi için bir dış etkene gereksinme olduğunu ileri sürmelerinin gerekçesini oluşturmaktadır.

---

2) Parsons'cu yapısalcı işlevselci yaklaşım toplumdaki temel değişikliklere yol açan çatışmaları açıklayamadığı için Dahrendorf (1957), Rex (1961) ve Lockwood (1964) gibi çatışma kuramcıları toplumsal denge kavramını temel aldığı için tutucu bir toplum kuramı olması açısından da Barrington-Moore (1965), Foss (1963), ve C. Wright Mills (1959) tarafından eleştirilmiştir. İşlevselci okulun kapsamlı bir eleştirisi için de bakınız A.D. Smith (1973).

Geleneksel ve modern toplumların genel niteliklerinin betimlenebileceği ve gelişmenin ise bir tipten diğerine dönüşüm olarak kabul edilebileceği sayıltısından hareket tüm modernleşmeci kuramları, Hoselitz (1960), Parsons (1960, 1966), Smelser (1963, 1968), Lerner (1958) de dahil olmak üzere, tarihdışı (ahistoric), tarihi dışlayıcı (nonhistorical) ve teolojik olarak nitelemek olanaklıdır. Bu kuramlar tarih dışıdırlar çünkü evrensel olarak uygulanabilirlikleri nedeniyle azgelişmiş toplumların tarihsel özgüllüklerini yadsırlar Frank (1971). Tarihi dışlayıcıdırlar çünkü tüm azgelişmiş ülkeleri aynı kategoriye koyarak onların tarihsel geçmişlerini yadsırlar. Oysa ki tüm sanayi öncesi toplumları birbirinin aynısı değildir. Feodal toplum ile bürokratik imparatorlukları ve aşiret toplumlarını aynı kategori altında düşünmek doğru değildir. Bunun ötesinde «geleneksel» kavramı bu toplumların statik olduğunu ima etmektedir ki bu da doğru değildir. Bir çok kapitalizm öncesi toplum kendine özgü farklı dinamizme sahiptir. Bu kuramlar gelişmeyi her zaman aynı noktadan (geri, geleneksel toplum) başlatır aynı noktada (modern, gelişmiş, kapitalist toplum) sona erdirdikleri için de teleolojiktirler. Bu kuramların tümünde görülen bir diğer özellik de gelişmenin tek yönlü olduğu inancıdır.

Batılı bazı yazarlar, aralarındaki nüans farklarına rağmen, (Rostow (1960), Lewis (1955), Hagen (1962) ve Kindleberger (1952) azgelişmiş ülkelere Batı'nın siyasi, toplumsal ve kültürel yapısını örnek alıp ekonomi ve teknolojisini benimsemelerini önermişlerdir. Böylece kalkınmanın, yani Batının düzeyine ulaşmanın temel koşulu toplumsal ve kültürel kurumların batılılaştırılması olmaktadır. Ne var ki azgelişmişlik sözde «geleneksel» toplumların ilk başlangıç aşaması olmadığı gibi bugünün gelişmiş toplumları da tarihlerinde hiç bir zaman «azgelişmiş» olmamışlardı. Aslında bugünün azgelişmiş toplumlarının tarihi gelişmiş ülkelerin tarihleriyle uzun zamandır içiçedir.[3] Rostow ve diğer modernleşme kuramlarının gerçeği doğru olarak yansıtmamalarının temelinde azgelişmişliği söz konusu ülkenin kendine özgü bir niteliği olarak ele almaları ve bunun nedenlerini toplumun kendi iç yapısında aramaları yatmaktadır. Böylelikle söz konusu ülkelerin dünya kapitalist sistemi içindeki konumları gözardı edilmekte ve emperyalizm ve sömürü gibi olgular yok sayılmaktadır.

Modernleşme yaklaşımının köylülük analizlerini ise antropoloji dalındaki yazında bulmak mümkündür. Bu alandaki çalışmaların ortak

---

3) Modernleşme yaklaşımını eleştiren öncü çalışmaların da vurguladığı gibi onbeşinci yüzyıldan itibaren başlayan Avrupanın yayılışı dünyanın diğer ülkeleri üzerinde çok önemli etkiler yaratmıştır. Bak. Baran (1957), Geertz (1963), Williams (1964), Frank (1967, 1969), Furtado (1971), Rodney (1972).

bir yönlü genel köylülük kavramları yaratma çabası olmuştur. Bazıları (Redfield 1947, 1956) kültürel, bazıları (Wolf 1955) ekonomik boyutlarına ağırlık vermekle birlikte, aynı ortak eğilim söz konusudur. Evrimsel bir şema içerisine oturtulmaya çalışılan bu köylülük kavramı çeşitli azgelişmiş toplumların yapısal farklılıklarını dikkate almamaktadır. 1950'lerde yaygınlık kazanmış olan bu genel tipoloji yaratma çabalarının etkilerini 1970'lerde bile gözlemek mümkündür. Örneğin, Weberci bir yöntemle kavram yaratmanın önemini vurgulayan Shanin'in çalışmalarında da benzer bir amaç vardır (Shanin 1971a, 1971b, 1973).

Genel bir köylülük tanımlaması yapmaya çalışan tüm yaklaşımlar gibi Shanin'in çalışmasının önemli bir eksikliği farklı tarihsel dönemler ve farklı toplumlar içersinde yer almış çeşitli kırsal üretici tipleri arasında bir ayırım yapmaksızın hepsinin aynı kategori içerisinde ele alıp işlemesidir. Emperyalizm çağındaki bugünün Üçüncü Dünya köylüleri Feodal Avrupa, kapitalizm öncesi Osmanlı toplumu, Hint veya Çin imparatorlukları köylülerinden farklı niteliktedir. Genel, betimleyici bir köylülük kavramı tarih dışıdır. Genel köylülük tanımlarının bir diğer sınırlılığı da köylüleri aile emeğine dayanan kırsal üreticilerle eşdeğer tutmalarında yansımaktadır. Bernstein'in (Bernstein 1979: 441-442) belirttiği gibi böylesi bir yaklaşım 'köylü' kategorisine kuramsal bir içerik vermemekte, onu özgül tarihsel ve toplumsal konumundan soyutlamaktadır. Böylesi bir genel tanım artık ürününe feodal sınıf tarafından feodal rant aracılığıyla el konulan orta çağ Avrupası köylüleri ile meta üretimi ve değişimi aracılığıyla dünya kapitalist ekonomisinin bir parçası haline gelen ve aynı mekanizmalarla sömürülen bu günün Üçüncü dünya köylüleri arasında bir ayırım yapılmasına olanak vermemektedir.

Ayrıca kırsal üreticilerin tümünü köylü terimi altında toplamak köylüler arasındaki sınıfsal farklılıkları dikkate almayarak onları homojen bir grupmuş gibi ele almaktadır. Eleştirilecek bir başka nokta da köylülüğü tek yönlü bir gelişme süreci içersinde bir yere yerleştiren evrimci varsayımdır. Bir kez tüm toplumların aynı evrim aşamasından geçeceklerini varsaymak yanlıştır. Köylülüğü böyle bir tek yönlü evrim şeması içersine koymak tüm azgelişmiş toplumların aynı yapısal özelliklere sahip olduğunu söylemek anlamına gelir ki bu da azgelişmiş toplumların içinde bulunduğu karmaşık ilişkileri ve onların karmaşık toplumsal yapılarını inkâr etmek anlamına gelir.

İkili Yapı Kuramı (dualism)

Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmesinde bu ülkelerin yapılarındaki farklılaşmaları dikkate almadıklarını söylerken Marxist olmayan ku-

ramların hepsini aynı kefeye koymak haksızlık olur. Bu ülkelerdeki farklılaşma kalkınmanın ikili yapılara dayanan kuramlarında veya kısacası ikili yapı kuramlarında bir ölçüye kadar kabul edilmektedir.

İkili yapı kuramının çeşitli varyasyonlarının (Lewis 1954, Boeke 1953, Higgins 1956) ortak bir noktası azgelişmiş ülkelerin sektörel bir farklılaşmaya uğradıkları ve birbirinden kesin hatlarla ayrı iki farklı sektörün varlığının savunulmasıdır.[4] Bunlardan 'modern' kapitalist sektör, sanayileşmenin gerçekleştiği, pazara yönelik ve değişmelere açık, büyüme hızı ve gelir seviyesi diğer sektör olan 'geleneksel' sektörden fazladır. Tarım sektörü olarak ele alınan 'geleneksel' sektöre geçimlik sektör de denmektedir. Doğal bir ekonominin hüküm sürdüğü durağan bir yapı gösteren geleneksel sektörde pazarlanabilir artık yok denecek kadar sınırlıdır. Çok yüksek bir gizli işsizlik seviyesinin hakim olduğu bu sektörle modern kapitalist sektör arasındaki tek bağlantı tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü ve bir miktar tarımsal artığın ihraç edilmesidir. Kısacası azgelişmiş ülke ekonomisi birbirinden hemen hemen kopuk olan iki farklı sektör tarafından karakterize edilmektedir. Bu ekonomik ikiliğe paralel olarak sosyal bir ikilik de mevcuttur. Kentleşmiş sanayi sektörü hastahaneler, okullar, elektrik, çeşme suyu, telefon vb. ile donatılmıştır. Kültürel alanda da Batı'nın değerleri iş, aile yaşamı, ve dinsel inançları belirlemektedir. Geleneksel sektör adıgeçen altyapı kuruluşlarına sahip olmadığı gibi geleneksel bir kültürle de karakterize edilmektedir.

İkili gelişme kuramlarında geleneksel değer ve davranışları sürekli olarak yeniden üreten, ulusal sanayiin kalkışını (take-off) destekleyecek iç bir istemin oluşmasını sınırlayan, kısacası kalkınmayı engelleyen bu geleneksel sektörün varlığıdır. Kendisinin geri bir yapıya sahip olmasına ilaveten ülkenin geri kalmasının da önemli bir nedeni bu geleneksel sektördür. Dualistik kuramların mantıksal bir sonucu, geri bölgelerin gelişebilmesi için buralara kalkınmış bölgelerden bilgi, beceri ve teknoloji transferi gereklidir.

Modern sektörün kendisi dışa bağımlı ve dış etkilerle kurulduğu için zaten Batı'yı örnek almaktadır. Yani geri sektörün kalkınması demek Batı'nın bilgi beceri teknoloji ve kültürel kurumlarını benim-

4) Birbirinden bağımsız iki sektörün varlığı tartışmalarının Marxist düzeyde yansımasını feodalizm-kapitalizm tartışmalarında bulmak mümkündür. İlerde Boratav-Erdost tartışmasında, Latin Amerika tarım sorununda ve Hindistan tartışmalarında da göreceğimiz gibi azgelişmiş ülkeleri veya bunların belli bölgelerini feodal veya yarı feodal olarak niteleyen ve ülkenin geri kalışından bu feodal unsurları sorumlu tutan kuramlarla dualizm kuramı arasında bir paralellik kurmak mümkündür.

semesi anlamına gelmektedir. Modernleşme kuramının azgelişmiş ülkelere önerdiği çözümleri dualistik kuram ülke düzeyine indirgemektedir.

Düalistik kuramın azgelişmiş ülkelerin bir kesimini doğal ekonominin hakim olduğu kapalı bir ekonomi olarak ele alması haklı bir çok eleştiriye yol açmıştır. Bu anlamda en çarpıcı eleştiri bağımlılık kuramcısı Andre Gunder Frank'tan gelmiştir (Frank 1967, 1969, 1971). Latin Amerika ülkelerini örnek alan Frank zengin tarihsel ve ampirik kanıtlarla göstermiştir ki bu ülkelerin kompleks iç yapıları pazar ekonomisi ile tümüyle bütünleşmiştir. Düalistik kuramlar tarım ve sanayi sektörü arasındaki sıkı bağları yoksaymakta, kırsal alandaki ticarileşme seviyesini ve köylüler arasındaki farklılaşmayı yadsımaktadır. Kapitalist ve pazar ilişkileri azgelişmiş ülkelerin en ücra köşelerine yayılmıştır, o yüzden doğal bir ekonomiden söz etmek anlamsızdır. Latin Amerika ülkeleri kapitalizmin kontrolündeki dünya pazarı ile 16. yüzyıldan beri bütünleşmiştir.

Modernleşmeci kuramın köylülüğü odak noktası alan yaklaşımlarının tüm Üçüncü Dünya ülkeleri köylülerini aynı kefeye koyduğu, bunların aralarındaki ve ulusal düzeyde kendi içlerindeki farklılaşmaları tümüyle gündem dışı bıraktığı, genelde tarım sektörünün özelde köylülüğün kapitalizmin gelişmesindeki rolü ve yerini açıklamaktan uzak kaldığı açıktır. Marxist olmayan yaklaşımda köylülüğün ulusal ve uluslararası konumunu dikkate almada en ileri kuram düalistik kuramdır, ki bu da azgelişmişlik olgusuna Batı'nın çıkarları açısından yaklaştığından Batı'yı örnek gösteren etnosentrik bir açıklama ile karşımıza çıkmakla kalmayıp azgelişmişliğin yapısını, tarım sektörünün sanayi sektörü ile ilişkisini, kapitalizmin gelişmesinde tarımın ve köylülüğün rolünü açıklamada gerçeği yansıtmamaktadır.

Tarımsal değişmeye ilişkin bir başka yaklaşım ise, tarımsal problemlerin incelenmesinde çevresel, teknolojik ve demokrafik etmenlere önem veren ve tarım sistemleri içinde bu faktörlerin karşılıklı ilişkilerini açıklamaya çalışan çalışmaları kapsayan sistemler yaklaşımıdır (Harris 1982: 18). Gittikçe artan bir şekilde yoğun tarım sistemlerini, teknolojik değişimler ve toplumsal kurumlardaki artan nüfus yoğunluğu ile açıklayan Boserup'un (1965) çalışmasını, tarımsal dönüşümü teknolojiye indirgeyen Akşit (1967) ve Hinderink ve Kıray'ın (1970) çalışmasını, Java ve Kis Adaları (Duter Islands) arasındaki gelişme farklarını çevresel ve demografik faktörlerle açıklayan Geertz'in (1963) çalışmasını bu kategoriye sokabiliriz. Bu tür yaklaşımların bir eksikliği lokalite (fiziksel yer) ile devlet arasındaki karşılıklı belirleyiciliği ihmal etmeleri ve köylü toplumunun içsel değişme sürecine gerektiği önemi vermemeleridir. Bu yaklaşımların eksikliği özellikle tarihsel/

yapısal modellerle kıyaslandığında daha belirgin olmaktadır (Harris 1982: 16-17).

Yapısal/tarihsel yaklaşımlar özellikle genel ekonomik yapının tarımsal üretim üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlarlar. Bu ise üretim sürecinin incelenmesi ile işe başlamayı gerektirir. Bu tür çalışmaların temel ilgi alanını insanlarla doğal çevre arasındaki ilişkiler ve üretim süreci içersinde insanlar arasındaki ilişkiler oluşturur. Kaynakların mülkiyeti ve kontrolü üzerinde özellikle duran yapısal tarihsel yaklaşımların yoğunlaştıkları diğer ilgili konular arasında insanlar arası mülkiyet ilişkileri ve çatışmaların yapıları önemli bir yer tutar. Kaynakların farklı gruplar tarafından farklı mülkiyeti ve kullanımı toplumsal çatışmaların ve değişmelerin temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Bunun yanında girdilerin değişimi ve satışı, ürünlerin tarım ekonomisi içinde pazarlanması, üretimin tarihsel süreç içersinde metalaşması ve küçük üreticilerin pazar ile bütünleşmesi gibi temalar da bu yaklaşımlarda önemli bir yer teşkil etmektedir. Metalaşma süreci ve kapitalizmin gelişmesi, başka bir deyişle aile (hane) üreticilerinin kapitalist üretimle çeşitli biçimlerde ilişkiye geçmeleri bu günün tarım toplumlarında en hakim olan değişme biçimidir. Bu nedenle yapısal tarihsel yaklaşımlar yaygınlaşmakta olan kapitalizm ile görünüşte kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişki ile ilgilenmektedir.

Tüm bu ortak niteliklerinin yanı sıra yapısal tarihsel yaklaşımlar arasında da belirgin farklılıklar vardır. Özellikle köylülüğün yapısına ve farklılaşmasına ilişkin tartışmalarda bu farklılıkları gözlemek mümkün. Çağdaş tarihsel yapısal kuramların köylülüğün yapısına ilişkin görüşlerini ele almadan önce bu görüşleri derin bir şekilde etkileyen 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başındaki kırsal dönüşüm sorununa bakmak gerekli görünmektedir.

Kapitalizmin tarıma girişi, kırsal alanların kapitalizm olgusu ile uğradıkları dönüşüm ile ilgili konular 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Marxistler arasında geniş tartışmalara yol açmıştır. Bu günün azgelişmiş ülkelerinde kapitalizmin tarıma girmesiyle ilgili tartışmalar bir ölçüye kadar eski tartışmaların yeniden gündeme gelmesinin ve eski görüşlerin yansıtılmasının bir sonucudur. Hemen belirtmek gerekir ki kapitalizmin çağdaş azgelişmiş ülkeler kırsal alanlarına girişi tartışmaları sadece eski pozisyonları yansıtmamıştır. Yeni veriler ışığında eski kuramların eksik yönleri kapatılmaya çalışılmış, kimi zaman ortodoks Marxizm üzerine yeni bilgiler eklenmiş, kimi zaman da klasik Marxizmden çıkışla klasik Marxizmle çatışan bulgulara varılmıştır. Çağdaş marxist tarım tartışmaları köylülüğün niteliği, kapitalizmin hakim üretim tarzı olduğu bir toplumsal formasyondaki yeri

ve dönüşüme (transformation) açık olup olmadığı gibi sorunlarla ilgilenmektedir. (Goodman ve Redclift, 1981: 1) Bu sosyo tarihsel soruna olan yeni ilgi ulusal ve uluslararası düzeyde kapitalizmin genel hakimiyetine rağmen, köylü üretimin ve aile işletmesinin sürekliliği ve yaşama direncinin varlığı nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sosyal bilimciler tarımda kapitalizmin gelişme ölçütlerini, tarımsal ve endüstriyel gelişme arasındaki ilişkileri, çağdaş kapitalist ekonomilerde ve Üçüncü Dünya ülkelerinde, köylü ve aile işletmesinin rolünü yeniden ele alma gereksinmesini duymuşlardır (Glavanis ve Glavanis 1983: 21). Geçen yüzyıldaki yapısal oluşumların Marxist yazarlar tarafından gözlemlenmesi ve yorumu günümüz tarihsel yapılarındaki ampirik dönüşümlerin yorumları üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Günümüz az gelişmiş toplumlarının yapıları incelenirken klasik kırsal dönüşüm kuramları (Lenin, Kautsky) ile Chayanovcu popülüst dönüşüm kuramı sık sık kullanılmaktadır. Eski tartışmanın merkezini genellikle Rusya'da dahil Avrupa toplumları oluşturmuşlardır. Sözkonusu koşulların tarihsel olarak Avrupa'ya özgü olduğu kabul edilse bile bu tartışma tarım konusunda Marxist kuramın gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ne var ki, bu tartışmaların basmakalıp uygulanmaları günümüz azgelişmiş ülkelerinin kırsal yapılarının anlaşılmasında yanlış yorumlara da yol açmaktadır. Bu nedenle öncelikle söz konusu «klasik» tarımsal dönüşüm kuramlarının detaylı bir değerlendirmesinin yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

KIRSAL DÖNÜŞÜM ANALİZLERİ: KLASİKLER

Modernleşme ekolünün belirsiz, muğlak ve birden çok anlamlı köylü çözümlemelerine, ve köylülüğü kendi başına bir analiz birimi almasına karşın kuramsal Marxist yazında köylülük kendi başına pek önemli bir rol oynamaz. Gündelik yaşamda köylülükten ne kastettiğimizi hepimiz biliriz. Bu anlamda terim kendi tüketimleri ve pazar için üretim yapan, aile emeği kullanan kendi üretim araçları üzerinde bir dereceye kadar kontrolleri olan kırsal üreticileri ifade etmektedir. Böylesi bir köylü teriminin arkasında hangi sınıfsal ilişkilerin yattığı belli değildir. Bu nedenle klasik Marxist eserlerde (Lenin ve Kautsky) köylülük kendi başına bir çözümleme konusu olarak alınmamaktadır. Lenin ve Kautsky'de köylülük karışık sınıf ve grupların bir bileşimi olarak ele alınmakta ve hakim sınıflarla olan ilişkilerinin çözümlenmesi gereğine inanılmaktadır. Marxist söylemde 'köylü' genellikle tarımsal küçük meta üreticisi ya da feodal veya yarı feodal toprak müsteciri (tenant) anlamına gelmiştir (Ennew, Hirst ve Tribe 1977: 295).

Klasik Marxistlerin köylülüğe ilişkin görüşlerinin Marx'tan etkilendiği oldukça yaygın bir kanıdır. Ama şurası unutulmamalıdır ki ne Lenin ne Kautsky Marx'ın köylülük üzerine söylediklerini aynen kabul etmeyip aksine Marx'ın köylülük anlayışına yeni boyutlar kazandırmışlardır. Louis Bonapart'ın onsekizinci Brumaire'inde (Marx 1967) Marx köylülüğü bir sınıf olarak ele almıştır. Ama burdaki sınıf kavramı dünyanın bir çok yerindeki köylüleri ifade etmek için kullanılan bir kavram değildir. 18 Brumaire'deki köylüler birbirinden izole olmuş bir sınıf olarak mülkiyet biçimleri, pazar değişimleri ve finans ve ticaret kapitalizmi tarafından hakim olunan üretim koşullarınca atomize edilmiş, hem sınıf hem de sınıf olmayan bir kategoriydi. Köylüler kapitalist sistem içersinde yoksullaştıkları için küçük mülkiyetlerini çaresiz bir şekilde savunan küçük burjuvazinin kıra özgü bir parçası olarak ele alınmışlardı. 18 Brumaire'de söylediklerinin dışında Marx köylülüğü pek derinliğine incelememiştir. Bu yapıtta Marx Avrupa köylülüğünün çözülme sürecini ortaya koyar. Sermayenin aile üreticileri üzerindeki kontrolunun yoğunlaşmasına bağlı olarak feodal ödentiler yerlerini giderek artan bir borçlanmaya bırakır. Sanayideki sermaye birikimi sonucu köylüler kendi aile emeklerini sömürmekle karşı karşıya kalırlar. Marx'a göre Avrupa köylüsü öylesine sıkışıp güç durumda kalacaktır ki sonunda yok olup kentsel işçi saflarına katılacaktır. Çok kabaca bir yargı olmasına rağmen bu düşünce bir çok revizyondan geçip Marxist düşün geleneğinin bir başlangıcını oluşturmuştur. 18 Brumaire'de Marx Fransız köylüsünün durumunu daha geniş tarihsel perspektiflerin bir temsilcisi olarak ele almıştır.

Marx'ın köylülüğe ilişkin yazılarında sanayi kapitalizminin dinamik büyümesi ile biçim itibariyle kapitalizm öncesi niteliğine sahip toprak mülkiyeti sistemi arasında bir çelişki bulunduğu varsayımı temeldir. Kapitalizmle birlikte köylüler üzerindeki baskının niteliği değişmiştir. Feodal ödentilerin yerini vergiler ve artan parasal kiralar almıştır. Köylüler pazara uyum sağlayamadığı için ve pazar da köylülüğün süregitmesine gereksinme duymadığı için sonuçta köylülük kaybolacaktır.

Klasik Marxist köylülük yazını da son çözümlemede Marx'ın köylülüğün tasfiyesi görüşüne inanmakla birlikte bu sürecin basit ve pürüzsüz bir süreç olmadığını ortaya koymuştur. Gerek Kautsky ve gerekse Lenin için temel sorun kapitalizmin gelişmesi ve bunun tarımsal üretim ve örgütlenme üzerindeki etkisinin ne olduğudur. Bu bağlamda tarımda kapitalizmin gelişmesinin yapısal özellikleri ve küçük üreticilerin (hane üretimi) kapitalizmin etkisi altında uğradıkları dönüşümler, Kautsky ve Lenin'in sorunsallarını oluşturmuştur. Bu sorunsal çerçe-

vesinde yapılan çözümlemeler akademik kaygılardan öte Alman Sosyal Demokrasisinin ve Bolşevizmin tarım programlarına yön verdikleri için yaşamsal öneme sahiptir.

Köylülüğün Tasfiyesi Tezi I: Alman Sosyal Demokrasisi ve Kautsky

Sosyalizmin kurulabilmesi için kapitalizmin ekonominin tüm sektörlerinde gelişmesinin zorunluluğuna olan klasik Marxist inanç Marxist kuramcıları «tarım sorunu» ile ilgilenmeye sevketmiştir. Çünkü tarımda pre-kapitalist ilişkilerin süregitmesi iç pazarın genişlemesine engelleyici olduğu için kapitalist sermaye birikiminin de önünde bir engel teşkil eder. Bunun ötesine tarımda pre-kapitalist ilişkilerin süregitmesi kapitalist sanayileşmenin artık gereksinmesini de sınırlar. Kapitalizmin tümüyle gelişmesi için bu tarım sorununun çözülmesi gereklidir. Marx'ın yazılarında tarımdaki geri ilişkilerin ve dolayısıyla köylülüğün kapitalist sanayileşme karşısında kendiliğinden çözülüp ortadan silineceği öngörüsü ampirik olarak gerçekleşmediği için Marx ve Marxistler 19. yüzyılın sonunda yoğun saldırılara uğramışlardır. Köylülüğün kaderi ve geleceği sorunu konusunda Kautsky sadece Marxizm dışından gelen eleştirileri değil aynı zamanda Alman Sosyal Demokrasisi içindeki tartışmaları da yanıtlamaya çalışır. Özellikle 1895' deki Breslaw kongresinde tarım sorunu tartışılmış bu yüzden kongre bölünmüş ve bir çıkmaza girilmiştir. Sosyal Demokrasi tarımdaki gelişmeyi basit bir şekilde açıklamış ve rekabetin giderek köylüleri ortadan kaldırıp onların yerine makinalaşma sürecini başlatmak için gerekli sermayeye sahip olan büyük tarım kapitalistlerini getireceğini belirtmiştir. Toprak mülkiyetinin sermayedarlar elinde yoğunlaşması bu gelişmenin karakteristik bir eğilimidir. Alman Sosyal Demokrasisinin bu görüşüne karşı Amin'in de belirttiği gibi (Amin 1977: 55-56) İkinci Enternasyonal'in bu konudaki yaklaşımı çok daha anlamlıdır. Sosyal Demokrasinin popüler biçimi toprak mülkiyeti yoğunlaşmasının tarımdaki tek eğilim olduğunu söylerken Karl Kautsky 'Tarım Sorunu'nda (Kautsky, 1899) tarımın kapitalizmin egemenliğine girişini çok ustaca bir şekilde çözümlemiştir.

Kautsky 'Tarım Sorunu'nda Marx'ın kapitalist yoğunlaşma eğilimi tezinin tarımda geçerli olmadığını, küçük işletmelerin büyük işletmeler karşısında yaşamlarını sürdürdüklerini ve kapitalizm için yaşamsal öneme sahip verimlilik artışı niteliğinin tarımda olmadığını ileri süren Sombart'a (1909) ve kapitalist üretimin Marx tarafından yapılan çözümlemelerinin tarım için hiç bir geçerliliğinin olmadığını iddia eden düşüncelere karşı Marxizmin yeni bir yorumunu getirmektedir. Burda Kautsky'nin iki amacı vardır: kapitalist üretim tarzının tarıma girişi-

nin Sosyal Demokratik bir çözümlemesini yapmak ve Marx'ın Kapital' da kapitalizmin araştırılmasında sunduğu kavramların tarımsal üretime de uygulanabilirliğini göstermek (Ennew ve diğerleri 1977: 297) Kautsky'nin Die Agrarfrage (Tarım Sorunu) adlı yapıtında önemli bir ikili yapı göze çarpmaktadır; bir yandan teleolojik bir kapitalist gelişme kavramı, onu verilerini yoğunlaşma ve merkezileşme modeli içersinde yorumlamaya sürüklerken diğer yandan da gözlemlerinin zenginliği zor da olsa Kautsky'yi 19. yüzyıl Avrupası tarımının Marx'ın Kapitalinde belirttiği şekilde gelişmediğinin farkına varmasına neden olmuştur. İşte Kautsky bu nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tarımda hangi somut ve özgül kategorilerin genel evrimsel eğilimlerin gerçekleşmesini engellediğini araştırma konusu olarak almaktadır. Kautsky'nin gözlemleri göstermiştir ki küçük tarım işletmeleri kaybolacağı yerde sayısal olarak artmıştır. Kautsky'e göre bu genel eğilimin niteliğini değiştirmez. Kautsky'e göre

> Tarım sorununu Marxist bir anlamda incelemek isteyen biri için sorunu tarımdaki küçük işletmelerin gelecekteki kaderi olarak ortaya koymak yeterli değildir. Aksine tarımdaki kapitalist üretim tarzının temelinde yatan tüm varyasyonları incelemek zorundayız. Sermayenin tarımı hakimiyeti altına alıp almadığını, onu değiştirip değiştirmediğini, eski üretim ve mülkiyet biçimlerini işlemez duruma getirip getirmediğini ve yeni biçimlere yol açıp açmadığını ve tüm bunları nasıl yaptığını araştırmak zorundayız. (Kautsky 1899: 6)

Kapitalizmin tarımda gelişmesi sanayideki gelişim sürecini aynen takip etmez ama bu iki süreç birbirine taban tabana da zıt değildir. Tarımın geçirdiği evrimi anlayabilmek için tarımı toplumsal üretimin mekanizmalarının bütünden ayırmamak gerekir. Yani tarım ile sanayi birbiri ile uzlaşmaz iki unsur olarak değil de tek bir sürecin unsurları olarak ele alınmalıdır.[5]

İddia edildiği gibi tarımdaki gelişme çizgisi sanayidekinden pek ayrılmamaktadır. Gerçi tarımın aksine sanayide geniş ölçekli işletmelerin küçük ölçekli üretimin yerini aldığı görülebilen bir eğilimdir ama

5) Dikkat edilirse Kautsky daha 1899'da tarımdaki kapitalist gelişmenin incelenmesinde bu günün Marxistlerinin halâ içine düştükleri bir hatayı çok açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin Türkiye'deki tarımda kapitalist gelişme üzerine yapılan Boratav-Erdost tartışmasında her iki yazar da tarımı ve hatta tarımsal işletmeleri içinde bulundukları toplumsal formasyon ve dünya ekonomisinden soyutlayarak ele almışlar, tarım ile sanayi arasındaki ilişkileri dikkate almamışlardır.

sanayide olduğu gibi tarımda da kapitalist üretimin, proleterleşme ve hatta üretim araçlarında (toprak) artan bir yoğunlaşmanın sürekli olarak genişlediği de bir gerçektir. Bu süreçler tarımda sanayidekinden başka bir biçimde olmaktadır. Örneğin tarımda kapitalist üretimin genişlemesi geniş kapitalist çiftliklerin toprak alanlarının genişlemesi biçiminde olmamaktadır fakat büyük çiftliklerin yaptığı işlerin sayısında bir çoğalma biçiminde olmaktadır.

Die Agrarfrage'nin temel argümanlarından biri küçük köylü işletmelerinin yaşamlarını sürdürmeleri ve sayıca çoğalmaları ile ilgilidir. Sanayiin aksi olan bu nitelik bir üretim dalı olarak tarımın yapısından kaynaklanmaktadır. İklim ve diğer doğal koşullara ciddi bir şekilde bağlı olmanın yanında tarımın bu kendine özgülüğü bir üretim faktörü olan toprağın özgül nitelikleriyle de ilgilidir. Bir kez toprağın miktarını arttırmak mümkün değildir (Banajı 1976: 1, 30). Toprak miktarının arttırılamaması gerçeği toprak sahibine toprağı olmayanları tarım yapmaktan alıkoyma gücünü vermektedir ki miktarı arttırılabilir üretim araçlarına (özellikle sanayideki üretim araçları) sahibolanlar bu güçten yoksundurlar. Bu mevcut toprakların önemli bir kısmını işgal eden köylü işletmelerinin kapitalizmin gelişmesine engel oldukları anlamına gelir (Hussain ve Tribe 1981: 124).

Toprağın bir diğer özelliği de kalitesinin yerden yere değişik olmasıdır. Toprağın bu niteliği mutlak ve farklılık rantını doğurmaktadır. Farklılık rantı tarımda üretim fiatlarının artmasına neden olurken mutlak toprak rantı da emekçi ve kapitalistlerin aleyhine olarak toprak sahiplerinin kârının yükselmesine yol açar (Banaji 1976: 21). Toprağın bu niteliği tarımda kapitalizmin sanayidekinden farklı bir biçimde gelişmesinin nedenlerinden biridir. Tarımı sanayiden ayıran özellik toprağın başlıca üretim aracı olmasıdır. Sermayenin aksine toprak yeniden üretilebilir bir nitelikte değildir. Bu yüzden kapitalizmin mevcut mülkiyet ilişkilerini koruyarak tarıma girmesi mümkündür (Kautsky 1899: 154). Marx ve Lenin'in belirttiği gibi kapitalizmin tarıma girişi toprak yoğunlaşması olmadan gerçekleşebilir. Die Agrarfrage'nin «Tarımda Kapitalizmin Sınırlılıkları» adlı bölümünde Kautsky'nin tarımda farklılaşma sürecine karşıt eğilimleriyle ilgili görüşleri şöylece sıralanabilir: 1. Tarımın bazı alanlarında makinalaşma henüz mümkün değildir veya geniş bir toplumsal işbölümü doğuracak kadar yeterli değildir. 2. Toprak kolayca bölündüğü için tarımdaki miras kurumu mülkiyetin yoğunlaşması eğilimini sınırlayıcı bir rol oynamaktadır. 3. Tarımda toprağın yoğunlaşması olasılığı endüstride rastlanmayan bir takım fiziksel ve toplumsal engellerle karşılaşmaktadır. 4. Kırsal alandaki işçilerin yönetimi açısından geniş çiftlikler sanayide mevcut olmayan bir takım ciddi sorunlarla karşı karşıyadırlar. 5. Yoğun tarım

yöntemlerinin kullanılması genellikle işlenen toprakların miktarında bir indirim yapmak anlamına gelmektedir. 6. Tarımda çalışma genellikle mevsimsel olduğu için geniş çiftlikler kendileri için gerekli olan işgücünü yılın bir kısmında ücretli işçi olarak çalışan küçük işletme sahiplerini kullanarak bulabilmektedirler. 7. Köylüler genellikle mevcut ücret seviyesinin altında bir gelir getirse bile küçük bir toprak parçasını işlemeye devam etmeyi kabullenirler. 8. Kırsal alanın kent tarafından sömürülmesi burda üretilen artığın bir kısmını götürerek tarımın sermaye biriktirmesini engellemektedir. Bunlara ilaveten köylü tarımının kendisini pazar güçlerine uydurma yeteneğini de saymak gerekir. Köylü işletmelerinin varlıklarını sürdüregitmelerinin gizi tarımsal etkinliğin çeşitliliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkan esneklikte yatmaktadır. Aile işletmesi bir çok üretim fonksiyonunu aynı zamanda yerine getirmektedir. Bu yüzden tarım hiç bir zaman sanayinin dalları gibi uzmanlaşamaz. Tüketim maddeleri arasında yiyeceğin önemli olması nedeniyle yiyecek miktarının düşük olduğu zamanlarda köylü ailesi tarımsal etkinliğini hanenin gereksinmelerini karşılayan üretime dönüştürebilir ki bu sanayinin dallarında yapılamaz. Bu esneklik köylü işletmesinin süregitmesinin nedenleri arasındadır.

Die Agrarfrage'de Kautsky küçük işletmelerin büyük işletmeler tarafından yok edildiğini gösteren istatistikler kullanmak yerine, tarımdaki kapitalist gelişmenin sanayidekinden çok daha karmaşık olduğunu göstermeye çalışmıştır. Örneğin Kautsky'e göre tarımda proleterleşme süreci sanayiden farklı bir biçimde olmaktadır. Bu süreç tarımda üreticilerin üretim araçlarından kopmalarını gerektirmemektedir. Bu nokta Lenin tarafından da benimsenmektedir. Kautsky ve Lenin'e göre köylülüğün proleterleşmesi genellikle köylü hanesinin yeterince toprağa sahip olmaması ve dolayısıyla da emeğini satmaya mecbur kalması biçiminde olmaktadır. Burda dikkat edilirse analiz birimi birey değil hanedir. Proleterleşmiş bir köylü hanesi meta değil, emek satar dolayısıyla toprağın işlenmesi sadece hanenin bir etkinliğidir. Bu kavramlaştırmanın yeniliği içerdiği anlamda yatmaktadır. Birincisi proleterleşme zorunlu olarak kapitalist olmayan bir çizgide örgütlenen üretim birimlerinin yani köylü işletmelerinin yok olması ile birlikte giden bir şey değildir. Buna ek olarak da ortaya çıkan ikinci anlam şudur: Kapitalist ve köylü işletmeleri arasındaki ilişki pek de öyle bir yarışma ilişkisi değil birbirlerini tamamlayıcı bir ilişkidir, (Hussain ve Tribe 1981: 108). Küçük köylüleri kendine özgü bir proleterya olarak niteleyen Kautsky bunların büyük çiftliklerle aynı veya benzer tarımsal metaları satıp birbirleriyle rekabet etmelerini değil, küçük köylülerin büyük çiftliklere emeklerini sattıklarını varsaymıştır. Mülkiyetten tümüyle kopma niteliği tarım proleteryası için söz konusu değildir.

Kanımca köylü işletmeleri ile büyük işletmelerin birbirlerini tamamlayıcılıkları görüşü bir çok azgelişmiş ülkenin yapısını çok iyi şekilde açıklamaktadır. Yalnız geniş işletme kavramı içine sanayii de katmak gerekir. Köylüleri böylece kavramsallaştırmak günümüzdeki feodal veya yarı feodal kalıntılar argümanlarını kökünden silip atacaktır. Türkiye'de doğu ve güneydoğudaki büyük ve küçük işletmelerin bir arada yaşamaları ve çeşitli ortakçılık ilişkilerinin süregitmesi aslında geniş işletmelerin sermaye biriktirme mantığının bir sonucudur ve yarıcılık gibi küçük köylü işletmelerinde örgütlenen toprak işletme biçimleri bu mantık içersine çok iyi bir şekilde entegre olmuşlardır.

Köylü işletmelerinin yaşamını sürdürmesi bir değişmenin olmaması demek değildir, sadece küçük işletmelerin süregiden varlığı anlamına gelmektedir. Kapitalizmin gelişmesi sonunda ortaya çıkan değişme toprağın yeniden dağılımından daha çok hangi büyüklükteki işletmenin ne üretip sattığında ve bu işletmeler arasındaki ilişkide ortaya çıkmaktadır. Kautsky'e göre küçük işletmeler meta değil emek satmaktadır ve böylece de emek satın alan büyük çiftliklerin tamamlayıcısı olmaktadır. Bu köylülüğün proleterleşme sürecini oluşturmaktadır ve toprağın küçük parçalara bölünmesine dayanan bir proleterleşmedir bu. Diğer yandan büyük işletmeler alkol üretme, asker rafine etme gibi Kautsky'nin tarımın sanayileşmesi diye tanımladığı tali etkinliklere yönelmektedir. Böylece yan alanlara da el atan geniş çiftliklere Kautsky endüstriyel ve tarımsal bir birleşke (conglomerate) anlamına gelmek üzere 'Latifundium' adını vermektedir. Bir 'latifundium' modern bir korporasyon gibi bütünleşmiş bir üretim birimi değil aksine bir çok üretim biriminin birleşmesinden oluşan bir mülkiyet ve yönetim biçimidir. Makinalaşmaya yol açtığı, yoğun bir üretime olanak verdiği için Latifundia yaygın bir şekilde işlenen bir çiftlikten daha iyidir (Banaji 1976: 32). Yaygın işletmeler kaynak israfına yol açarken (Kautsky 1899: 155) yoğun işletmeler bu dezavantajı ortadan kaldırmaktadır. İşte bu modern latifundia, Kautsky'e göre, sadece kapitalist tarımın gelişmesinin bir temsilcisi değil aynı zamanda gelecekteki sosyalist tarımın da bir temelidir. Kautsky agro-sermaye ve kooperatif topluluklarının köylüleri ortadan kaldırmaksızın üretimin dikey yoğunlaşmasını sağlayacağının farkındaydı, ona göre tarımın sanayileşmesi küçük işletme sahibini tümüyle elimine etmez fakat onu sermayenin monopsonistic (alıcı tekeli) gücüne bağımlı hale getirerek sanayi sermayesinin toprağa bağlı kölesi durumuna getirir.[6] Kautsky'nin bu teşhisine göre köylülük kendi

6) Kanımca Kautsky'nin bu görüşü köylüleri «gizli proleterler» veya «ücretli işçi denkleri» olarak niteleyen Banaji (1977a), Roseberry (1978), Amin (1977), Amin ve Vergopoulos (1977) ve Bernstein (1977, 1979) gibi çağdaş yazarları çok etkilemiştir.

kendine çözülecektir. Sanayi ve modern tarımın sunduğu gelir seviyesine ulaşma kapasitesinde olmayan köylü tarımı köylülerin kendilerinin tarımı terketmesi sonucu küçülecektir. Burda asıl önemli olan nokta Kautsky'nin köylü tarımını kapitalist ve sosyalist tarımın gelişmesine bir engel olarak görmesidir. Sosyalist tarımın evriminde köylü tarımı olumlu bir rol oynamaz. Sosyalist bir hükümet köylülüğü yok edici özel bir programa gerek duymamalıdır, çünkü eninde sonunda köylülük ortadan kalkacaktır. O yüzden de sosyal demokrasinin bir tarım programına gereksinmesi yoktur. Sosyal Demokrasi kapitalist tarımın gelişme eğilimleri ile ilgilenmelidir ancak bu gelişmenin yönünü etkilememelidir.

Marx gibi köylülüğün eninde sonunda ortadan silineceğini öngörmesine rağmen Kautsky Marx'ın ötesine geçmiştir. Tarım sorununa ilişkin tartışmalarda Kautsky'nin katkısı köylülüğün transformasyonunun gecikmesinin nedenlerini ortaya koymasında ve sermayenin tarımda oynadığı role ilişkin çözümlemelerinde bazı değişiklikler yapmasındadır (Goodman ve Redclift 1981: 10). Buna rağmen o tarım konusundaki Marxist çözümlemelere ilişkin ileri sürdüğü kuşkularının bu çözümlemelerin doğruluğu konusundaki görüşlerini zayıflatmadığını aksine kuvvetlendirdiğini ileri sürer (Kautsky 1899: 5).

Köylülüğün Tasfiyesi Tezi II: Rusya Tartışmaları ve Lenin

Kapitalist gelişme sonucu köylülüğün eninde sonunda tasfiye olacağına inananlardan biri de Lenindir. Lenin Kautsky'den çok yararlanmıştır. Lenin **Die Agrarfrage** adlı makalesinde Kautsky'den övgüyle söz ederek şunları söyler:

> Kapitalin üçüncü cildinden sonra bu günün ekonomik literatüründe en önemli olay Kautsky'nin kitabıdır. Şimdiye dek Marxism tarımda kapitalizmin sistematik bir incelemesinin eksikliğini çekmiştir. Kautsky bu boşluğu doldurmuştur. (Lenin 1960b: 94)

Tarımda kapitalistleşmenin çok hızlı bir şekilde geliştiğini ileri süren Lenin, Kautsky'nin ulaştığı sonuçlara benzer sonuçlara ulaşmıştır. Lenin ve Kautsky'nin benzer çözümlemeleri her ikisinin de **Kapital'i** kendilerine kavramsal bir referans olarak almalarından kaynaklanmaktadır. Her ikisi de üçüncü ciltteki eşitsiz bir biçimde kavramlaştırılmış kısımları geliştirmek ve genişletmek istemişlerdir (Ennew ve diğerleri 1977: 298). Kapitalistleşme süreci içersinde tarımın sanayidekine benzer bir gelişim yolu takip edeceğini ileri süren Lenin örneklerini Rusya'dan almıştır. **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'nde** (Lenin 1964) ta-

rımda kapitalizmin gelişmesini artan yoğunlaşma yasası varsayımına göre incelemiştir. Toprak mülkiyeti ve üretim araçlarının belli ellerde toplanması, köylülerin proleterleşmesi, köylüler içinde artan bir farklılaşmanın ortaya çıkması, zengin köylülerin pozisyonlarının orta köylüler aleyhine güçlenmesi gibi eğilimler sistemin eğilimlerini oluşturur. Lenin'e göre bunlar sadece genel eğilimlerdir, belli bir zaman kesitinde kapitalizme geçişin çeşitli biçimleri köylülüğün apaçık proleterleşmesini maskeleyebilir.

Kautsky gibi Lenin'in de kırsal dönüşüme ilişkin görüşleri belli bir tartışmanın ürünüdür. Lenin tarımda kapitalizmin gelişmediğini ileri süren populist tarımsal üretim görüşünü yanıtlamak zorundaydı. Populist ekonomistler Rusya'da geniş sanayi üretiminin yerleşmesi sırasında köylülüğü kapitalizmin etkilerinden koruyabilecek bir gelişme yolu saptamak istemekteydiler (Ennew ve diğerleri 1977: 298). Burdaki amaç köylü komünlerini gelecekteki sosyalist örgütlenmenin temeli olarak idealleştirmek idi. Bu örgütlenmenin gerçekleşmesi de köylü üretiminin yaşamasına bağlı olarak görülmekte idi. Buna yanıt olarak da Lenin 'köylü üretiminin' popülistlerin 'halk' üretiminden çok farklı bir şey olduğunu, köylü üretiminin daha şimdiden kapitalist nitelikte olduğunu ve kapitalist ilişkilerin kırsal alanda çok hızlı bir şekilde geliştiğini belirtmiştir.

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'nde Lenin (1964) kapitalist gelişmenin Rusya'daki olasılığını ve varlığını göstermeye çalışmıştır. İç pazar sorunu Lenin'de önemli rol oynar. Onun temel argümanı şudur: Kapitalist üretim kendi pazarının yaratıcısıdır ve bunun tersi olamaz, yani kapitalist üretimin gelişmesi için bir pazarın önceden var olması gerekmez. Burda Lenin meta üretimi ve kapitalist işbölümünün nasıl köylülüğün farklılaşması sonucunu doğurduğunu betimlemektedir. Marxist kuramın evrimine Lenin'in katkısı iç pazarın gelişmesinde köylülüğün farklılaşmasının rolünü ortaya koymuş olmasıdır. Lenin'in çalışması Marx'ın en az üzerinde durduğu alanlarda yoğunlaşmaktadır; örneğin emeğin özgürleştirilmesi, meta değişiminin artması ve pazarın genişlemesinde köylülüğün dönüşümünün oynadığı rol gibi.

Toplumsal işbölümünün gelişmesi, meta üretiminin yaygınlaşması sonucu köylülük bir farklılaşmaya uğramıştır. Pazar ve rekabet koşullarına ayak uyduramayan küçük köylüler orta ve zengin köylülerin yanında çalışan ücretli işçiler haline dönüşmüşlerdir. Kiralık emek Lenin'in üzerinde durduğu toplumsal farklılaşma mekanizmaları içinde en önemlisidir. Kırsal proleterya tümüyle hiçbir mülkü olmayan ücretli işçilerden oluşmadığı için kiralık emeğin köylü ailesi üretiminin tamamlayıcısı olarak ne gibi bir rol oynamaktadır sorusu Lenin'de önem ka-

zanır. Zengin ve orta köylü haneleri daha çok aile dışı emeğe gereksinme duyarken yoksul köylü haneleri de emeklerini pazarda satmak zorunda kalmaktadırlar. Böylece bir kırsal girişimci sınıfın ortaya çıkması ile köylülüğün en alt tabakası yani emeğini satmak zorunda olan yoksul köylüler arasında karşılıklı bir bağımlılık söz konusudur (Lenin 1964: 241). Emeğini satmak zorunda olan ve bir miktar toprak parçasına sahip olan tarım işçileri Rusya'da kırsal proleteryanın en tipik bir örneğidirler.

> Ayırdedici özellikleri bir miktar toprak parçası üzerinde önemsiz bir oranda tarımla uğraşmak, işletmenin tümüyle mahvolmuş bir durumda olması, emek gücü satmaksızın varlığını sürdürememe, aşırı derecede düşük bir yaşam standardı (bır toprak parçasına sahibolmayan bir işçininkinden belki de daha düşük)... (Lenin 1960c: 177). olarak sıralanabilir. Bu nedenle kırsal proleterya çoğunlukla küçük bir toprak parçasının kontrolünü elinde tutması nedeniyle bir köylü görünümdedir. Bu pay (allotment) sahibi kırsal emekçilerin varlığı populist Narodniklerin kapitalizmde bile köylülüğün süregittiğini iddia etmelerinin nedenlerinden biridir. Bu görüşe ve kapitalizmi tarımda ücretli işçi ile özdeştiren kimi bolşeviklere karşı Lenin şu uyarıda bulunmaktadır: Kapitalizmin özgür topraksız işçiler gerektirdiği görüşü ana eğilimi belirtmesi açısından doğrudur ama kapitalizm tarıma özellikle yavaş ve değişik biçimlerde girmektedir. Kırsal emekçiye bir toprak parçası verilmesi çoğunlukla kırsal alandaki işverenlerin çıkarınadır (Lenin 1960c: 178).

Lenin çeşitli tip kapitalist evrimin unsurlarının sonsuz sayıda kombinasyonlarının olasılığını belirtmiştir. Bir çok muhtemel gelişme yollarının varlığı köylü üretiminin heterojenliğini ortaya koymaktadır. Bu yüzden köylülüğe ilişkin aceleci genellemeler yapma tehlikesi her zaman söz konusudur. Yapılması gereken şey belli bir köylülüğü diğer üretim formları ve meta ilişkilerinin gelişmesi ile olan ilişkisi içinde incelemektir.

Diğer yandan (popülist) Narodnikler ise köylülüğü homojen, farklılaşmamış bir bütün olarak ele alma eğilimindedirler. Onlara göre köylü üretimi kapitalist üretimden tamamen farklı ve ona zıt bir üretim tarzıdır. Farklılaşmamış bu kırsal yapıda ise kapitalizmin gelişmesi için zorunlu olan bir iç pazar mevcut değildir. Bu görüşü Lenin ciddi bir şekilde eleştirerek popülistlerin sermayenin insanlar arasında bir ilişki olduğunu anlayamadıkları için köylülüğün kapitalist ilişkiler içinde olduklarını ve onların yoksullaşma sürecinin kapitalist bir sürecin bir sonucu olduğunu hiçbir zaman anlayamadıklarını söylemiştir (Lenin 1960a: 92, 217).

Köylülüğü farklı bir üretim tarzı imiş gibi ele alan popülistler ile onu kapitalist üretim ile olan ilişkileri içersinde ele alan Lenin arasındaki temel fark, farklı siyasi amaçlardan kaynaklanmaktadır. Popülistler farklılaşmamış ideal bir köylü komününün gelecekteki toplumun temelini oluşturacağını varsayarken Lenin için sosyalist üretime geçişin temel koşulu kapitalist ilişkilerin gelişmesidir. Popülistlerin kırsal yapıyı doğru yansıtmamaları gibi olumsuz bir niteliklerine karşı Lenin de Zemstovo istatistiklerine dayanarak kırsal yapıdaki farklılaşmaları çok iyi bir şekilde çözümlemesine rağmen geleceği ön görmede aynı şekilde başarısızdır. Çünkü ona göre gelişen kapitalizm köylülüğü ortadan silecektir. **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**'nin 1907'deki ikinci baskısında Lenin kırsal ekonomide kapitalizmin iki farklı yoldan gelişeceğini ileri sürmektedir: Prusya ve Amerika yolları. Reformist yol da dediği Prusya yoluyla kapitalizme dönüşmede feodal ilişkilere dayanan toprak ağalığı kendisini yavaş yavaş kapitalist bir Junker ekonomisine dönüştürür. Devrimci olarak nitelenen ikinci yolda ise toprak ağası ekonomisi bir devrimle parçalanır ve yerine küçük köylü işletmeleri geçer. Köylülüğün farklılaşması sonucu hızlı bir kapitalistleşme sürecine girilir. Daha önce köylülüğü kapitalizmin gelişmesini engelleyici nitelikte gören ve devrimin tek gücünün kent proleteryası olduğunu, köylülüğün ise ona ancak yardımcı olabileceğini savunan Lenin 1905'deki devrimci patlamalardan sonra ancak Rusya'ya ilişkin kendi çözümlemelerinin eksik olduğunun farkına vardı. (Ennew ve diğerleri 1977: 300) Özellikle «1905-1907 İlk Rus Revrimi'nde Sosyal Demokrasinin Tarım Programı» (Lenin 1962: 217-431) adlı makalesinde köylülerin kendi başlarına toprak işgallerini devrimci olarak nitelemiş ve kent proleteryasının bunu desteklemesini istemiştir. Yani kent ve kır proleteryasının işbirliği yapmasını önermiştir.

Lenin tarımda kapitalizmin gelişmesinin irdelenmesi konusunda sürekli bir değişme göstermiştir. Onun ikinci büyük kuramsal çözümlemesi 1915'deki ABD tarımının gelişmesi konusundadır. Burda normal olarak istatistiklerin özellikle yanlış kullanıldığını gösterir.[7] Çiftliklerin genişliklerinin azaldığını gösteren istatistikler bulunabilmesine rağmen bu gerçekler kapitalizmin daha çok geliştiğini yadsıyamaz. Çünkü kapi-

---

7) Lenin'in daha 1915'de istatistiklere dayanarak tarımda kapitalizmin gelişmesini işletme genişlemesi ve toprak toplulaşması gibi göstergelerle kanıtlamaya çalışmanın hatalarını belirtmesine ve Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'ndeki çözümlemelerden oldukça uzaklaşmasına rağmen nedense günümüz azgelişmiş toplumlarında tarımda kapitalizmin gelişmesi konusundaki bir çok eser Lenin'in Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'ndeki istatistiksel yöntemini hala ısrarla kullanmaktadırlar. Bizdeki Boratav Erdost tartışması böyle bir yöntemin uygulanmasının bir örneğidir. Bu yöntemin bir kalıp gibi Türkiye'ye uygulanmasının çok belirgin bir örneği için bkz. Börtücene (1977). Sözkonusu tartışma, bu çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır.

talist tarım genellikle toprağın yoğun bir kullanımını böylece de işlenen alanda bu azalmayı içermektedir. Bu çalışmada Lenin şu sonuca varıyor. Kapitalizmin ana eğilimi büyük işletmelerin küçüklerinin yerine geçmesidir ama bu yerini alma küçük işletmelere derhal el konulması biçiminde yorumlanmamalıdır. Bu süreç küçük çiftçinin mahvolması, çiftliklerdeki koşulların giderek kötüleşmesi gibi yıllarca, on yıllarca sürebilen bir süreç olabilir (Lenin 1960c: 70). Fakat bu süreç sonunda köylülük ortadan kalkacaktır.

KÖYLÜLÜĞÜN SÜREGİTMESİ

Kautsky ve Lenin'in eserlerinin yayınlanmasından sonra 80-90 sene kadar bir zaman geçmesine rağmen küçük köylülük sadece azgelişmiş ülkelerde değil kimi gelişmiş ülkelerde bile bir üretim formu olarak varlığını sürdürmektedir. Bu gerçek akla iki tip düşünceyi getirmektedir. Ya 80-90 yıllık bir zaman süresi köylülüğün yıkılması için yeterli bir süre değildir, daha fazla bir zamana gereksinme vardır ya da köylülüğün tasfiyesi tezi azgelişmiş ülke gerçeklerini tam yansıtmamaktadır. Köylülüğün süregitmesini açıklayabilmek için yeni bir kavramlaştırmaya gereksinme vardır. Günümüz toplumsal bilimcileri arasında ikinci kanı oldukça yaygındır. Fakat sorun azgelişmiş ülke kırsal yapısının nitelikleri ve köylülüğün durumunun açıklanmasına gelince çeşitli yazarlar arasında oldukça farklı yaklaşımlar görmek mümkün. Kimi yazarlar Marxist düşünce ile Chayanov'cu düşünceyi uzlaştırarak sorunu çözmeye çalışırken, kimileri sorunu üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımı, kimileri de dünya sistemi bağlamında ele almaktadırlar. Şurası belirtilmelidir ki bir çok yazarda açık veya kapalı bir şekilde Rus ekonomisti Chayanov'un etkisini görmek mümkündür.[8] Chayanov'un çalışması (1966) Bolşeviklerin tarım programlarına karşı önemli bir silah olmasına rağmen bu eserin günümüzdeki önemi onun köylü sorunlarını inceleyen Thorner (1966, 1971) ve Shanin (1972) üzerinde olan etkisinden değil, Chayanov'un kuramının 'köylü ekonomisi' ve 'köylü toplumunu' ekonomi ve toplumun ayrı birer biçimi olduğunu ileri süren yaklaşımın açık bir örneği olmasından kaynaklanmaktadır(Littlejohn 1977: 118). Bu nedenle çağdaş tartışmaları etkilemesi ve kimilerine temel taşı teşkil etmesi bakımından Chayanovcu yaklaşımın köylülüğü irdelemesini detaylı bir şekilde gözden geçirmek gerekli görünmektedir.

8) Son yıllarda Chayanov'a ilişkin veya ondan etkilenen yayınların önemli olanlarından bazıları şunlardır: Amin ve Vergopoulos (1977), Amin (1977), Bernstein (1977, 1979), Ennew ve diğerleri (1977), Galeski (1972), Harrison (1975, 1977a, 1977b, 1979), Hunt (1979), Kerblay (1971), Littlejohn (1973, 1977), Millar (1970), Patnaik (1979) ve Shanin (1972, 1973).

Chayanov ve Neo-Populist Köylü Anlayışı

A. V. Chayanov 1920'lerde bolşeviklerin tarım konusundaki görüşlerine kuramsal bir alternatif getiren tarımsal düşüncede Organizasyon ve Üretim Okulu'nun liderlerinden biridir. Organizasyon ve Üretim Okulu 19. yüzyıl sonlarında etkisi olan (popülist) Narodniklerin görüşlerini geliştirdiği için bu okula neo-populist okul adı verilir.

Chayanov'un köylülük kuramı ampirik materyalini Lenin gibi Zemstovo istatistiklerinden alır. Chayanov'un görüşleri 1905 Stolypin Reformları ve 1917 Bolşevik Devrimi sonrası toprağın köylülere dağıtılması sonucu bağımsız köylü işletmelerinin hakim olduğu Rusya'da köylülüğün verimliliğinin arttırılması için serbest pazar sistemine karşı çıkan Trotsky önderliğindeki sol muhalefet ile olan tartışma ortamında gelişmiştir. Komünist Parti içindeki Sol Muhalefet Yeni Ekonomik Politika çerçevesindeki uygulamaların köylülük içindeki zengin köylü ve kulak sınıfı geliştirerek zaten yeni olan komünist rejim aleyhine karşı devrimin temelini oluşturacaklarını söylemişlerdir. Sol Muhalefete göre bu güçlüklerin engellenmesi için köylü tarımının mekanize edilip kollektifleştirilmesi gerekir (Kitching 1982: 47). Bu görüşe karşıt olarak Chayanov'un kitabı köylülüğün bir savunmasını temsil etmekte ve sol muhalefetin görüşünü kabul etmemektedir. Çok karmaşık olan bu savunmanın özü köylülerin kapitalist ve hatta proto-kapitalist olmadıklarıdır. Çünkü köylüler tümüyle farklı olan bir ekonomik rasyonele göre hareket etmektedirler (Kitching 1982: 47).

Rus iller yönetimi (Zemstovo) nin 4000 ciltlik çok detaylı köylü sörveylerinden Chayanov özgül bir köylü ekonomisi kuramı formüle etmiştir. Chayanov kölelik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm gibi üretim tarzı kategorilerine köylü ekonomisinin eklenmesi gerektiğini göstermeye çalışmıştır. Ancak böylece tarımın Bolşeviklerce kollektifleştirilmesinin önüne geçmenin meşrulaştırılabileceğini düşünmektedir. Bir neo-populist olan Chayanov kollektifleşmeden yani sosyalizmden çok sosyalizasyondan yanadır. Neo-populistler özgül bir devlet içersinde özgür köy toplulukları (obshchina) gerçekleştirmek istemektedirler. Obshchinalarda toprak ortak bir mülkiyette olacak ve kapsamlı bir kooperatif sistemi köylülerin kapitalistleri dışarda tutmasına olanak sağlıyacaktır (Mitrany 1951: 67). Kapitalistleşmeyi durduracağına inandığı bu sistemin uygulanabilmesi için köylülüğün kendine özgü bir ekonomi sistemi olduğunun gösterilmesi gerekmektedir. İşte Chayanov'un kitabı böyle bir çabanın ürünüdür.

Tarım işletmelerinin bireysel kompozisyonuna ilişkin olan Chayanov'un kuramı aile emeğine dayanan bir tarım işletmesi, emeğin karşılığı

olan tek ve bölünmez bir gelir ve emek-tüketim dengesi gibi üç kavrama dayanmaktadır. Chayanov'un görüşlerini böylece özetlemek mümkündür. Köylü aile işletmesini (hane üretimi) kapitalist işletmelerle karıştırmamak gerekir. Bu ikisi arasında hem örgütlenme ve hem de amaç bakımından önemli farklılıklar vardır. Kapitalist girişimlerin temel karakteri kâr elde etmek için ücretli işçiler çalıştırmaktır. Bunun aksine köylü aile işletmeleri ücretli işçi kullanmaksızın, aile emeği aracılığıyla geçimlik bir üretimi amaçlarlar. Kapitalist işletmede üretim, işçilere ödenen ücretler ve üretimin diğer masrafları çıktıktan sonra ortalama bir kâr oranı elde edilmesini sağladığı müddetçe kapitalist işletmeci ücretli işçi çalıştırmaya devam eder. Üretim düştüğünde işçilerin bir kısmını işten çıkararak üretim masraflarını azaltır. Kapitalist işletme için emek değişken bir masraf (değişken sermaye) iken aile emeği kullanan hane üretiminde emek sabit bir masraftır. Bir yıllık bir çalışmasının sonucunda hane bir miktar ürün elde eder. Aile işletmesinde ücretli emek ve ücret kategorileri olmadığı için bu ürünü kapitalist işletmedeki gibi net kâr, kira ve sermayenin faizi gibi kategorilere bölmek mümkün değildir. (Chayanov 1925: 5) Yani klasik ve neo-klasik ekonominin mevcut kavram ve doktrinleri aile emeğine dayanan işletmelerin yapısını açıklayamaz. Bu kavramlar kapitalist girişimciler ve ücretli işçilerin çalıştığı girişimlerin davranışlarını açıklamak için geliştirilmişlerdir. Böylesi firmaların davranışlarının ekonomik kuramı, emeğin ücreti, sermayenin faizi, toprağın kirası ve girişimin kârı arasındaki niceliksel ilişkileri incelemeye yönelmiştir. Köylü ailesi işletmesinde ücret kategorisi olmadığı için diğer kategorileri saptamak mümkün değildir. Yani ücretlerin olmadığı bir yerde aile işletmesi için net kazanç, kira ve sermayenin faizi hesaplanamaz. Bu nedenle bu işletmelerin davranışları üretimin dört ana faktörünün standart kuramları ile açıklanamaz. Aile işletmesi bir bütündür ve gelirleri de masraflar çıktıktan sonra çeşitli kategorilere bölünmeyen bir bütündür. Yıllık maddi giderler çıktıktan sonra geriye kalan aile emek ürünü üretim faktörlerine bölünemez ve farklılaşmamıştır.

> Bu aile emeğinin ürünü bir köylü veya zenaatkar aile emek birimi için olası olan tek gelir kategorisidir, çünkü onu analitik veya objektif olarak parçalara ayırmanın hiçbir yolu yoktur. Ücret olgusu olmadığı için net kâr toplumsal olgusu da mevcut değildir. Bu nedenle kapitalist hesaplamaları burada uygulamak mümkün değildir. (Chayanov 1925: 5)

Chayanov'a göre profesyonel ekonomistler köylü aile birimlerinin hepsini bir bütün olarak universal bir ekonomi içinde inceler ki bu yanlıştır. Aile birimlerinden oluşan ve ücret kategorisi olmayan eko-

nomiler tümüyle başka bir ekonomik yapıya aittirler ve farklı bir ekonomi kuramı gerektirirler.

Chayanov'a göre köylü ailesi yaşayan kuşaklar ve önceki kuşakların tarımdaki uzun deneyimlerini temel alan bir subjektif değerlendirme ile işlerini yürütmektedirler.

Kâr güdüsü ile hareket etmeyen aile işletmesinde üretimin sürdürülmesini açıklarken Chayanov aile gereksinmelerinin karşılanması ile üretimde sarfedilen emeğin zahmeti ilişkilendiren «emek-tüketici dengesi» adını verdiği bir kavram geliştirir. Ona göre her aile temel gereksinmeleri için yeterli olan yıllık bir verim elde etmek ister ama bu bir takım zorluklar gerektirir. Köylü ailesi minimum geçimlik seviyesini elde etmek için mümkün olduğu kadar çok ve uzun bir süre çalışır. Fakat bir kez bu seviyeye ulaştıktan sonra sarfettikleri emek hızla düşmeye başlar. İlkel teknoloji ile yürütülen tarım işini köylüler mecbur olduklarından bir an bile fazla yapmak istemezler. Köylü üretici eğer göstereceği çabanın daha geniş yatırım veya tüketime ayrılabilecek daha fazla bir verim elde edeceğine inanırsa çabasını arttırır. Ama muhtemel ürün fazla işin zorluğuna değmezse köylü kendisini belli bir zahmet noktasının ötesinde çalışmaya zorlamaz. Bu noktaya Chayanov zahmet noktası adını verir. Ailenin minimum geçim seviyesine ulaşılmadığı müddetçe köylü ailesi sarfettiği emeğin azalan marjinal verimliliğine bakmaksızın günlerce ve saatlerce çalışmaya devam eder. Her aile kendi gereksinmelerinin tatmin derecesi ile sarfedilen emeğin güçlüğü arasında kaba bir denge kurar. Elde edilen ürünün (labour product) miktarı sadece emeğin sarfettiği eforun derecesi tarafından belirlenmez. Aynı zamanda çalışan ailenin genişliği ve kompozisyonu tarafından, özellikle çalışabilen üyelerin çalışmayan aile üyelerine oranı (ki buna 'tüketici-emekci oranı' adı da verilir) tarafından, toprağın kalitesi ve üretim araçlarının elde edilebilirliği tarafından da belirlenir.[9] Emek-tüketici dengesinin çözümlemesinde zorluk derecesine ek olarak tüm bu faktörlerin de dikkate alınması zorunlu olduğundan denge noktasının potansiyel olarak çok değişebilir olduğu açıkça ortadadır. (Littlejohn 1977: 120) Ama emek gelirin altına düşmeyeceği bir minimum nokta vardır ki o da ailenin geçim seviyesidir. Emek gelirinin miktarı ailenin demografik yapısı, emek biriminin verimliliği ve emeğin efor derecesi tarafından belirlenmesine rağmen, sadece emeğin efor derecesini düzenlemek yoluyla aile, gelirini tüketim gereksinmeleriyle bir dengeye getirmektedir.

---

9) Aile kompozisyonunun yani tüketici-emekçi oranının çeşitli ailelerde Chayanov tarafından nasıl hesaplandığının bir incelemesi için bkz. Kerblay (1971).

Köylü ailesi az sayıda yetişkin ve çok sayıda çocuktan oluşuyorsa 'emek-tüketici dengesi' olumsuz olur, yani ailenin bağımlı, üretken olmayan üyelerinin tüketim gereksinmeleri üretim kapasitesi tarafından dengelenememektedir. Bunun sonucu olarak ailenin yetişkin üyelerinin katlanmak zorunda olduğu iş zorluğu daha fazla olacaktır. Ama çocuklar büyüyüp üretime katkıları arttıkça aile emeği tüketici dengesi olumlulaşmakta ve toplam aile geçimliğinin sağlanmasında katlanılan zorluk her aile üyesi için azalma eğilimi göstermektedir. Köylü ailesinin refahı toprak ve emek gücünün miktarına bağlıdır. Chayanov'a göre ailenin nüfusu arttıkça elindeki toprak miktarı da artar ve ailenin refahı yükselir. Bir kez çocuklar büyüyüp aileden koparak kendi ailelerini kurunca yaşlanan ebeveynlerin geçimliği için gereken emek miktarı ve iş zorluğuna katlanma kapasiteleri de azalmakta, buna bağlı olarak ta işletmenin geliri düşmektedir. Ailenin parçalanması sonucu ortaya çıkan yeni işletmede ise demografik döngü yeniden başlamaktadır. Yani, yeni işletme çocuk sahibi olunca topraklarını genişletecek, çocuklar küçükken yetişkinler daha sıkı çalışacak, çocuklar büyüyünce katlanılan zorluk azalacak, evlenince işletme parçalanacak ve nüfus döngüsüne dayanan bu farklılaşma yeniden başlayacaktır. (Chayanov 1925: 67)

Chayanov'un burda kapalı olarak söylediği şey kırsal alanda sınıfsal bir farklılaşmanın olmadığıdır. Kırsal alanda sadece nüfusa bağlı döngüsel bir farklılaşma vardır. Yani Chayanov kırsal alandaki kapitalist gelişmeyi ve sömürü ilişkilerini tümüyle göz ardı etmektedir. Bu yüzden Chayanov'un kuramı zamanında kırsal farklılaşmayı sınıfsal anlamda alan Lenin ve sol muhalefet tarafından yoğun eleştirilere uğramıştır.

Geçimlik üretimi amaçladıkları için köylüler çok düşük marjinal verimlilik durumlarında bile uzun süreler çalışmaya gönüllü olarak devam ederler. Toprağın kıt ve mekanizasyonun güç olduğu yerlerde köylüler emeklerini yoğunlaştırarak verimliliği arttırırlar. Kapitalist çiftçi ise bunu yapamadığı için böylesi koşullarda köylü ürün fiatları kapitalist çiftçininkinden daha az olabilir. Tabi bu köylünün kendisini ve ailesini yoğun bir şekilde sömürerek çok düşük marjinal verim oranları için uzun süreler çalıştığı koşullarda olasıdır. (Chayanov 1925: 239) Köylü ailesi kendi aile emeğini sömürdüğü için kapitalist işletmelerle rekabet edebilmektedir.

Nüfussal farklılaşma kuramı ile kırsal alanda sınıfsal farklılaşmayı dışlayan Chayanov tarımdaki kapitalizmi nasıl görmektedir sorusunun yanıtı günümüzde kırsal dönüşüm ile ilgili kimi yazarları oldukça etkilemiştir. Chayanov'a göre tarıma kapitalizmin girişini ücretli işçi kullanan büyük işletmelerin genişlemesinde aramamak gerekir. Köylüler

ticaret sermayesi tarafından meta üreticilerine dönüştürülüp pazara bağlanmış ve böylece ticaret sermayesinin kontrolü altına girmiştir. Baskıcı kredi kurumları aracılığıyla köylü üretimi bir çeşit «sweatshop sistemine» dönüştürülmüştür (Chayanov 1925: 257). Bir kez köylü ürün ve girdilerini (kredi, gübre v.s.) kontrol altına alarak ticaret sermayesi direkt üretime müdahale etme olasılığını bulmakta, kalite standartlarını belirlemektedir. Buna bağlı olarak ta tohum dağıtımı, gübre kullanımı, ürün rotasyon biçimleri v.s. ticaret kapitalizminin kontrolune girmektedir.[10] Bu süreçe köylü tarımın 'dikey konsantrasyonu' adı verilir. Bu süreç aracılığıyla köylü tarımı kapitalistlerin kontrolunde olan bir üretim süreci, ürünlerin işlenmesi ve dağıtımı içersine entegre olmaktadır.

> Bu süreçler çiftçileri başkalarının üretim araçları ile çalışan bir emek gücüne dönüştürür. Küçük meta üreticilerinin yaygın ve bağımsız görünümlerine karşın bu gelişmeler tarımı bir seri en geniş işletmeler içersinde yoğunlaşan bir ekonomik sisteme dönüştürür. Bu sistem aracılığıyla tarım finans kapitalizminin en gelişkin biçimlerince kontrol edilen bir alana adım atmaktadır. Bu dikey kapitalist konsontrasyon ile karşılaştırıldığında işletmelerin 10 hektardan 100 veya 500 hektara dönüştürülmesi buna bağlı olarak ta önemli sayıda çiftçinin yarı-proleterlikten açıkça bir proleterliğe transferi küçük bir detay olur. (Chayanov 1925: 282)

Bu dikey konsantrasyon Avrupa ve özellikle Amerika'da oldukca ileri seviyededir ama Rusya'da pek gelişmemiştir.

Chayanov'a göre devlet köylülüğün dikey konsantrasyonunu —yani üretim alanını yatay olarak genişletmeksizin verimliliğin kredi, gübre ve diğer girdiler aracılığıyla arttırılması— sağlamak ve sürdürmek için kooperatifleri kullanmalıdır.

Chayanovcu gelenek tarımsal ilerlemede küçük çaplı teknolojiye önem verir köylülerin geliri daha çok emek kullanan küçük çaplı etkinliklerle yükseltilebilir. Chayanovcu geleneğe göre rasyonel bir örgütlenme ile köylü mülkiyeti ve aile işletmesi tarımsal girdilerin seviyesinin işgücü istihdamının ve üretimin yükseltilmesine en uygun biçimlerdir.

Chayanov'un Eleştirisi

Zamanındaki eleştirilerin yanısıra Chayanovcu görüşlerin yeniden canlanması son 10-20 yıl içinde eleştirilerini de birlikte getirmiştir.

Chayanov'un modelindeki varsayımlar oldukça sınırlıdır. Özellikle köylü aile işletmesinde ücretli işçinin söz konusu olmadığı ve hanenin

10) Günümüz yazarları içinde bu görüşün etkileri Amin (1977), Bernstein (1977, 1979), Banaji (1977a) ve Roseberry (1978) de görülebilir.

tek bir reisin kontrolunde bölünmez bir bütün olduğu varsayımları kuşkuludur. Birçok farklı toplumlardan toplanan veriler göstermektedir ki ikinci varsayım açıkça hatalıdır ve kadınlarla çocukların bağımsız rollerini oldukca ithal etmektedir. (Harris 1982: 211)

Ayrıca aileyi bir bütün gibi ele almakla aile içindeki yaşa ve cinsiyete dayalı hakimiyet ilişkilerini de yadsımakta ailenin, içsel toplumsal ilişkilerinin kavramsal çözümlemelerini göz ardı etmektedir.[11] Aile ekonomisinin bütünlüğü ve bölünmezliği anlayışı aileyi ulusal ekonomiden soyutluyarak ele almakta, aile birimi üzerinde ücretli emek ve emek pazarının hiçbir etkisi olmadığını varsaymaktadır. (Harrison 1979: 89). İç ve dış toplumsal ilişkileri yokmuş gibi varsaymak sayesinde ancak Chayanovcu gelenek köylü ekonomisi kavramını geliştirebilmiştir.

Diğer yandan Chayanov'un kuramı ancak toprağın çok geniş bir şekilde elde edilebilir olduğu yerlerde belki geçerli olabilir ama Kerblay gibi Chayanovcu'ların iddia ettiği gibi (Kerblay 1971: 159) bu günün azgelişmiş ülkeleri için geçerli olamaz. Toprakların belli sınıfların kontrolünde oluşu ve öyle sanıldığı gibi bolca var olmaması en azından köylü işletmelerinin hanenin nüfus artışına oranlı bir şekilde artmasını engeller: Chayanovcu kuramın azgelişmiş ülke kırsal yapısını açıklamadaki yetersizliğinin ötesinde yapısını açıklamaya çalıştığı Rus kırsal alanındaki değişmeleri de açıklamaktan uzaktır. Örneğin Patnaik Chayanov'un nüfussal değişim kuramına karşı çıkarak, onun kuramını kanıtlamak için Rus kırsal kesimini temsil etmeyen istatistiksel verileri özellikle seçip kullandığını açıkça ortaya koymaktadır. (Patnaik 1979: 381-83) Öte yandan Hunt'ın da belirttiği gibi Chayanov'un modelinin temelini köylü hanesinin ekonomik kaynaklarını kullanışının irdelenmesi oluşturmaktadır (Hunt 1979: 278). Chayanov'un köylü hane ekonomisinde kaynak kullanımı çözümlemesi belli köylü üretiminin niteliğinin anlaşılmasında yardımcı olmaktadır ama gene de eksik ve hatalıdır. Ona göre kaynakların kullanılmasındaki kararı belirleyici olan faktör nüfus faktörüdür. Halbuki Hunt kaynak dağılımını etkileyen nüfus dışı faktörlerin varlığını belirtmektedir. Örneğin çeşitli işlerin yerine getirilmesi üzerinde olan toplumsal baskı, eğitim v.b. (Hunt 1979: 281)

Chayanovcu kuramın kanıtlamaya çalıştığı şey köylülerin kendilerine özgü bir yaşam biçimi olduğudur. Bu yaşam biçiminde köylüler gereksinmeleri kadar ürün elde ederler, gereksinmelerinin ötesinde bir

11) Aile üretim birimleri içindeki sınıfsal farklılaşmanın kuramsal bir irdelenmesi için bkz. Rey (1975).

ürün elde etmek için çaba sarfetmezler çünkü mevcut üretim onların mutluluğunu sağlar. Yani siyasal anlamda kırsal alanda herkes istediği kadar üretip istediği kadar tüketiyorsa o zaman köylü ekonomisini kollektifleştirmeye, devletleştirmeye, toplumsallaştırmaya bir gerek yoktur, çünkü zaten herşey yerli yerindedir. Sosyalist değişiklikler gereksizdir. Bu sonuca varmak için Chayanov'un kullandığı geçimlik kavramı çok önem kazanmaktadır. Çünkü ancak bu geçimlik seviyesine ulaşılınca köylü mutlu olmaktadır. Harrison bu geçimlik seviyesinin belirlenmesinin çok güç olduğunu belirtmiştir (Harrison 1975: 413). Analiz ettiği köylülüğün dışında olan bir toplumsal bilimci sadece gerçek tüketimi gözlemleyebildiği için asıl (ex-ante) gereksinmelerin tatmin edilip edilmediklerini veya ne dereceye kadar tatmin edildiklerini emek-tüketici dengesine bakarak söyleyemez. Ekonomik yapı içersinde yalnız başına olmayan, büyük ölçüde diğer insanlar tarafından kurulan fiyat ve maliyet yapılarıyla karşılaşan köylü için ortaya çıkan sonuçları bu emek-tüketici dengesi kavramı kapsayamaz, gerçek gereksinmeler ile etkin istem arasındaki farkı ve toplumun bu ikisi arasında aracılık yapma biçimini kavrayamaz. (Harrison 1975: 413) Yani kısacası köylünün çalışmayı bıraktığı anda gerçekten ihtiyaçlarını karşılayıp memnun olduğunu söylemek çok zor.

Ekonomik etkinliğini nüfus ve toprak baskılarına göre düzenlediği ileri sürülen Chayanov'un hane ekonomisi yapısal krizlerden bağımsız olarak düşünülmüştür. Yani köylü ekonomisi yapısal sorunlar diye bir şey bilmez ve genel krizlerle karşılaşmaz, sadece tek tek işletmeleri etkileyen özgül teknik problemler ve bireysel bunalımlar olabilir. Köylü ekonomisini krizlerden bağımsız olarak düşünmekle Chayanov bu ekonominin içinde bulunduğu ulusal ve uluslararası konumun etkilerini hiçe saymıştır (Harrison 1979).

Tüm bu eleştirilere rağmen Chayanovcu kuram halen de yandaşlar bulmaktadır. Chayanov'un sınıfsal farklılaşmaya değil de nüfussal farklılaşmayı temel alan görüşleri bu gün Shanin (1972) tarafından yeniden ele alınmıştır. Devrim sırasında yoksul köylülerin neden zenginlere karşı durmadıklarını inceleyen Shanin köylü ailelerinin kendine özgü çok yönlü bir döngüsel toplumsal hareketlilik paternine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Köylülüğün çok yönlü toplumsal hareketliliği köylü ailelerinin toplumsal pozisyonunun alternatif olarak aşağı doğru ve yukarı doğru hareket ettiğini ve sınıfsal farklılaşmanın olmadığını göstermektedir. Shanin'e göre Marxistlerin öngördüğü kutuplaşmanın buna bağlı olarak ta sınıf bilincinin var olmaması nedeniyle köylülük kırsal toplum içinde daha önce düşünülenden çok daha fazla güvenli bir yol almıştır. (Shanin 1976: 24) Hanelerin bölünmesi, birleşmesi, yok

olması kadar ailenin biyolojik yaşam döngüsüne ilişkin değişmeler gibi süreçler kırsal alanda farklılaşma eğilimini körelten bir eşit düzeye getirme eğilimine sahiptir. Shanin'in sosyo ekonomik eşitsizliklerin statik çözümlemesi sınıfsal çözümlemeyi içermez, çünkü Shanin analiz birimi olarak aile kategorisini alıp onun içsel değişim eğilimlerine bakmakta, ailenin içinde bulunduğu toplumsal konuma, dolayısıyla sınıfsal ilişkilere bakmamaktadır.

Aynı sorun Chayanov'da da vardır. Aile işletmesinin temel birim olarak alındığı köylü ekonomisi Marxist üretim tarzı kavramının eşdeğeri olarak kabul edilmektedir, ki bu yanlıştır. Marxismde bir üretim tarzı ve belli bir üretim tarzından diğerine tarihsel bir geçiş, üretim ilişkileri ile gelişen üretici güçlerin çelişkilerinin bir sonucudur. Chayanov'un köylü ekonomisi ise tümüyle betimsel bir kategoridir, belli bir üretim ilişkileri bütününü içermez, sadece bireysel, atomistik, birbirinin aynı olan birimlerin basit bir toplamını ifade eder. Patnaik'in (1979: 379) de belirttiği gibi Chayanov'un köylü ekonomisi hanenin içsel ilişkilerinin irdelenmesinden ibarettir. Toplumsal bölüşüm, dönüşüm ve üretim ilişkilerinden söz etmemektedir. Chayanov köylü ekonomisinin dinamizmine ilişkin hiçbir şey söylememektedir. Köylü ekonomisinin nasıl ortaya çıktığı, başka ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açıp açmayacağı veya açacaksa bunun mekanizmalarının ne olacağı konusunda hiçbir şeyden söz etmemektedir.

Kanımca Chayanov'un önemi çok eleştiriye konu olan kendine özgü bir ekonomi kuramında değil, kapitalizmin tarıma girişini ve üretim sürecini krediler, ileri girdiler v.b. yolu ile dolaylı olarak kontrol altına alışına dikkatleri çektiğinden dolayıdır. Daha 1920'lerde bu eğilimi gören Chayanov adeta günümüzdeki azgelişmiş ülke tarımına kapitalizmin girişini önceden görmüştür. Fakat işin ilginç yanı Chayanov bu nüfuzun devlet eliyle kooperatifler yoluyla olduğu zaman kapitalist farklılaşmanın olmayacağını varsaymıştır ki işte Chayanov'un bence en büyük yanılgısı burdadır. Bilinmesi gerekir ki kapitalizm gerek devlet ve gerekse uluslararası örgütler aracılığıyla tarımda ileri girdiler, kredi v.b. kullanımı yoluyla üretim artışı sağlama biçiminde olan ve Chayanov'un 'dikey konsantrasyon' adını verdiği mekanizmayla köylülüğün ürettiği artığa el koymaktadır. Yani dikey konsantrasyon ve kooperatifler yoluyla köylülüğün mutlak ürünü artsa bile refahı artmamaktadır.

Kaynaklar :

Akşit, B. (1967), **Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi,** ODTÜ Öğrenci Birliği Yayını, Ankara.

Amin, S. (1977), **Imperialism and Unequal Development,** Harvester Press, Sussex.

Amin, S., Vergopoulos, K. (1977), **La Question Paysanne et la Capitalisme,** Anthropos, Paris.

Banaji, J. (1976), «Summary of Selected Parts of Kautsky's 'The Agrarian Question», **Economy and Society,** Vol 5, No. 1.

Banaji, J. (1977a), «Capitalist Domination and the Small Peasantry, Deccan District in the Late Nineteenth Century», **Economic and Political Weekly,** Special Number, August.

Baran, P. (1957), **The Political Economy of Growth,** Monthly Review Press, New York.

Barrington Moore, Jr. (1965), «The New Scholasticism and the Study of Politics», Jr. Barrington Moore, **Political Power and Social Theory: seven studies,** Harper and Row New York içinde.

Barth, F. (1966), **Models of Social Organisation,** Royal Anthropological Institute, Occasional Paper 23, London.

Bartra, R. (1975), «Sobre La Articulation de Modos de Produccion en America Latina», **Historia y Sociédad** 5, Spring.

Bellah, R. N. (1964), «Religious Evolution», **American Sociological Review,** June.

Bernstein, H. (1977), «Notes on Capital and Peasantry», **Review of African Political Economy,** No. 10.

Bernstein, H. (1979), «African Peasantry: a Theoretical Framework», **The Journal of Peasant Studies,** Vol 6, No. 4.

Boeke, J. (1953), **Economics and Economic Policy of Dual Societies,** Institute of Pacific Relations, New York.

Boserup, E. (1965), **The Conditions of Agricultural Growth,** Allen and Unwin, London.

Börtücene, I. (1977), «Köylülüğün Farklılaşması Üzerine», **Yeni Ülke,** Sayı 1.

Chayanov, A. V. (1925), **The Theory of Peasant Economy,** Moscow, İngilizce'ye D. Thorner et al. editörlüğünde çevrilip American Economic Association adına Illinois Irwin tarafından 1966 da basılmıştır.

Dahrendorf, R. (1957), **Class and Class Conflict in Industrial Society,** Routledge and Kegan Paul, London.

Durheim, E. (1964), The Division of Labour in Society, The Free Press, New York.

Eisenstadt, S. N. (1964), «Social Differentiation, Integration and Evolution», **American Sociological Review,** June.

Ennew, J., Hirst, P. ve Tribe, K. (1977), «The Peasantry as an Economic Category», **The Journal of Peasant Studies,** Vol 4, No 4.

Esteva, G. (1978), «J. Y. Silos Campesinos Existes?», **Comercio Exterior** (Mexico City), XXVIII, June.

Feder, E. (1975), «The New Penetration of the Agriculture of the Underdeveloped Countries by the Industrial Nations and Their Multinational Concerns», Institute of Latin American Studies, University of Glasgow, occasional papers, No 19.

Foss, D. (1963), «The World View of Talcot Parsons», M. Stein ve A. Vidich, (eds.), **Sociology on Trial,** New York, Prentice Hall, icinde.

Frank, A. G. (1967), **Capitalism and Underdevelopment in Latin America,** New York, Monthly Review Press.

Frank, A. G. (1969), **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, New York, Monthly Review Press.

Frank, A. G. (1971), **Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology**, London, Pluto Press.

Frank, A. G. (1972), **Lumpenbourgeoisie: Lumpendevelopment**, New York, Monthly Review Press.

Furtado, C. (1971), **Development and Underdevelopment**, Berkeley, University of California Press.

Galeksi, B. (1972), **Basic Concepts of Rural Sociology**, Manchester.

Geertz, C. (1963), **Agricultural Involution**, Berkeley, University of California Press.

Glavanis, K. R. G. and Glavanis, P. M. (1983), «The Sociology of Agrarian Relations: The Persistence of Household Production», **Current Sociology**, Vol 31, No 2.

Goodman, D. and Redclift, M. (1981), **From Peasent to Proleterian**, Oxford, Basil Blackwell.

Harris, J. (ed.) (1982), **Rural Development Theories of Peasant Economy and Agrarian Change**, London, Hutchinson.

Harrison, M. (1975), «Chayanov and the Economics of Russian Peasantry», **Journal of Peasant Studies**, Vol 4. No 2.

Harrison, M. (1977a), «Resource Allocation and Agrarian Class Formation», **The Journal of Peasant Studies**, Vol 2, No 4.

Harrison, M. (1977b), «The Peasant Mode of Production in the Work of A. V. Chayanov», **The Journal of Peasant Studies**, Vol 4, No 4.

Harrison, M. (1979), «Chayanov and the Marxists», **The Journal of Peasant Studies**, Vol 2, No 4.

Higgins, B. (1956), «The Dualistic Theory of Underdeveloped Areas», **Economic Development and Cultural Change**, 4.

Hill, P. (1963), **Migrant Cocoa Farmers of Southern Ghana**, Lonodn, Cambridge University Press.

Hinderink, J. and Kiray, M. (1970), **Social Stratification as an Obstacle to Development; A Study of Four Turkish Villages**, New York, Preager Publishers.

Hoselitz, B. F. (1960), **Sociological Aspects of Economic Growth**, Glencoe III, The Free Press.

Hunt, D. (1979), «Chayanov's Model of Peasant Household Resource Allocation», **The Journal of Peasant Studies**, Vol 6, No 3.

Hussain, A. and Tribe K. (1981) **Marxism and the Agrarian Question, Vol 1, German Social Democracy and the Peasantry 1890-1907, and Vol 2, Russian Marxism and the Peasantry 1861-1930**, London, Macmillan.

Kautsky, K. (1899), **Die Agrarfrage**, Stuttgart, Dietz.

Kay, C. (1974), «El Sistema Senorial Europea y La Hacienda Latinoamericana», **Revisto del Mexico Agrario**, VII, October-December.

Kerblay, B. (1971), «Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy», T. Shanin (ed) **Peasants and Peasant Societies**, Harmondsworth, Penguin Books, içinde.

Kindleberger, (1952), «The Economy of Turkey, the Economic Development of Guatamala and Report on Cuba», **Review of Economic Statistics**, Vol 34, No 4.

Kitching, G. (1982), **Development and Underdevelopment in Historical Perspective**, London, Methuen.

Lenin, V. I. (1962), **Collected Works**, Vol XIII, Moscow.

Lenin, V. I. (1960a), **Collected Works**, Vol I, Moscow.

Lenin, V. I. (1960b), **Collected Works**, Vol IV, Moscow

Lenin, V. I. (1960c), **Collected Works**, Vol XXII, Moscow

Lenin, V. I. (1962), Collected Works, Vol VIII, Moscow.
Lenin, V. I. (1964), The Development of Capitalism in Russia, Collected Works, Vol III, Moscow, Progress Publishers.
Lerner, D. (1964), The Passing of Traditional Society, New York.
Lewis, W. A. (1954), «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», Manchester School, 22 May.
Littlejohn, G. (1973), «The Peasantry and the Russian Revolution», Economy and Society, Vol 2, No 1.
Littlejohn, G. (1977), Chayanov and the Theory of Peasant Economy», B. (Hindess (ed.), Sociological Theories of the Economy, London, Macmillan, içinde.
Lockwood, D. (1964), «Social Integration and System Integration», G. K. Zollschan and W. Hirsch (ed.), Explorations in Social Change, London, Routledge and Kegan Paul, içinde.
Marx, K. (1967), The 18. Brumaire of Louis Bonaparte, Moscow, Progress Publishers.
Millar, J. R. (1970), «A Reformulation of A. V. Chayanovs' Theory of Peasant Economy, Economic Development and Cultural Change, January.
Mills, C. W. (1959), The Sociological Imagination, New York, Oxford University Press.
Mitrany, D. (1951), Marx Against the Peasant: A. Study in Social Dogmatism, London, Weidenfeld and Nicholson.
Parsons, T. (1960), Structure and Process in Modern Societies, New York, Free Press.
Parsons, T. (1966), Societies, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall.
Parsons, T. (1971), The System of Modern Societies, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall.
Patnaik, U. (1979), «Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy», The Journal of Peasant Studies, Vol 6, No 4.
Redfield, R. (1947), «The Folk Society», The American Journal of Sociology», No 52.
Redfield, R. (1956), Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach, Chicago, Chicago University Press.
Rex, J. (1961), Key Problems in Sociological Theory, London, Routledge and Kegan Paul.
Rey, P. P. (1975), «The Lineage Mode of Production», Critique of Anthropology, 3, Spring.
Rodney, W. (1972), How Europe Underdeveloped Africa, London, Bogle-L'ouverture Publications.
Roseberry, W. (1978), «Peasants as Proleterians», Critique of Anthropology, Vol 3, No 11.
Rostow, W. W. (1960), The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto, Cambridge, Cambridge University Press.
Shanin, T. (1971a), «Peasantry: Deliniation of a Sociological Concept and a Field of Study», European Journal of Sociology, XII.
Shanin, T. (ed.) (1971b), Peasants and Peasant Societies, Harmondsworth, Penguin.
Shanin, T. (1972), The Awkward Class, London Oxford University Press.
Shanin, T. (1973), «The Nature and Logic of the Peasant Economy», The Journal of Peasant Studies, Vol 1, No 1.
Shanin, T. (1976), «A World Without Rural Sociology», Sociologica Ruralis, Vol 16, No 4, Siempre, Mexico City.
Smelser, N. J. (1963), «Mechanism of Change and Adjustment to Change», B. F. Hoselitz and W. E. Moore (eds.), Industrialisation and Society, The Hague, Mouton içinde.
Smelser, N. J. (1968), «Toward a General Theory of Social Change», N. J. Smelser, Essays in Sociological Explanation, Englewood Cliffs, N. J. içinde.
Smith, A. D. (1973), The Concept of Social Change, London, Routledge and Kegan Paul.
Sombart, W. (1909), Socialism and the Socialist Movement, (translated from 6th German edition) London, J. M. Dent.

Spencer, H. (1911), **First Principles**, London, William and Norgate.

Teran, S. (1976), Formas de Conciencia Social de los Trabjadores del Campo», **Cuadernos Agrarios**, 1, October-December.

Thorner, D. (1966), «Chayanov's Concept of Peasant Economy», A. V. Chayanov, **The Theory of Peasant Economy**, Illinois Irwin içinde.

Thorner, D. (1971), «Peasant Economy as a Category in Economic History», T. Shanin (ed.), **Peasants and Peasant Societies**, Harmondsworth, Penguin içinde.

Tonnies, F. (1963), **Community and Society**, trans and ed. C. P. Loomis, New York, Harper and Row (ilk basımı 1887 Gemeinschaft Gesellschaft).

Villareal, J. (1978), **El Capitalismo Depentiente: Estructura de Clases en Argentina**, Mexico City, Siglo XXI.

Williams, E. (1964), **Capitalism and Slavery**, London, Andre Deutsch.

Wolf, E. (1955), «Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Discussion», **American Anthropologist**, Vol 57, No 3, part I.

Wolf, E. (1966), **Peasants**, New Jersey, Prentice-Hall.

Üçüncü Dünya Ülkelerinde Artık Değer Oranının Belirleyenleri Nelerdir?

Korkut Ertürk

Temel Marksist kavramların üçüncü dünya ülkelerine ilişkin çalışmalarda kullanılması oldukça yeni. Bu kavramların somut tanımı ve özel koşullara nasıl uyarlanacağı üzerine kavramsal bir görüş birliği Marksist yazın içerisinde henüz oluşmuş değil. Kimi kavramlar için, bu yazıda tartışacağım «artık değer» örneğinde olduğu gibi, görüş birliğinden ziyade bir görüş zıtlığı, hatta bir kavram kargaşası söz konusu.

Bir yanda neo-Marksist yazarlar arasında artık değer kavramı gitgide bir gelir dağılımı indeksi'ne indirgenmekte, öte yanda Marksist değer teorisinin genel olarak geçerliliğini savunan yazarlar arasında da derin kavramsal anlayış ve yorum farklılıkları önemini korumakta. Bu yazıda ilk grupta yer alan yazarlar zaman zaman eleştirilmekle birlikte yazının esas amacı Marksist değer teorisi çerçevesinde artık değer kavramını tartışmak ve üçüncü dünya ülkeleri bağlamında kavramsal olarak tanımlamak.

Bilindiği gibi Bettelheim ile Emmanuel arasında geçen ünlü tartışmanın özünde de, artık değer kavramını Marksist değer teorisi bağlamında üçüncü dünyaya ilişkin olarak çok farklı yorumluyor olmaları yatıyordu. Emmanuel'in 'eşitsiz değişim' teorisinin temel taşı üçüncü dünyada artık değer oranının kalıcı ve genel olarak 'merkez'dekine oranla daha yüksek olduğu teziydi. Bettelheim Emmanuel'i eleştirirken, emek üretkenliğinin çok daha yüksek olması yüzünden merkez ülkelerde 'gerekli emek-zamanın' göreli olarak düşük olduğunu vurguluyor ve bu nedenle de merkezdeki artık değer oranının, işçilerin yaşam standardındaki göreli yüksekliğe rağmen, çevredekinden yüksek olduğunu savunuyordu. Bu yazıda geliştirmeye çalışacağım gibi, bu iki görüş arasındaki

farklılığın kökeninde iki yazarın da, sözünü etmedikleri, değişik örtük (implicit) varsayımlardan hareket ediyor olmaları yatmaktaydı.

Bettelheim'in görüşü emek gücünün değerini belirleyen geçim metalarının birim değerlerinin yöresel (ülkeler düzeyinde) üretim koşulları bağlamında tanımlanması gereğini içermekte. Diğer bir deyişle, bu görüş bütünleşmiş (ya da bütünleşmekte olan) bir dünya ekonomisi değil de, birbirinden üretim yapıları itibariyle tecrit olmuş, aralarında sadece ticaret bağı olan yöresel (ulusal) ekonomilerin varlığını öngörmekte. Geçim metalarının birim değerleri böylece yöreden yöreye değişmekte ve dünyanın gelişmiş bölgelerinde emek gücünün yeniden-üretimi için gerekli olan metaların çeşit ve hacmindeki göreli fazlalığa rağmen emek gücünün değerinin daha pahalı olması gerekmemektedir.

Emmanuel'in görüşü ise, Bettelheim'inkinin tersine, üretim yapıları itibariyle parçaları birbiriyle bütünleşmiş bir dünya ekonomisi varsaymakta. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önem kazanan üretici kapitalin evrenselleşme eğilimi dikkate alınırsa Emmanuel'in çıkış noktasının akla daha yatkın olduğu düşünülebilir. Bu demek değildir ki, Emmanuel'in eşitsiz değişim teorisi ya da dünyanın az gelişmiş yörelerinde artık değer oranının daha yüksek olduğuna ilişkin tezi **a priori** doğrudur. Bu tür önermelerin geçerliliğini tartışabilmek için, önce Marksist değer teorisinin düşünsel planda kullanılabileceği bir teorik yörüngenin, yani kavramsal bir çerçevenin inşası gerekir.

Bütünleşmiş bir ekonomik sistem içerisinde değişik bölge ve sektörlerdeki işçilerin göreli sömürülme oranı bu işçilerin emek üretkenliklerindeki farklılığa göre değil, Marx'ın da belirttiği gibi, çalışma gününün uzunluk ve yoğunluğuna ve sözü geçen işçilerin emek güçlerinin değerine göre belirlenir.[1]

Aynı sektör içerisinde daha ileri teknikleri kullanan ve dolayısıyla daha üretken olan işletmelerin kendilerine kâr olarak mal ettikleri artık değer miktarının diğer sermaye birimlerinin gerçekleştirecekleri artık değer miktarından daha fazla olacağı açıktır.[2] Fakat bu, daha üretken işletmelerde çalışan işçilerin diğer işletmelerdeki işçilere oranla kişi

---

1) Marx'ın bu konudaki görüşü için bk. **Theories of Surplus Value** (Üçüncü Kısım, s. 217-18). Ayrıca, Shaikh (1980) de aynı kavramsal çerçeveden hareketle eşitsiz değişim teorisini eleştirir.

2) «...daha yeni üretim metodunu kullanan kapitalist aynı sektördeki diğer kapitalistlere göre iş gününün daha büyük bir kısmına artık emek olarak tasarruf eder... Ancak, öte yandan, artık değerdeki bu fazlalık, yeni üretim metodunun genelleşmesi, yani ucuzlayan metaın bireysel değeri ile sosyal değerinin eşitlenmesiyle ortadan kalkar» (Marx, **Capital** Cilt I, s. 318-19).

başına daha fazla artık değer ürettikleri ya da daha fazla sömürüldükleri anlamına gelmez.

Bir yandan, merkez ülkelerde işçilerin kapitalist üretim ve çalışma disiplinine daha fazla yatkın ve koşullanmış olacakları bekleneceğinden bu ülkelerde emek yoğunluğunun, yani direkt üretkenliğin çevredekine göre daha yüksek olması muhtemeldir. Bu demektir ki, iki bölgede de aynı teknoloji olduğu zaman dahi merkezdeki işçiler çevredekilerden birim zaman başına daha fazla ürün üretebilmektedirler. Ancak, öte yandan, üçüncü dünya işçilerinin çalışma günleri daha uzun, çalışma koşulları ise çok daha ağırdır. Dolayısıyla, bu soyutlama düzeyinde, bölgeler arasındaki artık değer oranı farklılıklarının nedenlerini incelerken dikkatimizi bölgeler arasındaki emek gücü değerindeki farklılıklara çevirmekte yarar var.[3]

İlk aşamada, her bölgede ücretlerin emek gücü değerine eşit olduğunu varsayacak ve heterojen emek sorunsalından, bölgeler arası ücret farklılıklarının beceri farklılıklarına bağlı olma olasılığından soyutlayacağız. Diğer bir deyişle, hem çevre hem de merkezde emek gücünün 'basit' ve 'homojen' olduğunu varsayarak, önce belli bir sosyal formasyonda emek günü değerinin tarihsel ve toplumsal unsurlarının belirleyenlerini ele alacağız.

Tartışmaya kavramsal bir netlik kazandırmak üzere, Foley'nin[4] dönüşüm yöntemi bağlamında, toplam dünya katma değerini, seçeceğimiz bir dünya para birimi cinsinden ifade ederek ve toplam canlı emek (living labor) miktarına eşitleyerek bu dünya para biriminin birim 'emekdeğer'inin hesaplanabileceğini düşünebiliriz. İkinci bir adım olarak da, dünyanın değişik bölgelerindeki işçilerin reel ücretlerini oluşturan metaların dünya ortalama üretim koşulları bağlamında belirlenecek evrensel değerleri yukarıda tasarladığımız ortak birimi cinsinden ifade edilebilir. Böylece, bu kavramsal çerçeve bağlamında, değişik sosyal formasyonlar arasındaki emek gücü değeri farklılıkları bu bölgelerdeki işçilerin reel ücretlerini oluşturan geçim metalarının hacim ve çeşitliliğindeki farklılıkta kendisini gösterecektir.[5] Doğal olarak, bu durum uluslararası (parity) fiyatların evrensel değerlerle doğru orantılı olduğu varsayımını ve bu fiyatların dünyanın tüm bölgelerinde metalaşmış geçim maddeleri için geçerli olduğunu ima eder. (Aşağıda, bu varsayımları kaldırdığımızda argümanın nasıl etkileneceğini tartışacağız.)

---

3) Marksist ücret teorisi aşağıda etraflıca tartışılacaktır.

4) Bk. Foley (1982). Ayrıca benzer bir yaklaşım için bk. Dumenil (1983/4).

5) «Emek gücünün değeri kendisini belli bir miktarda geçim metaının değerinde gösterir» (Marx, Capital, Cilt I, s. 172).

Bütün bu söylenenler ışığında, şimdi, Marksist teori içerisinde ücretlerin ve emek gücü değerinin nasıl belirlendiğini tartışmaya geçebiliriz. Daha sonra, değer aktarım süreçlerini ve geçimlik (subsistence) sektörün artık değer oranı üzerindeki etkilerini irdeleyerek tartışmayı üçüncü dünya ülkeleri bağlamında ele alacağız.

MARKSİST ÜCRET TEORİSİ VE EMEK GÜCÜ DEĞERİNİN BELİRLEYENLERİ

Marx emek gücü değerini incelerken konuyu iki farklı kavramsal düzeyde ele alır. Bir düzeyde, emek gücü değerinin zaman içerisindeki değişimini, diğer düzeyde ise, bu değerin tarihsel ve yöresel olarak sabit olduğunu varsayıp, ücretlerin nasıl ve hangi yasalar uyarınca emek gücü değerinin etrafında dalgalandığını inceler. Marx, birikim teorisinin bu konuda içerdiği şüphe götürmez, açık seçik birtakım önermeler ve farklı konuları tartışırken yaptığı kimi gözlemler dışında konuyu bu sözünü ettiğimiz ikinci düzeyde sistematik olarak geliştirmeye fırsat bulamamıştır. Ancak, geride bıraktığı ipuçları müphem olmayan bir dizi önermeye varmamıza olanak verir niteliktedir.

Marx'ın argümanının birinci düzeyinde belirleyici öğelerin katmansal sıralanışı, ana çizgileri itibariyle, tarihsel olarak veri alınan emek gücü değerinden işsizler ordusuna ve en somut düzeyde yer alan sınıf sınıf savaşımına doğrudur.[6] İşsizler ordusunun, hacmindeki değişiklikler, bir yandan sınai çevrimlerdeki (industrial cycles) dönemsel değişimleri yansıtır, diğer yandan ise, genel gelişimi itibariyle sermaye birikiminin seyrince belirlenir.[7] Öyle ki, sermaye birikiminin seyri hem kapitalistlerin emek gücü talebini hem de işçilerin emek gücü arzını etkiler. Toplumsal sermayenin derinlemesine ve genişlemesine büyümesi emek gücüne olan talebin mutlak miktarını artırdığı gibi, a) mekanizasyona yol açarak, b) değişik iş kollarındaki iş süreçlerinin gerektirdiği beceri farklılıklarını ortadan kaldırarak, ve c) kırsal alandaki geçimlik sektörünü eriterek emek gücü arzını da artırır.

Kapital'in soyutlama düzeyinde, toplumsal sermayenin normal kârlılık koşulları ve emek gücünün yeniden-üretimi için gerekli en temel fizik gereksinimlerin belirlediği tavan ve taban noktaları içerisinde ücretlerin fiili belirlenişi tamamen yukarıda sözü edilen güçlerin etkileşimine bağlıdır.[8]

6) Marx'ın ücret teorisine ilişkin olarak, bk. Rosdolsky (1977), Rowthorn (1985, Bölüm 7), Mandel (197, Bölüm 9).
7) Ünlü Goodwin modeli de bu ilişkilerden birincisinin matematiksel bir ifadesidir.
8) Capital, Cilt I, s. 637.

Kapital'deki tartışmasında Marx sistematik olarak sınıf savaşımının ve sendikaların ücretlerin belirlenişine olan etkisine eğilmez. Ancak, Birinci Enternasyonal'in Genel Kurul'una sunduğu, **Ücret, Fiyat ve Kâr** kitapçığında sorunu ele alır ve işsizler ordusu hacminin kapitalistlerin ve işçilerin göreli pazarlık güçleri üzerinde yaptığı etki kanalıyla ücretleri belirlediğini ileri sürer.

Bu kitapçıkta Marx'ın sendikalara ilişkin tartışması, sınıf savaşımının emek gücü değerinin zaman içerisindeki değişimine olan etkisi üzerindeki görüşlerine ışık tutar niteliktedir. Bu bağlamda Marx, sendikal mücadelenin esasen savunmalık bir özellik taşıdığını, yani işçilerin 'alışageldikleri yaşam standardını' korumaya yönelik olduğunu vurgular.[9] Öyle anlaşılmaktadır ki, Marx sınıf savaşımını emek gücü değerindeki değişimlerin zaman içerisindeki belirleyici etkeni olarak değil de, ücretlerin tarihsel akışları içerisinde emek gücünün değerine doğru meyletmesini sağlayan bir toplumsal mekanizma olarak görür. Toplumsal kertede kabul bulan 'alışılagelmiş geçim düzeyi' (ki geçerli olan emek üretkenliği verildiğinde emek gücü için belli bir değeri ima eder), işçilerin bilinç ve aktif katılımından bağımsız olarak zaman içerisinde değişime uğrar ve işçiler ancak yeni koşullarla karşı karşıya kaldıklarında tarihsel olarak değişmekte olan yaşam standartlarını korumaya yönelik olarak mücadelelerini kızıştırırlar. Fakat, gayet açıktır ki, sözü edilen alışılagelmiş yaşam düzeyinin ve haliyle emek gücü değerinin belirleyenleri başka etkenlere bağlıdır.[10]

Sorunun kısmi cevabı, Marx'ın **Kapital**'in 3. cildinde geliştirdiği, **kâr oranının düşme eğilimi** tezinde bulunabilir.[11] Ana hatlarıyla, Marx'ın burada artık değer oranının zaman içerisindeki seyrine ilişkin görüşleri şu şekilde özetlenebilir.

Kapitalizmin gelişimi zamanla işçilerin geleneksel yaşam tarzının bir parçası haline gelen yeni gereksinimlerin ortaya çıkışını hızlandırır. Aynı zamanda, kapitalizmin gelişimine koşut olarak boyutları büyüyen rekabet, sınai çevrimlerin yükselme dönemlerinde artma eğilimi gösteren ücretlerin de etkisiyle, kapitalistleri sürekli olarak üretim koşullarını yenilemeye ve geliştirmeye zorlar. Bunun sonucu olan göreli artık değer üretimi, kullanım değeri itibariyle artmakta olan reel ücretin değişim değeri itibariyle düşmekte olduğunu, yani reel ücreti oluşturan ve sayıca, çeşitçe giderek artan geçim metalarının birim değerlerinin hızla

9) **Woges, Price and Profit, s. 441.**
10) 23. dipnota bakınız.
11) **«Kâr oranının düşme eğilimi artık değer oranındaki artma eğilimiyle, yani sömürüsünün artma eğilimiyle sıkı sıkıya bağlıdır» (Capital, Cilt III, s. 240).**

düştüğünü ifade eder. Diğer bir deyişle, emeğin ürettiği artık değer miktarı kendi değerine göre yükselmektedir.

Emek gücünün yeniden-üretimi için gerekli geçim metaları artmaktadır, ama bu metaların toplam değişim değeri düşmektedir, yani emek gücünün değeri düşmektedir.

Gerçekten de Marx'ın teorisine göre kâr oranındaki düşme eğilimi artık değer oranındaki artışa koşut olarak gelişir. «Şöyle ki, kapitalistler her zaman için üretim koşullarını yenileyerek artık-değer oranını yüksek tutma gücüne sahiptirler, fakat bunun maliyeti men edici olabilir, zira, bu, araç gereç, bina ve değişmez sermayenin diğer öğeleri için orantısız bir harcamayı gerektirecektir. «Böylece, kapitalistler yeni üretim yöntemleri uygulayarak artık değer oranını kesinlikle yüksek tutabilirler; ancak bunu yapmanın maliyeti, donanım, bina ve diğer 'değismeyen' sermaye kalemlerine ölçüsüz bir harcamayı gerektirebileceğinden, engelleyici olabilir. Dolayısıyla, daha yüksek bir artık değer oranına karşın, kâr oranı düşebilir.»[12] Ayrıca, Marx'ın teorisine olan aşinalıkları Marx'ın gençliğinde kaleme aldığı **Komünist Manifesto'dan** pek ileri gitmeyen birçok yazarın ileri sürdüğünün tersine, artık değer oranındaki tarihsel yükselme eğilimi işçilerin bu süreç içerisinde 'mutlak' olarak yoksullaşacakları anlamına gelmez. Marx'ın bu konuda defalarda vurguladığı kendi görüşü, işçilerin yaşam düzeyinin sahip oldukları kullanım değerleri açısından yükselme eğiliminde olduğu, ancak bu yükselmenin emek üretkenliğindeki artışa göre daha yavaş olduğu ve bu anlamda işçilerin 'göreli' olarak yoksullaştığı şeklindedir.[13]

Marx'ın konumuza ilişkin görüşlerini burada üç temel önerme altında toparlayabiliriz. Tarihsel gelişim süreçleri içerisinde;

i. emek gücünün yeniden üretimi için toplumca 'norm' kabul edilen gereksinimler ve bunları karşılayan geçim metalarından oluşan reel ücret, giderek artmaktadır;

ii. bu geçim metalarının birim değerleri daha hızlı düştüğünden reel ücreti oluşturan metaların toplam değeri, yani emek gücünün değeri düşme eğilimindedir;

iii. iş gününün uzunluk ve yoğunluğu sabit kalmaktaysa 'gerekli emek-zaman'daki düşme artık değer oranındaki artışı belirler.

---

12) Rowthorn (1985, s. 162).

13) «İşçilerin sözü edilen ihtiyaçlarının adet ve çeşidi ve bu ihtiyaçları karşılama biçimi tarihsel gelişim düzeyine, büyük ölçüde o ülkede medeniyetin gelişmişlik derecesine ve özellikle hangi koşullar altında ve hangi rahatlıkla 'serbest' işçilerin tarihsel olarak oluştuğuna bağlıdır» (Capital, Cilt I, s. 171).

İlkel birikim sürecinin hâlâ sürüncemeli olarak devam ettiği üçüncü dünyaya dikkatimizi çevirdiğimizde göreli artık değer üretiminin emek gücü değerini belirleyen yegâne etken olmadığını görmekteyiz. Marx'ın yukarıda sözünü ettiğimiz kitapçığında vurguladığı gibi, «değişik ülkeler veya aynı ülkede değişik tarihsel dönemler kıyaslandığında, emek gücü değerinin, **tüm diğer metaların değerinin değişmediğini farz etmemiz halinde dahi**, sabit değil, aksine nicel olarak değişken olduğunu göreceksiniz.»[14]

Aşağıda etraflıca tartışacağımız bu ek faktörler arasında geleneksel geçimlik sektörünün büyüklüğünü ve basit meta üreticilerinden kapitalist sisteme aktarılan değer miktarını anmak istiyoruz. Bu faktörlerin emek gücü değerinin belirlenmesindeki önemini ele alacak, geleneksel geçimlik[15] sektöründeki tedrici yıkımın üçüncü dünya ülkelerinde emek gücü değerini artırıcı, yani artık değer oranını düşürücü bir etkisi olduğunu, ancak bu etkinin karşısında tüm dünyada hüküm süren, geçim metalarının evrensel ucuzlama eğiliminin[16] bu etkiyi bertaraf edici bir öneme sahip olduğunu savunacağız. Bilahare, bu sosyal formasyonlardaki basit meta üretiminin kalıcılığını ve artık değer oranı üzerindeki etkisini tartışacağız.

Emek gücünün değeri, bir emekçinin emek gücünün yeniden üretimi için gereksindiği metaların üretiminin gerektirdiği soyut toplumsal emek zamana karşılık gelir. Ancak, özellikle dünyanın az gelişmiş bölgelerindeki birçok sosyal formasyonda emekçilerin yeniden-üretimi kısmen metalaşmamış geçim madde ve hizmetlerine dayalı olabilmektedir. Bu geçim madde ve hizmetleri, emekçilerin geçiminde ne kadar vazgeçilmez bir öneme sahip olurlarsa olsun emek gücü değerinin belirleyici öğeleri arasında yer almazlar.

Diğer bir deyişle, bu tür formasyonlarda emekçinin tükettiği geçim maddeleri iki farklı kısımdan oluşur. İlk kısım, kapitalist üretimin veya

---

14) Wages, Price and Profit, s. 71-72. Vurgulama bana ait.

15) Burada geçimlik sektörü tabiriyle kullanım değerine yönelik üretimi kastediyoruz. Kavramın toplumsaltarih çalışmalarındaki özel yeri ve bununla ilgili metodolojik sorunlar için, bk. Bernstein (1982).

16) Geçim metalarındaki evrensel ucuzlamanın üçüncü dünyada emek gücü değerine olan etkilerinin kapsamlı bir araştırması bu yazının sınırlarını aşmakta. Ancak, «Yeşil Devrim»den bu yana, son yirmi yıldır temel maddeler (primary goods) üretimindeki hızlı artış ve tüketim maddelerine dönük imalât sanayiinin dünyanın dört bir yanına yayılmakta olması bu etkinin önemine işaret etmekte. Örneğin 1960'ta, sınai tüketim maddelerinin üçüncü dünya ülkelerinden yapılan toplum ihracat içerisindeki payı yüzde 10'ken, 1980'de bu oran (Kore, Hong Kong, Singapur türü ülkeleri hesap dışı bıraktığımızda dahi) yüzde 46'ya çıkmıştır. (Dünya Bankası, 1984).

basit meta üretiminin bir ürünü olan ve işçilerin parasal değişim yoluyla tedarik ettikleri m adet geçim maddesinden ibarettir. İkinci kısım ise emekçinin geleneksel geçimlik sektörüyle olan bağları sayesinde parasal bir karşılık ödemeksizin tedarik edebildiği s adet geçim maddesinden oluşur.

Emekçilerin geleneksel geçimlik sektörüyle olan bağlarının uzun zaman önce kopmuş olduğu dünyanın gelişmiş bölgelerinde reel ücretin farklı bir ayırımla gene iki kısımdan oluştuğunu düşünebiliriz. İlk kısımdaki n geçim maddesini de kendi içinde ayırabilir ve m adedinin az gelişmiş bölgedeki işçilerce tüketilen m geçim metaıyla aynı olduğunu, m' adedinin ise az gelişmiş bölgedeki s geleneksel geçim maddesinin merkezdeki meta karşılığı olduğunu varsayabiliriz. Öte yandan, gelişmiş bölgedeki reel ücretin ikinci kısmı ise, merkezde gereksinim hâlini almış ve 'alışılagelmiş hayat tarzı'nın bir parçası olan, fakat az gelişmiş 'çevre'de henüz bir ihtiyaç olmayan k adet 'yeni' metadan oluşacaktır.[17]

Daha önce belirttiğimiz gibi geçim metalarının birim değerlerini evrensel olarak tanımladığımızda iki bölge arasındaki emek gücü değerindeki farklılık;

i. az gelişmiş bölgedeki geleneksel geçim maddelerinin (s) hacmine, diğer bir deyişle bunların merkezdeki meta karşılıklarının (m') toplam değişim değerine, ve

ii. merkezde gereksinim teşkil edip de çevrede emeğin yeniden üretimi için henüz gereksinim hâlini almamış olan 'yeni' (k) metaların hacmine bağlı olacaktır.

Dolayısıyla, üçüncü dünyada geleneksel geçimlik sektörünün hızla geriliyor olması bu bölge işçilerinin geçim düzeyini belirleyen ihtiyaç maddelerinin bileşiminde zaman içerisinde önemli değişiklikler olduğuna işaret eder. Bir yandan, artan miktarda geleneksel geçim maddesi (s) metalaşmakta, yani meta karşılıklarınca (m') ikame edilmektedirler. Öte yandan, hızla değişen yaşam tarzının doğurduğu yeni gereksinimler yeni metaların (k) geçim metaına dönüşmesine, yani reel ücretin bir parçası haline gelmesine yol açmaktadır. Diğer koşullar sabit tutul-

17) Örneğin Meillassoux (1982, s. 99-103) emek gücünün toplam yeniden üretim maliyetinin üç ana öğesini bakım, geçindirme ve yenileme maliyetleri olarak tanımlamakta ve geçimlik sektörünün emeğin fiziki yenilenmesinin ve bakımının sermayeye olan maliyetini düşürdüğünü ileri sürmektedir. Ancak, Meillassoux'nun analizi kapitalizmin gelişimine koşut olarak ortaya çıkan yeni gereksinimleri ele almamaktadır. Bu bağlamda, Buroway'in (1960) kapitalist gelişimin geçimlik sektörünün görell önemini azaltabileceğini ve belli koşullarda ekonomik bir yük haline dahi gelebileceğini vurgulaması bakımından soruna daha isabetli yaklaştığı söylenebilir.

duğunda, bu süreç emek gücü değerinin gittikçe pahalandığını, diğer bir deyişle artık değer oranının düşme eğiliminde olduğunu gösterir. Ne var ki, 'diğer koşullar' hiç bir zaman sabit değildir ve, kuvvetle muhtemeldir ki, kapitalist üretim ilişkilerinin fazla yaygınlaşmadığı, ama kapitalist pazarla eklemlenmenin ileri aşamalara vardığı dünyanın kimi az gelişmiş yörelerinde geçim metalarındaki evrensel ucuzlama eğiliminin artık değer oranını artırma yönündeki etkisi artık değer oranının yukarıda sözünü ettiğimiz düşme eğiliminden baskın çıkmaktadır.

Bu arada, üçüncü dünya ülkelerinde son yirmi otuz yıldır sürmekte olan, geleneksel geçimlik sektöründeki gerileme şehirlere kitlesel göçler ve kırsal alanda hızla artan ticaret bağları «commercialization» şeklinde etkisini göstermiştir. Bu olgulardan birincisi şehirlerde gittikçe büyüyen bir formel olmayan hizmet sektörünün oluşmasına yol açmakta,[18] ikincisi ise 'kendine yeter' kırsal alan üreticilerini, yeniden üretim koşullarını gittikçe daha fazla pazara bağımlı kılarak, hızla basit meta üreticilerine dönüştürmektedir.

Üçüncü dünya ülkelerinin pek çoğunda sözünü ettiğimiz bu formel olmayan sektör temelinden (i) büyük kapitalist işletmelerle de taşeronluk (sub-contracting) kanalıyla birleşik bağları bulunan bir basit meta üreticileri sektörü, ve (ii) pazar ilişkilerinden büyük ölçüde yalıtılmış, genellikle hemşehrilik ilişkilerine dayalı dayanışma ve yardımlaşmaya yönelik kentsel geçimlik sektörleri doğmuştur.[19]

Emek gücünün yeniden üretimi için gerekli metalaşmamış geçim madde ve hizmetlerini sağlaması bakımından kentsel geçimlik sektörünün emek gücü değerine olan etkisi kırsal kökenli geleneksel geçimlik sektörünün benzer etkilerinden pek farklı değildir. Ancak kent ortamında pazar dışı kullanıma yönelik üretim olanaklarının gayet kısıtlı olması kentsel geçimlik sektörünce tedarik edilen 'değerlenmemiş' geçim maddelerinin nicel olarak fazla önem arz edecek boyutlara ulaşamayacağını gösterir.

Öte yandan, gene aynı temelden kaynaklanan basit meta üretimindeki büyüme hızı ise bu ülkelerdeki sınaî gelişim hızından aşağı kalmamaktadır. Kimi yazarların gayet doğru olarak vurguladıkları gibi, hizmet sektörü adı altında anılan bu tür ekonomik faaliyetler yok olmaya yüz tutmuş, geçici üretim biçimleri olmaktan çok uzaktır. Aksine, birçok örnekte olduğu gibi dinamik ve hatta 'modern' bir yapı görünümünde-

---

18) Üçüncü dünyada sanayileşme için, bk. Renaud (1981). Şehirleşme ve hizmet sektöründeki artış için, bk. Bairoch (1973), McGee (1971) ve Portes ve Walton (1981).

19) Bu olgunun sadece üçüncü dünyaya özgü olmadığı, gelişmiş ülke büyük şehirlerindeki 'gettolar'ın da benzer işlevleri olduğu vurgulanmıştır; bk. Leibow (1967).

dirler.[20] Kapitalist üretimin yayılmasıyla bir iş kolundan atılan basit meta üretim tarzı kendine yeni bir iş kolu bularak yeniden örgütlenmekte gecikmemektedir.[21] Bu tür faaliyetlerin gösterdiği yaygınlık ve kalıcılığın, artık değer oranı üzerine sürdürdüğümüz bu tartışmada hesaba katılmalarını gerektireceği açıktır.

Basit meta üretiminin bu alandaki etkisi iki ayrı kertede kendini gösterir. İlk kertede, kapitalist işletmelerin girdi maliyetlerini düşürerek kapitalist kârları artırması söz konusudur. İkinci kertede ise, işçilere, reel ücreti oluşturan geçim metalarının bir bölümünü uluslararası (parity) fiyatların altında satarak emek gücünün efektif değerini azaltması, yani emeğin yeniden üretimin kapitalist sisteme olan maliyetini düşürmesi söz konusudur. Birinci örnekte, basit meta üretiminin etkisi üretilen artık değer üzerinde değil, ortaya çıkan artık değer oranı üzerindedir. Diğer bir deyişle, bu durumda, kapitalist işletmelerin kârlarındaki artış üretilen artık değerde herhangi bir artışın ya da emek aleyhine bir yeniden-bölüşümün sonucu değil, dışarıdan kapitalist sisteme değer aktarılıyor olması yüzündendir. İkinci örnekte ise üretilen artık değerin kapitalistler lehine yeniden-bölüşümü ima edilmektedir.

İşletmeler ve sektörler düzeyinde ve (hatta toplam olarak) kapitalist kârlar ve üretilen artık değer arasındaki nicel farklılaşma hâli, sadece burada tartışdığımız örnekle sınırlı olmadığı gibi, kapitalist sistemin genel bir özelliğine işaret eder. Kapitalist değişimi yönlendiren fiyatların meta değeriyle doğru orantılı olmaması kâr ve artık değer arasındaki nicel farklılaşmanın yeter, fakat tek olmayan, koşulunu oluşturur. Fakat, daha genel olan koşul değer aktarımlarının varlığıdır ve, aşağıda göreceğimiz gibi, fiyatlarla değerler arasındaki ilişkinin 'doğrusal' olması hâlinde dahi değer aktarımı ve artık değer-kâr farklılaşması mümkündür.

Şimdiye kadarki tartışmamızda uluslararası (parity) fiyatların varlığını ve bu fiyatların evrensel emek-değerlerle doğru orantılı olduğunu varsaymıştık. Şimdi, bu varsayımlardan ilkini muhafaza ederek, ikincisini ise bırakarak değer aktarım süreçlerinin genel bir teorik tartışmasını konumuzla olan ilişkisi düzeyinde ele alıp tartışmamıza olan etkisini gözden geçirelim.

---

20) Roberts (1978) Peru ve Meksika'yı ele almakta ve basit meta üretiminin bu ülkelerdeki dinamik yapısına dikkati çekmektedir. 'Formel olmayan' sektörün 'modern' sektörle olan eklemlenmesi için bk. Portes (1978), McGee (1973) ve Gerry (1974).

21) Formel olmayan sektörün modern sektörle olan rekabetindeki devazantajlarına ilişkin olarak, bk. Tokman (1978); formel olmayan sektörün değişik ve yeni iş kollarına uyum ve sıçramada gösterdiği esneklik için, bk. Bromley ve Gerry (1979).

Değer aktarım süreçlerine geçmeden önce 'asıl' artık değer oranının üçüncü dünya ülkeleri bağlamındaki temel belirleyenleri arasında tanımladığımız iki karşıt eğilimin yeniden altını çizmekte yarar görüyoruz. Kapitalizmin zamanla dünyanın az gelişmiş bölgelerine nüfuz etmesine koşut olarak gelişen bu birbirine karşıt eğilimlerin birincisi geleneksel geçimlik sektörünün tedrici yıkımından kaynaklanmakta ve emek gücü değerinin artmasına neden olarak artık değer oranının düşmesine yol açmaktadır; ikincisi ise, kapitalizmin içsel bir dinamiği olan göreli artık değer üretiminin bir sonucu olarak geçim metalarının birim değerlerindeki evrensel düşüşten kaynaklanmakta ve emek gücü değerinin ucuzlamasına neden olduğundan artık değer oranını yükseltmektedir. Kuşkusuz, her iki bölgede de geçerli olan ve ikinci eğilime karşıt (birinci eğilim yönünde) bir üçüncü eğilim ise yeni metaların (k) zamanla reel ücretin bir parçası olması, yani geçim metaına dönüşmesidir.

DEĞER AKTARIMI VE EŞİTSİZ DEĞİŞİM

Hemen hemen tüm eşitsiz değişim teorilerinin kökeninde Marx'ın kâr oranının eşitlenme eğilimi argümanının yanlış bir yorumunun yattığını söyleyebiliriz.[22] Marx'ın argümanında çoğu zaman göz ardı edilen önemli nokta, kâr oranının bir sanayi içerisinde farklı işletmeler arasında değil, değişik sanayiler arasında eşitlenme eğilimi gösterdiğidir. Marx'ın farklılaşma rantı üzerine tartışmasında ve Kapital'in 3. cildinin 10. bölümünde geliştirdiği üzere bir sanayi içerisinde farklı işletmeler değişik üretim yöntemleri kullanmaktadırlar. Üretim yöntemlerindeki farklılıktan ileri gelen maliyet yapısındaki farklılaşma işletmeler arasında bireysel değer farklılaşmasına neden olur. Bu farklı bireysel değerlerin ağırlıklı ortalaması ise o sanayiin 'pazar' değerini ya da Marx'ın eş anlamlı olarak kullandığı 'sosyal' değeri belirler. İşletmeler arasındaki rekabet sanayi fiyatının eşitlenme ve 'sosyal' değer etrafında dalgalanma eğilimine yol açar. Doğal olarak, kâr oranının sanayiler arası eşitlenme eğilim ve sürecini hesaba kattığımızda sosyal değerin, yani doğrusal fiyatın yerini üretim fiyatı alır.

Fakat, her halükârda, kâr oranının sanayiler arası eşitlenme eğilimi sanayiler içerisinde işletmeler arasında kâr oranının ayrımlaşma eğiliminde olduğunu ifade eder. Zira, kâr oranının eşitlenme eğilimi farklı sanayilere giriş koşullarını oluşturan üretim yöntemlerini simgeleyen sermaye birimleri için söz konusudur.[23]

---

22) 'Eşitsiz değişim' teorilerinin genel bir Marksist eleştirisi için, bk. Shaikh (1980).
23) Örneğin tarım ve madencilikte bu koşullar marjinal (en kötü) üretim koşullarınca belirlenir.

Bu demektir ki, kapitalist bir ekonomide rekabet koşulları iki tür değer aktarımına neden olur. Bunlardan ilki, ortalama organik bileşimi düşük olan sanayilerden organik bileşimi yüksek sanayilere, diğeri ise, bir sanayi içerisinde bireysel değeri 'pazar' değerinin üstünde olan (daha az üretken) işletmelerden bireysel değeri pazar değerinin altında olan (daha üretken) işletmelere doğru değer aktarımıdır.

Aşağıda değineceğimiz nedenlerden ötürü uluslararası düzeyde ikinci tür değer aktarımlarının birinci türe kıyasla çok daha önemli olduğu kanısındayız. Bu nedenlerden birincisi, bu genellik düzeyinde ilk tür aktarımların yönünün apriori saptanamaz olmasıdır. Sanayiler arası değer aktarımının her zaman az gelişmiş ülkeler aleyhine olacağı biçiminde a priori bir genelleme ancak uluslararası değişimde yer alan farklı metaların farklı ve sadece farklı bölgelerde üretildiğini varsaymamız hâlinde mümkün olacaktır.[24] Zira, ancak böyle bir durumda sanayiler arası değer aktarımı bölgeler arası değer aktarımıyla çakışacak ve bölgeler arası ücret ve artık değer oranı farklılıkları değer aktarımının belirleyici etkeni hâline gelecektir. Oysa, hemen hemen her sektörün dünyanın dört bir tarafına yayıldığı ya da yayılmakta olduğu günümüz dünya ekonomisinde böyle bir varsayımın ne kadar kısıtlayıcı olduğu açıktır.[25]

Daha da önemli bir ikinci neden ise şudur. Marksist değer teorisindeki yeni gelişmeler ve özellikle Shaikh'in son yıllardaki teorik ve ampirik çalışmaları göstermektedir ki, üretim fiyatlarının doğrusal fiyatlardan nicel ayrımı Marksist iktisatçıların genellikle varsaydıklarından oldukça ufaktır.[26] Shaikh'in sözünü ettiğimiz teorik çalışması fiyat-değer farklılaşmasının sanayiler arası 'dikey olarak bütünleşmiş' (vertically integrated) organik bileşim farklılıklarıyla bağıntılı olduğunu göstermektedir. Dikey olarak bütünleşmiş organik bileşim farklılıkları organik bileşimler arası farklılıkların kendisinden çok daha küçük olacağından ortalama fiyat-değer farklılaşması da göreli olarak daha ufak olacaktır.

Sözünü ettiğimiz bu nedenlerden ve farklı sektörler için artık değer (ve/veya dikey olarak bütünleşmiş organik bileşim) oranlarının dünya ortalama değerlerine ilişkin somut verilere sahip olmadığımızdan ötürü sektörler arası olası farklılaşmalar ve bunların yol açtığı birinci türden değer aktarım mekanizmalarının yönü üzerine bu genellik düzeyinde fazla bir şey söylemek mümkün olmayacaktır.

24) Emmanuel'in eşitsiz değişim teorisi de böyle bir varsayıma dayalıdır.

25) 1980'de az gelişmiş ülkelere özgü 'tek' temel maddelerin (single primary goods) üçüncü dünya ülkelerince yapılan toplam ihracattaki payı sadece yüzde 23'tür. Dünya Bankası (1984).

26) bk. Shaikh (1984).

İkinci tür değer aktarımlarına gelince, ilk önce, tartışmanın seyrini, özünü zedelemeksizin kolaylaştırmak için imalât sektörünün tüm dünyada tek bir iş kolundan oluştuğunu varsayacağız. (Bu varsayımın anlatım kolaylığı sağlamak için yapıldığını ve tartışmanın genel geçerliliği açısından gerekli olmadığını özellikle vurgulamak isteriz.)

Önerdiğimiz varsayım bağlamında tüm dünya imalât sektörünün tek tip meta, (c)'yi ürettiğini düşünür, (c)'nin de evrensel değeri (x')'e eşittir dersek, az gelişmiş bölgede üretilen (c)'nin bireysel değeri (xB)'nin evrensel değer (x')'nün üstünde, gelişmiş bölgede üretilen (c)'nin bireysel değeri (xA)'nın ise evrensel değeri (x')'in altında olacağı açıktır. Şimdi, az gelişmiş bölgede bir işçinin günde ortalama bir birim (c) ürettiğini ve bir günlük emek gücünün sabit bir evrensel değer (v)'ye eşit olduğunu var sayarsak, az gelişmiş bölgede birim meta başına üretilen artık-değer miktarı (xB-v)'ye eşit olacaktır. Ne var ki, dünya pazarındaki değişim sürecinde az gelişmiş ülkede üretilen artık değerin tümü değerlenmeyecek ve bu bölge kapitalistlerinin birim başına kendilerine mal ettikleri artık değer miktarı (x'-v)'ye, yani üretilen tüm artık değer, (xB-v)'in, sadece bir kısmına eşit olacak ve (xB) ile (x') arasındaki fark da geri kalmış bölgeden gelişmiş bölgeye birim ürün başına aktarılan değerin miktarını belirleyecektir. Dolayısıyla, az gelişmiş bölge imâlat sektörünün üretkenlik düzeyi ile dünya ortalama üretkenlik düzeyi arasındaki farkın büyüklüğüyle doğru orantılı olarak az gelişmiş bölge kapitalistlerinin ürettikleri halde kendilerine mal edemedikleri artık değer miktarı artacaktır.

Yazının başında sözünü ettiğimiz kavramsal çerçeve büyük ölçüde ortaya çıkmış durumda. Şimdi, yukarıda, değişimi yönlendiren fiyatlara ilişkin yaptığımız ilk varsayımı (uluslararası (parity) fiyatların varlığına ilişkin) da bıraktığımızda ne gibi sonuçlara ulaşacağımıza bir göz atalım.

Daha önce basit meta üretiminin gerçekleşen artık değer oranı üzerinde iki ayrı kertede etkisi olduğunu belirtmiştik. İlk etki kapitalistlerin girdi maliyetlerini düşürerek, ikincisi ise reel ücreti oluşturan geçim metalarının bir kısmını uluslararası (parity) fiyatların altında tutarak kendisini göstermekteydi. Birinci durumda, az gelişmiş bölge kapitalistleri gelişmiş bölgeye aktardıkları değer (xB-x')'nün bir kısmını basit meta üreticilerinin sırtından telâfi etmektedirler. İkinci durumda ise emek gücünün az gelişmiş bölgedeki yeniden üretim maliyeti evrensel değerler itibariyle hesaplanan değerinin altına düşmekte ve bu anlamda emek gücünün efektif 'satış' fiyatı değerinin altına düşmektedir. Dolayısıyla, her iki durumda da basit meta üretimi kapitalistlerin artık değer oranını artırıcı etki yapmaktadır.

Buradaki tartışmanın ima ettiği diğer bir sonuç ise, özellikle son yıllarda Türkiye'de de etraflıca tartışılan ithalât ikamesine dayalı gelişim politikalarına ilişkindir. Genel çizgileri itibariyle korumacı politikaların amacı geri kalmış bölgedeki yerel sermaye birimlerini dünya 'pazar' değerinin dayattığı disiplinden yalıtmaktadır. Devlet müdahalesiyle bölgeden dışarı aktarılan değer miktarı, (xB-x')'nün, daha küçük bir miktara, (xB-xt)'ye indirilmesi, daha doğru bir deyişle ise, kapitalistlerin kendilerine mal ettikleri artık değer miktarının (x'-v)'den (xt-v)'ye yükseltilmesi söz konusudur. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta, bu bölge kapitalistlerinin dünya koşullarında rekabet edemez olmaları yüzünden, elde ettikleri bu artık değer fazlası, (xt-x')'nün, tamamen iç pazardaki alıcılardan geliyor olmasıdır.

Dolayısıyla, ithalât ikamesine dayalı sanayileşmenin ilk evrelerinde olduğu gibi, yerel sermayece üretilen metalar esas itibariyle burjuvazinin tüketimine yönelik dayanıklı tüketim metalarından oluşuyorsa, artık değer oranı 'orta' sınıfın ve yerel burjuvazinin nispeten kalitesiz tüketim metalarını pahalıya satın alması yüzünden gerçekten artmaktadır. Fakat, yerel sermaye, tarıma ya da farklı sanayilere girdi olan yatırım metaları ya da işçilerin 'yeni' geçim metalarını üretmeye başladığında durum değişmeye yüz tutacaktır. Bir yandan emek gücünün yeniden üretim maliyeti geçim metalarının evrensel değerler temelindeki maliyetini aşacak, öte yandan, kapitalistlerin değişmez sermaye masrafları ve dolayısıyla toplam maliyetleri artmaya başlayacak ve sonuç olarak artık değer oranı düşecektir.

Kuşkusuz, burada söylenenler ithalât ikameci politikaların genel bir analizi olarak anlaşılmamalıdır. Burada vurgulanmak istenen esas nokta, bu konunun bu yazıda geliştirdiğimizi umduğumuz bakış açısı bağlamında ele alınabileceğidir.

Marksist değer teorisi çerçevesinde üçüncü dünya ülkelerine ilişkin yapılacak araştırmaların teorik bir ön çalışması olarak gördüğümüz bu tartışmadan çıkan diğer önemli bir sonuç ise, reel ücretler, işçilerin göreli geçim düzeyi ve artık değer oranı arasında yeknesak bir ilişki olmadığıdır.[27] Reel ücretlerin artmakta olduğu bir dönemde işçilerin gö-

---

27) Üçüncü dünya üzerine yapılan çalışmaların çoğunda egemen olan neo-Marksist yaklaşımın soruna dar bir kavramsal çerçeveden yaklaştığına dikkati çekmek isteriz. Bu yaklaşımda, kapitalist yayılmanın kırsal alanlara nüfuz etmesiyle kentlere yığılan işsiz 'marjinal kitleler'in ücretlerin düşük, artık değer oranının ise kalıcı olarak yüksek kalmasına sebep olduğu savunulur. Örneğin bk. Amin (1976, s. 170), Dos Santos (1970, s. 231-36). Furtado (1973, s. 297-306). Birçok yazar, bunlar arasında Meillassoux (1981, s. 91-98) anılabilir, bu yaklaşımı neo-klasik iktisada olan kavramsal yakınlığından, arz ve talep ilişkisine verdiği birincil önemden ötürü eleştirmiştir. Ayrı-

reli geçim düzeyi, geçimlik sektörünün yıkımı, ya da ekonomik büyümenin bir işlevi olan yeni geçim metalarındaki hızlı artış nedeniyle pekâla düşüyor olabilir. Öte yandan, reel ücretlerdeki artışın gerçekleşen artık değer oranının düşmesine yol açıp açmayacağı uluslararası düzeyde yer alan ve basit meta üretimiyle olan değer aktarımlarının yön ve şiddetindeki değişime, geçim metalarının dünya genelinde ucuzlama eğilimine ve bu eğilimin sözü geçen yörede kendini ne denli hissettirdiğine bağlı olacaktır.

Aynı şekilde, reel ücretlerdeki düşüş genel bir ekonomik duraklamanın sonucu ise, yeni geçim metalarındaki artış tamamen duracağından, ve geçimlik sektörüyle hâlâ var olan bağlam pekiştirilebildiği ölçüde, işçilerin göreli geçim düzeyindeki düşüş, beklenenden daha az olabilecektir. Ayrıca, reel ücretlerdeki düşüşe rağmen yukarıda sözünü ettiğimiz etkenlerin olası ters etkilerinden ötürü gerçekleşen artık değer oranında herhangi bir artma olmadığı gibi düşme dahi söz konusu olabilir.

KAYNAKLAR

Amin, S. (1976); **Unequal Development, New York: Monthly Review Press.**

Amin, S. (1984); «Income Distribution in the Capitalist System» Review, Summer.

Bairoch, P. (1973); **Urban Unemployment in Developing Countries: The Nature of the Problem and Proposals for its Solutions,** Geneva: ILO.

Bernstein, H. (1982); «Notes on Capital and Peasantry» R. Harris (ed.) **Rural Development** içinde, London: Hutchinson Un. Library.

Bromley, R. & Gerry, C. (1979); **Casual Work and Poverty in Third World Cities, New York:** John Wiley.

Burawoy, M. (1976); **«Functions and Reproduction of Migrant Labor» Journal of American Sociology,** March.

de Janvry, A. & Garromen, C. (1977); **«The Dynamics of Rural Poverty in Latin America» Journal of Peasant Studies,** April.

---

ca, ampirik düzeyde de, ücretlere ilişkin 'marjinal kitle' teorisinin destek bulmadığı, aksine ampirik bulgularla bir bağdaşmazlık ilişkisi içinde bulunduğu savunulmuştur; bk. Tokman (1978). Bir diğer grup neo-Marksist yazara göre, merkezde kapitalizmin 'toplumsal olarak eklemlenmiş' olması, tüketim metalarına olan talepte kendisini gösteren, işçilerin alım gücünün kapitalistlerin kârlarını etkiye sahip olmasına yol açmıştır; bk. de Janvry ve Garromon (1977). Bu nedenle, merkezdeki yüksek ücretler kapitalist kârlılığın ve birikimin bir ön koşulu olmaktadır. Buna karşıt olarak, 'çevre' de ekonominin 'toplumsal olarak eklemlenmemiş' olması nedeniyle sınırlıdır. Böylece, düşük ücretler kapitalist kârları, olumsuz yönde etkilemek bir yana, artırmaktadır. Böyle bir tanımlamanın, ithal/ikameci gelişimin ilk evrelerini akla getiriyorsa da, genel olarak geçerli olmadığı ampirik çalışmalarca sergilenmiştir. Bu çalışmalara örnek olarak bk. Fishlow (1974), Weil (1979).

Dos Santos, T. (1970); «The Structure of Dependence» American Economic Review, May.

Dumenil, G. (1983/4); «Beyond the Transformation Riddle: A Labor Theory of Value» Science & Society, pp. 427-449.

Foley, D. (1982); «The Value of Money, the Value of Labor Power and the Transformation Problem» Review of Radical Political Economics, Vol. 14.

Furdato, C. (1973); «The Brazilian 'Model' of Development» C. Wilber (ed.) **The Political Economy of Development and Underdevelopment** içinde, New York: Random House.

Gerry, C. (1974); **Petty Producers and the Urban Economy: A Case Study of Dakar**, Geneva: ILO.

Leibow, E. (1967); **Tally's Corner**, Boston: Little Brown.

Mandel, E. (1978); **Karl Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu**, İstanbul; Köz Yayınları.

Marx, K. (1967); **Capital** Vol. I, Vol. III, New York: Int. Publishers.

Marx, K. (1969); **Wages, Price and Profit, Selected Works**, Vol. II içinde, Moscow: Progress Publishers.

Marx, K. (1971); **Theories of Surplus Value**, Part III, Moscow: Progress Publishers.

Marx, K. (1973); **Grundrisse**, New York: Vintage Books.

Mc Gee, T. G. (1971); **The Urbanization Process in the Third World**, London: G. Bell & Sons.

Mc Gee, T. G. (1973); **Hawkers in Hong Kong: A Study of Planning and Policy in a Third World City**, Hong Kong: Centre for Asian Sutudies, Un. of Hong Kong.

Meillassoux, C. (1982); **Maidens, Meal and Money**, New York: Cambridge Un. Press.

Portes, A. (1978); «The Informal Sector and the World Economy: Notes on the Structure of Subsidized Labor» **Bullettin of the Institute of Development Studies**, June.

Portes, A. & Walton, J. (1981); **Labor, Class, and the International System**, New York: Academic Press.

Renaud, B. (1981); **National Urbanization Policy in Developing Countries**, World Bank Publ. New York: Oxford Un. Press.

Roberts, B. R. (1978); **Cities of Peasants**, London: Edward Arnold.

Rosdolsky, R. (1977); **The Making of Marx's Capital**, London: Pluto Press.

Rowthorn, B. (1979); **Capitalism, Coflict and Inflation**, L & W. (Türkçesi: **Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon**, Birey ve Toplum Y., Ankara 1985).

Shaikh, A. (1980); «Foreign Trade Law of Value» (part II), **Science and Society**, Spring.

Shaikh, A. (1984); «The Transformation from Marx to Sraffa» E. Mandel (ed.) **Ricardo, Marx, Sraffa** içinde, London: Verso.

Tokman, V. E. (1978a); «A Exploration into the Nature of Informal-Formal Sector Relationships» **World Development**, Sept.-Oct.

Tokman V. E. (1978b); «Competition between the Informal and Formal Sector in Retailing: The Case of Santiago» **World Development**, Sept.-Oct.

World Bank (1984); **World Development Report 1984**, New York: Oxford Un. Press.

Meta Fetişizminin Eleştirisine Giriş

— Bir Epistemoloji Sorusu Olarak İdeoloji

— Yeniden Formülasyon Denemesi

«Kullanım nesnelerinin değere dönüşümü tıpkı dil gibi toplumun bir ürünüdür.»

K. Marx

Saffet Murat Tura

I — Eleştiri : Bu yazının zorunlu olarak yüklü bir programı var. Çünkü burada ele alınacak soru tek başına mümkün değildir: Meta fetişizminin epistemolojik eleştirisi.

Metaların fetiş karakteri üzerine yazılmış o ünlü beş on sayfa Kapital'de öylece dursa, bunca yıl sonra Türkiye'de biri kalkıp bu eleştiriyi kaleme almıyacaktı şüphesiz. Fakat Kapital'in hemen başında yer alan ve kanımca didaktik bir anlamı olan fetişizm kuramına sonradan özellikle hegelci gelenek tarafından teorik bir önem atfedilmesi, bir ideoloji kuramının temeli olarak ele alınması, Kapital'in bütünün anlaşılması ve bir ideoloji teorisinin kurulması karşısında 'epistemolojik bir engel' oluşturmuştur, bu sebeple de eleştirisi gereklidir. Burada eleştiri şüphesiz en geniş anlamında ,yani nesnesinin yayılımını ve geçerlilik koşullarını araştırmak olarak anlaşılmalı. Demek ki söz konusu olan aynı zamanda bir yeniden formülasyon denemesidir: Bu yazı boyunca anlaşılacağı üzere meta fetişizmi Kapital'in hemen başında ele alınmıştır ve didaktik nedenlerle henüz marksizmin özgün kavramlarının ortaya konulup geliştirilmediği teorik bir düzeyde, kaçınılmaz olarak klasik Ekonomi Politiğin teorik araçlarını oluşturan kavramlarla düşünülmüştür. Marksist teorik sorunsalın, klasik Ekonomi-Polikten 'epistemolojik kopuşunu' gösteren 'artı-değer' (sermaye) kavramının geliştirildiği özgün sorunsalda marksist bir fetişizm kuramının yeniden formülasyonu ilkinden farklı olacaktır.

Yukarıda meta fetişizminin, ideoloji kuramı için bir engel teşkil ettiğini söyledim. O halde yazının temel konularından biri de marksizm içinde tutarlı bir ideoloji kavramını savunmaktır.

Bu çerçevede marksizmin ideoloji kavramındaki eksiklerin teorinin bütününün iç tutarlılığı açısından önem kazandığını hatırlatalım.

Marksizmde yer yer adı konmasa da, en az üç farklı ideoloji kavramı vardır:

1 — Meta Fetişizmi: Marksizim içindeki Hegelci gelenek tarafından 'yanlış bilinç' söz konusu olduğunda kullanılır.

2 — Praksis: Bu yazı çerçevesinde ele alınmayacak bu yaklaşım gene Hegelci gelenek tarafından, 'devrimci bilinç' söz konusu olduğunda kullanılır.

3 — Öznenin Kuruluşu: Althusser tarafından psikanalizden hareketle geliştirilmiştir ve ilk iki kavrama birden ikame edilebilir, marksizmin bütünü ile sorun çıkarmadan uyuşur. Fakat bu yazı çerçevesinde sadece birinci kavramın eleştirisi çerçevesinde ele alınacaktır.

Şimdi meta fetişizminin nasıl bir ideoloji kavramına bağlandığına kabaca bakalım. Bu görüşe göre Ekonomi Politik tüm bilimselliğine (?) rağmen kapitalist ideolojiye hapsolmuştur.[1] Çünkü kapitalist ideoloji doğrudan kapitalist gerçeklikten kaynaklanır. Yani kapitalist ideoloji kapitalist ilişkilerin yapısının bir sonucudur. Kapitalist toplumda emeklerin, ürünleri aracılığı ile ilişkiye girmesi, insanlar arasındaki ilişkiyi metalar arasındaki toplumsal bir ilişkiye dönüştürür. Böylece metalar dünyası üreticiler açısından bağımsız, üzerinde egemenlik kurulamıyacak bir nitelik kazanır. Çünkü bu üretim tarzında insanlar kendi ilişkilerinin ürünü olan metalar dünyasının gerçekten egemenliği altına girerler. Burada söz konusu olan bakış açısı ile ilgili bir olgu değil, toplumun örgütlenmesi ile ilgili nesnel bir gerçektir. Kapitalist gerçeklik bu toplumun sonsuzluğunu tartışmasız kabul eden burjuva ideolojisini üretir ve yeniden üretir. Ekonomi politik de bu fetişist niteliğin mantıki bir sonucudur.

Fakat fetişizm kuramı gerçekten marksist bir sorunsalda mı ele alınmıştır. Burada üretim ilişkileri düzeyindeki sınıf mücadelesi, ücretli emek, artı-değer, sermaye kavramları çerçevesinde düşünülmüş bir ideoloji kavramı söz konusu değildir. Oysa Althusser'in gösterdiği gibi[1] marksizmin özgün sorunsalı ancak bu kavramlar çerçevesinde düşünülebilir. Kısaca meta fetişizminin ele alındığı düzey doğrudan klasik ekonomi politiğin de hareket noktasını oluşturan 'dolaşım' düzeyidir. Öte yandan meta fetişizminin içerdiği bilgi teorisi, ampirist bir bilgi teorisidir. Şimdi bu noktaları ayrıntılı görelim.

---

1) Burada aslında çok önemli bir noktanın altı çizilmiş oluyor. Marksizm 'Alman İdeolojisi'nden beri ideolojiyi aynı zamanda bir epistemoloji suçu olarak sordu. Daha önceki bir çalışmamda marksizmin ideolojiyi bilinç kavramıyla düşündüğünü söylemiştim (11). Burada ikinci bir özellike karşılaşıyoruz.

II — «Metaların Fetiş Karakteri» ve Bu Karakterin Sorgulanması:

Önce Marx ile başlıyalım: «.. emeğin ürünün, bir meta biçimini almasından itibaren, bilmece bir karakter kazanması nereden kaynaklanır? Elbette bizzat bu biçimin kendisinden. İnsan emeklerinin eşitlik karakteri emeğin ürünlerinin değer biçimini alır,[2] bireysel emeklerin süresiyle ölçülmesi, emeğin ürünlerinin değer büyüklüğü biçimini kazanır, sonunda üreticilerin emeklerinin toplumsal karakterinin ortaya çıktığı üreticiler arası ilişkiler, emeğin ürünlerinin toplumsal bir ilişki biçimini alır. İşte bu nedenle ürünler metaya dönüşür.» ... «İnsanların kendi aralarındaki belirlenmiş bir toplumsal ilişki biçimi.. onlar için şeyler arasında fantastik bir ilişki biçimini alır. Bu fenomene bir anoloji bulmak için dinsel dünyanın bulutsu bölgesini araştırmak gerekir. Orada, insan beyninin ürünleri bağımsız varlıklar görünümünü kazanır. Piyasa dünyasında insan elinin ürünleri için aynı şey geçerlidir.» (2, s. 69) Fetişizm kavramının adı da buradan gelir zaten. (Marx bu satırlarla «Alman İdeolojisi»nden de geriye düşer, Marx susar ve bu sessizlikte Fueurbach konuşur).

Böylece metalar «üreticilerinin istemlerinden ve öngörülerinden bağımsız olarak sürekli mübadeleye girer» ve üreticilerin bu «özgün toplumsal hareketi yönetebilmesi bir yana, metalar üreticileri sürükleyen şeylerin bir hareketi biçimini alır.» (2, s. 71).

İşte insanlar arasındaki ilişkinin metalar arasındaki bir ilişki biçimini alması toplumsal ilişkileri «doğal» ilişkiler şekline dönüştürür.

Şimdi meta fetişizminin buraya kadar ifade edilen formülasyonuna karşı bir eleştiri geliştirmeye başlayabiliriz.

Meta fetişizmi Kapital'in ilk bölümünde yer alır. Bu bölümde henüz kapitalist üretim tarzının özgün sınıf mücadelesi kavramı «artı-değer» geliştirilmemiştir, kapitalizm yaygınlaşmış basit bir meta üretimi çerçevesinde yani klasik Ekonomi-Politik çizgisinde düşünülmüştür. Gerçi bu bölümde Marx «soyut emek» kategorisini geliştirmiş ve değişim değerini de bu çerçevede ele almıştır ama bizzat kendisinin de belirttiği gibi (3, s. 74-75 ya da 4, s. 78) bu aşama burjuva ekonomi politiğinin 150 yıllık tarihinin doruk noktasına ulaştırılmasıdır sadece. Bizzat «soyut emek» kategorisinin Kapital'de kazandığı anlam tartışılmadan marksist değer teorisinin özgünlüğü bile kavranamaz. Bu nokta aşağıda da işimize yarayacağından biraz üzerinde duralım. Belibar'ı izliyeceğim: «Eko-

2) Marx'a sormak gerek: Peki ama insan emeklerinin eşitlik karakteri nereden kaynaklanır? ?'Soyut emek' neden eşittir? Bu eşitlik tanrısal ya da doğal bir eşitlik değilse, kapitalist üretim tarzı tarafından nasıl kurulmuştur? Marx bu soruları aslında Kapital'de yanıtlar ama birinci bölümde değil.

nomi-Politik için emeğin ürünlerinin değer biçimi aşılama inisial bir veridir» (yani ürün daima ve evrensel olarak metadır, dolayısıyla daima değer biçimindedir). «Tarihi maddecilikse özellikle bizzat kapitalizmin yarattığı koşullarda» meta biçiminin kuruluşunu açıklamayı hedef alır. Teorilerinin doruğunda ekonomi-politik'in emek değer teorisi şudur: «Metaların değeri, üretimleri için toplumsal olarak zorunlu emek zamanıyla belirlenir.»

«İktisatçılar için bu bildirge... iki değişebilir büyüklük arasında yani değişim değeri ile emek zamanı arasında nicel bir ilişkiyi belirler. En azından bu, teorik olarak şu anlama gelir: Farklı metaların göreli değeri, üretimleri için zorunlu olan emek zamanına orantılı olarak değişir. Fakat, ne hangi koşullarda emeğin (ya da emek zamanının) ölçülebilir bir büyüklük haline geldiğini,... ne bir büyüklüğün bir başka büyüklükle nasıl belirlendiğini, ne de emek niceliğinin niçin kendi de nicel bir tasarım olan değer biçimi altında kendini ortaya koyduğunu açıklamaz.» Yani ekonomi-politik bizzat emeğin metalaşmasını ve bunun koşullarını, sonuçlarını sorgulamaz.

«Böylece E-P ikisi de doğrudan sömürüye bağlanan iki temel soruyu dıştalamış olur.

1. Değeri belirleyen toplumsal emek nedir?...

2. ... bizzat emek gücünü belirlenmiş bir değeri olan bir metaya dönüştüren ve böylece ürünün değerlenmesinde hesaba katılabilmesine imkan tanıyan koşullar nelerdir?»

Ekonomi-politik'in asla soramıyacağı bu iki soru Marx'ın analizinin temelinde yer alır.

«Tüketim araçlarının değeri ile emek gücünün değeri arasındaki eşdeğerlilik (yani emek gücünün değerinin meta olarak emek gücünün yeniden üretimi sürecinde belirlenmesi) emekçilerin tüketimini sadece onların gücünün (ve kalifikasyonunun) yeniden üretimine indirgeyen sınıf savaşı biçimlerine dayanır, yani emekçilerin mülksüzleştirilmesine, sonra kapitalizmin her fazına özgü biçimlerde endüstriyel bir rezerv ordusu sayesinde emekçilerin sürekli yarış halinde tutulmasına dayanır.»

«Daha temelli bir şekilde, değerin kaynağı olarak toplumsal emeğin analizi doğrudan sömürüye bağlanır. Marx'ın Kapital'in başından beri gösterdiği gibi değer biçiminin gelişimi bizzat 'emeğin çifte karakterini' yani aynı zamanda emeğin toplumsal iş bölümüne göre özelleşen 'somut' emekle, üretim araçlarına enkorpore olan, 'basitçe insan gücünün harcanması' anlamında maddi olarak varolan soyut emeği öngerektirir. O halde değerin kaynağını analiz etmek sıklıkla unutulur ki bu iki görünümün ortaya çıktığı ve sürekli olarak birbirini koşullandırdığı süreci

incelemektir. Halbuki sadece kapitalist üretim tarzı bu sürece tüm toplum düzeyinde gelişmiş ve evrensel bir biçim verir; çünkü sadece kapitalizm emek gücünden ayrılmış üretim araçlarını özel bir sınıfın tekeline verir, böylece üretim araçlarını, insan emeğini, bu emeğin tüm dolayımsız kullanımından bağımsız olarak 'emme' araçları olarak kullanmaya imkan tanır.»

«Görüldüğü gibi Marx'ın gözünde tüm ürünlerin ve emek gücünün değer biçimini sürekli olarak yeniden üreten, bizzat artı değer (yani sermayenin birikimi, üretim araçlarının yoğunlaşması ve tekelleşmesi) üretim sürecidir... Sömürüyü ekonomik bir mekanizmanın sonucu gibi görmek yerine... Marx tersine ekonomik biçimleri, ilk olarak objektif bir kavramını geliştirdiği sömürünün aşamaları ve neticeleri olarak tanımlar.» (5, s. 124-128)

Marksizm bir hümanizm değildir. Ürün, insandaki bir öz üretim sürecinde hammaddeye aktarıldığı için 'değer'lenmez, meta haline gelmez. Her üretim tarzı çerçevesinde 'somut' emek harcanmasıyla kullanım değeri ortaya çıkarken sadece kapitalizmde tüm toplum düzeyinde geçerli bir kategori olarak 'soyut' emek devreye girer, değerin kaynağı olur. Emeğin metalaşmasının koşulları yani üretim araçlarının bir sınıfta tekelleşmesi vb. soyut emeğin de koşullarıdır. O halde üretim araçlarının tekelleşmesi, sermaye yani kaçınılmaz olarak artı değer üretim süreci göz önüne alınmaksızın marksist değer teorisinin özgünlüğü yani klasik ekonomi-politik'ten nasıl koptuğu, odak noktası kapitalizmin özgün sınıf mücadelesini düşünmenin anahtar kavramı 'artı değer' olan yepyeni bir sorunsalda nasıl özgün bir formülasyona ulaştığı anlaşılamaz. Bu bize şunu gösterir: Marksizm klasik Ekonomi-Politik'e en yakın gözüktüğü noktada dahi onun ulaşamıyacağı bir noktadadır. O hal de kapitalist üretim tarzını, genelleşmiş basit meta üretimi düzeyinde ele alan meta fetişizm teorisine dayalı bir ideoloji kavramının bizzat marksizm tarafından eleştirisi kaçınılmazdır.

Basit meta üretimi soyutlamasının aşılmadığı bir çerçevede ortaya çıkan fetişizm teorisi basit meta üretimi soyutlamasını bambaşka bir bağlamda; epistemolojik olarak tekrar nesnelleştirir, doğallaştırır. İnsanların bilinçlerinde kapitalist ilişkiler (ki burada sadece bağımsız üreticilerin ilişkileri anlamındadır) sadece metalar arasındaki ilişkiler şeklinde tasarlanabildiğine göre insanlar arasındaki bu dolaylı ilişkiler gerçekten bilinçten bağımsız ve bu bilincin tabi olduğu, o halde bu anlamda da doğal ve nesnel ilişkilerdir. Yani meta fetişizmi teorisinin insanların toplumsal gerçekliği doğal bir gerçeklik olarak tasarlamasını açıklama çabası özne-nesne ayırımını kurarak yeniden toplumsal ilişkileri nesnelleştirmeye doğallaştırmaya varır.

Aşağıda ayrıntıyla incelenecek bu noktayı şimdi daha klasik kavramlarla düşünelim. Fetişizm teorisine dayalı ideoloji kavramının kaçınılmaz fakat vahim sonuçları vardır. Çünkü burada ideoloji, kapitalist gerçekliğin insan bilinçlerini şekillendirmesinin sonucu olarak ele alındığına göre bizzat bu gerçekliğin kendisi, en azından bir inceleme düzeyinde, ideolojiden arınmış, bu anlamda da doğal bir gerçekliktir. Yani Ekonomi-Politik'in 'saf olgular alanı' bir kez daha kutsanmıştır.

Mümkün pek çok örnekten biri: Lukacs'a göre prekapitalist toplumlarda «toplumun kastlara ve zümrelere bölünmüş organizasyonu öylesine kurulmuştur ki toplumun nesnel ekonomik yapısında ekonomik ögeler ayrılmaz bir biçimde politik, dinsel vb. ögelerle birleşmiştir.» Demek ki prekapitalist toplumlarda ideolojik ve politik düzeylerden bağımsız, 'saf' ekonomik kategoriler bulunmaz. «Çünkü prekapitalist toplumlarda meta dolanımının aldığı biçim toplumun temel yapısında belirleyici bir etki ifa etmesine olanak tanımaz..»

Böylece «toplumdaki ekonomik kohezyonun gevşek karakterine, burada, zümrelerin tabakalaşması, ayrıcalıklar v.s. ile oluşan siyasî ve hukuki biçimlerin hem objektif hem de subjektif bakımdan kapitalizmdekinden farklı bir işleve tekabül eder. Kapitalist toplumda devlet ve hukuki biçimlerin işlevleri sadece saf olarak ekonomik bağlantıların basitçe tespit edilmesidir... Karşıt olarak prekapitalist toplumlarda hukuki biçimler zorunlulukla ekonomik bağıntılara kurucu bir biçimde müdahale eder. Burada saf olarak ekonomik kategoriler yoktur... Hegelci terimlerle konuşursak ekonomi nesnel olarak kendi-için-varlık düzayine ulaşmamıştır» (6, s. 78-81).

Demek ki kapitalizmle ekonomi kendi-için-varlık düzeyine erişmiştir, saf iktisadi bir alan ortaya çıkmıştır, prekapitalist toplumlarda iktisadi ilişkiler ideolojik, politik biçimlerden bağımsız değilken basit meta üretiminin yaygınlaşması çerçevesinde ele alınan kapitalizmde, ekonomi, burjuva Ekonomi-Politiğin saf araştırma alanı statüsüne yükselmiştir. Bu anlayış zaten Ekonomi-Politik' sorunsalında ortaya çıkan fetişist ideoloji kavramının kaçınılmaz sonucudur. Çünkü kapitalist ideoloji, kapitalist ekonominin (?) bilinçlerdeki kaçınılmaz tasarımından ibaret ise bu bilinçten bağımsız saf, doğal bir olgular alanı olarak ekonomik olgular alanı olmalıdır.

Hayır; ne Jekonomik insan' ne de bu temel kapitalist 'özne' üzerine kurulan işçi ya da kapitalist, üretim araçlarının özel mülkiyeti ya da 'kâr', köleden ya da feodal beyden daha az ideolojik yani daha 'saf' 'ekonomik' kategoriler değildir. Ekonomi-Politiğin marksist eleştirisi, bu teorik ideolojinin üzerine dayandığını söylediği 'saf iktisadi olgular

alanının' eleştirisidir. Bu gerçekliğin ideoloji üreten değil, bizzat ideolojik bir alan olduğunu yani ideolojinin bu gerçekliğin yeniden üretiminin ayrılmaz bir ögesi olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede kapitalizm doğal olmaması anlamında tarihi ve geçicidir.

III — Meta Fetişizminin Marksist Eleştirisi:

Balibar'ın Fetişizm teorisinin henüz 'artı değer' (yani sermaye) kavramının geliştirilmediği birinci bölümde ortaya çıktığını, bu düzeyde kapitalizmin sadece yaygınlaşmış basit meta üretimi olarak ele alındığını hatırlattıktan sonra şöyle diyor: «Bu nedenle gene bizzat Marx sayesinde bize görünen problem gerçeklikte yalnızca kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin farklı görünümlerinin incelenmesiyle aydınlanacaktır. Çünkü meta biçimi, emeğin ürünlerinin dolaşımı ve bizzat mübadele sürecine **içerilmiş** hukuki ve ideolojik üst yapıların işleyişinin düzeyinde gerçekleşir.. Toplumsal ilişkilerin bir 'şey' biçiminde ortaya çıkması gerçekten de bizzat mübadelecilerin hukuki 'şahıslar' olarak ortaya çıkmasına paraleldir.» (s. 214) Görüldüğü gibi Balibar, Lukacs'ın tersine hukuki ve ideolojik düzeyi kapitalist piyasa ilişkilerinin yeniden üretimi düzeyinde kurucu bir öge olarak ele alıyor.

Balibar söz konusu çalışmasında metaların fetişist görünümü için şu soruyu sorar: «Bu görünüm nedir? Kimin için mevcuttur? Bilindiği gibi ekonomik 'özne'ler ya da daha iyisi bireyler (ücretli emekçiler, kapitalistler, küçük burjuvalar) yani kapitalist toplumda eşit bağımsız özneler (mübadeleci yani mülk sahibi) olarak kurulmuş tüm bireyler için bir görünümdür söz konusu olan». Demek ki «her gün orada maddileşiyor olmasına karşın basit bireysel tasarımlara dayanmayan; hukukun, hukuki ve ekonomik ideolojinin kurumsallaşmış toplumsal biçimlerine dayanan bir görünüm söz konusudur... Biliyoruz ki eşit ve meşru mülk sahipleri arasındaki kontrat olmaksızın eşit değerlerin mübadelesi yoktur, fakat 'iradelerin uyuşması' olmaksızın yani şahısın ve şeyleri tasarruf kapasitesinin ideolojik tasarımı olmaksızın kontrat ta yoktur. O halde burada ön koşul, mübadele sürecinde, daha genel olarak metaların dolaşım sürecinde doğrudan içerilen hukuki ve ideolojik üst yapılarının ögelerinin mevcudiyeti ve etkinliğidir.» (216-217)

«Bu çerçevede fetişizm kuramı... gerçekten materyalist midir? Bu kuram tarihi maddecilikle bağdaşabilir mi?» Sanmıyorum diyor Balibar. Peki ama «Bir kuram olarak fetişizm teorisi niçin ideolojiktir ve idealist bir etki üretmeye varır? Çünkü gerçekten de (ve zaten tarihte de böyle oldu) ideolojinin ve ideolojiler tarihinin maddeci bir teorisi için engel teşkil eder. Fetişizm tam da bu teorinin gerekli olduğu yerde

yani ideolojik bir etkiyi açıklamakta engeldir. Yeni yeni bilmeye başladığımız üzere ideolojik bir etki sadece pozitif bir nedenle yani sınıf kavgasında tarihsel olarak kurulmuş gerçek ideolojik toplumsal ilişkilerin (hukuki, ahlaki, dinsel, estetik, politik ve benzeri) varoluşu ve işleyişiyle açıklanabilir. Bu özgül toplumsal ilişkiler son kertede üretim ilişkileri tarafından belirlenmesine karşın ondan reel olarak farklıdır. 'Reel olarak farklı' özgün ideolojik aygıtlara bağlı özgül pratiklerde gerçekleşmek, maddileşmek anlamına gelir.» (s. 221)

«Fetişizm teorisi 'özne' nosyonunu asla ideolojik bir nosyon olarak (öncelikle hukuki ideolojinin bağrında gelişmiş bir nosyon olarak) anlayamaz. (s. 227)

Epistemolojik eleştirimizin temel noktasını teşkil edecek olan 'öznenin kuruluşu' kavramını şimdilik bir kenara bırakalım ve Balibar'ın Althusser'in 'ideolojik aygıt' nosyonuna gönderme yaparak ortaya koyduğu 'ideolojilerin maddiliği' anlayışını ele alalım. Bu noktada hegelci gelenekle yakın ilişkisine rağmen ve kendi genel çerçevesini tamamen değiştirmekle birlikte Korsch'tan şu satırları aktarmak istiyorum: «Felsefe ya da diğer ideolojiler gibi spiritüel yaratıları teorik düzeyde gerçeklikler olarak kavramak ve pratikte bunlara gerçeklikler olarak davranmak esastır.» (7, s. 107)

IV — Meta Fetişizmi Kuramının Epistemolojik Eleştirisi:

Yukarıda fetişizm kuramına dayalı ideoloji kavramının, ideolojiyi gerçekliğin insan 'bilinci'nde oluşturduğu yansımadan ibaret bir tasarıma indirgemekle, kapitalist gerçekliği ideolojiden bağımsız doğal bir olgular alanı olarak ortaya koymaya vardığına, ampirist bir özne-nesne kavramı ortaya koyduğuna işaret etmiştim. Bu son alt bölümde bu anlayışı temellendirmek istiyorum. İzleyeceğim aşamaları şimdiden vermenin okumayı kolaylaştıracağını düşünüyorum.

a — Ampirist-pozitivist epistemoloji tarih üstü bir 'epistemolojik özne'yi varsayar ve buna dayanır.

b — 'Özne' tarih aşırı, doğal, ontik bir veri olmayıp ideolojik bir kuruluştur. Bu çerçevede 'epistemolojik özne' kavramı Kant'çı anlatıyla eleştiriden yoksun bir kavramdır.

c — Burjuva Ekonomi-Politiği tarih üstü doğal bir veri olarak 'ekonomik insan'ı varsayar ve buna dayanır.

d — Ekonomi politiğin eleştirisi her şeyden önce bu 'ekonomik insan'ın eleştirisidir. Bu eleştiride 'ekonomik insan'ın mevcut olmadığını değil, doğal ve tarih aşırı olmadığını yani ideolojik olarak kurulmuş

bir 'özne' olduğunu göstermeye dayanır. Burada aynı zamanda bir ideolojik aygıt olarak 'piyasa' kavramı devreye girer.

e — Ekonomi-Politik çizgisinde gelişen fetişizm kuramı, hem 'ekonomik insanı' hem de 'epistemolojik insan'ı varsayar ve bunlara dayanır.

f — Oysa fetişizm kuramında ortaya çıkan 'epistemolojik özne' ideolojik olarak kurulan 'ekonomik insan'dan başkası değildir. Dolayısı ile onun ideolojik bilgisi kurulduğu ideolojinin totolojisinden başka bir şey değildir. Klasik Ekonomi-Politik te bu çerçevede piyasa pratik ideolojisinin teorik bir totolojisinden ibarettir.

g — Bu bağlamda ideoloji gerçekliğin yanlış bir tasarımdan ibaret değildir. İdeoloji üretim pratiğindeki ajanlar, 'özne'leri kurar ve böylece objektif ve subjektif boyutları ile kapitalizmin yeniden üretim koşullarından birini oluşturur.

h — Kapitalist gerçekliğin ideolojik bir gerçeklik olması, onu 'doğal' gerçeklikten ayırır. Böylece kapitalizmin bilimsel bilgisini ortaya koyan Tarihi Maddecilik, kapitalist ideolojinin eleştirisi olduğu kadar ve bu nedenle kapitalist gerçekliğin de eleştirisidir.

Meta Fetişizminin marksizme özgü sorunsalda yeniden formülasyonu bu çerçevede yapılır.

Görelim:

Burjuvazinin felsefe ve diğer teorik ideolojilere getirdiği atılımın doruk noktası 'hümanizm'dir. Artık her şeyin temeli Tanrı değil fakat tarih üstü, kimi kere 'doğal' insandır. Burjuva Ekonomi-Politiği de bunun en iyi örneklerinden biri; tüm iktisadın temeli 'ekonomik insan' dır. Öte yandan Hukuk ve çerçeve de, insanda temellendirilir. (Doğal Hukuk, Doğal Ahlak vb.). Bu tabloda klasik Alman İdealizminin oluşturduğu kısmi ayrıcalık (mesela Kant'ın insan aklına çektiği sınır, Hegel idealizminde bireysel tine tanınan ikinci düzey vb.), bu geleneğin marksizm ile ilişkisini temellendirir sanırım. Teorik bir ideoloji olarak hümanizma, felsefenin en temel alanında, epistemolojide de gösterir kendini, burjuva üniversitesinin resmi çocuğu ampirizm-pozitivizm. Burada ayrıntısına girmemekle birlikte ampirist-pozitivist geleneğin, hiç bir zaman adını açıkça koymamakla birlikte daima tarih aşırı, ontik bir veri olarak 'epistemolojik insanı' içerdiğine, tüm bilgiyi bu tarih aşırı öznenin deneyinde temellendirdiğine dikkat çekmek istiyorum. Yirminci yüzyıl öncesi ampirizmde (özellikle klasiklerde: Locke, Berkeley, Hume) tüme varımcı ve duyumcu, yirminci yüzyılda ise tümden gelimci ve objektivist (en gelişmiş örneklerden biri Popper) bir

çerçevede ortaya çıkan bu «özne»nin tüm bilginin temeli olduğu iddia edilir. Bu durumda madem ki tüm bilgi bu öznenin bilgisidir, bilginin farklı statüleri olabileceği ileri sürülemez. Ampirist-pozitivist bilim felsefesinin tüm söylediği bilimsel bilginin de bilgi olduğu totolojisine varır sonuç olarak. (Bak. 8) Oysa marksizm hiç bir zaman 'uygun' bir şekilde formüle edememekle birlikte, bilginin farklı statüleri olduğunu daima sezmiş ve belirtmiştir. Ekonomi-Politik ve marksizm tamamen farklı statülerde bilgilerdir. Althusser'in 'epistemolojik kopuş' kavramı bu çerçevede yorumlanabilir kanısındayım.

Aşağıda ampirizmin bu kelimeye verdiği anlamın tamamen dışında bir anlamda 'ampirik' bilginin gerçekten de geçerli olduğuna işaret edeceğim ve ampirik bilginin bu ikinci kullanımını hem ampirizmin kullanımından ayırt etmek hem de bu bilginin aynı zamanda ideolojik bir bilgi olduğuna işaret etmek için 'ampirik-ideolojik bilgi' kavramını kullanacağım. 'Ampirik-ideolojik bilgi' nosyonunu bu yazı çerçevesinde ayrıntısıyla geliştirmek yerine özellikle burjuva Ekonomi-Politiği örneği bağlamında ele almayı tercih edeceğim. Fakat bu noktaya ulaşabilmek için öncelikle ampirizmin dayandığı 'epistemolojik özne'yi eleştirmemiz gerekiyor.

'Epistemolojik insan', bilginin temelindeki bu 'özne' Kant'çı anlamıyla hiç eleştirilmemiş bir nosyondur. Felsefe sistemine doğal ve tarih aşırı bir öge olarak girer ve tıpkı 'ekonomik insan'ın saf iktisadi olgular alanının homojenitesini sağlaması gibi bilginin alanının homojenitesini temellendirir.

Burjuva felsefesinde 'özne' nosyonunun temeli Descartes'a kadar uzanır. 'Özne' kendini ayrımsayan, kendilik bilincinde olandır. Öznenin temeli bilinçtir. Bu bağlamda 'insan' doğal öznedir. Özne nosyonunun hem rasyonalizm, hem de ampirizm için geçerli olması, bu iki burjuva felsefesinin tüm karşıtlığına rağmen, aynı kökende 'hümanizma' sorunsalında ortaya çıkmalarına dayanır.

Bu doğal 'özne' nosyonunun belki ilk ve tartışmasız en etkili eleştirisi Freud tarafından geliştirildi. Freud bir hekimdi ve nevrozlu hastalarını iyileştirmeye çalışırken psikanaliz kuramını geliştirdi. Dolayısıyla eseri tüm zenginliğine rağmen eksiksiz formüle edilememişti. Paralel olarak pek çok marksist onu karşı safta gördü. Fakat Freud'un ortaya koyduğu en az iki nosyon, onun burjuva Aydınlanmasına nasıl uzlaşmaz bir biçimde karşıt olduğunu gösterir: Öznenin temeli bilinç değil 'bilinç dışı'dır ve Özne doğal bir veri değildir, Ödipal karmaşanın sonucu olan özdeşleşmenin ürünüdür.

Öznenin kuruluşunu Freud'tan hareketle temelli bir şekilde geliştiren Lacan oldu. Lacan toplumsal sembol sisteminin, bir aile söylemi olarak ödip aracılığıyla özneyi kurduğunu gösterdi. Böylece 'aile söylemini (ideolojisini)' incelerken belki de pek te farkında olmadan bir İdeoloji teorisine imkân sağladı.

Psikanalizde marksizmin alabileceği ve geliştirebileceği bir 'İdeoloji' kavramı olduğunu görense Althusser'dir (Bak. 9). Burada esas olan ideolojilerin insanları 'özne'ler olarak kurması ,onlara toplumsal işleyişteki rollerini, kimliklerini göstermesidir: «İdeoloji insanları özneler olarak çağırır.» Bu ideolojik etkiyi meta fetişizmini incelerken göstermeğe çalışacağım.

Filozoflar söz konusu özne nosyonunun psikanalitik ve belki de 'toplum bilimsel' (?) bir kavram olduğunu, epistemolojik bir kavram olmadığını söyliyeceklerdir. Ama ideolojik bir özne olarak kurulmamış özne yoktur. Bilginin öznesi için de geçerlidir bu. Bilgi ancak bir simge sisteminde ortaya konabilir ve düşünülebilir. Dolayısıyla bilgi öznesi daima toplumsal bir özne olarak düşünülmelidir. Şimdi ayrıntısına giremiyeceğimiz bir çerçevede, bilgi öznesinin bilgisi, bu öznenin içinde kurulduğu ideolojik söylemin kavramsal yapısıyla düşünülmüştür, böylece bu ampirik bilgi, öznenin ideolojisinin totolojisinden ibarettir. Ampirizm söz konusu bu gerçek ideolojik öznede, tarih aşırı, ontik bir özne görmeye çalışır. Fakat bu bile öznenin ideolojik kuruluşuna ve 'ampirik-ideolojik bilgi'sine bir örnek teşkil eder.. Çünkü ampiristler kendi kuruldukları 'hümanist' ideoloji çerçevesinde, epistemolojiyi de hümanistleştirirler, epistemolojinin öznesini sadece hümanizmanın tarih aşırı insan nosyonu çerçevesinde düşünebilirler, böylece de hümanizmayı bir kez daha, epistemoloji düzeyinde yeniden üretirler. Hümanizmanın filozoflarından beklediği de bu totolojidir zaten. Bu anlamda felsefenin bir totolojiden ibaret olduğu da doğrudur.

Şimdi bilginin tek biçiminin 'ampirik-ideolojik' bilgi olmadığına, bilimsel bilginin öznesiz, bu anlamda da desantralize bir bilgi olduğuna yani bilginin en az iki farklı statüde ele alınması gerektiğine işaret etmek istiyorum. Bu bağlamda ideoloji aynı zamanda doğrudan bir epistemoloji sorusudur, işte marksizmin 'Alman İdeolojisi'nden beri formüle etmeye çalıştığı şey. Bu çerçevede düşünüldüğü takdirde 'bilgi sosyolojisi' denen şeyin, gerçek epistemolojinin bir alanı olarak geliştirilmesine de yol açılmış olur.

Burjuva Ekonomi-Politiği de bir burjuva ideolojisi olarak tarih aşırı bir insanda temellenir: 'Ekonomik İnsan'. Ekonomik insan doğal ihtiyaçları nedeniyle üretir, üretemedikleri için de diğer ekonomik in-

sanlarla mübadeleye girişir. Doğuştan kendi çıkarlarını korumak, 'akılcı' tercihler yapmak yetenekleriyle donanmış, bu ekonomik insanların ilişkileri sonunda 'piyasa' ortaya çıkar. Demek ki klasik Ekonomi-politiğe göre yaygınlaşmış basit meta üretimi ve mübadelesi olan kapitalizm insanın doğasından kaynaklanır, bu doğaya uygundur. Dahası kapitalizmin evrenselliğinin garantisi olan bu ekonomik insan sayesinde Ekonomi-politiğin araştırma alanı saf bir olgular alanı, homojen bir nesne, yani bilgisi mümkün bir gerçek nesne olarak ortaya konur. Ekonomi-Politiğin bilgisi olduğu 'gerçek nesne' pozitivizme göre tıpkı fiziğin, kimyanın bilgisi olduğu gerçek nesneler gibi kendiliğinden ayrışmış bir alan olarak kendini bilgiye sunar. Bu alan homojendir çünkü her türlü ikincil katılımdan; hukuktan, ideolojiden, devletten bağımsız bir nesne olarak öznenin karşısında yer alır.

Ekonomi-Politiğin eleştirisi her şeyden önce bu ekonomik insanın eleştirisidir. Fakat ekonomi-politik bir düzeyde insanın 'ekonomik insan' olduğunu söylemekte de haklıdır, çünkü gerçekten de piyasadaki insan tam da 'ekonomik insan' olarak davranır ve düşünür. Bu demektir ki Ekonomi-Politiğin 'ekonomik insan'ı bir mit değildir; kapitalist gerçeklikte yaşıyan insanın ta kendisidir, bu anlamda ampirik bir gerçekliktir. O zaman bir gerçekliğin eleştirisi nasıl mümkündür? Basitçe şöyle: 'Ekonomik insan', 'doğal' ve 'evrensel' bir gerçeklik değildir, bu gerçeklik ideolojik bir gerçekliktir. (Demek ki klasik ontoloji bağlamında konuşmak gerekirse gerçekliğin de farklı statüleri vardır). 'Ekonomik insan' kapitalist üretim tarzının kendi yeniden üretim koşulları çerçevesinde ürettiği ideolojik bir öznedir. Kapitalizmde insanlar ekonomik insanlar olarak kurulur. Böylece kapitalist üretim tarzının yeniden üretimi sürecinde belirlenmiş üretim pratiğinin taşıyıcı 'ajan'ları haline gelirler. İnsanları 'ekonomik insan'lara dönüştüren aygıtsa, aynı zamanda bir ideolojik aygıt olarak piyasadır. Piyasa 'ekonomik insan'da temellenmez tam tersine piyasa ideolojisi çerçevesinde insan 'ekonomik insana' dönüşür. İnsan kendi gerçekliğini ve edimini bu ideolojide bulduğu ve düşündüğü için 'ekonomik insan'a dönüşür ve 'ekonomik insan' olarak başka türlü bir edimi ve düşüncesi mümkün değildir. Yani ideoloji bir kez daha totolojiden ibarettir. Klasik Ekonomik-Politik ise bu 'ideolojik insan'da evrensel, ontik 'ekonomik insan'ı görür, onu doğal bir veri gibi ele alır. Onu kapitalizmin sınıf mücadelesi çerçevesinde kurulmuş ideolojik bir 'özne' olarak göremez. Bu ideolojik kuruluşun, sınıf mücadelesi ile bağlantısı aşağıda kısmen aydınlanacak.

Yukarda meta fetişizmi kuramının Ekonomi-Politik çizgisinde kaldığını söylemiştim. Şüphesiz bu, söz konusu kurama karşı fazla acı-

masız bir karşı çıkıştı. O halde şimdi burada önce meta fetişizminin Ekonomi-Politik eleştirisindeki başarısına bakalım. Fakat bu eleştirinin mahiyetinin eleştirisi de hemen ikinci amacımız olsun.

Meta fetişizmi kuramının klasik Ekonomi-Politikten farkı, mübadele sürecinde en azından bir düzeyde bir 'yanlış bilinç'in, bir ideolojinin içerildiğini göstermesidir. Çünkü burada üreticiler arasındaki ilişki, üreticilerin bilincinde metalar arasında bir ilişki olarak tasarlanmaktadır. Üstelik mübadeleyi mümkün kılan da bu tasarımdır. Çünkü ancak eş değer metalar arasında mübadele mümkündür. Bu klasik Ekonomi-Politiğin de ulaşabileceği fakat görmezden gelmeyi tercih ettiği bir sonuçtur. Çünkü eğer bizzat mübadele süreci mübadelenin gerçekleşmesi için zorunlu olan böyle bir 'yanlış bilinç' içeriyorsa, bu, mübadele sürecinin doğal bir alan olduğu tezini tartışmaya açar.

İkinci bölümde meta fetişizmi kuramının ideolojiyi, ekonominin insan bilincindeki bir yansımasına indirgediğine, böylece salt ekonomik nesne ve yansıtıcı bilinçten ibaret bir özneyi karşı karşıya koyduğuna işaret etmiştim. Oysa hemen yukarda meta fetişizminin, mübadele süresinde içerilen bir ideolojiyi de işaret ettiğini söyledim. Aslında çelişki bizim yorumumuzdan değil bizzat meta fetişizmi teorisinden kaynaklanıyor. Görelim.

Fetişizm kuramı iki tip özne varsayar. Birinci özne ekonomik insandır. Çünkü fetişizm kuramı bizzat mübadele sürecindeki özneyi sorgulamaz, onun gerçek statüsünü araştırmaz. Klasik Ekonomi-Politik te olduğu gibi, insanlar basit meta üretimi ve mübadelesi düzeyinde ele alındığında, bunların 'ekonomik insanlar' olması kaçınılmazdır. Çünkü 'ekonomik insan'lar olmaksızın mübadele, dolayısıyla piyasa mümkün değildir. Üstelik bu 'ekonomik insan'ların statüsü sorgulanmadıkça, bu insan sisteme giren doğal bir veriden ibarettir. Fetişizm kuramı da böylece üstü kapalı olarak 'ekonomik insan'ı varsayar.

İkinci olarak meta fetişizmi bir 'epistemolojik özne' varsaymaktadır. Bu özne piyasadaki deneyimi sayesinde bilgilenmektedir. Yani onun bilgisi 'ampirik' bir bilgidir. Gerçi bu ampirik bilgi hem yanlış hem de ideolojiktir ve bu çerçevede ampirizm eleştirilmiştir. Fakat bu 'yanlış bilgi-ideoloji' bizzat 'epistemolojik özne'nin statüsünden değil, nesneden kaynaklanır. Yani meta fetişizminin içerdiği bilgi teorisi, içerdiği özne nosyonunda ampirizmle uyuşmaktadır.

Bu 'epistemolojik özne'yi açıkça görmek için Marx'ın 'zaman gezgini' öznesine bakalım. Marx meta biçiminin tarihliliğini ve geçiciliğini göstermek için tarih aşırı epistemolojik br özneye başvurur: Önce Robinson'un adasında hiç bir ürünün meta olmadığını gösterir. Sonra Robinson'u adasından çıkarıp tarihte ve eşit ve özgül üreticilerin doğru-

dan demokrasisi ile oluşturulan planlı ekonomiye dayalı toplumda dolaştırır. 'Özne' görür ki sadece kapitalizmde (ki burada yaygınlaşmış basit meta üretimi çerçevesinde bir kapitalizm söz konusudur) ürün meta biçimini alır. Ama bu örnek ne 'ekonomik' ne de 'epistemolojik insan'ı dıştalar. Bir kere Ekonomi-Politik te kapitalizmin tarihin belli bir döneminde ortaya çıktığını pekâlâ bilmektedir. Ekonomi-Politik kapitalizmin doğal ve evrensel olduğunu söylerken kapitalizmden başka bir ekonominin olmadığını ve olamıyacağını değil, kapitalizmin insanın ontik özelliği 'ekonomik insan'ın doğasından kaynaklandığını söyler. Marx'ın zaman gezgini böylece Ekonomi-Politik karşısında hiç bir şey kanıtlamış olmaz, aksine kapitalizmi mübadele süreci düzeyinde ele almakla mübadelenin koşulu olarak 'ekonomik insan'ı onaylar ve bu insanın eleştirisine girişmediği, tarihliğini göstermediği ölçüde de onu doğallaştırır, evrenselleştirir.

Dahası bu zaman gezgini, bu bilgi öznesi nasıl bir öznedir? Kelimenin tam anlamıyla tarih aşırı bir 'epistemolojik özne'dir. Doğru bilgiye de sadece deneylerinin çokluğu, tüm tarihi kat etmesi sayesinde erişir. Kurulmuş bir özne olmadığı için doğal-ontik bir bilgi öznesidir, ampirizmin 'epistemolojik özne'sidir.

Fetişizm, mübadele sürecini, içerdiği ideoloji ile birlikte ele almakla yani ürünün değer biçimini, insanların kendi ilişkileri hakkındaki yanlış tasarımla birlikte ele almakla ve bu tasarımın da mübadelenin bir koşulu olduğunu göstermekle bu gerçekliğin ideolojik bir gerçeklik olduğuna işaret etmiş olur. Ama bunu yaparken dayandığı epistemolojik nosyon, insanların bilgilenişinde soyut bir epistemolojik insanı varsayar. Dolayısıyla bu ideolojik bilginin elde edilmesi, bizzat öznenin dışındaki bir nesneyi kabul eder. Yani bilgi öznesi olarak özne, bu nesneye dahil değildir. O halde bu nesne özneden bağımsız olması anlamında nesneldir. Kısaca fetişist kuram 'özne'yi ideolojik gerçekliğin bir öğesi olarak kavrayamaz. Böylece yukarda, ikinci bölümde söylediğim gibi meta fetişizmi kuramı bir başka düzeyde piyasa ilişkilerini nesnelleştirmiş olur. Onun çelişik yapısı da buradan kaynaklanır. Ekonomi-Politik eleştirisi bağlamında ortaya koymaya çalıştığını, içerdiği 'epistemolojik insan' nedeniyle yeniden üretir.

Metayı fetişlemiş olarak tasarımlayan bilgi öznesinin gerçek epistemolojik statüsü nedir? sorusuna verilecek yanıt doğrudan 'ekonomik insan'ın kuruluş koşullarını araştırmaktan geçer. Çünkü burada içerilen bilgi öznesi 'ekonomik insan'dan başkası değildir.

Yukarda belirttiğim gibi 'meta fetişizmi' bölümünde 'soyut emek' kategorisi ortaya konmuşsa da henüz marksizmin özgün sorunsalında

açıklığa kavuşmamış, gizemli bir kavramdır. «İnsan emeklerinin eşitlik karakteri» nereden kaynaklanır? Bu soru henüz yanıtsızdır ve basit meta üretimi soyutlaması düzeyinde bu soruya yanıt bulunamaz. Bu soruya verilebilecek yanıt, insan emeğini metalaştıran ve artı-değer üretim sürecine bağlanan bizzat üretim ilişkileri düzeyindeki sınıf mücadelesi çerçevesinde ortaya konabilir. Soyut emek ancak üretim ilişkileri düzeyinde ele alındığında açıklanabilir bir kavramdır. (Yukarda değer teorisi bağlamında işlemiştik). Fetişizm kuramında ise 'soyut emek' dolaşım düzeyinde ele alınmıştır. Mübadele düzeyinde ele alınan 'soyut emek' kaçınılmaz bir şekilde doğal bir veri olarak ortaya çıkar, çünkü açıklanamaz. O halde bu düzeyde üreticiler, ham maddeyi ürüne dönüştürürken ona değer katma yeteneğiyle donanmış insanlardır. Bu insanların doğal yeteneklerinin eşitliğine dayanan mübadele ilişkisi, ancak bu eşitliğin üründe yansıyan soyut eşitliği yani 'değer' biçimiyle mümkün olabilir. O halde insanlar arasındaki ilişki, metalar arasındaki bir ilişki biçimini kaçınılmaz olarak alır. Bunun kaçınılmaz sonucu da, insanlar arasındaki ilişkinin gene insanların bilincinde metalar arasındaki bir ilişki olarak tasarlanmasıdır. Böylece fetişizm kuramı bizzat mübadele sürecinde içerilen ideolojiyi gösterir, (yukarıda söylediğim gibi tüm başarısı da buradadır zaten). Fakat öncelikle burada ifade edilen ideolojinin mahiyeti bakımından eleştirilmesi gerekir.

Bu ideoloji anlayışı öncülleri açısından (yani sadece meta dolanımı düzeyinde ele alınmasından dolayı) bizzat emeğin metalaşmasını tartışmaya açmadığı ölçüde meta olarak emeği doğal bir veri olmaktan çıkaramaz, yani onun 'tarihi ve geçici bir üretim tarzına' ait özgün sınıf mücadelesi çerçevesinde ele alınması gereken tarihi bir kavram olduğunu gözlerden saklar. Metalaşmanın subjektif yönü emekçinin kendi emeğini, sahibi olduğu bir meta olarak tasarlamasına dayandığına göre, söz konusu sınıf mücadelesi ideolojik bir düzeyi içeriyor olmalı, yani emeğin metalaşmasının varoluş koşullarından biri ideolojik olmalıdır. İşte meta fetişizmi kuramı bu ideolojik etkiyi öncülleri açısından asla kavrayamaz. Yani esas ideolojik etki üreticilerin bizzat kendileri hakkında sahip olduğu tasarımda, 'bilinç'tedir. Burada artık basit meta üretimi ya da mübadele süreci değil bizzat ücretli emeğin kuruluşu yani üretim tarzı olarak kapitalizm söz konusudur. Demek ki kapitalizme özgü ideolojide esas olan metaya ilişkin bir tasarım değil, bu tasarıma da temel teşkil etmek üzere, üreticilerin kendilerine ilişkin bir tasarımdır: Öznenin kuruluşudur. Öznenin dahil olduğu ideoloji çerçevesinde kendini ifade etmesi, böylece kendi gerçekliğine yabancılaşmasıdır.

Kapitalizmde özne her şeyden önce bir 'ekonomik insan' olarak yani 'mülk sahibi' yani mülkünün tasarruf hakkına sahip bir mübadeleci

olarak kurulur. Öte yandan kapitalizmde bu süreç kitlelerin üretim araçlarından mülksüzleştirilmesine paraleldir. Çünkü sadece bu koşulla kendi emek gücünden başka satacak malı olmayan bir kitle ortaya çıkar. Üreticinin emek gücünü bizzat kendi bilincinde bir metaya dönüştüren ideolojik tasarımın maddi temeli sınıf mücadelesinin bu ekonomik düzeyidir. Bu ekonomik düzeyle bütünleşen piyasa ideolojisi çerçevesinde üretici kendi emek gücünü bir meta olarak gördüğü oranda, bir mülk sahibi yani bu mülkün tasarruf hakkına sahip bir 'ekonomik insan' olarak kurulur. Demek ki 'ekonomik insan' piyasa ideolojisi çerçevesinde kurulan bir özne ise de insanların büyük bir çoğunluğu için bir ekonomik özne olmak, üretim araçlarından ayrılmış olmak, bu düzeyde bir yoksunlukla, 'eksik' ile temellenir. Ve insanlar bu eksik nedeniyle ideolojinin çağrısına uyar.

Kapitalist üretim tarzında ideolojik düzeyde insanın kendisini, kendi emek gücünün sahibi, bağlı olarak kendi emek gücünü de sahibi olduğu bir meta olarak tasarlaması, meta fetişizminin temelidir. Çünkü kapitalist üretim tarzında insanın kendi emeğini meta olarak tasarlaması, yani kapitalizmin yarattığı maddi koşullarda ücretli emeğe boyun eğmesi ve piyasanın yasasını kabul etmesi, emeğin ürünlerinin sadece kullanım değeri olmaktan çıkıp, bir meta halini almasına paraleldir. Çünkü kapitalizmde emeğin metalaşması, insanları kendi emek ürünlerinin dolayımsız kullanımından yoksun bırakır, dolayısıyla bu ürünler, üreticileri karşısında bir meta biçiminde ortaya çıkabilir. Üretici ürünüyle sadece piyasada karşılaşabilir. Kapitalizmi 'ücretli emek' yani 'artı değer' üretimi düzeyinde düşünen bir sorunsalda meta fetişizmi bu yabancılaşmadan hareketle formüle edilmelidir.

Bu noktada ideolojinin bir kez daha 'olmak'tan 'sahip olmak'a dönüştürdüğünü görüyoruz. Kapitalizmde söz konusu olan tüketim araçlarının üreticisi 'olmak' değil kullanım değerlerini üretecek bir meta olarak kendi emek gücünün 'sahibi olmak'tır. Kapitalist ideoloji üreticileri, üretici olmaktan çıkarıp, mülk sahibine yani 'ekonomik insan'a dönüştürür. Bu kapitalizmde toplumsal bir özne olmak için ödenmesi gereken bir borçtur.[3]

İşte marksist bir yabancılaşma teorisi de buradan hareketle yapılabilir.

---

3) Burada psikanalitik kavramlarla 'flört'ten kaçınmadım: Ödipal ideoloji çocuğun arzusunu anne için her şey 'olmak'tan çıkarır, fallus'a 'sahip olmak' arzusuna dönüştürür. Böylece Baba'nın Yasasına boyun eğen çocuk toplumsal bir üye olarak kabul edilmek için gerekli 'borcu' öder. (Bak. 12)

O halde metayı fetişleşmiş olarak algılayan tarih aşırı bir 'epistemolojik insan' değildir. Bu özne kapitalizmin yarattığı koşullarda, üretim ilişkileri düzeyinde emeğin metalaşmasına boyun eğmek zorunda bırakılmış, ve bir ideolojik aygıt olarak piyasada, piyasa ideolojisi çerçevesinde kendi emek gücünün sahibi yani bir mülk sahibi yani bir 'ekonomik özne' olarak kurulmuş bir 'özne'dir. Alt yapıyla (üretim ilişkileri düzeyinde emeğin metalaşmasının koşulları) üst yapının ('ekonomik insanın' ideolojik koşulu olarak piyasa ideolojisi) gerçekleştirdiği bu özne bir bilgi öznesi olarak tüm pratiğini, içinde kurulduğu ve dolayısıyla pratiğini şekillendiren ideoloji çerçevesinde düşünür. Bu çerçeveden çıkamadığı ölçüde sadece totolojik bir bilgisi vardır. Bu bilgi öznesinin «ampirik, ideolojik» bilgisi Lenin'in ısrarla üzerinde durduğu gibi 'ekonomik bilinçle' 'kendiliğinden bilinçle' asla aşılamaz. İşçilerin iş gücünün değerini artırmak için giriştiği tüm pratikler, piyasa ideolojisi çerçevesinden hareket eder ve bu ideolojiyi yeniden üretir. İşte 'dışardan bilinç' belki de 'Parti' bu nedenle zorunludur.

Ekonomi-Politik 'ekonomik insan'ın bilgisinin sistemli bir formülasyonundan ibaret 'ampirik-ideolojik' bir bilgidir. Engels'in dediği gibi: «Ekonomi-Politik genel olarak ticari ve endüstriyel yaşamdaki terimleri olduğu gibi almakla ve onlarla çalışmakla yetindi. Böyle yapmakla da bu terimlerle açıklanan fikirlerin dar çemberinde hapsolduğundan şüphe bile etmedi.» (10)

Demek ki ideoloji gerçekliğin basit bir yanlış algılanmasından ibaret değildir! İdeoloji üretim ilişkilerindeki ajanları subjektif boyutuyla kurar ve kapitalist üretim tarzının yeniden üretim koşullarından birini oluşturur. Kapitalizmin bilimsel bilgisi olarak tarihi maddecilik, ekonomi-politiğin eleştirisi olduğu kadar kapitalist ideolojinin de ve kapitalist ideolojinin eleştirisi olduğu ölçüde, kapitalist gerçekliğin ideolojik yeniden üretimi bağlamında bizzat bu gerçekliğin de eleştirisidir. Bu pozitivizmin asla anlıyamıyacağı bir sonuçtur. Bir bilim, nesnesinin bilgisi olmaktan öte, onun eleştirisi nasıl olabilir? Kapitalizm ideolojik bir gerçeklik olduğu ölçüde, onun bilimsel bilgisi bu gerçekliğin baş aşağı durduğunun bilgisidir!

Pozitivizimde bilgi bir iktidar aracıdır.

Marksizm bilimsel bilgi olarak kapitalist gerçekliğin eleştirisidir, bilgi olarak gerçekliğe muhalefettir.[4]

---

4) Özetlersek: Bu yazıda marksizmin hiçbir temel tezi dıştalanmadı, sadece yeniden formüle edilmeye çalışıldı. Bu yazı bu anlamda Altusser'den hareket eden, fakat onun sonuçlarının ötesine giden teorik bir çabadır.

Kaynaklar :

(1) L. Althusser; Lire le Capital, Maspero, 1975.
(2) K. Marx, Le Capital, É. Sociales, 1976.
(3) K. Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Sol Y., 1970.
(4) E. Mandel, Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu, Köz, Y. 1978.
(5) E. Balibar, Cinq Études du Matérialisme Historique, Maspero 1974.
(6) G. Lukacs, Histoire et Consciance de Classe, Minuit 1960.
(7) K. Korsch, Marxisme et Philosophie, Minuit, 1964.
(8) S. Tura, «Kayıp İnsanın Yeniden Doğuşu», İktisat Dergisi, Bio-sosyoloji sayısı, 1985.
(9) L. Altusser, «Freud ve Lacan», Felsefe Yazıları, sayı 1, 1982.
(10) F. Engels, «Kapital'in İngilizce Baskısına Önsöz», (2) nin içinde, sayfa 27.
(11) S. Tura, «Teorik Bir Kavram Olarak Aydın», Akıntıya Karşı, sayı 1, 1985.
(12) S. Tura; «Psikanaliz ve Feminizm», Akıntıya Karşı sayı 1, 1985.

'Tarihselciliğin Sefaleti' : Popper'in Toplumbilim Serüvenine Bir Bakış : (II)

Adnan Ekşigil

Bu yazının geçen kitapta çıkan birinci kısmında, Popper'in Marx'a yönelttiği eleştirileri gözden geçirmiştik. Şimdi bunlardan nasıl bir sonuç çıkarabiliriz? Bizi bu eleştirilere bakmaya iten motif şuydu: Popper doğal bilimler metodolojisine egemen olan pozitivizme karşı önemli savlar geliştirmiştir. Bu savların toplumsal bilimler metodolojisine ilginç etkileri olabilir. Nitekim yazarın bizzat kendisi bu etkileri araştırmıştır: **Tarihselciliğin Sefaleti**, bu yöndeki çabasının ürünüdür. Popper bunu oldukça negatif bir biçimde, tarihselciliğin eleştirisi adı altında yaparken, özellikle Marx'ı hedef almıştır: **Tarihselciliğin Sefaleti, Açık Toplum** ile birlikte okunduğu zaman, bu durum yeterince aşikârdır. O halde Popper'in toplumsal bilimler planındaki arayışları büyük ölçüde Marx'a yönelttiği eleştirilerden geçmekte, bu eleştirilerle biçimlenmektedir. Bu bakımdan bu eleştirilerin incelenmesi, düşünürün toplumsal bilimler metodolojisine getirdiği katkının tam bir değerlendirmesini mümkün kılmasa bile, hiç değilse bu katkının çapı hakkında bazı önemli ipuçları verebilir. İşte biz kendimizi bu ipuçlarından bazılarını açıklığa kavuşturmak amacıyla sınırlayarak, yazımızın birinci kısmında yazarın yalnızca Marx'a yönelik veya Marx'ı doğrudan etkileyebilecek eleştirileri üzerinde durduk. Ne var ki bunu yeterince yaptığımız söylenemez: Popper'in orada değinmediğimiz daha pek çok Marx eleştirisi var. Bunlar üç sınıfa ayrılabilir: 1) Marxist doktrinin iç çelişki ve mantıksal tutarsızlıklarına işaret eden yöntemsel eleştiriler; 2) Doktrinin gerçekler karşısında sına-

---

Yazının 2. Kitap'ta çıkan ilk bölümünde sayfa 102, satır 15'te yanlışlıkla «... yorumcu bir anlam biçimi...» olarak basılan ifade «... yorumcu bir anlama biçimi...» olacaktı. Düzeltir, özür dileriz.

nabildiği kadarıyla nasıl yanlışlandığını gösteren gözlemsel eleştiriler ve 3) Yöntemsel ve bilimsel sorunlarından ayrı olarak, doktrinin moral ve siyasal öncül ve uzantılarına dikkat çeken doğrudan doğruya siyasal nitelikteki eleştiriler. Bunlar birbirinden ayırdedilebildiği ölçüde, biz yukarda Popper'in yalnızca yöntemsel eleştirileriyle yetindik. Nedeni açık: gerek bu yazıyı tamamen yöntemsel tartışmalardan oluşan **Tarihselciliğin Sefaleti** ile mümkün mertebe sınırlamak istediğimiz için, gerekse, daha önemlisi, Popper en hayatî savları son tahlilde yöntemsel eleştirilerin oluşturduğunu düşündüğü için. Fakat burada dahi eksiğimiz az değil: gerek bizzat **Tarihselciliğin Sefaleti**'nde, gerek diğer bazı yapıtlarında Popper'in Marx'a ilişkin değinmediğimiz pekçok yöntemsel eleştirisi var (bunların başlıcası yazarın diyalektik hakkındaki makalesidir kuşkusuz[26]). Ancak bütün bu sınırlılığına rağmen, yukarda ele aldığımız eleştirilerin Popper'in konumu hakkında bize yeterli bir fikir verdiği kanısındayım.

Birinci kısımda Popper'in egemen epistemolojiye getirdiği açılmaya işaret etmiştik. Bu açılmanın nasıl bir önem taşıdığını anımsarsak, yazarın toplumsal bilimler alanındaki seferini ancak «hayal kırıklığı»na yakın bir duyguyla karşılayabiliriz. Yazarın önerdiği lehimci mühendislik ve buna bağlı toplumbilim modeli, en hafif deyimiyle, ikna edici olmaktan hayli uzak. Marx'a getirdiği eleştiriler ise çok yetersiz —ve daha da önemlisi— verimsiz. Bu eleştiriler öylesine ısrarla hedefini şaşırıyor ki, okuyucu bunlara cevap yetiştirirken, bir yandan nasıl olup da marxizmin bu karmaşık çağımızda böyle mükemmel ve sorunsuz kalabildiğine hayret edebilir —ya da imanı kuşkuculuğuna ağır basan katıksız bir marxistse, kolaylıkla sahte bir zafer duygusuna kapılabilir. Oysa bugün marxizmin —özellikle katıksız marxist için— klasik trajedya boyutlarını çoktan aşmış görkemli sorunları vardır ve bunlar yöntemsel ve hatta bilimselden de çok, doğrudan doğruya siyasal sorunlardır. Bugün herşeyin bir «kriz»i olduğu için, «marxizmin krizi» biraz kanıksanmış olabilir, ama varlığı su götürmez. İlginç olan şu ki Popper'in doğrudan siyasal eleştirilerine bakılacak olursa, bunların marxizmin krizini gerçek boyutlarıyla ortaya çıkaracağı yerde, diğer yöntemsel eleştirileri gibi ve aynı nedenlerden ötürü, ters bir sonuç yarattığı ve sözkonusu krizin bütün ciddiyetiyle algılanmasını engellediği görülür. Burada Popper'in doğrudan siyasal eleştirilerine girecek yerimiz yok. Ama yazarın lehimci mühendisliğinin açık siyasal sonuçlarına bakarsak, bunlar bize dolaylı fakat yeterli bir örnek verebilir. Popper toplumsal bir doktrinin bilimsel olabilmesi için, lehimci mühendislik gibi davranmasını önerir. Biran için marxizmin kendine bir çekidüzen verip bu öneriyi benmsediğini kabul

26) «What is Dialectic?», **Conjectures and Refutations** içinde.

edelim.[27] Bu durumda, yaşadığı krizin boyut değiştireceği ve hafifleyeceği ortadadır. Marxizmin bugünkü krizi nedir? Bu kriz bir yönüyle belki şöyle ifade edilebilir: marxizm belki de ilk defa 70'li yılların sonundan beri, kendi kuramsal içeriğinin bir ölçüsü olarak işaret edebileceği bir partiden, kurumsal bir yetkeden, bir akımdan tamamen yoksun bir şekilde varolmaya çalışmaktadır. İlk oluşumundan beri marxizmin ufkunda sosyalist başarı ve deneyimler hiçbir zaman uzun bir süre ve tamamen eksik olmamıştır. Komün, 1. ve 2. Sovyet Devrimleri, Çin Devrimi, Küba Devrimi, Latin Amerika'daki kıpırdanmalar, Vietnam, 68 Olayları, Kültür Devrimi, Avrupa Komünizmi gibi olguların her biri, bazen ardında bir yığın sorun, kuşku ve hatta düş kırıklığı bırakırken, bir sonraki daima yeni bir soluk, bir heyecan getirerek marxizmi türlü inişler ve çıkışlar arasında canlı tutmuştur. Ama son birkaç yıldır, Avrupa Komünizmi'nin —özellikle İtalyan KP'si önderliğinde— açacağı beklenen yolun bir türlü açılamamasının ortaya iyice çıkmasının da etkisiyle, marxizmin yaşıyabildiği mekân olarak geriye kendi kuramsal cennetinden başka bir alan kalmamış gibidir. Sadece işçi sınıfının büyük bir bölümünün değil, aydınlar, öğrenciler gibi uzunca bir süredir marxizme yakınlığı veya sempatisi ile bilinen bazı kesimlerin —yalnız gelişmiş kapitalist ülkelerde değil, Üçüncü Dünya ülkelerinde de— bugün içinde bulunduğu değişik durum, marxizmi mahkûm olduğu bu ölümcül inzivadan çekip çıkaracak yeni bir deneyimin yahut bu deneyime işaret eden bir perspektifin oluşmasını epey erteleyeceğe benzemektedir. Bu kriz muhtemelen konjonktüreldir, hiç kuşkusuz ilk kriz de değildir. Fakat geçmiştekilerden hayli farklı olarak, bu kriz bu sefer çok daha bariz bir şekilde göstermektedir ki, marxizmin sorunu herşeyden önce siyasaldır: marxizmin yeni siyasal başarılara ihtiyacı vardır (sosyalizmin yalnız iktidara gelmesi ve iktidarda kalması değil, demokratik dengeleri koruması ve bir kalkınma modeli olmanın ötesine geçmesi anlamında başarı); bir yandan bu başarıların ufukta görünmesinin gecikmesi, öte yandan kaydedilen başarısızlıkların artması, marxizmin krizini derinleştirmekte, kabuğuna büsbütün çekilmesine yol açmaktadır. Oysa marxizm lehimci mühendisliği benimsese, ne kabuğuna, ne de böyle derin bunalımlara girmesine gerek kalır. Lehimci bir bilimsel marxizmin krizi atlatmak için siyasal başarılara değil, olsa olsa bir takım idarî ayarlamalara ihtiyacı olabilir. Çünkü lehimci mühendislik için, siyasal başarı sayılabilecek sosyalist bir deneyim denetlenebilir bir deney, bilimsel öznenin kendisi de deneyi yürüten bir deneyci durumundadır. Bu deneyci ve deneyi arasında hiçbir problem yoktur, çünkü ortada sınıf yoktur— olsa bile, kavgası yoktur. «Deney»ler ardarda başarısızlıkla sonuç-

27) Üstelik bu hiç de öyle olmayacak, fantezi bir ihtimal değil. Bugünkü Sovyet Marxizmi, Poppergil bir lehimci Marxizme mükemmel bir örnek sayılmaz mı?

landığı veya başarılı deneyler seyrekleştiği takdirde, «deneyci»nin izleyeceği yol çok basit, üstelik fevkalâde sağduyuya uygundur: ya deneyin koşullarını değiştirecektir, ya da eğer bundan sonuç alamıyorsa, başlangıçtaki hipotezini gözden geçirecektir. Lehimci marxizmin sorun ve çözümleri tekniktir, yahut idaridir, hatta belki «bilimsel»dir, ama siyasal değildir. Oysa Poppergil mercekten geçmemiş bir marxizmin krizini bu esneklikle atlatamayacağı açıktır: sorunları çok daha ağır, çok daha ciddidir. Sonuç olarak, Popper'in Marx'a yönelttiği eleştirilerin verimsiz olduğunu söylerken kastettiğimiz şu: bu eleştiriler marxizmin güçlü ve zayıf noktalarını doğru biçimde teşhis edemediği için ona bir takım olmayan kusurlar yüklemekte ve böylece marxizmin gerçek sorunlarının görülmesini güçleştirmekte, bunları gizleyici bir etki yaratmaktadır.

O halde doğal bilimler metodolojisinde güçlü bir atılım yapan Popper, toplumsal bilimler metodolojisine geldiği zaman, özellikle de marxizmi değerlendirdiği noktada niçin böyle tökezlemektedir? Elbette ilk neden, yazarın «toplum» denen varlığın çeşitli öğelerine ilişkin ontolojik varsayımlarında yatmaktadır (sınıfların, sınıf mücadelesinin, ideolojik, siyasal, ekonomik kertelerin toplumun belirlenmesindeki yeri, vb.). Fakat bizi burada öncelikle epistemolojik nedenler ilgilendiriyor. Bunlar ne olabilir? Epistemolojiden de önce, epistemolojinin eşiğinde ilk akla gelen neden, Popper'in «okuma tarzı»yla ilgilidir. Yazarın doğal bilimlere ait metinleri her zaman doğru yorumladığı söylenemez (bu konuda özellikle bilim tarihçilerinden az eleştiri gelmemiştir); fakat toplumsal bilimlere ait yapıtlara geldiğinde, yazarın okuma pratiğinin disiplinli analitik kafasıyla bağdaşmayacak ölçüde, birdenbire çok daha fazla sayıda basit fakat vahim hatalara ve mantık sürçmelerine garkolduğu görülür. O kadar ki, örneğin Cornforth'un ünlü yanıtında[28] nerdeyse yüzlerce sayfa sırf bu tür hataların «düzeltilmesi»ne ayrılmıştır (ve böylece ne yazık ki heba olmuştur). Cornforth'un yapıtı Popper'in Marx eleştirisiyle sınırlıdır; fakat bu tip hatalar Popper'in diğer toplumbilimcilere ilişkin değerlendirmesinde de mevcuttur: Freud, Mill, Mannheim, hatta Popper'e özellikle siyasal projesiyle çok yakın olan Comte bile, bu «okuma» hatalarından fazlasıyla nasiplerini almışlardır. Doğaldan toplumsala geçerken, Popper'in «dikkatsizliği»nin böyle artmasında elbette yazarın ilgi alanının bir rolü vardır: sonuç olarak Popper, kuramsal yaşamının büyük bir bölümünü toplumsal değil doğal bilimler metodolojisine adamış bir düşünürdür. Ama öte yandan, Popper'in «toplumsal sorunlar»a olan ilgisi kesinlikle küçümsenemez: yazar yalnız kendi meslekdaşı filozof ve mantıkçılara değil, birçok toplumbilimciye bile kıyasla, top-

28) M. Cornforth, **The Open Philosophy and the Open Society: A Reply to Dr. K. Popper's Refutation of Marxism**, London, 1968.

lumsal sorunların ve siyasal sonuçlarının çok daha bilincindedir; o kadar ki, bir filozof, bir düşünür olarak Popper'in kendine ve topluma karşı gösterdiği siyasal sorumluluk, bazen değme bolşeviğin militanlığını aratmaz.[29] Önerdiği toplumbilim modelinde siyasal kertenin suskunluğu, onun siyasallığına gölge düşürmez, yalnızca siyaseti başka şekilde anladığı, başka şekilde kullandığı ve başka amaçların emrine vermek istediğini gösterir. Bir bakıma Popper o kadar siyasaldır ki, onun düpedüz bir ideolog —ve yalnız toplumsal planda değil, doğal planda da bir ideolog— olduğu söylenebilir. Şu halde yazarın doğaldan toplumsala geçerken artıveren «okuma» dikkatsizliği, onun toplumsal alana karşı duyarsızlığıyla açıklanamaz. Sorun, Popper'in toplumsal ve doğal bilimlere ait yapıtlara ilk bakışta simetrik görünmekle beraber farklı şekilde yaklaşmasında yatmaktadır. Yazar doğal bilimlerde daha «kitabî»dir: herhangi bir düşünce tarihçisi gibi, metinlere metinlerden yola çıkarak varır. Göndermeleri genellikle metinleredir; çıkış ve varış noktası metinlerdir. Toplumsal bilimlere geldiğinde ise iyice «pratik»leşir. Popper burada bir düşünce tarihçisi olmaktan çok, benimsediği toplumsal modelin ideal bir «vatandaş»ı gibi davranmak eğilimindedir: bu vatandaş, toplumsal sorunlarla tüm tutku, heyecan ve tereddütüyle sıkı bir şekilde temasta olan bir insandır. Popper böyle bir vatandaşlık duygusuyla, bazısı doğrudan doğruya öznel olan belirli toplumsal deneyimlerden hareket eder ve bunları metinlerin önüne yığar; metinlerin uzun —ve genellikle epey hızlı bir— dolayımından sonra da, dönüş noktası gene bu deneyimlerdir. Yani Popper toplumsal alanda, doğal alanda olmadığı kadar «deneyci-deneyimci» ve sezgiseldir. Eğer bu farklılık yazarın yalnızca «arazî»ye uymadaki esnekliğinin bir göstergesiyse, böyle bir esnekliğe genel olarak diyecek birşey yoktur; ancak bu esnekliğin getirdiği sezgiselliğin Popper'de aldığı biçim, onu metinlere karşı kemikleşmiş bir duyarsızlığa sürüklemektedir. Denebilir ki, yazarın toplumsal sorunlara olan duyarlılığı arttıkça, metinlere olan duyarlılığı sanki o ölçüde azalmaktadır. Bu durumda sonuç toplumsal bilimlerin, ifadesini ancak metinlerde bulan kuramsal nesnesini yazarın algılamasının iyiden iyiye güçleşmesidir. O halde şu söylenebilir: Popper toplumsal sorunlara karşı hiç de ilgisiz değildir; ama toplumsal bilimlerin kuramsal nesne ve problemlerine karşı derin bir ilgisizlik sergiler. Burada görülen eğer gizli bir «antipati» değilse, en azından bir «sempati» yokluğudur; buna bir tür «verstehen» yokluğu da diyebiliriz. Böyle bir yokluğun, yazarın toplumsal bilimler

---

29) Popper'in çoğu yazısında, bütün felsefî genelliklerine rağmen, «somut durumun somut analizi»ni çağrıştıran, ama bazen abartmalı bir vurguyla da dokunaklaşıveren bir yaklaşım sezilir. Örneğin yazarın Açık Toplum'u kaleme alışını II. Dünya Savaşı'nda faşizme karşı mücadeleye kişisel düzeyde bir katkı olarak görmesi çok tipik bir durumdur (The Open Society, s. 393).

metodolojisine katkısını sınırlamada önemli bir etken olduğu açık. Nitekim, epistemolojisi Popper'inkinden çok daha kapalı ve pozitivist olan bir Neurath bile, örneğin, herhalde bu «verstehen»den Popper kadar yoksun olmadığı için, toplumsal bilimlere nispeten daha özgür ve verimli bir şekilde yaklaşabilmiştir. Herhalde gene bu «verstehen» yokluğundan olacak, Popper'in üzerinde durmaya gerek gördüğü metinler de sayıca çok sınırlıdır: bunlar, Marx'ın, Comte'un, Mill'in, Spencer'ın, Toynbee'nin, Mannheim'ın, Hayek'in yapıtlarının pek ötesine gitmez; bunlar arasında Durkheim ve Weber gibi büyük sosyologlar bulunmadığı gibi, Popper'in Hayek, Mannheim gibi çağdaşı olan ve en az onlar kadar öneme sahip birçok iktisatçı ve sosyoloğa da rastlanmaz.[30] Açıktır ki böyle dar bir repertuvar, Popper'in gerçekleştirmeyi istediği genellikte bir topyekûn eleştiriye zemin olamayacağı gibi, yazarın bizzat ele aldığı toplumbilimcileri geniş bir perspektif içinde değerlendirmesini de engeller.

Eğer bu sınırlamalardan sorumlu olan, Popper'in doğaldan toplumsal plana geçerken artıveren sezgiselliğiyse, bu sezgiselliğin, makul bir neden olmakla beraber, tek başına yazarın «arazi»ye uymadaki esnekliğiyle açıklanamayacağı ortadadır. Daha doğrusu, eğer burada «araziye uymak» insan faktörünü, özne-nesne etkileşimini hesaba katma anlamına geliyorsa, bu insan faktörünün nasıl algılandığını belirlemek gerekir. Popper'in metinlere yönelik «verstehen eksikliği»nin ardında, acaba metin-ötesi bir düzlemde kalan daha derin, daha güçlü, varoluşsal bir verstehen anlayışı mı saklı? Popper'in düşüncesinde böyle birşeyin varlığına dair en ufak bir belirtiye rastlamıyoruz. O halde sözkonusu olan, daha genel bir düzeyde, yazarın toplumsal alana girer girmez her zaman ve her yerde savunduğu nesnelci («Üçüncü Dünya») epistemolojiden vazgeçmesi ve insanmerkezli bir bilim modeli benimsemesi mi acaba? Bunu söylemek zor, ancak burada bir sorun olduğu muhakkak.

Bu sorunu herhalde en açık şekilde, Popper'in Mill'e yönelttiği psikolojizm eleştirisi çerçevesinde görebiliriz. Popper'e göre, Mill'in dü-

---

30) Popper'in toplumsal bilimler içindeki favorisi iktisattır. Disiplinin başlıca yetkesi olarak gördüğü kişi de Hayek'tir. Bu tercih, Popper'in toplumsal bilimlere yaklaşımının niteliğini göstermesi bakımından ilginçtir. Niçin, örneğin, Kaynes değil de Hayek? Keynes'in çalışması ve faaliyeti, lehimci mühendisliğe Hayek'inkine kıyasla çok daha iyi bir örnektir. Üstelik, Keynes'in çalışmasının, iktisat bilimini anlamak ve anlatmak için Hayek'inkinden çok daha zengin bir laboratuvar vazifesi göreceği açıktır. O halde Popper neden Hayek'i Keynes'e yeğler? Nedenini kestirmek güç değil: Popper'in toplumsal bilimlere yaklaşımı bilimsel olmaktan çok siyasal, daha doğrusu ideolojiktir de ondan. Popper iktisada Keynes'in değil Hayek'in gözlükleriyle bakmaya hazırdır, çünkü Keynes iktisat metodolojisi üzerine Hayek'ten çok daha fazla kafa yormuştur; buna karşılık Hayek, Keynes'den çok daha fazla «özgürlük» hakkında yazmıştır.

şüncesinin en zayıf noktası, toplumsal yaşamın tüm yasalarının nihai olarak «insan doğası»nın psikolojik yasalarına indirgenebileceği inancıdır. Mill'le sınırlı olmayan, ama belki en arı ifadesini bu İngiliz filozofunda bulan bu inanca göre, toplumsal gelenekler, yapılar, kurumlar da dahil olmak üzere toplumsal yaşamın tüm olgu ve olayları, tekil bireylerin zihninden kaynaklanan motiflerin birer ürünüdür. Örneğin «piyasa» gibi tipik bir kurum, bu inanca göre, son tahlilde «iktisadi birey»in (homo economicus'un) psikolojisinden, ya da Mill'in deyimiyle, «zengin olma sevki»ne ilişkin psikolojik bir olgudan çıkarsanabilir. Mill için toplumsal bilimlerin başlıca görevi, toplumsal bir olay veya kurumu açıklarken, bunların oluşmasına yol açmış fakat çoğu kez tarihin derinliklerinde gömülüp kalmış, unutulmuş insan motiflerini keşfetmektir.

Popper, toplumun temellerini açıklayan topluma-öncel böyle bir insan doğası kuramını gerek tarihsel, gerek yöntemsel açıdan bir efsane olarak niteler ve reddeder: dilin toplumu öngörmesinden de anlaşılacağı gibi insan, daha insan olmadan toplumsaldır; topluma öncel insan olamaz. Popper'e göre toplumsal ortam bir veridir: bireylerin gereksinimleri, ümitleri, beklentileri, korkuları, tutkuları, toplumun yaratıcısı değil, bir ürünüdür. Tabii toplum bir yönüyle insan-yapısıdır; kurumlar, gelenekler insan eylem ve kararlarının bir sonucudur ve bunlar tarafından etkilenebilir, değiştirilebilir bir nitelik taşır. Fakat bu, sözkonusu kurum ve geleneklerin bilinçli olarak tasarlandığı veya gereksinimler, tutkular, motifler aracılığıyla açıklanabileceği anlamına gelmez. Kısacası, «insanın varoluşunu bilinci belirlemez; tersine, bilincini toplumsal varoluşu belirler.» Popper, konuya ilişkin söylediklerini vurgulamak için, bu ünlü sözü ısrarla tekrarlayarak Marx'ı selâmlamaktan geri durmaz.[31] Popper'e göre, Marx'ın toplumbilime en önemli katkısı sosyolojide psikolojik yaklaşıma sistematik bir şekilde karşı durmasında yatar; ve sözkonusu motto, maddeciliğin özlü bir ifadesi olmanın ötesinde, Marx'ın bu özgül konumunu simgeler. Popper'e göre Mill'in psikolojizminin en önemli sakıncası, onu ister istemez toplumun, kurumların, geleneklerin başlangıcını aramaya sürüklemesi ve böylece bir «kökenler» sorunsalı içinde hapsolmasına yol açmasıdır. Nitekim Mill'in, «insan doğasında yeterli zemini bulunmadıkça toplumsal bilimlere genellemeler zerketmekten kaçınmak gerekir» sözüyle getirmek istediği kural, Popper'e göre, bu sınırlamanın tipik bir belirtisidir.[32] Açıktır ki «kökenler»i keşfetmekle sınırlı bir pratik, Mill'in toplumbilimini bazı vazgeçilmez genellemelerden yoksun bırakmakla kalmaz, aynı zamanda onu, psikolojinin —Mill'in dönemindeki rasyonalist-antropolojik psikolojinin— sah-

31) The Open Society, s. 89.
32) A.g.e., s. 97.

te verilerine dayalı boş genellemelere boğar. Üstelik, «kökenler» sorunsalının Mill'in toplumbiliminin özerkliğini ortadan kaldırması da kaçınılmazdır, çünkü bu sorunsal çerçevesinde hiçbir bilim kuramsal nesnesini oluşturamaz veya oluşturulmuş nesnesini muhafaza edemez; bilimin nesnesini kurması, herşeyden önce köken çözümlemelerinden kendini kurtarması demektir bir bakıma. Oysa, Popper'e göre, toplumbilim özerktir, nesnesi vardır ve bu nesne psikolojinin nesnesiyle veya psikolojik verilerle açıklanamaz.

Popper'in nesnelci epistemolojisinin bu noktada kendini iyice hissettirdiğini ve Marx'ın maddeciliğiyle çakıştığını görüyoruz. Fakat çok geçici bir çakışmadır bu. Zira Popper Mill'in düşüncesinin diğer birçok öncülüne bağlı kaldığı gibi, Mill'in şu sözüne dikkat çekerek, onun en büyük yanılgısı olarak nitelediği psikolojizmde dahi bir erdem bulur: «Toplumsal olguların yasaları, bireysel insan doğasının yasalarından başka birşey değildir. İnsanlar biraraya geldiği zaman, nitelik değiştirip başka tür bir töz haline dönüşmez.»[33] Popper, Mill'in bu sözünün ilk cümlesinin yanlışlığına bir kere daha değindikten sonra, sonuncusunu, psikolojizmin «ortaklaşacılığa (kolektivizme) ve bütüncülüğe karşı direnen sağlıklı yönünün» bir dışavurumu olduğu için över. Popper'e göre psikolojizm, «yöntemsel ortaklaşacılığa» karşı «yöntemsel bireyciliği» koruduğu ölçüde doğru bir yaklaşımdır; psikolojizm, devlet, toplumsal guruplar, sınıflar gibi kolektif birimlerin evrim ve hareketlerinin bireylerin eylem ve davranışlarına indirgenmesi gerektiğini savunmakta haklıdır. Psikolojizmi hataya düşüren ve sonunda kötü bir tarihselciliğe sürükleyen etken, bireyci bir yöntemin mutlaka psikolojik bir yöntem öngördüğü inancı üzerine kurulu olmasıdır. Şu halde Popper'e göre, psikolojizmin yanılgısını ortaya koyarken, yöntemsel kolektivizmin tuzağına düşmemek gerekir. Bunun da önkoşulu, devlet, ulus, ırk, sınıf gibi kolektif bütünlükler aracılığıyla yapılan açıklamalarla yetinmemektir.

Başka, daha genel bir bağlamda Popper, bireyci yöntemin bencillikle, «kolektivist» yöntemin de özvericilikle (altruizm) yanlış olarak özdeşleştirilegeldiğini ve bunun bireyci yöntemin kabul görmesinde hatırısayılır bir engel yarattığını söyler.[34] Oysa, eğer bireyci yöntemin benimsenmesi güçse bu, bireyci yöntemin bencillikle böyle çocuksu bir şekilde özdeşleştirilmesinden değil, bizzat kendi olanaksızlığından kaynaklanmaktadır. Bu olanaksızlık en açık biçimde doğrudan doğruya dil düzeyinde, bireylere ve bireysel davranışa ait yüklemlere bakıldığı zaman

33) A.g.e., s. 91.
34) A.g.e., s. 277.

görülür. Bu yüklemlere dikkat edilirse, sorunun Popper'in sunduğu şekilde, toplumsal davranışın bireyci bir açıklamasının nasıl mümkün olduğundan çok, bireysel davranışın toplumsal-olmayan, salt bireysel bir açıklamasının nasıl verilebileceğinde düğümlendiği anlaşılır. Zira kişilere özgü nitelikleri simgeleyen yüklemlerin hepsi de, özneye eşlik ederken belirli bir toplumsal bağlam öngörür. Bir öğrencinin bir okulu, bir askerin bir orduyu, bir çek bozdurma eyleminin bir banka sistemini öngördüğü gibi örneğin. Ayrıca, konuya sezgisel düzeyde yaklaşıldığında da, bireyci yöntemin ilk başta akla gelebilecek bir takım avantajlara aslında sahip olmadığını farketmek güç değildir. Örneğin bir ozanı esinlendiren imgeler dizgesiyle ozanın kullandığı dilin gramerini kıyaslamak, ya da bir suçlunun motifleriyle bir mahkemenin dava usulünü karşılaştırmak, «bireyler»e ait gerçeklerin toplumsal gerçeklerden mutlaka daha kolay gözlemlenebilir veya kavranabilir şeyler olmadığını anlamaya yeter. Keza, Popper'in «psikolojik» diye nitelediği sevgi kavramını, devlet, ırk, sınıf ya da savaş gibi «psikolojik olmayan», toplumsal bir kavramla karşılıklı düşünmek, örneğin, bireye atfedilen kavramların toplumsal olguları betimleyen kavramlardan hiç de daha kolay anlaşılabilir veya tanımlanabilir bir özellik taşımadıklarını yeterince gösterebilir.

Fakat Popper'in bireyci yöntemi savunmasında asıl sorun, yazarın «kolektif bütünlükler»e, yani Toplumsal'a olan yaklaşımında ortaya çıkmaktadır. Dikkat edilirse, Popper'in —ve yalnız Popper'in değil, aynı zamanda Mill'in ve benzer gerekçelerle bireyci yöntemi öne süren diğer birçok yazarın— düşüncesinde Toplumsal, belirli bir çoğulluk kavramıyla, «gurup»la eşanlamlıdır. Böyle olunca, toplumun, kendisini oluşturan bireylerin toplamından daha büyük bir birim olup olmadığına ilişkin klâsik soru, Popper için diğer bazı soruları gizleyecek derecede önem kazanmaktadır; nitekim Mill'in «insanlar biraraya geldiği zaman ayrı bir töz haline dönüşmez» sözüyle bu soruya getirdiği yanıtı Popper'in kendi argümanına bir çıkış noktası olarak benimsemesi, raslantı değildir. Böylece toplumsal davranışın açıklanması, yazar için, insan guruplarının veya gurup-içinde-insanların davranışının açıklanması ile özdeş hale gelmektedir.

Burada Toplumsal'ın nasıl yanlış algılandığını görüyoruz. Sosyolojinin konusu birey değildir, ama gurup da değildir. Kitle veya gurup davranışlarının incelenmesi, sosyolojinin ilgi alanının küçük bir bölümünü oluşturur. Sosyolojinin asıl ilgi alanı, ister bireyler ister kitleler arasında olsun, ilişkilerdir, ilişkiler arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin sonuçlarıdır, ama herşeyden önce ilişkilerdir. Kapitalistle işçi, yargıçla suçlu, öğrenciyle öğretmen, karıyla koca arasındaki ilişkiler gibi örneğin. Bunlar genel ve nispeten sürekli ilişkiler olmakla beraber, bir grev gibi, bir

gösteri gibi, kitlesel bir davranış biçimi öngörmezler. Kuşkusuz, kitle davranışları ilginç bir sosyo-psikolojik olgudur, fakat sosyolojinin asli konusu değildir.

Popper, toplumsal kerteyi böyle bir kitle veya gurup sorunsalına indirgediği gibi, bu sorunsalı Marx'ın toplumbilimine atfeder. Burada ortaya çıkan imge de tipiktir: marxist sosyoloji «kitleler»le uğraşa uğraşa, bireyi unutur; hatta bireyi ezer. Oysa Marxgil sosyolojinin ana konusu «kitleler» değildir; eğer ana konusu «kitle» olan bir sosyoloji varsa, başka yere, belki Durkheim'e bakmak gerekir. Tabii Durkheim'in «kitle»si, Popper'in «totaliter» kitlesinden farklı ve çok daha karmaşıktır; ancak Durkheimgil sosyolojide bir kitle, bir gurup vurgusu olduğu söylenebilir. En azından, kolektif bilinç, organik ve mekanik dayanışma, «anomie» gibi kilit Durkheimgil kavramların, toplumsal olguların kitlesel, kolektif niteliğinden bağımsız olarak düşünülemiyeceği ortadadır. Eğer Popper, toplumbilim taramasını daha geniş kapsamlı tutup, Durkheim'le Marx'ı yakından karşılaştırma zahmetine katlansaydı, sözkonusu kitle sorunsalını Marx'a yakıştırmakta herhalde bu kadar serbest davranamayacaktı. Açıktır ki marxist toplumbilim, Durkheimgil sosyolojiden farklı olarak, kitlesel olguları belirli ilişkiler sisteminin birer dışavurumu olarak görür. Marxist toplumbilim, ister büyük ister küçük ölçekli olsun, toplumsal bir gözlem öğesini —devleti, sınıfı, okulu, aileyi— bir nesne veya özne değil bir ilişki olarak anlamakta direnir; bu bakımdan «kitle»nin de, «gurub»un da, «davranış»ın da kuramın konusuyla olan bağlantıları dışsaldır ve bundan ötürü kuramdaki yerleri sınırlı ve ikincildir.

Şu halde Popper'in önerdiği bireyci yöntem, yazarın Toplumsal'a ilişkin hatalı yaklaşımının bir sonucu olduğu ölçüde, tüm dayanaklarını yitirmektedir. Üstelik, ilginç olan şu ki, bizzat Popper'in kendisi de bireyci yöntemin yetersizliğinin bilincinde görünmektedir; nitekim yukarda bu yönteme karşı sıraladığımız itirazların bir kısmını kendisi de dile getirmekten çekinmez. Ayrıca, «ilişki» sorunsalının genel olarak bilimlerdeki rolü, Popper'e hiç de yabancı olan bir konu değildir. Buna rağmen, yazarın bu geçerli itirazları yanlışlama çabasına girmeksizin bireyci yöntemi savunmaya devam ettiğini görüyoruz. Bu ısrarın nedeni ne olabilir?

Bir neden, doğrudan doğruya siyasaldır. Popper, siyasal liberalizmle tutarlı bir toplumsal açıklama tarzının ancak bireyci yöntemle mümkün olabileceğine inanır. Bu açıklama tarzı ise, bilinçli insan eylemlerinin önceden düşünülmemiş, beklenmedik toplumsal sonuçlarını çözümleme fikrine dayalıdır. Buna göre, tasarılar ve niyetlerle, elde edilen sonuçlar arasında genellikle büyük farklar, hatta uçurumlar bulunur. Nitekim çoğu durumda, bencil özel motifler (kapitalizm, örneğin) iyi top-

lumsal sonuçlara yol açarken, iyi siyasal amaç ve tasarılar (sosyalizm) en kötü sosyal çöküntülere neden olabilir. Popper için, bu amaç/sonuç ayrışmasının dinamiğini ve yasalarını ortaya koymak, toplumsal bilimlerin olduğu kadar, liberal bir yaklaşımın da başlıca görevidir. XVIII. Yüzyıl başlarında Mandeville'in **Arıların Masalı**'nı yayınlamasıyla yalnız arıların değil, liberalizmin de masalı haline gelen bu ünlü temanın nasıl basit bir azamileştirme (maksimizasyon) mantığına dayandığını söylemeye gerek yok. İnsan eylemini insan ussallığıyla açıklamaya çalışan bir mantıktır bu: burada açıklanması gereken toplumsal davranıştır ve toplumsal davranışın açıklanması, insan eylemlerinin beklenmedik sonuçlarının belirli amaçlardan sapma eğrisinin keşfedilmesiyle sınırlıdır. Ussallığın, açıklamanın bu şekilde a priori bir öncülü haline gelmesi, onu herşeyi açıklamaya zorlar. Ussallığın herşeyi açıklaması ise, hiçbirşeyi açıklamaması demektir. Böyle bir çerçevede gerçek ampirik olgulara ışık tutulamayacağı açıktır. Burada olsa olsa, belirli verilmiş amaçlara ulaşmaya yarayan bir takım teknikler geliştirilebilir, ya da bir tür «optimum teknolojisi» yaratılabilir.

Fakat Popper'in bireyci yöntemde ısrar etmesinin bir nedeni de, yazarın «deneyim» kavramına olan yaklaşımında yatmaktadır. Bu ise bizi Popper'in doğal bilimler metodolojisiyle karşı karşıya getiriyor. Hiç kuşkusuz, Popper'in yalnız bireyci yöntem konusunda değil, toplumbilime ilişkin girdiği diğer birçok konuda da karşılaştığı açmazlar, yazarın doğal bilimler metodolojisinin sorunlarıyla sıkı sıkıya bağlı. Bu sorunların bir bölümü, yazımızın birinci kısmında Popper'in Marx eleştirilerini gözden geçirdiğimiz zaman kendini epey hissettirmiş olmalı. Şimdi bunlara daha yakından bakalım.

IV

Poppergil metodolojinin bütün sorunlarını burada ele almaya yerimiz yok. Bu bakımdan çok seçici olmalıyız. Bunun da herhalde en doğru yolu, işe Popper'in egemen pozitivist epistemolojiye karşı geliştirdiği ana savların sorunlarıyla başlamak. Bu şekilde, çok geniş bir taramaya girişmeksizin, deneyim konusu da dahil olmak üzere birçok problemi Poppergil sistem içindeki gerçek yerine oturtmamız belki mümkün olabilir.

Popper'in pozitivist epistemolojiye karşı geliştirdiği başlıca savlardan biri, bilim/metafizik ayrımı ve buna bağlı olarak yanlışlama ile ilgili. Birinci kısımda gördüğümüz gibi Popper, bilimsel tezlerin gerçeklerden, datadan çıkarsanıp bunlarla ispatlanamayacağını savunur. Aynı şekilde, bunların metafizik savlardan anlamlılık kriterleriyle ayırdedilemeyeceği-

ni gösterir. Keza, yazara göre, olasılıkçı mantıkçıların düşündüğü gibi matematiksel olasılığı çok yüksek olan bir teorinin de bilimsel sayılması için bir neden yoktur: aslında, arkasında ne kadar data olursa olsun, teorilerin matematiksel olasılığı sıfırdır. Bir teori, onu destekleyen tek bir datum olmasa bile tamamen bilimsel olabilir; aynı şekilde, tüm bir dünyanın datasının desteğine sahip bir teori de, bilimsel olmayabilir. Bir kuram, eğer yanlış olduğunu ortaya çıkaracak bir deney durumunu önceden saptayıp ilân edebiliyorsa, bilimseldir; yok eğer böyle bir muhtemel «potansiyel yanlışlayıcı»yı açıkça belirtmekten kaçınıyorsa, bilimsal değildir —metafiziktir, ya da ideolojiktir. Şu halde bir teorinin bilimselliği onu arkalayan datadan bağımsız olarak belirlenir: teorinin gerçek bir bilgi olup olmaması, kendini yanlışlayacak gözlemlenebilir koşulları önceden belirtmeye hazır olup olmamasına bağlıdır.

Şimdi dikkat edilirse, Popper'in bilim/metafizik ayrımına getirdiği bu yeni açıklık, pozitivizmin bir takım önemli sorunlarını çözmekle beraber, bir takım başka problemleri de davet etmektedir. Yazarın bilimsellik nitelemesi, herşeyden önce tarihsel bir gerçeği dikkate almıyor: bilim adamları bir kuramı sadece gerçekler yanlışladığı için terketmez. Bilim adamları, özellikle Popper'in tüm dikkatini toplayan en büyükleri, gemiyi ilk terkeden farelerden çok, son terkeden kaptana benzerler. Bir kere, Popper'in yanlışlama veya yadsıma dediği olay onlar için genellikle böyle birşey olmayıp, bir «aksama» (anomaly) veya belirli bir düzenlilik-dışı durumdur. Bilim adamları bu tür durumlarla karşılaştıkları zaman, bunları açıklamak için bir takım «kurtarma» hipotezleri (ad hoc hipotezler) üretirler; ve eğer bunu yapamıyorlarsa, sorunu düpedüz ertelerler, rafa kaldırırlar, hatta unuturlar. İstisna değil, tipik bir davranıştır bu. Tabii bilim tarihi, bir dizi «canalıcı deney»in nasıl bazı teorileri yadsıdığını ve yok ettiğini anlatan öykülerle doludur. Ama unutmamak gerekir ki bu öyküler daima sözkonusu teoriler terkedildikten çok uzun bir süre sonra oluşturulmuş ve kaleme alınmıştır. Popper'in yukarda marxizmi nasıl bilim-dışına mahkûm ettiğini gördük: yazara göre marxistler, marxizmi terketmelerine neden olacak bir olay veya durumu önceden belirtmekten kaçınırlar; yahut bunu biraz yapar gibi oldukları zaman da, derhal bir takım ad hoc hipotezlere başvurarak yanlışlanmaya açık yönlerini örterler. Popper marxistlere marxizmden vazgeçmelerini sağlayacak «canalıcı deney»in ne olduğunu sorduğu zaman onlardan kesin bir yanıt alamamaktan yakınmakta belki haklıdır ama, aynı soruyu doğal bilimlerdeki herhangi bir büyük yetkeye, örneğin Newton'a soracak olsa aynı tatminsizliği yaşayacağı ortadadır, çünkü böyle bir soruya Newton bile cevap veremez: cevap vermek bir kenara, bu soruyu

tanımayacağı da bellidir; bazı ad hoc hipotezlere çekinmeden başvurmuş olması, bunun en kestirme kanıtıdır.[35]

Bilim adamlarının yanlışlamalar karşısındaki bu nerdeyse umursamaz tavrı, Popper'in yanlışlama ile anlatmak istediği sürecin o kadar basit olmadığına işaret ediyor. Gerçekten de, bir teorinin yanlışlanması Popper'in sunduğundan çok daha karmaşık bir olaydır: yazarın bu konudaki açıklamasının basitliği ve pürüzsüzlüğü, «teori»yi bir birim olarak belirleyici çevresinden soyutlamasından kaynaklanmaktadır. Oysa bir teori, ilişkili bulunduğu diğer teorilerden ve diğer tüm önermeler sisteminden belki bağımsız olarak düşünülebilir, fakat etkili biçimde eleştirilemez. Her teorinin bir çerçevesi, bir «fon» düzeni vardır ve teori bu düzenin dışında yaşayamaz. Sorun da buradadır: herhangi bir kuram veya önerme —en kuşkulusu dahi— bu bilgisel çerçevesi veya fon düzeni içinde düşünüldüğü zaman, bu düzenin başka yerlerinde belirli ayarlamalarda bulunmak kaydıyla, o kuram veya önermenin doğru olduğunu göstermek güç değildir. «Duhem-Quine tezi» diye bilinen ünlü savın mantıksal planda da ortaya koyduğu gibi, bir kuramın bağlı bulunduğu bilgi düzeninde uygun ayarlamalara gidilmesi suretiyle o kuramın, belirli bir imgelemin de yardımıyla, yadsınmaktan ebediyen korunması mümkündür. Üstelik, bu bilgisel çerçeve veya fon düzeni denen şey yalnızca birkaç teoriden ve önerme dizisinden değil, bilimi meydana getiren tüm öğelerden oluşur; yani bu fon düzeni, bilimin bütününden aşağı birşey değildir. O halde tikel hipotezlerin yanlışlanarak elenmesi, bilimsel ussallığın bir zemini olamaz. Bu bakımdan Popper'in çok sevdiği kuğu örneğinin bilimsel gerçekliği doğru yansıttığı söylenemez: «Bütün kuğular beyazdır» önermesi, yazarın dediği gibi, siyah bir kuğunun keşfiyle yadsınabilir. Fakat böyle tekil bir yadsıma bilimsel pratikte yazarın sandığından çok daha küçük bir yer tutar; ve aslında bunun anlamlı bir işleve sahip olduğu hayli su götürür. Tek bir kurama yanlışlanabilirliğinden ötürü «bilimsel» sıfatını yakıştırmak, basit bir kategori hatasından başka birşey değildir bir bakıma. Tek bir kuram değil, bir dizi kuram —ve daha da önemlisi— bu kuram dizisinin oluşturduğu bir pratik, bir proje ancak «bilimsel» veya «gayrı-bilimsel» olarak nitelenebilir. Eğer bir yanlışlamadan bahsedilebilirse, bu bir kuram için değil, ancak bir kuramlar bütünü için sözkonusu olabilir.

35) Aslında bizzat Popper'in kendisi de, hem de ad hoc'la ilgili bu sorunlu yaklaşımını «kurtarmak» için, ad hoc bir kurala başvurmaktan kaçınmaz. Bu kurala göre, eğer ad hoc bir hipotezin bilimsel bir sisteme sokulması, sistemin yanlışlanabilirlik derecesini azaltmayıp, tersine arttırıyorsa, o zaman o ad hoc hipotez meşru sayılabilir ve sistemin bünyesi içinde bırakılabilir. Fakat bu ad hoc tanımını değiştirmektan başka birşey değildir; kaldı ki, kabul edilse bile, yanlışlanabilirlik derecesini arttıran ve azaltan ad hoc tezleri birbirinden ayırmanın aritmetiği aşikâr olmaktan çok uzaktır.

Bu durumun deney/kuram ilişkisinin Poppergil metodolojideki yerini nasıl değiştireceği ortadadır. Popper için bu ilişki çok yalındır: bir kuramın kabul edilip edilmemesi, deneylerin sonucuna bağlıdır. Eğer deneyler kuramı doğruluyorsa, daha iyisi bulununcaya kadar kuram kabul edilir. Eğer yanlış çıkarıyorsa, reddedilir. Son tahlilde bir kuramın akıbetini belirleyen, bir deneyin sonucudur; yani kuramın temel gözlemsel önermelerle uyuşmasıdır. Deneyin bu rolü, Poppergil epistemolojinin ana dayanaklarından biridir; o kadar ki, yalnız yazarın doğal bilimler metodolojisini yönlendirmekle kalmaz, tüm toplumsal felsefesini de belirler: lehimci mühendisliği ayakta tutan bu deney görüşü olduğu gibi, yazarın toplumsal bilimcilere ve özellikle Marx'a en keskin eleştirileri formüle etmesinde başrolü oynayan da gene bu deney anlayışıdır. Oysa deneyin bilimsel pratikteki belirleyiciliği çok daha karmaşıktır. «Duhem-Quine» tezinin işaret ettiği gibi, deneyin bir hipotezin yanlışlanmasında böyle kestirmeden bir eleyici rolü olamaz: hiçbir deney, deneysel betimleme, yahut gözlemsel önerme Popper'in sunduğu şekilde yanlışlamaya yol açamaz. Yanlışlama, eğer böyle birşey varsa, ancak yeni bir teorinin ufukta görünmesiyle gerçekleşebilir: yeni, daha iyi bir kuramın boy göstermesinden önce, yanlışlama mümkün değildir. Kısacası bilim, Poppergil anlamda yanlışlamaların yönlendirmesinden önemli ölçüde bağımsız olarak gelişir: bilimi ilerleten, rahatsız eden, krize sokan, yani hareket ettiren ivme, yanlışlamaya temel olan çelişkilerden, düzenlilik-dışı durumlardan veya aksamalardan çok, daha fazla açıklama içeriğine sahip yeni rakip kuramlardır. Bilindiği gibi Lakatos, Popper'in gözden kaçırdığı bu gerçek üzerinde çok durmuş, Poppergil epistemolojiyi bu gerçekten kalkarak geliştirmeye, kendi «araştırma programları» metodolojisini bu gerçek üzerinde inşa etmeye çalışmıştır.

Poppergil yanlışlama kuramının sorunları bununla kalmaz. Bir problem daha vardır ki, çözümü veya çözümsüzlüğü düşünürün tüm epistemolojisi için büyük önem taşır. Bu, bir kuramın yadsınmasına temel olan «yadsıyıcı hipotezler»in ya da daha genel olarak bunları oluşturan ana gözlem önermelerinin doğurduğu problemdir. Popper'e göre bu önermeler, verilmiş bir dünyanın kuramdan bağımsız, «nötr» bir yansıması değildir; tüm önermeler az veya çok kuramsal bir öğe içerirler: gerçekliği «olduğu gibi» veren çıplak bir önerme, bir datum olamaz. Eğer bazı önermeler bir kuramı açıkça yadsıyıcı bir niteliğe sahip, temel gözlemsel önermeler olarak kabul ediliyorlarsa bunun nedeni öyle oldukları için değil, bir takım zımnî yöntemsel kararlar («convention») sonucu öyle kabul edildikleri içindir. Şu halde, dünya «doğal bir şekilde» insanların bilgisini tayin edeceğine bizzat insanların kendisi, bir takım ortak kararlarla bu bilginin nasıl ve ne kadarının dünyanın ampirik bilgisi olacağını belirler. Popper'in bu yaklaşımının pozitivist epis-

temolojinin geleneksel kuram/deneyim ikilemini nasıl kırdığı ortadadır. Fakat maalesef bu yaklaşım güdük kalmıştır, çünkü Popper sözkonusu kararların alındığı ampirik ve mantıksal koşulları asla açıklığa kavuşturmaz: belirli bir disiplinin araştırmacı grubu, hangi «nedenler»le bir kısım gözlem önermelerini reddedip, başka bir kısmını kabul eder? Daha önemlisi, bu araştırmacı grubu gözlem önermeleri üzerinde bir fikir birliğine nasıl varır? Araştırmacıların gözlemsel önermeleri seçmelerinde, bizzat bu önermelerin yargılayacağı kuramın etkisi nedir, bu etki nasıl belirlenebilir? Popper'in savı özellikle bu ve benzeri ampirik sorulara yanıt beklerken, yazardan bu konuda tek bir kelime çıkmaz.

Popper'i pozitivizmden uzaklaştıran böyle önemli bir savın bu şekilde yarım ve açıklamasız kalması, aslında boşuna değildir. Çünkü yazara göre sözkonusu sorunlar, araştırmacı grubun gözlem önermeleri konusundaki fikir birliğine ilişkin sorun örneğin, epistemolojiyi değil, psikoloji veya sosyolojiyi ilgilendirir. Yazara göre psikoloji veya sosyolojinin alanına giren problemler, «keşif bağlamı» içinde ele alınması gereken problemlerdir ve bunları epistemologlar, filozoflar değil, tarihçiler, iktisatçılar, sosyologlar veya psikologlar çözmeye çalışır: kuramı keşfeden kim? Tam ne zaman ve nasıl keşfetti? Kâşifin selefleri kimler? Kuramın keşfi ani bir ilham rüzgârının mı, yoksa otuz yıllık sistematik bir çalışmanın mı ürünü? Araştırmayı finanse eden kim? Bu gelişme hangi dini veya toplumsal ortamda yeşerdi? Ya da: insan zihninde düşünceler nasıl oluşur; bu düşünceleri meydana getiren kategorilerin kökeni nedir? Keza, belirli bir bilim topluluğu kullandığı söylem veya dilin kurallarını —bilinçle veya bilinçaltı— nasıl benimser? Bütün bunlar keşif bağlamını ilgilendiren sorulardır. Öte yandan ortada bu soruların hepsinin nesnesi olan bir zihinsel ürün vardır: sözkonusu kuram, hipotez veya inancın kendisidir bu. Bu kuram yahut hipotez makul veya akla yakın mıdır? Kuramı gerçekler nasıl ve ne ölçüde destekler? Kuram deneyler tarafından doğrulanmış yahut sınanmış mıdır? Bunlar «meşrulaştırma bağlamı»nı ilgilendiren sorulardır. Bu sorular bazen psikolojik sorulara çok yaklaşır ve sık sık bunlarla karıştırılır; oysa meşruluk ve doğruluk hakkındaki sorular mantıksal ve yöntemsel sorulardır ve bir düşünce olarak belirli bir kuramın gerçeklikte —bu ister toplumsal, ister zihinsel gerçeklik olsun— nasıl oluştuğunu değil, gerçekliğin meşru bilgisine nasıl ulaşıldığını, yani doğru olan bilgiye hangi yöntemlerle varıldığını araştırır. Gerçekler değil, ilkeler hakkındadır bu sorular ve filozofların yasama alanına giren yalnızca ve yalnızca bu sorulardır. Keşfin tarihsel koşulları, psikolojik belirlenmeleri, içinde ortaya çıktığı toplumsal ilişkiler, ekonomik ortam, kısacası tarihsel boyutu filozofları doğrudan ilgilendirmez. Filozofların tarihe başvurması, ancak kronolojik bir çerçeve kurmak ihtiyacı ve bazı anlatım kolaylıkları için sözkonusu olabilir.

«Keşif» ve «meşrulaştırma» bağlamları arasında gözetilen bu fark felsefeye yabancı bir ayrım olmamakla beraber, en kesin biçimini bu yüzyıl başında mantıksal pozitivizmde bulmuştur. Bu iki bağlamı birbirinden ayırmak belirli koşullar altında elbette anlamsız birşey değildir, fakat Popper'in bu ayrımı mantıksal pozitivizminkine benzer bir taassupla benimsemesinin felsefesinde yarattığı etkiyi görmek gerekir. Tabii «meşrulaştırma bağlamı» derken dikkat etmeyi de unutmadan: birinci kısımda belirttiğimiz gibi, Popper bilginin temellendirilmesi fikrine karşı çıkar, çünkü ancak verilmiş, doğru bir bilgi temellendirilebilir. Oysa yazara göre doğru bilgi diye birşey yoktur: bilgi bir bakıma «doğuştan» yanlıştır; doğru bir bilgi değil, daha az yanlış bir bilgi, yanlışlarından tamamen değil, fakat göreceli olarak arınan, gerçekliğe hiçbir zaman ulaşamayan fakat belki yavaş yavaş yaklaşan bir bilgi vardır. Bu anlamda bilgi verilmiş ve ebedî değil, heran gözden geçirilmeye, değiştirilmeye tabi olan ve böylece sürekli hareket halinde bulunan birşeydir.[36] Bu noktada Popper'in mantıksal pozitivizmden ayrıldığı açıktır. Bu farklılık düşünürün üslubuna bile yansımıştır: örneğin bir Carnap'ın nerdeyse «hareketsiz» ve bir gramer el kitabını andıran senktaktik analizlerinin yanında, Popper'in çözümlemeleri çok canlıdır: bunlarda bir hareketin, bir akışın, bir öykünün, hatta bazen polis romanlarındakini aratmayan bir gerilimin varlığını sezmemek güçtür. Fakat bütün bu üslup farkına rağmen tarihin Popper'in çözümlemelerindeki yeri, mantıksal pozitivizmdekinden pek farklı değildir. Meşrulaştırma/keşif ayrımının etkisi de kendini bu noktada gösterir: yazar doğru olduğu varsayılan bir bilginin meşrulaştırılması gibi bir problemin yerine, yanlışlarını yavaş yavaş aşan bir bilginin büyümesi problemiyle uğraşır; ama burada onu ilgilendiren büyümenin tarihsel koşulları değil, nesnel, yani **mantıksal** standartlarıdır. Popper'de bir «keşif» sorunsalı olduğu ortadadır, fakat ilk büyük ve klâsik yapıtının adından bile anlaşılacağı gibi (**Bilimsel Keşfin Mantığı**), yazarın dikkatini çeken, keşfin tarihi değil mantığıdır. İşte bu bakımdan Popper'in felsefesi, dar anlamda bilgiyi mantıksal olarak meşrulaştırmaya kalktığı için değil, fakat daha geniş anlamda bilginin büyüme dinamiğini salt mantıksal ölçütlerle açıklamaya çabaladığı için, mantıksal pozitivizmin felsefesi kadar «zamandışı», «tarih-dışı»dır. Her iki felsefe de pürüzsüzlüğünü ve güzelliğini bu konumlarına borçludur. O halde şöyle bir durumla karşı karşıyayız: Popper gözlem önermelerinin belirlenmesini kuram/deneyim ikilemin-

36) Tabii gerçekliğe yaklaşıp da ulaşamayan bir bilginin doğruluk hakkında bir relativizme düşmesini engelleyen, Popper'in «önermelerin doğruluk içeriği» («truth content») savıdır. Bu sav sayesinde, «a ya doğrudur, ya değildir» gibi bir önerme örneğin, «ulaşılamayan gerçeklik» fikriyle çelişmez. Bunun özet bir açıklaması için bkz: **The Open Society**, s. 366-77.

den kurtarırken, keşif bağlamı/meşrulaştırma bağlamı karşıtlığını biraz değişik fakat gene de koşulsuz bir şekilde benimsemekle, felsefesinin kendi bütünlüğünü sözkonusu ikileme karşı koruyamamaktadır. Yani Popper, mücadele ettiği pozitivist epistemolojinin en önemli sorununu aslında çözememekte, başka bir alana kaydırmış, kaçırmış olmaktadır.

Bu çözümsüzlük şimdi bizi dosdoğru yazarın realizmine getiriyor. Popper'i pozitivist epistemolojiden ayıran hayati nokta hiç kuşkusuz bu. Fakat burada da aynı nedenlerle birşeylerin yarım kaldığını seziyoruz. Yukarda gördüğümüz gibi, «gerçeklik» kavramının yazarın düşüncesinde vazgeçilmez bir yeri var: bir kere yazar, pozitivistlerden farklı olarak dünyayı yalnız betimleyen değil aynı zamanda açıklayan, yalnız öndeyide bulunan değil aynı zamanda dünyanın yapısını anlamaya çalışan bir bilim görüşü geliştirmek ister; böyle bir görüş ise belirli bir gerçekliğe açıkça gönderme yapmadan geliştirilemez. Daha önemlisi, gerçeklik kavramına başvurmadan yazarın ne tümdengelimci yaklaşımı deneyimle dengelenebilir, ne de yanlışlama teorisi ayakta kalabilir: tümdengelimci yaklaşım uyarınca, kuramlar bizim kendi icatlarımız, kendi düşüncelerimizdir; bunlar bize empoze edilmiş olmayıp, kendi kendimize oluşturduğumuz düşünce araçlarımızdır. Bu, idealistin iyi gördüğü bir durumdur. Ancak Popper'e göre idealistin gözden kaçırdığı ve dolayısıyla tüm konumunu boşlukta bırakan nokta, kuramlarımızın bazılarının —temel gözlem önermeleri aracılığıyla— gerçeklikle temas ettiği, «çarpıştığı»dır. Kuramlar gerçekliğe çarptığı zaman, herşeyden önce ortada bir gerçeklik olduğunu farkederiz: düşüncelerimizin yanlış olabileceğini bize hatırlatan, kuramlarımızın yanlışlık derecesini saptamamızı sağlayan bu gerçekliktir. İşte bu bakımdan Popper gerçekçiliği haklı bulur ve felsefi bağlamda bir gerçekçi olduğunu tereddütsüz ilân eder. Ama iş sözkonusu gerçekliğin açıklanmasına, tanımlanmasına, betimlenmesine yahut genel çerçevesinin çizilmesine gelince, yazarın en küçük bir adım dahi atmadığına tanık oluyoruz. Bunun nedeni belli: yazar tüm sistemi boyunca keşif bağlamı/meşrulaştırma bağlamı ayrımını muhafaza etmekte ısrarlıdır. Mantıksal pozitivistlerin bu ayrıma niçin yobazca sadık kaldıklarını biliyoruz: keşif/meşrulaştırma ayrımı, felsefeyi epistemolojiye, epistemolojiyi de mantığa indirgemeyi mümkün kılar. Felsefenin epistemoloji ve mantığa indirgenmesi demek, metafiziğin, bilimin olduğu kadar felsefenin de dışına atılması demektir. Ve bu yalnız, ruhlarla, varlıklarla, varoluşlarla uğraşan klâsik «hayalet» metafiziği değildir: sözkonusu indirgeme sonucu, bu metafizikle birlikte tüm ontolojik argümanlar da, felsefi söylem içinde yasaklanmış olur. Ontolojik argümanların yasaklanması ise, gerçeklik hakkında hiç birşey söyleyememek demektir. Birinci kısımda belirttiğimiz gibi, Popper böyle bir yasaklamaya karşı çıkar, hatta bu yasaklamanın daha önceki-

lerden daha sinsi ve daha kötü bir metafiziğe yol açacağını savunur. Fakat kendi gerçekçiliği ve gerçekliğin kuramı içindeki gerekliliğine ilişkin birkaç özet saptamadan başka, ontolojik hükümlere açıkça başvurmaktan titizlikle kaçınır.[37] Ama bu birkaç saptama anlamlıdır: yazar, gerçeklik hakkında konuşma hakkının artık bilimlere ait olduğu inancıyla; kendini bir filozof olarak ontolojik argümanlar ileri sürmekten alıkoyar, ama pozitivist deneyimin ötesinde bir gerçekliğe çekinmeden işaret ederek, âdeta «bu kadarı da filozofun hakkıdır artık» dercesine, kendine «ufak» bir ontolojik istisna tanır. Bu biraz, ölümden sonra öbür dünyanın varlığını şiddetle savunurken, sözkonusu dünyanın nelerden oluştuğunu, cenneti, cehennemi, ateşi, suyu, zebilleri, iblisleri, melekleri ayrıntılarıyla anlatmaktan kaçınan ürkek bir peygamberin durumuna benzemektedir. Popper Kant'tan esinlendiğini söyler. Açık ki Popper'in felsefesi basit bir esinlenmenin ötesinde, Kant'ınkiyle hayati bir noktada çakışır: yazar, a priori'yi Kant'tan ne kadar değişik biçimde kurmuş olursa olsun, gerçekliğin varlığını ve bilinemezliğini, tıpkı Kant'ın «kendindeşey»inde olduğu gibi, **tek ve aynı** argüman içinde savunur. Tabii şu farkla ki Popper tümdengelim konusunda Kant'ın tersine gerçekçi hatta maddecidir; keza, gerçekliğin bilinemezliği Popper için yalnızca felsefe için sözkonusuyken, «kendinde-şey»in bilinemezliği bilim de dahil olmak üzere tüm bilgi için geçerlidir. Ama bu önemli fark, Popper'in deneyimin belirlenmesinde Kant'la birlikte aynı sorunlara sürüklenmesini engellemez.

Belirtmek gerekir ki ontolojinin felsefede bastırılması ve Popper'in bu baskıyı daha az bir şiddetle veya üstü kapalı bir şekilde de olsa kendi felsefesinde sürdürmesi, onun realizmini suskunlaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda tüm epistemolojisini yazarın kendisinin bile kabul edemeyeceği ölçüde pozitivizme yaklaştırmaktadır. Çünkü Popper ontolojiyi bastırmakla veya bu konuda susmakla, felsefesini ontolojiden arındırmış olmaz, sadece realist bir epistemolojiye uygun bir ontoloji aramak fikrini es geçip, yerine pozitivizmin ontolojisini almış olur. Hem de farkına varmadan, tıpkı pozitivistlerde gözlemlediği gibi: metafiziği bastırmaya kalkışmak, daha sinsi ve kötü metafiziklere yol açar. Nitekim açmıştır: pozitivistler, özellikle mantıksal pozitivistler, tüm analitik teçhizatlarıyla felsefenin üzerine yürüyüp onu ontolojinin son kırıntılarından da temizlediklerini sandıkları anda felsefe, tarihinin en sinsi ve en yoğun ontolojisinin istilâsına uğrar; ontoloji, doğayı anlatan bir söylem olarak, tıpkı doğa gibi, boşluktan hiç hoşlanmadığını burada

---

37) Popper bir tek biyoloji alanında, burada giremeyeceğimiz nedenlerle, daha serbest davranır. Nörolog John Eccles ile ortaklaşa yayımladığı çalışma, bu serbestliğine son bir örnek sayılabilir (The Self and Its Brain, Routledge, 1977).

bir kez daha belli eder. Mantıksal pozitivistlerin felsefeden temizledikleri eski ontoloji Lockgil bir ontoloji (gerçek özler), Leibnitzgil bir ontoloji («monad»lar) veya buna benzer başka (hatta Aristogil) bir ontoloji olabilir. Bunların hemen hepsinin buluştuğu ortak nokta şu: doğayı yalnız betimlemekle yetinmeyip, aynı zamanda açıklamak isterler; bu nedenle de hepsinde gerçekliği belirli bir şekilde —bazen çok «arkaik» bir şekilde de olsa— katmanlaştırma çabası sezilir: en alt ve belirleyici düzeyde bir takım mekanizmalar mevcuttur; bu mekanizmaların üstünde değişik nitelikte etki silsileleri şeklinde birbirini izleyen olgular, olaylar, duyu-izlenimleri vs. vardır. Bu ontolojilerin genellikle çok belirsiz ve içinden çıkılmaz terminolojilerle (öz, töz, görüntü, vb.) hareket ettikleri doğrudur. Üstelik çoğu kez (ama her zaman değil) bilimlerin önüne çıktıkları, bilimlerle çatıştıkları da açıktır. Ama hepsi de açıklamacı bir bilime zemin olacak ontolojik bir derinlik öngörür; ya da en azından böyle bir derinlik arayışı içindedir. Belki bu nedenle renkli, hatta nerdeyse pitoresk (hele Leibnitz'in «göçebeler»ini düşünürsek) bir görünümleri vardır.[38] En büyük suçları da açıkça «ben ontolojiyim» demeleridir. Oysa pozitivist felsefeyi istilâ ettiğini söylediğimiz yeni ontoloji bunu yapmaz; felsefeye gizli bir şekilde, Truva Atı gibi girer. Artık «ontoloji» kavramı aşağılayıcı biçimde ideolojiyle özdeşleştirildiğinden, yeni ontoloji kendini düpedüz epistemolojik bir kavram olarak tanıtır: ampirik dünyanın duyularla algılanan «deneyim»idir bu. Deneyim kavramının pozitivizmin en gözde kategorisi olduğunu biliyoruz. Fakat maalesef gerçekliğin türlü farklı katmanlarının katlanıp kayıtsızca tek bir düzeye indirgendiği, üstelik epistemolojik bir çerçeveye sokulduğu için bu tek düzeyin de belirli bir gerçeklik alanı olarak dahi tanınmadığı, ontolojik derinlikten tamamen yoksun bir kategoridir bu. Deneyim, genellikle sanıldığı gibi pozitivizmin gerçeklikle bağlantısını kuran değil, tersine, pozitivizmin ampirik temelini duyu-izlenimleriyle sınırladığı için bu bağlantıyı kesen ve pozitivist epistemolojinin solipsist-idealist bir çember dışına çıkamamasından sorumlu olan bir kategoridir. Deneyim kavramının yetersizliği, kendini birçok değişik noktada hissettirir. Bir kere bu kavram, gözlem öğelerini atomlaştırır, gerçekliği belirli bir atomizme tabi kılar; bunun ise toplumbilim planında yöntemsel bireyciliğe nasıl uygun bir zemin hazırlayacağını tahmin etmek güç değil. Bundan başka, deneyim kavramı epistemolojiyi Humegil bir düzenlilikle sınırlayarak doğa yasalarına ilişkin doğru bir yaklaşıma varılmasını engeller. Ayrıca, bilim için —ama herhalde en çok da pozitivizm

38) «Renkli» derken, bunu yalnız mecazî anlamda kastetmiyorum. Bu ontolojiler bazen renklere bile gerçeklik içinde ayrı bir yer tanıyabilirler. Buna örnek olarak, Locke'un bir nesnenin hacmini ve devinimini «birincil», rengini, kokusunu, sesini, ısısını vs. «ikincil» nitelikleri şeklinde sınıflandırması düşünülebilir.

için— hayatî öğe olan «deney»e de salt deneyim bazında bir anlam vermek güçtür, zira gerçekliğe yöneltilen bir soru demek olan deney, ister istemez gerçekliğin belirli bir katmanlaşmasını öngörür; yani algılanması ve başarıyla gerçekleşmesi, «mekanizmalar»ın, «olgular»ın, «olaylar»ın, duyu-deneyimlerinin vs. birbirlerinden ayrı düzeyler şeklinde eklemlenmiş olmalarına bağlıdır. Şu halde gerçekliğin deneyim içinde sıkıştırıldığı ve ancak gizli bir şekilde, bir tür kripto-ontoloji olarak varolabildiği böyle bir felsefeyle, değil açıklamacı bir bilim görüşünün, daha sığ bir betimleyici bilim modelinin dahi temellendirilebileceği kuşkuludur. Popper ontolojiyi felsefesine sokmaktan çekinmekle, kendini ister istemez pozitivizme özgü bu gizli ve gizli olduğu ölçüde idealist ontolojiye hapsetmiş olmaktadır. Oysa yazar realist ve bir bakıma maddeci bir epistemoloji geliştirmek istemekte ve bu doğrultuda küçümsenmeyecek bir mesafe katetmektedir. Bu açıdan bakıldığında felsefesi, idealist bir ontolojiyle realist bir epistemolojinin kaçınılmaz bir çekişme ve uyumsuzluğunun ürünü sayılabilir. İdealist epistemolojiye idealist ontoloji, realist epistemolojiye de realist ontoloji gerek. Mantıksal pozitivizm bu gereği idealist biçimiyle yerine getirir; Popper ise bunu başaramaz. Felsefesinin daha sinirli, daha gerilimli, aynı zamanda belki daha canlı olması, son tahlilde bu başarısızlığa dayanır. Sonuç olarak, Popper'in realizmi kendiyle çelişen, kendini tamamlayamamış, yarım kalmış bir realizmdir. Yazar bir yandan açıklamanın, gözlemlenemez öğelerin bilimdeki gerekliliğini savunur; diğer yandan bilimsel pratikte bu öğelerle karşılaştığı zaman bunları yadsımak durumunda kalır. Kendisinden doğal olarak tersi beklenirken, sonunda Marx'ın değer kuramını (keza, Freud'un da bilinçaltını) metafizik olarak reddetmesinin nedeni de budur.

Şu halde, bir epistemoloji projesini değerlendirirken, epistemolojiyi en geniş anlamıyla düşünmek gerekir: hiçbir epistemoloji kendi başına varolamaz, her epistemoloji belirli bir ontoloji öngörür. Ontoloji derken bu bağlamda kastettiğimiz, belirli bir bilimin kendi konusu hakkında getirdiği özgül tez ve açıklamalar yığını değil, yani bilimin bilgisel içeriğini oluşturan «bilimsel ontoloji»nin kendisi değil, bilimin yalnızca varoluş koşullarını belirleyen «felsefi» diyebileceğimiz, ikinci dereceden, daha genel br ontolojidir. Örneğin bilimin konusu, «toplum»sa, felsefî ontoloji toplumun belirli tarihsel biçimlerini, bu biçimleri temellendiren yasaları, siyasal ve iktisadî kertelerin toplumun işleyiş mekanizmasındaki rolünü vs. araştırmaz; böyle bir ontoloji yalnızca, toplumun, kavrayabileceğimiz bir bilgi nesnesi olması için ne gibi genel niteliklere sahip bulunabileceğini sorgular. Felsefî ontoloji, bilimsel ontolojiden farklı olarak, «fizik» değil, «metafizik»tir; ama klasik metafizikten farklı olarak, bilimin araştırdığı gerçekliği incelemez, yalnızca gerçekliğin söz-

konusu bilimi mümkün kılan, bu bilimi anlamlı ve açıklanabilir bir söylem haline getiren yönüyle ilgilenir; yani bilimle aynı bilgi alanında rekabet etmez, bilimle çatışmaz ve belirli bir dolayım çerçevesinde bilime tabidir.

Bu açıdan bakıldığında, Popper'in mantıksal pozitivizm karşısındaki özgül konumu iyice belirginleşir: mantıksal pozitivizm sözünü ettiğimiz türden bir «felsefî ontoloji»yi kabul edemez, bunu derhal klâsik metafizikle özdeşleştirir, reddeder. Popper ise, metafiziğe karşı daha nüanslı bir tavır aldığı için, böyle bir felsefî ontolojinin kapısını aralamaktan çekinmez, ancak içine girmeyi de göze alamaz; ve tıpkı mantıksal pozitivizm gibi, felsefesini salt bir epistemoloji olarak sunmaya özen gösterir. Popper'in felsefesinin ilginç yönü de buradadır: bu felsefe, aynen Popper'in sunduğu gibi salt bir epistemoloji olarak kabul edilirse, yukarda yanlışlama ve deney bağlamında değindiğimiz bir takım önemli epistemolojik problemlerine rağmen, pozitivist epistemolojinin karşısında hatırısayılır bir başarı olarak görünür. Nitekim bugün dahi, Poppergil felsefenin yalnız doğal bilimlere değil, toplumsal bilimlere de ilişkin metodoloji tartışmalarında hâlâ büyük ilgi uyandırması,[39] salt bir epistemoloji olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu felsefe, kendi realizminin de işaret ettiği yönde, tüm ontolojik uzantı ve varsayımlarıyla ele alındığı zaman, mantıksal pozitivizm karşısındaki radikal görünümünü kaybeder: bu iki felsefe sisteminin ontolojik plandaki ortaklığı, epistemolojik plandaki ayrılıklarını gölgeler gibidir. Popper'in doğal bilimler kuramını sınırlayan nedenleri herşeyden önce işte bu durumda aramak gerekir.

Hele son yirmi yılda doğal bilimler metodolojisindeki bazı gelişmeler gözönünde bulundurulacak olursa, Poppergil felsefedeki bu sınırlama daha da bariz bir şekilde hissettirir kendini. Bilindiği gibi, özellikle «Kuhn Devrimi»nden bu yana (**Bilimsel Devrimlerin Yapısı**'nın 1962'de yayınlanmasından sonra), doğal bilimler metodolojisinin çehresi epey değişmiş, bu alanda daha tarihsel bir yaklaşım, mantıksal motif ve kaygıları arka plana itmiştir. Bunun sonucu olarak, bazı bilim felsefecileri ve tarihçilerinin Popper'in kuramadığı realist ontolojinin oluşturulmasında önemli adımlar attıklarını görüyoruz. Bu adımların aynı zamanda Popper'in sistematikleştirdiği realist epistemolojiyi de etkilediğini, bu epistemolojinin yeni baştan gözden geçirilmesine ve yukarda değindiğimiz türden bazı Poppergil hata ve çıkmazlardan arındırılmasına yol açtığını gözlemliyoruz. Böylece son yıllarda doğal bilim-

---

39) Popper hakkında çıkan son bir çalışma için bkz: Alan Musgrave ve Gregory Currie (der.), **Popper and the Human Sciences**, Nijhoff International Philosophy Series, 1985.

lere ilişkin olarak Popper'in öngördüğünden daha gerçekçi, pozitivist öncüllerden daha bağımsız bir bilim felsefesiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak bu felsefenin düzenli bir doktriner bütünlük oluşturmadığını, en azından dar anlamda sınırları belirlenmiş bir «model» niteliğini taşımadığını belirtmek gerekir. Örneğin bir dedüktif-nomolojik modelin Popper ve Hempel'e atfedildiği şekilde, bu felsefenin —veya açıklama tarzı gibi, herhangi bir öğesinin— belirli bir düşünüre atfedilmesi, belirli bir düşünürle sınırlanması kolay değil. Benzer motiflerle hareket etmekle birlikte özgül çözümlemeleri büyük çeşitlilik gösteren çok sayıda araştırmacının bazen ortak, bazen ayrı ayrı çalışmasının bir ürünü durumunda bu felsefe. Buna karşın bugün, «realist bilim kuramı», yahut «bilim felsefesinde realist yaklaşım» dendiği zaman Ian Hacking, Hilary Putnam, Rom Harré gibi hemen akla gelen isimler yok değil elbette. Hatta özellikle Harré, bugün doğal bilimler metodolojisinde realist görüşün bazı bakımlardan başlıca temsilcisi sayılabilir.[40] Tabii burada ne Harré'nin, ne de diğer realist düşünürlerin katkılarını değerlendirecek değiliz. Bir dizi zor soruya ayrıntılı yanıt bekleyen bir konu bu: dikkat edilirse, gerek mantıksal pozitivizmin, gerek Popper'in felsefî düzlemde ontolojinin diriltilmesine izin vermemelerinin nedeni, metafizik/bilim ayrımını korumak kaygısından kaynaklanıyordu. Realist filozoflar felsefî düzlemde realist bir ontoloji kurmaya giriştikleri zaman, bu temel ayrımı nasıl koruyabiliyorlar? Bu ayrımı değişik biçimde algılamaları, bazı sorunları çözerken, beraberinde başka hangi sorunları getiriyor? Örneğin Harré, felsefî ontolojiyle klâsik metafizik arasındaki farkı belirli bir keyfiliğe düşmeksizin hangi ölçütlerle gözetebiliyor? Bütün bunlar ayrı olarak ele alınması gereken sorular.

Doğal bilimler metodolojisindeki bu realist yönlenmeye dikkat çekmemizin nedeni şu: tüm eksikliklerine ve getirdiği bazı yeni problemlere rağmen, bu gelişme, toplumsal bilimlerin Popper'in gerçekleştirebildiğinden çok daha verimli bir şekilde yorumlanmasını mümkün kılar görünüyor. Nitekim bu gelişmeyi yakından izleyen Russell Keat, John Urry, Ted Benton, Roy Bhaskar gibi toplumbilimcilerin yöntemle ilgili araştırmalarına baktığımızda,[41] «verstehen»in işaret ettiği bazı öz-

---

40) Harré'nin başlıca eserleri için bkz: **The Anticipation of Nature**, 1965; **An Introduction to the Logic of the Sciences**, 1965; **The Principles of Scientific Thinking**, 1970; **The Philosophy of Science**, 1972; **Causal Powers**, 1975. Ayrıca, yazarın tarih çalışmaları için bkz: **Scientific Thought (1900-1960)**, 1969; **Some 19th Century British Scientists**, 1969.

41) Keat ve Urry, **Social Theory As Science**, Routledge, 1975; Benton, **Philosophical Foundations of the Three Sociologies**, Routledge, 1977; Bhaskar, **A Realist Theory of Science**, Harvester Press, 1978; **The Possibility of Naturalism**, Harvester, 1979.

güllükleri realist konumdan ödün vermeksizin tanıyan, anlamlı bir şekilde sınırlandırılmış, pozitivist varsayımlardan makul derecede özgür bir doğalcılığın pekâlâ mümkün olduğunu görüyoruz. Daha ilginci, toplumsal doktrinlerin geniş kapsamlı bir karşılaştırmasını içeren bu araştırmaların sonuçlarından, böyle bir pozitivist-olmayan doğalcılığın, kendine uygun zemini ancak marxsist sorunsal çerçevesinde hareket eden bilimsel pratiklerde bulabileceğini öğreniyoruz. Tabii bu araştırmaların da, tıpkı bunlara kaynaklık eden doğal bilimler metodolojisindeki realist yaklaşım gibi, tamamlanmayı, aydınlamaya ve yöntem tartışmaları arenasında marjinallikten kurtulup daha iyi tanınmayı bekleyen birçok yönü var. Ancak bir yönleri, yeterince açık: bu araştırmaları marxist kuramın basit bir ideolojik ussalaştırması olarak değerlendirip görmezden gelmek çok zor. Çünkü marxist doktrinin doğal bilimler metodolojisindeki, kapalı, çevresel bir izdüşümü olmayıp, tersine, doğal bilimler metodolojisinden marxist doktrine doğru seyreden, gözlemci bir yaklaşımın ürünü bunlar.

Böylece, şöyle bir durumla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz: Popper doğal bilimleri yeni baştan yorumlamak için realist bir metodoloji kuruyor. Sonra bunu bir epistemoloji çerçevesinde genelleştirip, toplumsal bilimlere uyguluyor. Bu deneme, Marx'ın (diğer bazı «tarihselci» toplumbilimcilerle birlikte) henüz Galile'sini bulamamış (ama her nasılsa özerk bir nesnesi olan) bir toplumbilim kargaşasına mahkûmiyetiyle sonuçlanıyor. Fakat bu arada realist epistemoloji Popper'le sınırlı kalmıyor, Popper'in ötesine geçiyor. Bu epistemolojinin özellikle bugün vardığı aşamadan geriye baktığımız zaman, Poppergil felsefenin realist bir epistemolojinin ancak bir ilk basamağını oluşturduğunu ve bir ilk basamak olarak dahi ciddî problem ve eksiklikler taşıdığını görüyoruz. Buna ilâveten, son yılların işaret ettiğimiz araştırmalarını izlediğimiz zaman, daha sağlam temellere oturtulmuş realist bir metodolojinin toplumsal bilimlere uygulanması halinde, Popper'in mahkûm ettiği bazı toplumbilimcilerin ve özellikle Marx'ın, ortaya çok farklı bir ışık altında çıktığına tanık oluyoruz.

Bu durumun gösterdiği, şu: eğer Popper amaçladığı o anti-pozitivist, asimetrik, anlamlı doğalcılığa ulaşmakta başarısız kalıyorsa bunun başlıca nedeni, filozofun pozitivizm engelini herşeyden önce doğal metodolojisi planında aşamamasından kaynaklanıyor. Popper'in toplumsal bilimleri yorumlama girişiminin başarısızlığa uğraması, bu sınırlamanın doğrudan bir göstergesi. Bu açıdan bakıldığında, Popper Marx'ı ve diğer bazı toplumbilimcileri bilim-öncesine hapsetmekle, yalnız toplumsal bilimleri değil, aynı zamanda kendi doğal bilimler metodolojisini de mahkûm etmiş oluyor. Filozofun toplumsal bilimler alanında söyledik-

leri, kendi doğal bilimler metodolojisi için hayati birer sınav niteliği taşıyor bir bakıma.

Şu halde bu başarısızlık, Popper'in yazımızın başında değindiğimiz içgörüsünü bir kere daha doğruluyor: toplumun ne dereceye kadar doğanın irdelendiği şekilde inceleneceğine ilişkin tartışmada verilecek nihai karar, toplum ve toplumsal bilimlerin özgül karakteri hakkında benimsenen görüşler kadar, doğa ve doğal bilimlerin nitelikleri hakkında taşınan inanç ve varsayımlara bağlı. Toplumsal bilimlerdeki birçok yaygın yanlış anlamanın kaynağı, bu varsayımlarda saklı. Doğal bilimler hakkında sağlam bir yaklaşıma sahip olmadan, toplumbilime ilişkin yöntem tartışmalarının günışığına kavuşması imkânsız.

«Hatalardan öğrenme» erdemine lâyık bir şekilde, Popper'in bu tartışmalara yaptığı müdahaleden çıkarılabilecek en Popperce ders bu herhalde. Gerçekten de, hafife alınmaması gereken bir ders. Çünkü hakkıyla izleyemediği için Popper gibi güçlü bir düşünüre dahi çok pahalıya patlamış bir ders bu.

V

Bitirirken, son bir söz. Yerimizin iyice daralmasına rağmen bu gerekli, çünkü Popper'in toplumbilime müdahalesini ele alan bir yazıda, bu müdahaleye karşı geçmişte oluşan önemli tepkilere çok kısa da olsa değinmeden geçmek olmaz. Bilindiği gibi bu tepkilerin başlıcaları, Cornforth'un ünlü yanıtı, Frankfurt Ekolü-Popper tartışması ve Althusser'in Marx'ın tarihselciliği konusundaki savlarıdır. Bu tepkileri yukardaki vargılarımızın ışığında nasıl değerlendirebiliriz?

Önce Cornforth'un yanıtına bakarsak,[42] bunun Popper'e yöneltilen eleştiriler arasında en ayrıntılısı olduğunu söyleyebiliriz. Burada Popper'in toplumsal felsefesinin didik didik tarandığı ve Marx hakkındaki eleştirilerinin gene Marx'a dayanılarak tek tek «çürütüldüğü» görülür. Ancak Cornforth'un buradaki titizliğine ve kılıkırkyarıcılığına rağmen, bu çürütme çabası tatminkâr olmaktan uzaktır, çünkü yazar bu çabasını Marx'a ilişkin genel bir bakışaçısıyla desteklemez. Bir doktrine ilişkin genel bir bakışaçısına sahip olmak demek, herşeyden önce o doktrinin önermeler yığını arasında bir seçim yapmak, bu önermelerin bir kısmını geliştirerek kullanırken, bir kısmına da —en azından ifade edildikleri şekliyle— başvurmamayı bilmek demektir. Marx'ın yapıtları birer ders kitabı olmayıp, yaşayan, sürekli devinen bir arayışın ürünü olduğu ölçüde, bu, Marx'tan yapılan alıntılar için daha da sözkonusudur.

---

42) 28'inci dipnotta a.g.e.

Oysa Conforth'un Marx alıntılarında böyle bir seçme çabasına rastlanmaz; Cornforth Popper karşısında Marx'ın sözlerine kayıtsız bir eşitlik, eşit bir ağırlık tanır. Bu yaklaşım, gerek Cornforth'un bazen dolaysız ve kestirme tarafından amacına varmasını sağladığı için, gerekse onu Marx'a ilişkin yorumlama tartışmalarına sürüklenmekten kurtardığı için, elbette bazı avantajlardan yoksun değildir. Ama öte yandan Conforth'un bazen, hem de eleştirisinin en ikna edici göründüğü noktalarda, Marx'ı bizzat Marx'ın sözleriyle Popper'in sorunsalına teslim etmesine yol açan, gene bu yaklaşımdır. Cornforth'un çalışmasının Popper'in birçok hatasını büyük bir açıklıkla sergilediği kuşku götürmez; ama bu çalışmanın aynı zamanda Marx'ı çoğu kere yanlış argümanlarla savunan bir eleştiri içerdiğini görmek gerekir. Ve sorun aslında Cornforth'un yüzeysel anlamda marxist doktrine kuşbakışı bakamamasından değil, doktrini tutarlı bir bilim modeline yerleştirememesinden, daha doğrusu doktrinin bilimsel dokusunu doğru biçimde algılayamamasından kaynaklanmaktadır. Bunun da yazarın doğal bilimler hakkındaki görüşüyle ilgili bir sınırlama olduğu muhakkak.

Aynı sınırlamayı Frankfurt Ekolü'nün Popper'le sürdürdüğü tartışmalarda da görmek mümkün.[43] Ancak Ekol'ün üyeleri ve özellikle bu tartışmanın başını çeken Habermas için amaç, Popper'in bilim elemesine karşı marxist veya herhangi başka bir doktrinin bilimselliğini savunmak değil, bizzat bu bilimsellik fikrini sorgulamaktır. Habermas, Popper'i herşeyden önce varlıkla düşünce, anlamayla duyma, normlarla gerçekler ve —en önemlisi— bilgiyle eylem arasındaki geleneksel ikilemleri felsefesi içinde koruduğu ve pekiştirdiği için eleştirir. Habermas'a göre, bu ikilemler bilim olgusuna dışardan bakamamanın sonucudur: bilim doğanın sömürülmesinin bir aracıdır; ama doğanın sömürülmesi, insanın sömürülmesini de öngördüğü için, bilim aynı zamanda insanın sömürülmesinin de bir aracıdır. Popper, bilimin yalnız iç sorunlarıyla uğraştığı için, bu işlevsel boyutunu gözden kaçırır ve böylece, dolaylı bir şekilde de olsa, düşüncesini sömürü düzenine alet etmiş olur. Bunlar çok ciddi eleştirilerdir ve tahmin edilebileceği gibi, Popper bunların çoğunu yanıtsız bırakır. Buna karşılık, Habermas'ın eleştirisinde önemli boşluklar yok değildir. Nitekim Frankfurt filozofunun Poppergil felsefeyle mantıksal pozitivizm arasında yukarda değindiğimiz bazı farkları görmemesi, yahut görmek istememesi ve bunları kayıtsızca aynı kefeye koyması, eleştirisindeki açmazın tipik bir belirtisi sayılabilir. Habermas'ın savunduğu bir «praxis felsefesi», daha özgül olarak bir «kur-

---

43) T. Adorno, K. Popper, R. Dahrendorf, J. Habermas, H. Albert, H. Pilot, **De Vienne à Francfort: La Querelle Allemande des Sciences Sociales**, Editions Complexe, 1969 (Fransa'da yayınlanma tarihi: 1979).

tuluş metafiziği»dir. Burada sorun, Poppergil eleştirisinin hemen işaret edeceği gibi, «metafizik»te değildir. Sorun, «kurtuluş»ta da değildir. Sorun, «kurtuluş»la «metafiziğin» biraraya gelmesi de değildir. Bunların herbirinin kendine göre belirli problemleri vardır ama burada asıl sorun, Habermas'ın bu metafiziği geliştirirken, argümanını büyük ölçüde anonim bir pozitivist doğal bilim modelinin yadsınmasına dayamasıdır. Oysa Habermas'ın sözkonusu metafiziği kurmak için aslında gerçeği yansıtmayan böyle bir bilim modelini boş yere mahkûm etmeye ve bu mahkûmiyetle birlikte bilime ve bilimselliğe sırt çevirmeye ihtiyacı yoktur. Haklı olarak öne sürdüğü hayatî savlar, radikalliklerinden birşey yitirmeksizin, gerçeğe daha sadık, daha doğru bir bilim modeliyle pekâlâ korunabilir. Üstelik böyle bir bilim modelinin benimsenmesi, bu savların daha sağlam —maddeci— bir zemin üzerinde savunulmasını mümkün kılar. Habermas bilimin sömürüyle olan bağlantısına dikkat çekmekte haklıdır, ama bilim salt bir sömürü aracına indirgenemez. Unutmamak gerekir ki bilim denen şey, en özgün, en nihaî anlamıyla, gerçekliği belirli bir ortak dil ve dolayısıyla disiplin çerçevesinde, gerçeklere bağlı kalarak, yani gerçekçi, maddeci bir şekilde kavrama çabasından başka birşey değildir. Belirli koşullar altında, bu çabanın doğanın ve insanın sömürüsüne yol açması, bu çabadan vazgeçmeyi gerektirmez. Bu çabadan vazgeçmek demek, gerçekliği başka şekilde, idealistçe anlamaya, yani anlamamaya mahkûm olmak demektir. Böyle bir mahkûmiyetin —ya da görüşe göre, özgürlüğün— ise sömürüye yol açmayacağına dair hiçbir garanti yoktur elimizde.

Althusser'e gelince, onun Popper'le doğrudan bir iletişimi olmadığını ve olamayacağını biliyoruz: Althusser, felsefî militanlığı gereği, yalnız marxistler arasında tartışır. Ama bu Fransız filozofunun bazı eleştirileri vardır ki, herkesten önce sanki özellikle Popper için kaleme alınmıştır. «Marxizm tarihselcilik değildir» başlıklı makalesini düşünelim, örneğin.[44] Bu makalenin hedefi Croce(Lukacs, Korsch, Sartre gibi «hümanist-tarihselci» marxistlerdir; ama adından bile anlaşılacağı gibi bu makale, aynı zamanda Popper'in marxizmin bir tarihselcilik olduğunu savunan tezine karşı mükemmel bir yanıt olarak değerlendirebilir. Bu iki düşünürün tarihselcilikten tıpatıp aynı şeyi anlamaması, Popper'i makalenin hedefi haline gelmekten kurtarmaz. Popper'le bağlantılı olarak, aslında Althusser'in diğer birçok yazısı hakkında da aynı vargıya varılabilir. Denebilir ki, Popper'i doğrudan hedef almadığı halde, Popper'in Marx eleştirilerine karşı verilecek en tutarlı ve yerinde cevabın öğeleri Althusser'in çalışmalarında bulunmaktadır. Bunun nedeni ise, gene aynı: Engels ve Lenin'in denemelerinden sonra, marxist doktrini

44) L. Althusser, Lire le Capital, Maspero, 1968, I. Cilt, s. 150-84.

doğal bilimlere karşı gerçekten sorumlu biçimde metodoloji planındaki yerine oturtmaya çalışan ilk Althusser olmuştur. «Epistemoloji» sözcüğünü, kavramın tarihinden gelen nedenlerle hiç sevmese de, yakın zamanlarda ilk defa marxist kurama ilişkin ciddi bir «epistemolojik araştırma programı»nın çerçevesini çizen Althusser'dir. Bu açıdan bakıldığında **Tarihselciliğin Sefaleti**'nin Türkçe'ye çevrilmesinin, on yıl kadar önce Althusser'in Türkiye'de ilk tanıtıldığı döneme denk gelmemesi, şanssızlık. Çünkü bu eser o dönemde çevrilseydi, Marx'a doğal bilimler planından gelen eleştiriler daha yakından görülür ve böylece Althusser'in marxist kurama katkısı, daha dengeli ve daha geniş bir perspektif içinde değerlendirilebilirdi. Hiç değilse filozofun bazı savlarının, yanlış olsalar bile, o zamanlar bıraktıkları yaygın izlenime uygun biçimde nedensiz, anlamsız, zorlama birer muamma olmadığı daha iyi anlaşılabilirdi. Ancak, bu yaygın izlenimin oluşmasında filozofun kendi düşünme ve yazma üslubunun da rolü küçümsenemez kuşkusuz.

Althusser'in marxist doktrini «temellendirmek» için geliştirmek istediği epistemolojik projenin başarılı olup olmadığı, ayrı bir konu tabii. Fakat eğer sonuç başarısızsa bu, genellikle yapıldığı gibi düşünürün yalnız Marx'ı «yanlış okuması»yla veya «çarpıtması»yla açıklanamaz. Tersine, eğer bir «çarpıtma» varsa, bunu bir neden değil sonuç olarak görmek gerekir. Sorun, büyük ölçüde Althusser'in doğal bilimler metodolojisindeki kaynaklarında yatmaktadır. Bilindiği gibi filozofun doğal bilimlere açılan ufku, tehlikeli biçimde yalnız Fransız epistemolojisiyle sınırlıdır. Bu epistemoloji içinde de ana gönderme noktaları, Canguilhem'in, Koyré'nin, Brunschvicg'in, Bachelard'ın pek ötesine geçmez. Özellikle Bachelard'ın Althusser'in düşüncesindeki önemini biliyoruz. Bu bazen sanıldığının tersine, «epistemolojik kopuş» fikriyle sınırlı olmayıp, Althusser'in yaklaşımının daha birçok başka yönünü belirler. Bachelard'ın Fransız epistemolojisi içindeki yerine ne kadar abartılsa azdır, ama metodolojisinin karşılaştığı bazı hayati sorunları da gözden kaçırmamak gerekir. İlginç olan şu ki, mizaçları ve kültürel ortamları birbirinden çok farklı olmasına rağmen, Bachelard'ın ve Popper'in metodolojileri arasında dikkate değer benzerlikler ve koşutluklar vardır. Her iki metodoloji de belirli bir olumsuzlama mantığına dayanır: her ikisinde de, «bilimsel hata» olumlu ve vazgeçilmez bir işleve sahiptir (herşeyden önce bu nedenle Bachelard'ın kendi felsefesini bir «olumsuzlama felsefesi» olarak nitelediğini unutmayalım[45]). Gene ilginç olan şu ki Althusser'in düşüncesinin de Popper'inkiyle göze çarpan benzerlikleri vardır (öznesiz epistemoloji, köken ve yabancılaşma sorunsallarının eleştirisi, ideoloji ve metafiziğin imhasının veya kendinden başka bir

45) G. Bachelard, La Philosophie du Non, PUF, 1940.

alana indirgenmesinin olanaksızlığına, bilimin kuramsal nesnesinin bir otonom dünya olarak varlığına, bilginin temelleri olmadığına ilişkin tezler, vs.). Kuşkusuz, bu benzerliklerin bir kısmı yüzeyseldir; yüzeysel olmayanların bir bölümü ise Althusser felsefesinin mutlaka zayıf değil, güçlü yönlerine de işaret edebilir. Kısacası, Althusser bazı bakımlardan Popper'le aynı alan üzerindedir ve felsefesi, gücünü filozofun bu özel konumundan alır. Ama Althusser'in birçok problemini de gene bu özel konumunda aramak gerekir; bu anlamda Popper'in önüne çıkan bazı sorunlar, Althusser'in düşüncesini de olumsuz yönde etkileyen sorunlardır.

Sonuç olarak, gerek Cornforth'un, gerek Frankfurt Ekolü'nün, gerekse Althusser'in çalışmalarının, çok farklı açılardan ve farklı derecelerde olmakla beraber, Popper'e karşı önemli eleştiriler içerdiğini söyleyebiliriz. Fakat bu çalışmaların herbirinin kendine özgü ciddî sınırlamaları vardır ve bu sınırlamalara bakıldığı zaman, en çarpıcı nedenin Popper'in felsefesini sınırlayan nedenle aynı olduğu görülür: Poppergil felsefenin görüş açısını daraltan nasıl doğal bilimlere yaklaşımıysa, bu çalışmaların boy ve menzilini kısaltan da öngördükleri doğal bilim modelidir. Şu halde yalnız Poppergil felsefesinin değil, bu felsefeye yöneltilen eleştirilerin de başarı ve başarısızlıkları, doğal bilimlere karşı aldıkları özgül tavırdan geçmektedir.

Bu da, yukarıda Popper'den çıkardığımız dersin çabası.

TARTIŞMA/YANKILAR

«Teknolojinin Taraflılığı» Üzerine Düşünceler

Kuvvet Lordoğlu

Genel olarak taraf tutmak ya da yan tutmak olarak ifade edilen kelime bazen tarafsızlığın karşıtı bir anlamı da açıklamaktadır. Belirli bir görüş, düşünce veya ifade biçimine paralel olma durumunu ya da kabul etmenin örtülü, açık ifadesini taraflılığın tanımında bulmaktayız. Elbette açıklanan bir görüşün tarafları, «tarafgiri» olmayıp karşı taraftan olursak, taraflı olmak özelliği ortadan kalkmamaktadır. Yani belirleyen düşünce paralelinde (buradaki anlamı ile) ya da karşıtında bulunmuyorsak, tarafsız-yansız olarak ifade edilen biçimde görüşümüzü açıklarız. Oysa sadece anlam üzerinde durmayı bir kenara bıraksak bile, tarafsız olmanın da bir «tarafı» ifade edebileceğini düşünürsek, aslında yapılanın sadece basit bir kelime oyunu olmadığı anlaşılmaktadır.

O halde «taraflılık»la ifade edilmek istenen de sadece bir vurgu olmasa gerek. Nasıl ki tarafsızlık kimi zaman örtülü anlamda taraflılığı ifade ediyorsa...

Şimdi biraz da taraflı bir teknolojinin ifade ettiklerini yukardaki çerçevenin çok uzağına gitmeden H. Ansal'ın makalesinden ele alalım:

Yazarın her iki makalesinde de[1] aynı temel üzerinden yola çıktığı anlaşılmaktadır. Kriz dönemlerinde işçi ücretleri yükseliyor, kârlar düşüyor, o halde işçiler kapitalizmin mantığı içinde daha yoğun çalıştırılmaktadır. Teknolojinin bu anlamı ile bir «taraf» olması açık olarak sermaye lehine bir uygulamayı ifade etmektedir. Teknoloji emek süreci içinde çalışma yoğunluğunu arttıran iş örgütlenmelerinden, otomasyona kadar bir dizi etkinlik arttırıcı önlemle taraflılığını emek süreci aleyhine yaymaktadır.

Bu anlamda teknolojinin kapitalizmin sürmesini sağlayan önem-

---

1) H. Ansal, «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri», **Onbirinci Tez, Kitap 1**, Kasım 1985 ve H. Ansal «Değişik Perspektiflerden Teknoloji» **İktisat Dergisi**, s. 246, Mayıs 1985.

li bir taraf olduğunu kabul etmek hiç de zor bir mantık olmasa gerek. Ancak sadece tarafsızlık veya taraflılık üzerinde durmak yerine buradan ortaya çıkan bazı sorunları açmanın daha yararlı olacağını düşünüyorum.

I. Bilindiği gibi 50'li yıllardan beri yoğunlaşan teknik ilerleme bütün sektörlerde, özellikle sanayi üretiminde, önemli genişlemeler sağlamıştır. Bu genişlemeyi temel ekonomik sisteme özellikle çalışanlar üzerinde yarattığı sonuçlara bakarak izlemek mümkündür. Ancak sermayenin emeğe olan bağımlılığını azaltmak için makinaların emek sürecine dahil edilmesi veya yerlerine ikame edilmesi, bu yüzden emeğin payının giderek azalması hiç olmazsa ilk etapta oldukça «komplocu» bir teorinin ürünü olduğu izlenimini vermekte. Kuşkusuz sermaye teknolojiyi geliştirirken, kendi mantık süreci içinde daha rasyonel, daha etkin olanını gerçekleştirmeye çabalar. Üstelik rekabet olanaklarının zorlaması ve pazarın genişlemesinin hele kriz dönemlerinde teknolojik gelişmeleri iyice körükleyen etmenler olduğu açıktır. Buradan emek gücüne olan bağımlılığın azaltılması ise bir dönem sonra (teknolojik gelişme sonucu) ortaya çıkan önemli sonuçlardan biridir. Yani teknolojinin sermayeden yana emek gücüne bağımlılığı azaltması «a priori» olmayıp teknik gelişmenin sonuçlarından biridir. Kaldı ki Türkiye'den bir örnek verirsek, teknolojinin sermayeden yana bir «taraf» olarak emek gücüne bağımlılığı azalmamakta, ihtiyatlı bir deyimle «bağımlılığının artış hızı» sanayi aleyhine zayıflamaktadır[2]. Kuşkusuz modern teknolojilerin istihdam azaltıcı etkileri bulunmaktadır. Ancak bu etkilerin sadece emek unsuruna bağımlılığın azaltılması görüşünden kaynaklanmadığını buraya eklemek gerekmektedir.

Emeğe olan bağımlılığın azaltılması, bir amaç olarak, teknolojinin ucuz işgücü kaynaklarının bulunduğu alanlara (uzak doğu örneğinde olduğu gibi) gidişini açıklayamamaktadır. Ücretlerin yükselmesi, kâr oranlarındaki düşme eğilimi belirli sanayi kollarında Uzak Doğu ülkelerinin cazibesini arttırmıştır. Gerçi Taner Berksoy'un belirttiğine göre bu cazibe 80'li yıllardan sonra azalmaya başlamıştır. Ancak gene de bu ülkelerdkei ücret seviyesi aynı sanayi kolundaki gelişmiş ülkelere göre 1/14 oranında daha düşük olarak sürmektedir.

Öte yandan teknolojinin işgücüne bağımlılığının azalması birdenbire ortaya çıkan bir sonuç olarak da görülmemelidir. Yeni teknolojiler emeğe olan bağımlılığı azaltsa bile, emek gücüne oranla daha ekonomik değilse gene kapitalist mantık içerisinde uygulanma alanları sınırlı kalacaktır. Bir örnek olarak suni yağmurlama sistemleri verilebilir. İşgücünden %20'

2) 1968 sabit fiyatları ile inşaat sektörü haricinde sanayinin GSMH içindeki payı 1977'den 84'e kadar %27 artmış, buna karşılık faal nüfus içindeki sınai istihdamın payı %9'dan 11'e yükselmiştir. Kaynak: DİE 1980-1985 Türkiye İstatistik Yıllıkları'ndan hesaplanmıştır.

ye varan tasarruf sağlayan bu teknolojik yenilik mevcut işçilik ücretlerine göre oldukça pahalı bir yatırım gerektirdiği için sınırlı oranda hayata geçirilmiştir.

II. Çağdaş teknolojilerin endüstride kullanım alanı giderek yaygınlaşmaktadır. Emek gücünün kullanımında, teknolojinin işin hızını ve yapılış biçimini en ince ayrıntısına kadar önceden planlayıp, düzenlediğini biliyoruz. Bilimsel iş organizasyonu içindeki iş değerleme yöntemleri, emek gücünü, belirli sanayi sektörlerinde ağırlıklı biçimde uzmanlaşmaya yöneltmektedir. Burada dikkat çeken nokta ikili bir yapı göstermektedir. İlki, aşırı uzmanlaşma ve makinaya bağımlılık çalışanın işe yabancılaşmasını doğurmakta, vasıfsız işçinin tanımlarında önemli değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Diğeri ise, bu uzmanlaşma yeni mesleklerin ortaya çıkışını, eskilerin silinmesini getirmektedir. Teknik bilgi gerektiren işlerin çoğalması sadece mesleksel bir çok çeşitliliği değil, yüksek sorumluluk gerektiren fakat işe müdahalesi en alt düzeyde bulunan işleri ortaya koymaktadır. Mesleklerin çöküşü, mesleklerin doğuşu teknolojik gelişim düzeyi içinde hızlı bir tempo izlemektedir. Çalışanın bu süreç içinde sıkça tekrar edilen «bağımlılığının» yanısıra yaşadığı işsizlik baskısı yoğunlaşmaktadır. Üstelik *işsizlik olgusunun*, çalışanın makinanın boyunduruğu altında kalmaktan daha ciddi tehditler taşıdığını düşünüyoruz.

Burada hemen bir örnek vermek belki daha aydınlatıcı olacaktır. Matbaalarda çalışan dizgi ustaları Batıda ve hemen arkasından Türkiye'de yavaş yavaş kaybolmağa başlamakta. Bunların yerini ise fazla vasıf gerektirmeyen, yazı makinası kullanmasını bilen herkesin yapabileceği otomatik dizgi işlem sistemleri almaktadır. Sonuç, yeni teknoloji işkolunda ücretleri düşürmüş, eski linotip ustalarını ise «diskalifiye» etmiştir.

III. Yazar, çalışma yoğunluğunu arttıran taylorist ve fordist tekniklere karşı işçilerin duydukları tepkilerin yeni stratejilerle giderilmeğe çalışıldığını açıklamaktadır. Metinde örnek olarak iş genişletme ve iş zenginleştirmenin yanında, tamamen farklı bir kavramda, yönetime katılma birlikte verilmektedir. Oysa yönetime katılma, çalışanların gösterdiği farklı tepkileri önlemeğe yarıyan bir strateji olmaktan çok, bir endüstriyel demokrasi kavramıdır. Açıkça söylenmemiş olmasına rağmen Marx'ın görüşlerinden çıkarılabilecek sonuç, yabancılaşmanın ancak fabrikada işçinin öz-yönetimi ile önleneceğidir.[3] Gerek işi genişletme, işin zenginleştirilmesi, gerekse iş rotasyonu ve yarı otonom gruplar taylorist bir düzenleme içindeki işin bölünmesine ilişkin sınıflamalardır. Bunlardan tamamen ayrı bir konumda bulunan yönetime katılma ve yabancılaşmaya ilişkin tartışmalara değinmek istemiyorum.

IV. Kapitalizmin bunalımdan çıkmak için başvurduğu teknolojik

3) A. Dicle, «Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma», ODTÜ, Ankara, 1980, s. 40 içinde, Paul Blumberg, «Industrial Democracy: The Sociology of Participation» N. Y. Schocken Books, 1969, s. 190-191.

yenilikler metinde oldukça ilginç bir bağlamda ele alınmıştır. Bilgisayarlı makinalarla ve robotlarla işçilerin yarışma zorunda kalması, bilim-kurgu fantazisinden esinlenilmediyse, önemli hataları içermektedir. Örnek olarak «işçilerin yanı başına yerleştirilen bilgisayarlı makinalar ve robotlar hem işçileri kendileri ile yarışmak zorunda bırakmakta hem de sürekli bir işsizlik tehdidi oluşturmaktadır». Öncelikle çalışanlar üretim sürecinin hiç bir bölümünde bilgisayarla ya da robotla yarışmak zorunda bırakılamaz. Bu tür teknik araçların insan fiziki gücünün ötesinde, elektrik hızına dayalı programlanabilen mekanik nitelikleri bulunmaktadır. Bu nedenle bir yarışma sözkonusu olamaz. Şayet işçilerin kendi aralarındaki yarışması ifade ediliyorsa, üretkenlik esasına dayalı bir ücret sistemi geçerli olabilir. Zira yarışmanın itici unsuru olarak ancak maddi bir temele dayanarak gerçekleşebilir.

Bu konudaki incelemeler de işçilerin kendi aralarında yarışma haline getirmediğini, aksine belirlenen üretkenliğinin hemen hemen her işçi için ortalama olarak benzer bir değer aldığını açıklamaktadır.[4]

Yaratılan işsizlik tehdidi sürekli tartışılan teknolojik işsizlik olgusunu gündeme getirmektedir. Böyle bir tartışmanın sadece bilgisayar tehdidine dayanmadığını düşünüyorum. İşsizlik tartışmalarında teknolojik yeniliğin hangi oranda ağırlık taşıyacağı iktisadi gelişme düzeyine bağlı kalabilmektedir. Gelişen ülke modern teknolojileri transfer ederken işsizlik arttırıcı bir etki yaratabilir. Ancak yurt içindeki mevcut teknolojilere uyumla sağlanabilecek «düşey teknoloji ithali» istihdam azaltıcı etkileri giderebilir. Bu şekilde teknoloji üretme uzun zaman alan ve pahalı bir süreç olduğu için gelişme halindeki ülkede «teknoloji üretme» yerine «teknoloji transfer» edilmektedir. Sonuçta istihdam kısıcı etkiler emek üzerindeki işsizlik baskısını arttırmaktadır.

Öte yandan gelişmiş ülkede teknoloji yatay olarak transfer edilmekten çok, yeni tekniklere uyarlanma biçiminde ortaya çıkabilmekte, dolayısıyla yaratılan işsizlik tehdidi bir ölçüde massedilebilmektedir. Şu halde teknolojiye bağlı işsizlik tehdidinin dışsal etkilerinden ayrı değerlendirilmesinin bazı hataları içerebileceğini düşünüyorum.

Yazıya başlarken, tam açık olmayan bir iki nokta üzerinde duracağımı sanıyordum. Ancak giderek, hazırlanan metnin genişlemesi ve ayrı bir yazı olarak ortaya çıkma ihtimali belirdiği için, irdelemeğe çabaladığım yukardaki birkaç soru ile yazıyı noktalamak istiyorum.

Amacım, «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri» üzerine çıkan bazı teorik sorunları ele alıp, tartışma platformundaki konulara bir ucundan yaklaşmaktı. Kuşkusuz makalenin genel çerçevesi içinde bazı noktalarda önemli ayrılıklarımız bulunmaktadır. Ancak gene de teknolojinin bir taraf olması gibi sıkça vurgulanan ana temadan ayrı düşünemediğimi belirtmeliyim.

4) ILO, «Les Salaires», Généve, 1984, s. 49-50 ve K. Lordoğlu «İş Kazası, Yorgunluk, Verimlilik» Türk-İş Yayın Organı, Kasım 1985.

Teknoloji Üzerine Biraz Daha Düşünürsek

Hacer Ansal

K. Lordoğlu'nun *Onbirinci Tez* Kitap Dizisi'nin birinci kitabında çıkan «Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri» başlıklı yazım üzerine düşünmesi ve bu düşüncelerini dile getirmesi gerçekten sevindirici. Fakat, yazım keşke biraz daha düşündürücü olabilseydi de K. Lordoğlu bazı eksik ya da yanlış anlamalara düşmeseydi, demekten de kendimi alamıyorum. Çünkü yazı tam da «teknoloji gelişirken, kendi mantık süreci içinde, daha rasyonel daha etkin olanını gerçekleştirmeye çabalar» fikrini bize benimsetmeye çalışan burjuva öğretisinin tersine, «teknolojinin kendine özgü bir mantık süreci yoktur, toplumsal ilişkilerden bağımsız bir biçimde geliştirilip yeryüzüne inmez, geliştirildiği toplumda egemen güçler tarafından belirli çıkarlar doğrultusunda geliştirilir» demek için kaleme alınmıştır. (Bu çıkarların ne olduğu üzerinde de yazıda uzun uzun durulmuştur.) Emeğin üretkenliğini artırmak için gerçekleştirilen çeşitli değişikliklere burjuvazi tarafından takılan «daha etkin», «daha rasyonel» yaftaları da teknolojinin taraflı gelişimini maskelemek için kullanılır.

Yazıda teknolojinin doğası ve genel gelişme eğilimlerinin kavranması için orijinal bir teori üretilmeyip Marksist emek süreci yaklaşımı ve bu analiz yöntemi ile yapılan çalışmalar aktarılmaya çalışılmıştır. Bu yüzden tarafsızlık iddiasında değildir. «Kapitalist üretim biçiminde üretim, artık-değer yaratmak için yapılır» demek ne kadar «komplocu» ise, emek süreci yaklaşımı da —«sermaye artık-değer üretimini artırmak için emek sürecinin tüm kontrolunu ele geçirmeye, böylece de emeğin üretkenliğini artırmaya çalışır» (I. kitap s. 156) demek de— o kadar «komplocu»dur.

K. Lordoğlu'nun emek gücüne bağımlılığın azaltılmaya çalışılmasını «istihdam azalması» şeklinde, eksik değerlendirdiği kanısındayım. Aslında sermayenin emeğe olan bağımlılığını niçin olanaklar ölçüsünde en aza indirmeye çalıştığı ve bu bağımlılığın nasıl çeşitli boyutlar içerdiği üzerinde yazı içinde yeterince durulduğunu düşünüyorum. Sermayenin bu çabası, «yaratılan artık-değer miktarını maksimuma çıkarma amacının yanında, bu miktarı garanti altına alma ve sürekliliğini sağlam gibi birbirini ekonomik ve politik olarak bütünleyen amaçlara da yöneliktir» (s. 155). O yüzden, K. Lordoğlu'nun «teknolojinin kendi mantık süreci içinde geliştiği» ve bu gelişmenin —tesadüfi ve daimi— bir sonucu olarak da emek gücüne bağımlılığın azaldığı fikrine katılmıyorum. Yazıda gösterilen kaynaklar da dahil olmak üzere teknik buluşların ve bilimsel çalışmaların nasıl ve hangi

nedenlerle yapıldığını irdeleyen çeşitli araştırmalar emeğe bağımlılığın azalmasının hiç de öyle tesadüfi bir sonuç olmadığını ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi, teknolojik gelişmelerin %98'i gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Bu gelişmeler zaman içinde, ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmeleri, sermayenin uluslararası hareketi ve bunun sonucu ortaya çıkan yeni işbölümlerine bağlı olarak, gelişmekte olan ülkelere de «transfer» edilirler. Örneğin, yazıda ele alınan, ABD'de Ford otomobil fabrikasında 1910'larda geliştirilen montaj hattı teknolojisi, Türkiye'ye, 1960' larda otomotiv sanayiinin kuruluşu sırasında çeşitli uluslararası şirketlerle yapılan lisans anlaşmaları ile girmiş ve 1970'lerin sonunda başlayan ekonomik krize kadar ana sektörün yarattığı istihdam sürekli artış göstermiştir. Fakat gelişmekte olan bir ülkenin sanayileşmesi ile ilgili olan bu gelişme, yazıda bir örnek olarak anlatılmaya çalışılan Ford otomobil fabrikasında emek sürecinde gerçekleştirilen değişikliklerden çok farklıdır ve bunları birbiriyle karıştırmamak gerekir. Kaldı ki, K. Lordoğlu'nun (1.) no'lu dipnotunda verdiği rakamlar, yani Türkiye'de sanayinin belirli bir süre içinde GSMH içindeki payı %27 artarken, sınai istihdamın payının sadece %2 artması, sanayinin —teknolojik gelişmelere rağmen— giderek daha çok istihdam yarattığına, dolayısıyla emek gücüne bağımlılığının arttığına kanıt olarak gösterilemez. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde emeği ekonomik ve siyasal olarak zaptu-rapt altına almak ve sermaye birikiminde ortaya çıkan tıkanıklıkları gidermek için, gelişmiş kapitalist ülkelerde geliştirilen denetim biçimlerinden çok daha değişik yöntemlerin benimsendiği sıkça rastlanılan bir uygulamadır. (Türkiye'de 24 Ocak + 12 Eylül uygulamasında olduğu gibi.) Fakat gelişmekte olan ülkelerde emek sürecinde ortaya çıkan farklı uygulamalar yazının teorik çerçevesinin tamamen dışında kalan ve başka bir yazıda geniş olarak ele alınması gereken bir konudur.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde sermayenin emek sürecinde disiplin getirmek, yaratılan artık-değerin sürekliliğini güvence altına almak için farklı koşullarda —işçilerin örgütlülük düzeylerine, verdikleri mücadelenin ve geliştirdikleri taleplerin gücüne ve biçimine göre— geliştirdiği yöntemler çok farklılıklar göstemrektedir. (Bu yöntemleri E. Acar'ın *Onbirinci Tez* Kitap Dizisi'nin ikinci kitabındaki yazısında bütün zenginliği ile izlemek mümkündür.) *Yönetime katılma*, gelişmiş kapitalist ülkelerde uygulandığı biçimiyle böyle bir denetim biçimi olmaktan öteye gidememiştir ve işçinin fabrikayı *özyönetimi*nden çok farklıdır. Bununla birlikte, emek sürecinde yazıda ele alınmaya çalışılan değişiklikler yaratılmadan, K. Lordoğlu'nun öne sürdüğü gibi, salt özyönetim uygulaması ile yabancılaşmanın önlenebileceği fikrine hiç katılmıyorum. Fakat bu konu da yazımın kapsamının dışında kalan, ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

Nümerik kontrollu makinaları ve robotları diğer otomasyon tek-

niklerinden ayıran özellik, bazı işleri yapmak üzere programlanabilir olmalarıdır. Fakat programlandıkları işleri «insan fiziğinin çok ötesinde», «elektrik hızına bağlı» bir şekilde yapmaları söz konusu değildir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde ilk kez 1960'ların sonlarında bazı sanayi kollarında kullanılmaya başlayıp işçilerin korkulu rüyası haline gelen robotlar ancak belirli tek bir işi, sürekli olarak ve işçilerden biraz daha hızlı yapabilmekteydiler. Maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle ancak üretim düzeyinin yeterince yüksek olduğu büyük ölçekli fabrikalarda kullanım alanı bulmuş fakat insan emeğinin sahip olduğu esnekliğe ve kıvraklığa sahip olmadıklarından fazla yaygınlık kazanamamışlardı. Elektronik teknolojisinde gerçekleştirilen çeşitli gelişmelerden sonra, robotlar artık birçok değişik işi yapmak üzere programlanabilmekte ve değişen iş kollarına uygun olarak hareketleri uyarlanabilmektedir. Böylece de, kitle üretiminin dışında, özellikle değişik ürünlerin küçük partiler halinde üretildiği üretim süreçlerinde de kullanılmaya uygun hale gelmişlerdir. Robotlar son teknolojik gelişmelerle giderek daha karmaşık hareketleri koordine etmeyi başarabilmekte ve insan emeğinin esnekliğini, değişik koşullarda değişik tepkiler verebilme yeteneğini daha iyi taklit edebilmektedir.[1] Böylece işçilerin robotlarla «yarış»ına, ikame edilebilirlik ve daha hızlı iş görebilmekten öte bir boyut daha eklenmiş bulunmaktadır.

Kapitalist emek sürecinde ortaya çıkan değişikliklerin doğası ve genel eğilimleri ile uluslararası sermayenin ucuz işgücü kaynaklarının bulunduğu Uzakdoğu ülkelerine gidişi arasında bir çelişki söz konusu değildir. Yeni gelişmekte olan ülkeler diye anılan Güney Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur gibi ülkelerin ihracatının büyük bir yüzdesini giyim (konfeksiyon), tekstil, ayakkabı, elektronik gibi tümüyle ya da kısmen ucuz emeğe dayanan, teknolojinin emek-yoğun olduğu sektörler oluşturmaktadır. Bu sektörlerdeki birbirinden farklı aşamalar içeren üretim süreçlerine ve bu süreçlerde ortaya çıkan son teknolojik gelişmelere daha yakından bakarsak, uluslararası sermayenin hareketlerini ve bunun sonucu ortaya çıkan yeni işbölümlerini daha iyi kavramak mümkün olabilmektedir.

K. Lordoğlu hazır konuyu açmışken, bu sektörlerden konfeksiyona isterseniz kısaca bir gözatalım. Üretim, giysinin modeline göre oluşturulan biçki kalıplarının kumaş üzerine yerleştirilip işaretlenmesi, kumaşın kesilmesi, giysilerin çeşitli parçalarının bir araya getirilmesi ve nihayet bu parçaların birleştirilmesi yani dikimi aşamalarından oluşmaktadır. Büyük şirketlerde bu aşamalar (işaretleme, kesim ve dikim) arasındaki bilgi akışı ve faaliyetlerin organizasyonu oldukça karmaşıktır. Fakat her giyside tıpatıp aynen tekrarlanabilen faaliyet çok az olduğu için, son yıllara dek bu sektörde otomasyona gidilememiştir. Mo-

1) T. Morris-Suzuki, «Robots and Capitalism», New Left Review No. 147, Eylül/Ekim 1984, Londra, s. 113.

danın hızla değişmesi, kumaş, beden ve modellerin çok çeşitli olması nedeniyle, operasyonlarda sürekli olarak değişiklik yapmak zorunda kalınmaktadır. Üretim sürecinin bu büyük değişkenliği karşısında, sermaye açısından, değişik işlere adapte olabilmek çok büyük bir esnekliğe sahip vasıflı işçilerin kullanımı kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden de giyim sanayiindeki uluslararası şirketler, gelişmiş ülke pazarlarına yönelik olarak yaptıkları üretimlerini, nakliye maliyetlerine rağmen, vasıflı emeğin bol ve ucuz olduğu Uzakdoğu ülkelerinde gerçekleştirmeyi tercih etmişlerdir.[2]

Giyim sektöründeki üretim aşamaları içinde, kalıpların kumaş üzerine yerleştirilmesi ve kesimi en fazla zaman alan ve en büyük ustalık isteyen aşamalardır. Maliyetin %50'sini kumaş oluşturduğundan, kalıpların nasıl yerleştirileceği ve hatasız olarak kesilmesi çok önem kazanmaktadır. Son yıllarda mikroelektronik teknolojisinin en son uygulamaları ile üretimin bu aşamalarında kullanılabilecek makinalarda büyük gelişme kaydedilmiştir. Ortaya çıkarılan yeni teknoloji ile artık bilgisayarlı optimum kalıp yerleştirme işi ve elektronik olarak kontrol edilebilen lazer ışınlarıyla (veya yüksek basınçlı su jetleriyle) kesim işi birlikte yapılabilmektedir. Böylece sermaye bu aşamalarda emek sürecini tamamen kendi kontrolu altına alabilmiş, her yeni model için harcanan zamanı bir saatten dört dakikaya indirebilmiş ve vasıflı işçiye gereksiniminde muazzam bir düşme gerçekleştirebilmiştir. (İngiliz giyim sanayiindeki bir firma sahibi bu bölümlerde çalışan vasıflı işçi sayısını 200'den 20'ye indirebildiğini, ayrıca bilgisayarlı kalıp yerleştirme sayesinde kumaş kaybının %8-15 azaldığını bildirmektedir).[3]

Kesilen parçaların dikimi aşamasında da çeşitli teknolojik gelişmeler gerçekleştirilmiş, bilgisayarla programlanabilen ve değişik tür dikiş yapabilen robatik dikiş makinaları üretilmiştir. Fakat bu makinalarda kullanılan iğne başlarının maliyeti halen çok yüksek olduğu için, uluslararası şirketlerden pek çoğu üretiminin sadece bu aşamasının, yani kesilen parçaların dikimini, Uzakdoğu ülkelerinde yaptırmaktadır. Bazıları ise, kesilen parçaları gelişmiş ülkelerde, kapitalizm-öncesinde var olan parça-başı iş verme (ya da dışarı iş verme) sistemiyle dağınık, henüz hiçbir örgütlenmeye ve sosyal hakka sahip olmayan, ve de genellikle yabancı —dolayısıyla ucuz— işçilere dağıtma yoluna gitmişlerdir.

Uzakdoğu ülkelerindeki elektronik sanayiine gelince, bilindiği gibi sektör, elektronik teknolojisinin sadece bol ve vasıflı işçi gerektiren *montaj* aşamasından oluşmaktadır. Mikroelektroniğin kullanımındaki son gelişmelerle bu aşamada da büyük yenilikler gerçekleştirilmiş, örneğin standart bir televizyon setinde birleştirilmesi gereken parça sayısı 1200'den 400'e

2) K. Hoffman ve R. Rush, «Microelektronics, Industry and the Third World», Futures, Ağustos 1980, s. 289-302.

3) A.g.y., s. 293-294.

düşürülmüştür. Bu da halen elle yapılan montaj işlemlerini otomatik olarak yapabilecek «yerleştirme aygıtları»nın gelişimini kolaylaştırmıştır. Japonya'da televizyon üreten şirketler parçaların %75'inden fazlasının montajını bu tür «otomatik yerleştirme aygıtları» ile yapmakta iken diğer birçok uluslararası elektronik şirketi montaj aşamasını şimdilik Uzakdoğu ülkelerinde sürdürmeyi tercih etmektedirler.[4]

Sonuç olarak, kapitalist emek sürecindeki gelişmeler farklı ülkelerdeki farklı koşullara göre, sermaye birikiminde ortaya çıkan tıkanıklıklara göre, sermayenin uluslararası hareketine göre sürekli değişiklikler göstermektedir. Sermaye ile emek arasındaki üretim yeri ilişkilerini, ilk yazıda anlatılmaya çalışılan analiz yöntemi temelinde, sürekli olarak yeniden düşünmek, hem kapitalizmin işleyiş mekanizmalarını kavrayabilmek, hem de bu mekanizmalara karşı doğru tavır (ve talepler) geliştirebilmek açısından çok önemlidir.

4) A.g.y., s. 297.

Burjuvaziyle Uzlaşmak

Ömer Erzeren

Öyle makaleler vardır ki, genel muhakemelerini doğru bulur, ama bazı ufak tefek noktalardaki gerekçelerine katılmayabilirsiniz. Öyle makaleler vardır ki, temel muhakemelerini yanlış bulur, ama yazıda bir iç tutarlılık gözlersiniz. Ve yine öyle makaleler vardır ki, hiç bir analiz çabası göstermeden idealist yanılsamaları eklektik birtakım önermelerle gerekçelendirmek isterler. Ve nihayet öyle makaleler vardır ki, bu son eklektik yapıda belirttiğimiz tüm olumsuzlukları içermekle birlikte, üstüne bir kusur daha eklerler. Önermeleri genel bağlamdan soyutlasanız bile yanlıştırlar. Bu türden bir başyazıyı geçenlerde *SAÇAK* dergisinde okuduk (*SAÇAK*, Sayı 25, Şubat 86).

SAÇAK dergisindeki «Milli Uzlaşma Anayasası» başlıklı yazı, Doğru Yol Partisi'nin kurucu meclis ve yeni anayasa önerisine ve Demokratik Sol Parti (DSP)nin bu öneriye karşı takındığı olumlu tavıra ilişkin bir yorum getirmek amacında. Ancak başyazının içeriği, güncel bir siyaset yorumu olmanın ötesinde, ana hatlarıyla Türkiye'nin siyasal tarihini analiz etme iddiasındadır ve buradan yola çıkarak sosyalist harekete yönelik temel stratejik öneriler sunmaktadır.

«Ekonomik büyüme», «çoğulculuk», «millet» «milli uzlaşma zemini olarak parlamento», «iç barış», kavramlarının sorgulanmaksızın bol keseden kullanılmasını bir yana bırakıp, toplumsal formasyona ilişkin önermeleri ve bunların dayanaklarını teker teker ele alacağız. Ancak bu işe girişmeden önce makalenin giriş bölümündeki Türk-İş ile ilgili iki üç cümlelik açıklamadan duyduğumuz huzursuzluğu belirtmek istiyoruz. Yazar DSP ve DYP'ye yakıştırdığı anayasa mücadelesini övdükten sonra, Türk-İş ile ilgili bölümde şu sözlere yer veriyor.

> «Türk-İş'e gelince; milyonla ifade edilen büyük bir işçi kitlesini bünyesinde toplayan, bugün rakipsiz bir sendika konfederasyonu olarak, Yeni Anayasa mücadelesine katıldı. Türk-İş Genel Başkanı Şevket Yılmaz, sendika, toplu sözleşme ve grev haklarıyla ilgili anayasal değişiklik önerilerini açıkladı.»

Gerçi işçiler mücadele sürecinde edindikleri deneyimler sonunda, Türk-İş'e akın akın girip bu konfederasyonu «rakipsiz» bir konuma yükseltmediler. Bunu beceremeyen Türk-İş, 12 Eylül öncesinin öteki büyük konfederasyonunun faaliyetten alıkonulup liderlerinin mahkeme önüne çıkarılması ve yeni toplu iş sözleşmesi ve sendika yasalarının yürürlüğe girmesiyle birdenbire, hiç mi hiç mücadeleye gerek kalmadan «rakipsiz» bir sendika konfederasyonu olup çıktı. Ama başkalarının «rakipsiz» kıldığı, mücadele sürecinde gelişip büyümeyen Türk-İş, başyazarımıza göre günümüzde «büyük» anayasa «mücadelesine» katılmıştır:

> «DYP ve DSP, Türk-İş'i de yanlarına alarak, şu anda büyük bir politika izliyorlar.»

İzmir mitinginde «Anayasaya hayır» pankartlarının polis tarafından, üstelik Türk-İş yetkililerinin onayıyla toplatıldığını düşünürsek, böyle bir yorumun ne kadar ilginç olduğu ortaya çıkıyor.

Ayrıca Türk-İş genel başkanı Ş. Yılmaz İzmir mitingini hangi nedenlerden ötürü düzenlediklerini gönül ferahlığı ile açıklayabiliyor. Özal hükümeti karşısında tüm pazarlık güçlerini yitirip iktidar tarafından muhatap olarak bile kabul edilmeyince, Ş. Yılmaz pek alınmış olacak ki, konuşmasında eski «ortaklarına» şöyle sesleniyor:

«Bu tehlikeli oyunlardan vazgeçsinler. Bir gün halk kitleleri kontrol edilemez hale gelirse, hem onlara, hem ülkeye yazık olur.» (Hürriyet 23.2.1986)

Türk-İş artık iktidarlar için fuzuli bir aktarma kayışı haline gelmişken, işçiler için de işlevsiz bir savunma aracı olarak değerini yitirmiştir. Türk-İş'i hem «rakipsiz», hem de «büyük politikalar» ve «anayasa mücadelesi» veren bir federasyon olarak algılayan başyazarımıza karşın, İzmir'de Cumhuriyet Meydanı'nda toplanan işçiler bu federasyonun yalancı pehlivanlığını pekâlâ sezdiler: Mikrofondan «En büyük Türk-İş» sloganı atılmaya çalışıldığında, parola tutmuyor. İşçiler «En büyük işçi» diye yanıt veriyorlar (Güneş 23.2.1986)

Yazının başındaki «yanılsamaya giriş»ten sonra, gelelim ana bölümlere.

1982 ANAYASASI ESKİ MİDİR?

Başyazıya göre «1982 anayasası... taşıdığı tarih açısından yenidir, ancak içeriği bakımından eskidir». Bu iddiayı gerekçelendirirken başyazarımız anayasalar üzerine ideoloji eleştirisine başvuruyor.

1982 anayasası,

«O kadar eskidir ki, bu anayasa, Türkiye'nin 1920 ve 1924'te yaptığı anayasaların bile arkasında kalmış ideolojik kaynaklardan besleniyor.»

Buna karşılık,

«1920, 1924 ve 1961 anayasaları... geleceği kurma girişimlerinin hukuki-siyasal platformlarını inşa etmiştir... Türkiye, Cumhuriyet Devrimiyle ve 1961 Anayasasının getirdiği özgürlüklerle, kendi sosyo-ekonomik gerçekliğinin ilerisinde siyasal-hukuki yapılar yaratmış ve böyle «bol» elbiseler içinde, çağdaşlaşma ve demokratlaşma yönündeki önemli atılımlarını gerçekleştirmişti.»

Başyazıda Türkiye'deki anayasaların salt ideolojik içerik çerçevesinde incelenmesi ve anayasa tarihinde görülen ilerici kazanımlarda sınıf mücadelelerini süsleyici takıntı rolüne indirgemek elbette ki bir rastlantı değil. Güdülen amaç anayasaları toplumsal hareketlerin gelişmesinde bir itici güç olarak göstermek. Böylece anayasalar varolan gerçek sınıf mücadelelerinden ve bunların sonucunda kurulan sınıfsal dengelerden soyutlanıyor. Türkiye'deki sınıf mücadeleleri tarihine azıcık girilseydi, 1982 anayasasının hiç de o kadar eski olmadığı sonucuna varılabilirdi. 1982 anayasası neden eski değildir? Çünkü Türkiye'de 70'lerde gelişen sınıf hareketinin oldukça taze bir yenilgisi ardından oluşan yeni dengeler üzerine oturtulmuştur. Önemli olan 1982 anayasasının beraberinde ge-

tirdiği geri kurumlaşmaları incelemenin yanı sıra, bu anayasanın kaynaklandığı yeni sınıfsal dengelere eğilmektir. Sosyalist stratejiler fiili güçler dengesi göz önüne alınarak geliştirilir, ideoloji eleştirisi yaparak değil.

Acaba başyazı 12 Mart döneminde yapılan «gerici» anayasa değişikliklerinin, 73 sonrasında gelişen sınıfsal ve toplumsal hareketlenmeler sonunda, tam bir fiyaskoya uğrayıp, hiçbir zaman doğru dürüst uygulanamayışını nasıl açıklıyor? 12 Mart döneminin anayasa değişiklikleri fiili güçler dengesi elvermediği için dikilen elbise topluma dar geldi. Buna karşın 12 Eylül'ün ardından yapılan 82 anayasası onu doğuran fiili güçler dengesi sürdüğü için toplumsal hareketin önünde gerçek bir engel oluşturmaktadır.

Anayasalar ve «özgürlük ortamı» toplumsal hareketin *MOTOR*'u ilan edilirken, tarihten ödünç alınmış gerekçelendirmelere de rastlıyoruz:

> «En büyük üretici güç, üretimi yapan insanın kendisidir. Ve özgürlük de bu üretici gücün, daha verimli, daha ekonomik, daha yüksek kapasitelere ulaşmasının iklimini oluşturur. Özgürlükleri askıya alan otoriter yönetim dönemlerinde, emekçi gelirlerinin milli gelir içindeki oranı düşmekte ve ekonomik büyüme de kesintiye uğramaktadır. Çalışan yığınlar için özgürlük ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir etkileşim görülüyor. Ekonomik gelişmedeki bunalımlar ve kesintiler, demokratik süreçlerde tıkanmalara yol açtığı gibi, özgürlüklerin askıya alınması ve bastırılması da ekonomik büyümeyi baltalıyor.»

Gerek analitik açıdan, gerekse tarihsel gelişmeler yönünden, bu iddianın boşluğu ortaya çıkıyor. Örneğin emek üretkenliği Alman faşizminin terörü altında bile pekâlâ yüksek bir düzeye ulaştı. Kapitalist üretim ilişkileri süregeldikçe, bağımlı üreticilerin iş üretkenliğini «burjuva demokrasisi», «faşizm», «askeri diktatörlük» gibi siyasal rejim tiplerine bağlamak sakıncalıdır. Özgürlükçü bir burjuva demokrasisinde emekçi gelirleri yükselir, askeri rejimler altında düşer, demek, işçi ücretlerinin seyrini belirleyen kapitalist birikim hareketinin asli dinamiğini göz ardı etmek ve siyasal devlet biçimlerine umut bağlamak anlamına gelir. Nitekim «ekonomik büyüme» askeri rejimler altında da gerçekleşebilir ve tarih bize bunun örneklerini veriyor. Gerçek işçi ücretleri «özgürlük ortamında» da düşebilir ve Batı Avrupa'da sosyal demokrat iktidarlar döneminde uygulanan «Kemer Sıkma» politikası ile birlikte gerçek ücretlerin düşmesi, bu gelişmenin tipik bir örneğidir. Arjantin cuntası, şimdi Alfonsin'in uyguladığı «kemer sıkma» politikasını uygulamaya kalkışsaydı, büyük bir ihtimalle ömrü daha kısa sürecekti. Türkiye'deki gerçek ücretlerin gelişmesiyle ilgili her ciddi araştırma reel ücretlerin 1977 senesinden itibaren düştüğünü göstermektedir.

İşçi sınıfının ekonomik konumunu siyasal rejim tiplerine ve anayasalara bağlamak ve kapitalist üretim tarzı üzerinde yükselen toplumsal dinamiklerin analizinden vazgeçmek, sosyalist hareket açısından ucuz bir stratejik öneri sa-

yılır. Özgürlük (hangi özgürlük acaba?) gelince, sanki herşey güllük gülistanlık olacak! Oysa önemli olan, kapitalist üretim tarzı ile birlikte varolan (ve bunun ayrılmaz bir parçası olan) sınıfı gerçek bir siyasal güce dönüştürmenin yollarını aramak ve buna hizmet edecek stratejik kavramlar üretmektir. Özgürlük sözcüğünün lafta kalmaması ancak sınıf hareketinin yarattığı mücadele pratiği ve buna uygun düşen mücadele kavramlarıyla sağlanabilir. Buraya varmanın yolu da soyut bir özgürlük mücadelesinden değil, sınıfın tüm hayat koşullarını dönüştürmesinden geçer.

Başyazar siyasal rejim tiplerine o kadar umut bağlamış ki, şöyle bir tarih yorumu benimsiyor:

«Tarihte hiçbir gelişme cendere içinde gerçekleşmemiştir. Büyük Sanayi Devriminin kendisi, Avrupa'daki bir dizi siyasal devrimin yarattığı özgürlük ortamının ürünüdür. Sanayileşme, burjuva devrimini doğurmamış, tersine burjuva devrimleri sanayi devriminin yolunu açmıştır. 20. yüzyıldaki büyük ekonomik atılımların sıçrama tahtasını da, ulusal ve toplumsal, özgürleşmeler oluşturmuştur.»

Kıta Avrupasına kapitalist «büyük ekonomik atılımları», «özgürlük» ile değil, Fransız ordusuyla yayan Napolyon'u bir yana bırakalım. «Büyük sanayi devriminin kendisi ... özgürlük ortamının ürünüdür» diye mutlak bir zamansal zincir kurmak, bir sürü toplumun somut tarihsel gelişmesiyle çelişmektedir. Burjuva devrimi yapamayan toplumlar da, pekâlâ sanayi devrimini yaşamışlardır. Başyazarımızın mantığına göre emperyalist Almanya 20. yüzyılın başlarında sanayileşmemiş bir toplum olmalıydı. Zira Almanya'da 1848 yenilgisinin ardından, ne «ulusal ve toplumsal özgürleşmeler» ne de «burjuva devrimi» gerçekleşmişti. Türkiye'de de büyük kapitalist sanayileşme atılımları 1930'ların baskıcı siyasal ikliminde gerçekleşmedi mi?

«Burjuva devrimleri, sanayi devriminin yolunu açmıştır» formülasyonuna elbette katılıyoruz, ancak cümleyi tersinden okuyup «sanayileşme burjuva devrimini doğurmamıştır» diye mutlak bir iddia ortaya atarsanız gene bir hataya düşersiniz. Burjuva devrimlerinin toplumsal dayanağı hangi sınıflardır? Burjuva devrimleri sanayicisiz (ve burjuvazisiz?) mi yapılıyordu? Unutmamak gerek ki, burjuva devrimlerinin önkoşulu burjuva odaklarının daha feodal toplum içinde iken ekonomik alanda güçlenmesi ve feodal sınıf ilişkilerinin yıpranmasıdır.

İYİ PERİLER VE KÖTÜ CİNLER TARİH SAHNESİNDE

Başyazının bir bölümünde sivil toplumcu görüşlerin eleştirisine ve askeri müdahalelere yaklaşım yönteminin ne olması gerektiğine ilişkin bir ipucu veriliyor:

«Son yıllarda yaygınlaşan bir yöntem yanlışı, parlamenter çoğulculuğun kesintiye uğrayışlarına, soyut ve mutlak bir asker-sivil ikiliği içinde bakmaktır. Sorunun özü, hiç kuşkusuz bu ayrımdan çok, sınıfsal güçlerle belirlenen bir zorbalık-özgürlük ilişkisinde yatıyor. Militarizmi ve sivil güçleri sınıfsal yapılarından soyutlamayan bir perspektif, ancak böyle bir bakış açısı, sorunu doğru tahlil edebilir.»

Bu bölümü okuyup da, bundan böyle sınıf mücadeleleri bağlamın-

da, sınıfın *gerçek hareketinin* kıstas olarak alınacağını düşünüp umutlandıysanız, büyük hayal kırıklığına uğrayacaksınız demektir. Çünkü tarihten kopuk ve sınıflardan soyutlayan olağanüstü bir analiz örneği sergileniyor. Kıstas olarak sınıfın gerçek hareketi yerine «Milli uzlaşma» kavramı karşınıza çıkıyor ve tarihsel aktörler «Milli uzlaşmayı» bozanlar ve sağlayanlar diye ikiye ayrılıyor.

«Türkiye'nin gelişmesi açısından ileri bir adım olan 1946'daki hakim sınıf uzlaşmasının çerçevesi, 1960 hareketiyle gelişmeye başlayan özgürlük ortamında, geniş emekçi yığınların siyaset sahnesine çıkmalarıyla zorlanmış ve genişlemiştir. Böylece 1946'nın hakim sınıf uzlaşmasının yerini, 1960'larda emekçi halkın da belli ölçülerde katılmasıyla, milli uzlaşma adına daha layık bir «consensus» almıştır.

1971'in 12 Mart müdahalesi olsun, son yaşadığımız askeri müdahale olsun, yalnız 1960'ların «milli uzlaşma»sını değil, 1946'nın hakim sınıf misakını (anlaşmasını) dahi bozmuştur.

Son müdahaleye yöneltilen eleştiri, sınıf hareketi açısından yarattığı yıkımla değil, «milli uzlaşma zeminini» bozmakla ilgili. 1982 Anayasası da,

«Milli uzlaşma ürünü değildir ve bu nedenle iç barış açısından da sağlam bir zemin olarak görülemez.»

Türkiye burjuvazisi «çoğulculuk (?!) temelinden beslenen dinamiklerle» güzelim «Milli uzlaşma platformu» üzerinde ekonomik faaliyetlerini yürütürken, yani kapitalist pazarda kâr peşinde koşar ve siyasal düzlemde hiçbir kötülük tasarlamazken, tarih sahnesine Milli uzlaşmayı bozan söz dinlemez aktörler çıkıveriyor: Bayar-Menderes yönetimi, 12 Martcılar ve son müdahaleciler. İyi periler ise Milli uzlaşmayı sağlayanlar, örneğin 27 Mayısçılar.

Değil mi ki maddeciyiz, siyaset sahnesinde oynaşan iyi perilerin ve kötü cinlerin kökenlerini ekonomik altyapıda bulacağız: İç pazarla iyi geçinen burjuvazi ve iç pazarı «zoraki» daraltanlar.

«Çünkü Türkiye'nin geniş iç pazarının daraltılarak, ekonominin uluslararası kapitalizm'e daha sıkı bütünleştirilmesi, milli uzlaşmanın tahrip edilmesi temelinde uygulanabilirdi.

Öncelikle geniş halk yığınlarına karşı tutum açısından milli uzlaşma bozulmuştur. İkinci olarak iç pazarın zoraki daraltılması ve baskı altına alınması, burjuvazinin iç pazara dönük sanayici ve tüccar kesiminin de biraz susturulmasını gerektirmiştir. Böylece milli uzlaşma hakim sınıflar içinde de bozulmuştur.»

Başyazımızda özne rolündeki tarihsel aktörler iç pazara veyahut dış pazara yönelen bir iktisat politikasını keyiflerince uygulayarak Milli uzlaşmayı besliyorlar ya da baltalıyorlar. Peki, bu tarihsel aktörler kimler? Egemenliklerini acaba neye dayanarak kurabiliyorlar? Nasıl olup da 24 Ocak karşımıza birdenbire çıkıveriyor?

Başyazar iç pazara dönük burjuvazinin susturulmasına çok bozulmuş. Sanki devletin burjuvazinin tüm kesimlerini hoşnut etmek gibi bir görevi var. Oysa ki devletin görevi burjuvazinin şu veya bu kesimini illa ki hoşnut etmek değil, burjuva toplumunun değişik düzeylerde yeniden üretilmesini

sağlayan genel yönlendirmelerde bulunmak. Kapitalist bunalımla birlikte önemli bazı sermayeler batabilir ve devlet buna göz yumabilir; önemli olan kapitalist kâr sistemini ayakta tutmaktır.

1970'lerin birikim rejiminin 12 Eylül öncesinde karşılaştığı yeniden üretim zorlukları ve ücretlerin daha düşük düzeyde düzenlenmesi karşısında işçi sınıfının girdiği ekonomik mücadelenin —yani grevlerin— siyasal yapıyı nasıl zorladığı göz önüne alınmış olsaydı, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi ile askeri müdahaleler arasındaki organik bağ kolay kolay koparılamazdı. Ulaşılmak istenen sonuç uğruna, sınıf mücadelesinden salt ideolojik içerik analizleri yaparak nasıl soyutlanmak isteniyor ve 82 anayasası nasıl «eski» diye ilan ediliyorsa, aynı şekilde şimdi de kapitalist krizin varolan toplumsal formasyonda yarattığı yıkım göz ardı ediliyor ve burjuvazinin siyasal gelişmelerdeki tarihsel sorumluluğu ortadan kaldırılıyor. Başyazarımız gelecek için burjuvaziye akıl hocalığı yapmaktan da kaçınmıyor. Zira burjuvazi (veya en azından bir bölümü) işçileri incitmeden ve demokrasiden vazgeçmeden «iç pazarla» da mutluluk içinde yaşayabilirdi:

> «Yaygın refah, yaygın özgürlük, geniş bir siyasal katılım, son tahlilde geniş bir iç pazara dayanır.
> Milli Uzlaşma Anayasanın ekonomik ifadesi bu nedenle büyüme, adil bir bölüşüm ve iç pazarı güçlendirmektir.»

Milli uzlaşmadan kasıt, burjuvazi bir yandan kâr peşinde koşarken, emekçi kitlelerin de geniş siyasal katılımlarının (nasıl bir şey bu acaba?) ve yaygın demokratik haklarının varoluşu.

Ne yazık ki tarih «iç barışı» sağlamak isteyen ve Milli uzlaşma platformunu savunan yazarımızı amansız bir pusuya düşürüyor. 1970'lerin sonunda krizle birlikte burjuvazinin maddi tavizlerde bulunma olanağı fiilen kısıtlanınca, sınıfların kapitalizmin yayılma konjonktüründe vardıkları «mütareke» parçalandı. Başyazarımıza inat, karşılıklı saldırıya geçtiler. Öte yandan parlamenter partilerin, kapitalizmin genişleme sürecinde oynayabildikleri «sınıflarüstü» roller giderek aşınıyordu. Gerek burjuvazi gerekse işçi sınıfı Demirel'den de, Ecevit'ten de hoşnut değildi. Demirel, grev ertelemeleri ve sıkıyönetimle idare-i maslahat ededursun, seçimlere dayalı burjuva parlamenter rejim içersinde, sınıf örgütlenmelerini yıkması mümkün değildi. Burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki dengenin yepyeni bir zemin üzerine oturtulup, Türkiye'deki sermayelere azıcık nefes alma olanağı sağlanması parlamenter rejimle çatışıyordu. Kapitalizmin hasta yatağında «aile doktoru» rolünü oynamaya hevesli olan Ecevit de, sosyal demokrasinin sendikalar içindeki büyük etkisine rağmen, kapitalizmin bunalımına çözüm ararken, sınıf örgütlerinin bir «kemer sıkma politikası»na ayak uydurmalarını sağlayamazdı.

Başyazıda öne sürülenin tersine, eski siyasal-kurumsal çerçevenin ortadan kalkmasının ardında yatan temel neden, «Ecevit ve Demirel'in 12 Eylüle giden süreçte büyük politikalar benimseyememeleri» değil, kriz içinde sınıfların eko-

nomik ve siyasal düzlemde girişikleri saldırılar ile parlamenter temsil ve karar sürecinin bağdaşmamasıdır. İki büyük parlamenter partinin tabanda yıpranmaları ve siyasal perspektif üretememeleri birbirine paralel olarak gerçekleşti. Başyazarımız ne kadar «büyük koalisyon» özlemleri içinde olursa olsun, rejimin yıpranma sürecinde bu hiç birşey değiştirmezdi.

Ne gariptir ki, «Milli uzlaşma»yı bozdukları söylenen müdahaleciler fiili güçler dengesini değerlendirme açısından «Milli uzlaşma»yı kollayan başyazarımızdan daha gerçekciler. Onlar 12 Eylül öncesi «Milli uzlaşmayı» yıpratan hareketleri pekâlâ kavradılar. Pek özgürce sayılamayacak, açıkçası «zoraki» yöntemlerle, yeni sınıfsal dengeler üzerinde, kendilerince bir «Milli uzlaşma» oluşturdular. Sayın başyazar: Özlediğiniz «Milli Uzlaşma»yı onlar daha iyi becerdi.

EVVEL ZAMAN İÇİNDE BURJUVAZİYE ÇATAN BİR BONAPARTE VARMIŞ...

1982 anayasasında kullanılan «devlet» kavramına ilişkin olarak ve Türkiye'de devlet'i tanımlama bağlamında, Marx'ın Bonapartizm analizinden esinlenen, şu cümlelere rastlıyoruz:

> «Bu Anayasa Bonapart'ın ruhunu taşıyor: Ondaki «devlet» kavramı, aslında hakim sınıfların tümünü bile değil, devletin merkezinde yer alan ve kendisini «sınıflarüstü» gösteren dar bir oligarşik zümreyi ifade ediyor.»

Anlaşılan, başyazı Bonapartizm kavramını 80 sonrası bağlamında bir çözümleme aracı olarak görüyor. Burjuvazi siyasal faaliyetten dışlanmış, politika işini «devletin merkezinde yer alan dar bir oligarşik zümreye» bırakmış vaziyette. Sunuş yazısına bakılırsa bu gelişmeye karşı

> «İç pazar kuvvetleri» adını verdiğimiz bir bloklaşmanın talepleri, Bonapartizme karşı gitgide daha köşeli bir saflaşma yaratıyor.»

Türkiye'yi «felaketten» kurtarmak isteyen saf ve demokrat başyazarımızın önerisi şu:

> «1980'de önlenememiş olan askeri müdahalenin parlamenter kurumlar üzerine düşen gölgesinin kalkması ve getirdiği otoriter kurumlaşmanın tasfiyesi için, bugün gene tek bir çözüm vardır: Parlamentoyu savunan kuvvetlerin Milli Uzlaşma Anayasası için güçbirliği yapmaları. Böylece altı-yedi yıl sonra sivil güçlerin önüne gene aynı büyük politika seçeneği çıkmış bulunuyor.»

Ancak

> «Gerçek bir milli uzlaşma, hiç kuşkusuz, emekçi yığınların siyasal güçlerinin katılımını da gerekli»

kıldığı için bir sosyalist partinin kurulması ayrıca önem taşıyormuş. Çıkan sonuç şu: Hem burjuvazinin hem emekçi sınıfların katılımıyla oluşan sivil güçler («iç pazar kuvvetleri») bir çeşit «halk cephesi» oluşturup «Bonapartizm»e başkaldırsın. Sosyalistler de bu yarışta geri kalmamak için alelacele bir sosyalist parti kursunlar. Zira Milli uzlaşma topraklarında yetişen cennet meyvelerinin tadını emekçi kitleye sosyalist partiden başka kim anlatabilir ki?

Başyazarımız «18 Brumaire»e bir göz atmak zahmetine katlansaydı, Marx'ın burada bu çeşit «sı-

nıflarüstü» cepheleri amansızca eleştirdiğinin farkına varacaktı.

«18 Brumaire»de işçi sınıfının Haziran 1848 ayaklanmasıyla başlayan süreçte Fransız burjuvazisinin toplumsal varlığını sürdürebilmek uğruna, siyasal varlığını nasıl feda ettiği açıklanıyor. «18 Brumaire» Bonaparte'in darbesiyle doruk noktasına ulaşan gelişmenin somut sınıfsal analizini içeriyor. Burjuvazinin, kendi parlamenter temsilcilerini bir yana itip Bonaparte gibi bir maceracıyı politik lider olarak yeğlemesini anlamanın önkoşulu, yapılan somut sınıf analizini kavramaktır.

Bonapartist devletin «hakim sınıflarının tümünü» bile temsil edemediğini belirten başyazarımız —somut sınıf analizini sevmediği için olacak— Bonapartizm'in Marx tarafından vurgulanan toplumsal dayanağını saklamak zorunda. Oysa Bonapartizm'in toplumsal dayanağı burjuvazi, üstelik kral Louis Philippe dönemindeki banka ve finans oligarşisi değil, daha cılız ve deneyimsiz olan sanayi burjuvazisidir. Başyazarımızın bu unutkanlığı da elbette bir tesadüf değil. Zira yazarımızın amacı Bonapartizm'in maddi temelini oluşturan burjuvaziyle «halk cephesi» kurmak.

Sonuçlarla savaş, nedenlerle barış!

Biz bu bağlamda ayrıntılı bir Bonapartizm çözümlemesi amaçlamıyoruz. Ancak Marx'tan bir kavramı rastgele ödünç alıp, ardından kavramın içeriğini tersine çevirmek, hoşgörü ile karşılanamaz. «18 Brumaire» de Bonaparte'la mücadele ettiklerini ileri süren ve parlamentoyu savunan küçük burjuva sosyal demokrat parti (Montagne) sayfalar dolusu, keskin ve alaycı bir üslup ile teşhir edilir ve o dönem işçi örgütlenmelerinin (gizli işçi cemiyetleri) Montagne'ın kuyruğuna takılmayı reddeden tutumu övülürken, başyazarımız geniş yüreklilikle hem de günümüz Türkiye'sinde «Montagne»dan çok daha geri partilerle bir «halk cephesi» tasarlıyor. Marx Kugelmann'a yazdığı 17.4.1871 tarihli mektubunda şu cümleye yer veriyor: «13 Haziran 1849'daki küçük burjuva gösterisini Paris'teki şimdiki mücadele ile kıyaslamana, aklım ermiyor.» (Türkçesi için, bk. Karl Marx, *Kugelmann'a Mektuplar*, çev. İ. Hakkı Gün, İstanbul, Köz Yayınları, 1975, s. 160).

Neydi Marx'ın, Paris komünü ile hiçbir şekilde karşılaştırılamayacağını vurguladığı ve küçümsediği bu 13 Haziran 1849?

«Montagne»ın devlet başkanı Bonaparte ve parlamenter çoğunluğu elinde tutan monarşik düzen partisine karşı giriştiği bir ayaklanma.

«Montagne»a karşı yöneltilen eleştiri, bu partinin, sınıfların menfaatlerini göz önünde tutmadan, parlamenter demokrasi çerçevesinde Bonaparte'a başkaldırmasıdır. «Montagne» —aynen başyazarımız gibi— somut sınıf analizi yapmadığı için, Bonaparte'ın uyguladığı anti-demokratik düzenlemelerle burjuvazinin maddi koşulları arasındaki bağı kavrayamıyor. Sonunda soyut düzeyde kalan demokrasi

sloganları ile başlatılan eylem bir yenilgiye dönüşüyor.

Gerçek bir küçük burjuva tabanı olan «Montagne» ne de olsa Bonaparte'a karşı silahlı eyleme geçiyor. Buna rağmen gizli işçi cemiyetlerinin gözlemci tutumu Marx tarafından tamamıyla onaylanıyor. Oysa başyazarımızı Cindoruk ve Ş. Yılmaz'ın birkaç nutuk atmaları o kadar heyecanlandırıyor ki, hemen sosyalist parti kurup «cepheye» katılma niyetinde. Eleştirimizi «18 Brumaire»den bir hatırlatma yaparak noktalamak istiyoruz:

«Ama demokrat, küçük-burjuvaziyi, dolayısıyla, bağrında karşıt iki sınıfın çıkarlarının karşılıklı birbirlerini köreltttikleri bir *geçiş sınıfını* temsil ettiği için, sınıf karşıtlıklarının üstünde olduğunu sanır. Demokratlar, karşılarında ayrıcalıklı bir sınıf bulunduğunu teslim ediyorlar, ama onlar kendileri, ulusun bütün geri kalanlarıyla birlikte *halkı* oluşturuyorlar. Onların temsil ettikleri şey ise, *halkın hakkıdır*, onları ilgilendiren şey, *halkın çıkarlarıdır*. O halde, bir savaşıma girişmeden önce farklı sınıfların çıkarlarını ve durumlarını incelemeleri gerekmiyor. Kendi öz araçlarını, fazla bir titizlik ve özenle tartmalarının gereği yok. *Halkın* tükenmez kaynaklarının hepsi ile kendini *ezenlere* karşı saldırması için demokratların yapacakları tek şey, bir işaret vermektir. Ama eğer, pratikte, onların çıkarlarının çıkar olmadıkları ortaya çıkarsa, ve eğer onların gücü bir güçsüzlük olarak kendini açığa vurursa, bunun suçu, ya *bölünmez halkı* birçok düşman kamplara bölen kötülükçü safsatacıların, ya demokrasinin hedeflerini kendi öz iyiliği olarak değerlendiremeyecek kadar sersem ve kör olan ordunundur, ya da uygulamada bir ayrıntı her şeyi berbat etmiştir, ya da artık beklenmedik bir raslantı bu kez partiyi kaybettirmiştir. Her halde de, demokrat, en yüzkarası bir bozgundan, savaşıma girdiği zaman ne kadar masum idiyse o kadar tertemiz olarak ve yeni bir inançla, kazanmak zorunda olduğu inancıyla çıkar. Bu inanca göre onun ve partisinin eski görüş açısını bırakmaları değil, tersine koşulların kendisine elverişli bir olgunluğa ulaşması gerekmektedir.» (Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, 1. cilt Sol Yayınları, Ankara 1976; Almanca aslıyla karşılaştırarak, çevirinin bazı bölümleri değiştirilmiştir).

Sosyalizm İçin Bir Parti

Gencay Gürsoy
Nail Satlıgan

Öyle görünüyor ki siyaseti gazete, radyo ve televizyon haberlerinden izlenen bir «dış dünya» olarak görmeyen sosyalistlerin önemli bir bölümü, sosyalist parti tartışmalarına yavaş yavaş ısınıyor. 12 Eylül şokunun etkisinden uzaklaşıldıkça bu sürecin daha da hızlanacağı kuşkusuz.

Sosyalist parti kurma fikrini tartışılmaya değer bulanların partinin yapısı ve genel siyasi çerçevesi konusunda birbirinden oldukça farklı tasarımları bulunduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte böyle bir partiye neden gerek duyulduğu noktasında belirli bir «asgari müşterek» etrafında aşağı yukarı fikir birliği sağlanmış durumda. Parti düşüncesine yatkın olan herkes, kısaca sosyalist söylemin siyaset alanından uzaklaştırılmasını ve sosyalist muhalefetin sesini duyuramamasını parti kurulması için yeterli bir gerekçe olarak kabul ediyor ve demokrasiye geçildiği ileri sürülen bu dönemde siyasi hayatın bu çarpık hâliyle kurumlaşmaması gerektiği üzerinde birleşiyor. Öte yandan sol kesim içinde, bu gereksinmeyi kabul etmekle beraber mevcut yasal düzenlemelerin sosyalist partinin kurulmasına izin vermediğini öne süren çeşitli odaklar var. 1982 anayasasına ve bu anayasayla kurulan baskıcı siyasal kurumlaşmaya dayandırılan bu görüşlerin, önemli bir soruna parmak bastıkları su götürmez. Gerçekten, önümüzde uzanan dönemde anti-demokratik yasaların, en başta da 1982 anayasasının değiştirilmesi, demokratik mücadele gündeminin en acil maddeleri arasında yer alacaktır. Ama bu olgu, sosyalist bir partinin kurulmasını daha da gerekli kılan bir etken olarak da yorumlanabilir - öyle yorumlanmalıdır da.

Her şeyden önce, yasa maddelerinin uygulanma biçiminin, hukuki metinlerin kendilerinden dolaysızca türetilemeyeceğini, esas olarak toplumda mevcut sınıfsal ve siyasal güç dengesine bağlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu yüzdendir ki «sınıf esasına dayanan cemiyetler»in kurulmasına ilişkin yasağın daha 1946'da kaldırılmış olmasına karşın, kurulan sosyalist partiler uzun ömürlü olamayıp TCK'nın 141. maddesi gerekçe gösterilerek kapatılmış, 27 Mayıstan sonra kurulan TİP ise, 141. madde yürürlükten kaldırılmadığı hâlde 12 Mart ertesine dek varlığını sürdürmüştür. 12 Mart döneminde, başta TİP gelmek üzere, bir dizi sol örgütün yöneticileri, 141. maddeyi çiğnedikleri iddiasıyla yargılanıp mahkûm edilmişler, örgütleri kapatılmış, ancak aynı madde, 1974 ile 12 Eylül 1980 arasında kendilerini açıkça sosyalist (ve Marxist) olarak tanımlayan çok sayıda yeni örgütün doğmasını önleyememiştir. Bu partiler, 12 Eylülden sonra Türk siyasal hayatının yakın geçmişte tanık olduğu en köklü yeniden yapılaştırma girişimi sonunda —burjuva partile-

riyle birlikte— lâğvedilmişler, yöneticileri ve bir kısım üyeleri —burjuva siyasetçilerinden farklı olarak— ağır ceza kovuşturmalarına uğratılmışlarsa da, içinde bulunduğumuz günlerde sosyalist solun partileşmesi sorununun yeniden gündeme gelmiş olması, ülkemizin ulaşmış olduğu toplumsal-siyasal gelişmişlik düzeyinde siyaset arenasının, kendilerini emekçi sınıflarla özdeşleyen örgütlenmelere uzun süre kapalı tutulamayacağının göstergesi sayılmalıdır. Kuşkusuz yine de hiç kimse, geçmiş uygulamalarda olduğu gibi anayasal güvence altında kurulan ve faaliyet gösteren bir sosyalist partinin ilerde suçlanmayacağına ve sorumlularının cezalandırılmayacağına dair garanti veremez. Böyle bir garanti dün de yoktu, bu gün de yok, büyük olasılıkla yakın bir gelecekte de olmayacak. Yasalar önemlidir, ihmal etmeye gelmez; ama daha önemli olan ve yasaların uygulanma biçimini asıl belirleyen, sınıfsal güç ilişkileridir. Bu ilişkiler ise değişmez bir veri değildir; değiştirilebilirler, değiştirilmeleri için uğraş vermek mümkündür ve gereklidir. Sosyalist bir parti, işte bu güç dengesini etkileme uğraşının özsel bir öğesidir.

Kaldı ki ülkemizin yakın tarihinde demokratik hak ve özgürlüklerin, en ileri burjuva demokrasilerinde de olduğu gibi, emekçi sınıf ve tabakaların dayatmasıyla genişletilmesi süreci, zikzaklı bir seyir izlemiş, ama kolay kolay yok edilemeyecek izler bırakmaktan da geri kalmamıştır. Nitekim 1982 anayasasının Danışma Meclisindeki görüşmeleri sırasında yeni anayasanın sosyalizme kapalı olduğunun açıkça belirtilmesi için verilen önerge reddedilmiştir. Sosyalist parti konusundaki son tartışmalarda bu noktayı hatırlatarak bunun, sosyalist parti açısından mevcut hukuk düzeni içerisinde bir meşruluk dayanağı olarak yorumlanması ve kullanılması gerektiğini savunan M. Ali Aybar'ın görüşüne hak veriyoruz. Üstelik bir hakkı savunmanın en etkili yolu, o hakkı kullanmaktır-kullanılmayan hak söner. Sosyalist parti kurma hakkının hayata geçirilmesi konusunda uzun süre çekingen kalınırsa, bu gün karşı çıkılmayan bu yorum (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu başkanı Orhan Aldıkaçtı da, yeni anayasanın «TİP gibi» bir partiye açık olduğunu söylemişti) zayıflayabilir; şimdiki hukuki-siyasal çerçevenin sosyal demokrasinin soluna kapalı olduğu görüşü, zamanla yaygınlaşıp ağırlık kazanabilir.

12 Eylül sonrası kurumsal-siyasal yapının bütün kısıtlayıcılığına karşın sosyalist parti kurma hakkının hayata geçirilmesi uğruna bir mücadele yürütmenin boş bir çaba olmadığı konusunda yeni anayasanın bazı «pozitif» hükümleri de kanıt gösterilebilir. Söz gelimi 1961 anayasasında olduğu gibi 1982 anayasasında da, mülkiyet ve miras haklarının «... kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabileceği», dahası «mülkiyet hakkının kullanılmasının *toplum yararına aykırı* (dikkat edilsin 'toplumun zararına' denmiyor) olamayacağı» hükme bağlanmıştır (mad. 35). Böyle bir hükmün, sosyalist bir partinin iktisadi programına —elbette abartılmaması gereken ve anayasanın

başka hükümleriyle uygulanabilirliği zorlaştırılan— hatırı sayılır bir hareket alanı sağladığı kabul edilmelidir.

12 Eylül anayasasının, siyasal özgürlükleri, özellikle bunların kurulu düzene muhalefet eden siyasal güçleri ilgilendirenlerini büyük ölçüde sınırladığı kuşkusuz doğrudur. Ancak bu sınırlamaların, 1982 anayasasıyla birlikte siyasal hukukumuza sokulmuş olduğu sanılmamalıdır. Böyle sananlar, 1961 anayasasının «demokratikliği» konusunda vahim bir yanılsamanın etkisi altında olsalar gerektir. 1982 anayasasında yer alan baskıcı hükümlerin büyük çoğunluğu, eskiden de var olan yasakların, kısıtlamaların... birer anayasa maddesi hâline getirilmesinden ibarettir. Bu maddeler, eskiden de, dernekler, sendikalar ve siyasi partilerle ilgili çeşitli yasalara serpiştirilmiş olarak, bu örgütler üstünde asılı duran birer Demokles kılıcıydı. Bu gün de bir yandan TÜSİAD açıkça siyaset yaparken, öbür yanda BUSİAD'ın (Bursa İş Adamları Derneği) yöneticilerinin, Dernekler Kanununun siyaset yasağıyla ilgili hükmünü çiğnedikleri gerekçesiyle hapis cezasına çarptırılması, güç dengesi kuralının, sermaye fraksiyonları arasında bile geçerli olduğunu göstermektedir.

Sosyalist bir partinin kurulmasını gerekli kılan bir başka fakat ikincil «yasal-anayasal» neden de, 12 Eylül sonrası siyasal kurumlaşmanın, siyasal iktidarın ve onun politikalarının parti dışındaki kuruluşlarca eleştirilmesini, son zamanlarda Türk Tabipler Birliği ve Ekin-Bilar AŞ örneklerinde izlendiği üzere, neredeyse olanaksızlaştırmış olmasıdır. Sosyalistlerin işçi sınıfı partisi konusunda savundukları görüşler ne denli çeşitli ve farklı olursa olsun, bunlar arasında olağan burjuva siyasal düzenlerinde dernekler, sendikalar vb. örgütlerce yapılması gereken işler için parti kurmak gibi bir anlayışa elbette yer yoktur. Ancak bu, partinin kurulmasını gerektiren nedenleri geçersiz kılan değil, olsa olsa kurulacak partinin niteliğini belirleyen bir etken olarak görülmelidir. İki partili bir sistemi hedefleyerek hazırlanan yeni siyasi partiler ve seçim yasaları, sınırlı olanaklarla kurulacak bir sosyalist partinin kısa süre içinde zorunlu örgütlenme barajını aşıp seçimlere katılma şansını hemen tümüyle ortadan kaldıracaktır. O halde düşünülen model ne olursa olsun, sözünü ettiğimiz yasal çerçeve ve Siyasi Partiler Kanununun dayattığı koşulların, ister istemez, tasarlanan partinin yapısını bir dereceye kadar irademizin dışında belirleyeceğini kabul etmek zorundayız. Bu koşullara 1980 sonrasında sol üzerinde uygulanan sistematik baskıların yarattığı yılgınlığı da eklersek, bu partinin bu günden yarına geniş bir kitle tabanına sahip olamayacağını, geçmişte olduğu gibi, «önümüzdeki seçimlerde başa güreşeceğiz» benzeri sloganlarla yola çıkamayacağını her hâlde daha şimdiden söyleyebiliriz.

Öte taraftan sosyalist partiyi sınırlayan bu olumsuz koşullar, Türkiye'deki sosyalist düşünce birikiminin belirli modelleri körü körüne izleme ve kalıplaştırma alışkanlığından kurtulması yolunda bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Belirli bir süre seçim endişesi taşımayan bir sosyalist parti, geçmişin soğuk kanlı bir muhasebesini yapabilir, çeşitli sosyalist siyasetlere kendilerini özgürce ifade etme olanağı veren bir iç demokrasiyi geliştirebilir. Parti içinde bu platform oluşturulurken, dışa dönük eylem ekseni kuşkusuz yine başlıca demokratik hak ve özgürlükler mücadelesi olacaktır.

Kısacası kurulması gereken, maddeci teorinin gelişim tarihinde geliştirilmiş —ya da çarpıtılmış— şu ya da bu parti teorisine tıpatıp uygun bir örgüt değil, içinde bulunulan somut konjonktürün dayattığı «geçici» bir örgütlenmedir. Buna ve böyle bir partinin, sosyal demokrasinin çekinerek el attığı hangi konuların üzerine cesaretle gidebileceğine aşağıda döneceğiz.

Sosyalist parti konusunda bu güne dek yürütülen çabalarda göze çarpan belli başlı iki zaaf var. Bunlardan birincisi, çabaların dar kapsamlılığıdır. Sosyalist parti sorununa ilişkin demeç yarışında iki kesimin başı çektiği görülüyor: Sosyalist Devrim Partisi çevresi ile *Saçak* dergisi. Günlük ve haftalık basın, anlaşılır nedenlerle, bu iki kanattan sırasıyla M. Ali Aybar ile Doğu Perinçek'in çıkışlarını öne çıkarıyor. Sosyalist bir partinin kurulması gerekli olduğuna göre, sorun, bu iki çevrenin, şimdi tartışmakta yarar görmediğimiz nedenlerden ötürü söz konusu girişime ön ayak olmalarında değil. Sorun, girişimin bu iki çevreyle sınırlı kalması hâlinde, hemen olmasa bile orta dönemde işçi sınıfının en çok siyasallaşmış, ileri kesimlerini örgütlemeye yönelik *birleşik bir sosyalistler partisi* oluşturma amacına kesinlikle hizmet etmeyecek olmasında yatıyor. Bu iki çevre sözüm ona bir «birleşik sosyalist parti» kurarsa, bu kuruluş, içinde bulunduğumuz ortamda birleşmeleri mümkün ve gerekli olan sosyalistlerin büyük çoğunluğunu kapsamayacaktır. Oysa zaten çeşitli ideolojik ve siyasal görüşleri bakımından birbirinden pek uzak olmayan bu iki çevre, birbirleri dışındakileri dışlayacak ön koşullar ileri sürüyor. Söz gelişi Aybar'a göre:

> «Ulusal bağımsızlık, sosyalizmin vazgeçilmez bir ilkesidir. Bağımsızlığa, ideolojik bağımsızlık da dahildir. Biz buna 'Türkiye'ye özgü sosyalizm' diyoruz.» («Sosyalist Parti ve 'Kiliseler» Yankı, No. 781, 17-23. III. 1986, s. 19).

Aybar'ın bu öncülü, *Saçak*'çılar cephesinde «ayaklarını Türkiye toprağına basmak, kendi emekçi halkına dayanmak» gibisinden bir söylemde yankı buluyor. Oysa unutulmasın ki Türkiye'de, işçi hareketinin, Uluslararası Emekçiler Derneğine uzanan köklü geleneğini izleyerek sosyalizmin —doğası gereği— *uluslararası(cı)* bir hareket olduğunu, ideolojik bağımsızlığın coğrafi-ulusal bir kavram olarak değil, *sınıfsal* bir kavram olarak anlaşılması gerektiğini, «kendi ülkesine özgü» olmanın, sosyalizmi kurma süreçlerini çıkmazlara sürüklenmekten kurtarmaya yetmediğini, hele «Türkiye'ye özgü sosyalizm» gibi bir kavramın «terimler arasında bir çelişki» olduğunu savunan sosyalistler hâlâ vardır. Eski SDP çevresi, tasarlanan sosyalist partinin, Aybar'ın dediği

gibi «... olanaklar elverdiği ölçüde» geniş olmasını istiyorsa, sosyalizmle ulusallığın ilişkisini, bu çok önemli sorunu, partinin kuruluşu sürecinde ve parti içinde tartışmalıdır.

Saçak'çılara gelince, onlar da «bugünkü Sovyetler Birliği'ni sosyalist bir ülke olarak görmemeyi» (Doğu Perinçek ile görüşme, *Yankı*, No. 781, 17-23. III. 1986, s. 19) bir ön koşul haline getireceğe benziyorlar. Perinçek, «... Gorbaçov'ların, Jaruzelski'lerin Türkiye'deki benzerleriyle bir sosyalizm yapılabileceğini hiç sanmıyor ve mümkün görmüyor.» (Aynı yerde) Bu arada dikkati çeken bir nokta, *Saçak*'ta ve Perinçek'in yazıp söylediklerinde Sovyetler Birliğinin «emperyalist»-«kapitalist» olduğu temasının gitgide geri plâna kayması, onun yerine bu ülkenin ve benzerlerinin sosyalist olmadığı iddiasıyla yetinme eğilimi içine girilmesi. Bunun eskisine kıyasla bir ilerleme olduğu su götürmese de, yeterli olduğu söylenemez. Bir kere, sosyalizmin tarihinden kaynaklanan etkenlerin bir sonucu olarak «Gorbaçov'ların, Jaruzelski'lerin benzerleri», dünyanın her tarafında işçi sınıfının siyasal hareketinin bir parçasıdırlar-ve yalnız Perinçek'in aklındakiler değil, Deng Siaping'ler, Enver Hoca'lar, Pol Pot'lar, hatta Carrillo'lar, Berlinguer'lerde, sosyolojik bir anlamda, Gorbaçov'ların, Jaruzelski'lerin benzeridirler. Sosyalistleri birleştirmekten amaç, en sonunda sınıfın öncüsünü birleştirmekse, böylelerinin eleştirisi, hiç değilse şimdilik, onların da katıldığı, en azından katılmaya çağrıldığı partinin içinde yapılmalıdır. Kaldı ki Sovyetler Birliğini (ve benzer ülkeleri) sosyalist sayan, ama buna karşın «... geçmiş sosyalizm deneylerine eleştirel bir gözle bakabilen» (aynı yerde) çok sayıda ve çeşitli görüşler vardır.

Sosyalist parti girişimlerinin ikinci belirgin ve önemli zaafı, temasların esas olarak kapalı kapılar ardında sürdürülmesi, ancak düzen basını aracılığıyla kamu oyuna yansıması, bu yüzden de —eski SDP'lilerin mektupları örneğinde görüldüğü gibi— provokasyonlara açık bir boyut kazanma potansiyelini taşımasıdır. Hiç gecikmeden yapılması gereken, bu tartışma sürecini birey ya da küme olarak sosyalist parti sorunuyla ilgilenen herkesin katılımına açmaktır. Şu aşamada sosyalist parti kurulmasına karşı olanların da tartışmalara katılmalarının sağlanmasına çaba harcanması yararlı olacaktır. Bu konuda yukarda sözü edilen iki odak dışındaki, daha önce belli bir odağa «angaje» olmamış sosyalist kişiler ve çevreler, çağrı aşamasında öncülüğü ele alabilirler ve almalıdırlar. Bunun, hem tartışma ve görüşme sürecinin bir an önce kurumlaştırılması, hem de kapsamının genişletilmesi açısından yararı büyük olacaktır.

⁂

İşçi sınıfı sosyalizminin gelişme tarihinde ortaya çıkmış değişik parti anlayışları vardır. Örneğin «hiziplerin varlığıyla bağdaşmayan, işçi sınıfının tek ve öncü partisi» anlayışı, Stalin'in parti teorisidir. (J Stalin, *Leninizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Kabagıl, 2. B., Ankara, Sol Yayınları, 1974, s. 109

vd.) Bu yekpare parti anlayışının kökenini Lenin'de görenler (örneğin M. Ali Aybar) olduğu gibi, çalışanların öz yönetimine, öz örgütlenmesine dayanan özgürlükçü, çoğulcu bir sosyalist demokrasi ve işçi sınıfı partisi anlayışını Lenin'in örgüt, devlet ve siyaset teorisine dayandıranlar da vardır. Anlaşılacağı gibi sorun karmaşıktır. Tartışmanın derinleştirilmesi, terimlerinin tanımlanması, belirginleştirilmesi gerekmektedir. Bu günden açık olan, içinde bulunulan siyasal koşullar bir yana, çalışanların şimdiki öznel durumunun, şu ya da bu «doğru» parti anlayışına uygun düşen bir örgütlenmeye elvermediğidir. Yapılması gereken, tartışmayı sürdürmek, ancak ilkesel bir uyuşmanın sağlanmasını parti kurmanın ön koşulu hâline getirmemektir. Böyle bir tutumun pratik anlamı, somut koşulların dayattığı acil bir gerekliği ertelemekten başka bir şey değildir. (Son zamanlarda yayımlanan bir yazıda, «... sol parti sorununu, sosyalizmin ne olduğunu tartışmak ve ortalama bir sosyalizm anlayışında buluşmak olarak anlamamak gerekiyor» denmekte. Ali Sercan, «Demokrasi, Sol Blok ve Parti Sorunu,» *Gün*, No. 13 (Mart 1986), s. 23. Bu yazı, ardında belirtik olarak dile getirilmesine gerek duyulmamış birtakım «sınırlar» taşımıyorsa, parti tartışmalarına yapılmış olumlu bir katkıdır).

Demek oluyor ki kurulacak sosyalist partiye katılacak olanlar, «işçi sınıfının öz örgütü» konusunda sahip oldukları anlayışlarını koruyarak bu partide yer alacaklardır. Kurulması söz konusu olan parti, sosyalist siyaset canlandırılmadıkça, sınıfın ileri kesimleri asgari bir siyasal duyarlığa ulaşmadıkça, sınıfın ileri kesimleri asgari siyasal duyarlığa ulaşmadıkça oluşması zaten mümkün olmayan bir «öz» örgüt değil, koşulların dayattığı görevleri yerine getirmeye yönelik «geçici» bir örgüttür. Partinin, bu niteliğinden ötürü, daha baştan çok kanatlı bir yapısı olacağı, bu nedenle iç işleyişinde demokrasi ilkesinin kesinlikle ağır basması gerektiği açıktır. Ne var ki demokrasi ilkesinin soyut bir «tartışma özgürlüğü» biçiminde yorumlanması yetmez. «Eğilim ve hizip oluşturma hakkı»nı içeren bir örgütsel işleyiş, tasarlanan partinin «birleşik» yapısı nedeniyle, bu hakkı genel bir örgütsel ilke olarak kabul etmeyenler için bile bir zorunluk olmaktadır.

⁂

Sosyalist bir parti niçin gereklidir? Sadece, toplumsal gündemde bütün yakıcılığıyla duran demokrasi mücadelesini sosyal demokrasi gereğince yürütemeyeceği için mi? Gerçekten sosyal demokrasinin, antidemokratik yasaların kaldırılması, anayasa değişiklikleri, işkence, güvenlik soruşturmaları, 1402 sayılı yasayla kamu hizmetinden uzaklaştırılan «sakıncalılar»ın durumu, seyahat özgürlüğünün sınırlandırılması, sansür, üniversite, TRT, «Doğu sorunu» gibi zaten gündemde olan konuların üzerine cesaretle gitmesi beklenemez. Ancak sosyalist bir parti, kadın hakları ve doğanın korunması gibi —bu güne kadar sosyalistlerin de dışlama eğiliminde oldukları— konulara sahip çıkıp bunların kapitalizmle eklemleşen yönlerini açığa çıka-

rabilir, potansiyel olarak geniş kitlelerin ilgi alanına giren bu hareketleri toplumun siyasallaştırılması doğrultusunda geliştirebilir. Gene ancak sosyalist bir parti, demokratik hak ve özgürlükler alanında, toplumumuza henüz yabancı olsa da, çağdaş toplumlarda yaşama geçen, mecburi askerlik hizmetinin sorgulanması, inançsızlık özgürlüğü, eğitimin özgürleştirilmesi, çocuk hakları gibi yeni hedefler gösterebilir; sendikal mücadele ve emeğin örgütlenmesi, iktisadi sorunlar, dış politika, silâhsızlanma ve barış konularında sosyalist muhalefetin sesini duyurabilir.

Sosyal demokratların bütün bu alanlardaki eksikliği, içtenlikli demokrat olmamalarından mı kaynaklanıyor, yoksa sosyalist bir partinin kendilerini sola doğru itelkemesinden mi? Ne o ne bu. Sosyalist bir parti, her şeyden önce *sosyalist bir siyaset* için, demokratik görevlerin yerine getirilmesinin kapitalizmin aşılmasıyla iç içe geçtiğini göstermek için gereklidir. Sosyal demokratlar, demokrasiyi «emek» ile «sermaye» arasında denge sağlamanın siyasal üst yapısı olarak görürler. Oysa antagonist çelişkilerin kutupları arasında kurulan dengeler, çelişkiler gerginleştiğinde demokratik siyasal «kılıflar»ın yırtılmasını çoğu kez önleyemez. Sosyal demokrasinin demokrasi perspektifi, antagonizmin kendisini kaldırmayı içermemesinin yanı sıra resmi devlet ideolojisiyle olan organik bağıntısı dolayısıyla da sınırlıdır.

Sosyalist parti tartışmalarında başı çekenlerin bir bölümü, sosyalist partiyi Türkiye'nin geleneksel sağ güçleriyle oluşturulacak bir «milli uzlaşma» ya da «demokratik konsensüs»ün sol kanadını doldurmak için istedikleri izlenimini uyandırıyorlar. Sosyalist parti, sosyo-ekonomik içerikten yoksun bir demokrasi mücadelesi için değil, kapitalizmi aşma perspektifiyle cihazlanmış bir demokrasi mücadelesi için gereklidir. Özlenen sosyalist parti, sosyalizm için bir partidir.

DEĞİNMELER

Mayıs 1886: Şikago Samanpazarı

Bundan tam yüz yıl önce, 1886 Mayıs'ının ilk günlerinde, Amerika Birleşik Devletleri birbiriyle bağlantılı ama çok farklı nitelikte iki olaya sahne oluyordu: bunlardan biri, 1 Mayıs 1886 günü başlayan büyük bir kitle seferberliği sonucunda sekiz saatlık işgününün yüzbinlerce işçi için ilk defa geçerli hale gelmesiydi, öteki ise, 4 Mayıs'ta Şikago'nun Samanpazarı Meydanı'nda (Haymarket Square) çıkan bir olay üzerine, ABD devletinin, yasal bir görünüm altında modern tarihin en korkunç siyasal cinayetlerinden birini işleyerek beş işçi önderini ölüme yollamasıydı. Bu cinayete rağmen, hatta ondan dolayı, Mayıs 1886 olayları dünya tarihine, işçi sınıfı mücadelesinin unutulmaz bir sayfası olarak geçecekti.

Mayıs 1886'yı anlayabilmek için, bu olayların gerisinde yatan toplumsal, iktisadi ve siyasal koşullara kısaca bakmak gerekiyor. 1865'de sona eren ve Kuzey'in sınai kapitalizminin Güney'in köleciliğine karşı zaferini simgeleyen İç Savaş'tan sonra, ABD kapitalizmi dev adımlarla gelişmekteydi. 1860'da sınai üretim bakımından dünya dördüncüsü iken 1894'de birinciliğe yükseliyordu ülke. Bu dönem aynı zamanda küçük ölçekli firmaların yerini dev şirketlerin aldığı dönemdi. Kapitalizmin gelişmesine paralel olarak işçi sınıfı da büyüyordu: 1880'de 3 milyonun altında olan sanayi işçisi sayısı, sadece on yıl sonra, 1890'da 6 milyona yaklaşıyordu.

Bu başdöndürücü gelişmenin temelinde, gerek Amerikalı işçilerin, gerekse dünyanın dört bir yanından kopup gelen milyonlarca göçmenin yoğun biçimde sömürülmesi yatıyordu. Resmi yayınlara göre ücretler bir ailenin geçinmesi için gerekli düzeyin çok altındaydı. Bunun sonucu, küçük çocukların bile ağır koşullarda çalışmak

zorunda kalmasıydı: 1880 yılında 1,1 milyon çocuk ücretli işçi olarak çalışmaktaydı; bu, ABD'deki bütün çocukların altıda birinin çalışmakta olduğu anlamına geliyordu. İşçilerin çalışma koşulları (havalandırma, ışık, sağlık önlemleri, iş güvenliği vb.) içler acısıydı. İşgünü bazı işkollarında mücadeleler sonucunda on saata indirilmişti ama birçok işkolunda da hâlâ 12-15 saat arasında değişiyordu. İşçiler pazar ve tatil günleri de çalışmak zorundaydı. Konut sorunu son derece ciddiydi: binlerce işçi ailesi, kanalizasyon, su, ışık, havalandırma vb. altyapı koşullarının gelişmemiş olduğu izbe binalarda üstüste yığılmış halde yaşıyordu.

İşçilerin bu koşullara karşı örgütlenme ve mücadele etme çabaları, sermayedarların ve devlet güçlerinin işbirliğiyle sürekli olarak engelleniyordu. Sendikaların yasallaşması, işgününün kısaltılması, 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmasının yasaklanması türünden talepler mümkün olan her yöntemle püskürtülüyordu. Grevler polis, hatta asker gücüyle dağıtılıyor, işçiler birçok olayda polis tarafından kitlesel olarak katlediliyor, sendikalara kaydolan işçiler için kara listeler hazırlanıyor, yasama organlarından nadiren geçen bazı olumlu yasalar ise, ya uygulanmıyor, ya da çeşitli ikiyüzlü gerekçelerle mahkemeler tarafından iptal ediliyordu.

İşçi sınıfının çalışma ve yaşam koşulları 1873-1878 arasında yaşanan Büyük Depresyon sırasında daha da kötüleşmişti. Bu dönemde milyonlarca kişi yıllar boyu işsiz kalmış, işini yitirmeyenlerin ise gerçek ücretleri ortalama %25 oranında düşmüştü. İşte ondokuzuncu yüzyılın 80'li yıllarına bu koşullarda giriyordu ABD işçi sınıfı.

Bu yıllar, ABD işçi sınıfı hareketinin dev adımlarla geliştiği bir dönem olacaktı. İki ana işçi örgütünden birinin üye sayısındaki baş döndürücü gelişme bunun en iyi göstergesiydi: *Knights of Labor* (Emeğin Şövalyeleri) adıyla bilinen bu örgütün üye sayısı 1878'de onbin dolayındayken, 1885'e varıldığında 110 bini buluyordu. 1986' nın kendisi ise çok *özel bir yıldı:* örgütün üye sayısı birdenbire 700 bine fırlıyordu. 1 Mayıs 1886 mücadelesinin yaygınlığı ve gücü ancak bu genel yükselişin bir ürünü olarak kavranabilir.

«Sekiz Saat Çalışma, Sekiz Saat Dinlenme, Sekiz Saat Canımız Ne İsterse!»

Amerikan işçi hareketi 1884' den 1886'nın Mayıs ayına dek bütün toplantılarında, bütün yürüyüşlerinde bu sloganı seslendirecekti hepbir ağızdan. Herşey 1884 yılında, ABD işçi sınıfının Emeğin Şövalyeleri dışındaki ikinci (ve daha küçük) örgütü *American Federation of Labor* (Amerikan İşçi Federasyonu) ulusal kongresinde 1 Mayıs 1886'dan itibaren işçilerin artık sekiz saatten fazla çalışmayı kabul etmeyeceği yolunda bir karar alındığında başlamıştı. Aradan geçen birbuçuk yıl boyunca, yönetimin muhalefetine rağmen, Şövalyelerin tabanı da artan biçimde 1 Mayıs mücadelesinin etrafında toplanıyordu. Sonuç büyük bir başarı olacaktı: 1 Mayıs 1886 günü ülke çapında 350 bin işçi greve gidiyor, buna ek olarak onbinlerce işçi de,

greve gitmelerine gerek kalmadan sekiz saat hakkını kazanıyordu. Greve çıkanlardan 200 bini de 1 Mayıs'ı izleyen günlerde bu hakkı elde edecekti. Sermaye büyük bir yenilgiye uğramıştı. Mutlaka birşeyler yapılması gerekiyordu. Bu «birşeyler» Şikago'nun payına düşecekti.

Sekiz saat seferberliği ABD'nin en büyük sanayi kentlerinden biri olan Şikago'da özel olarak canlı olacaktı. Şikago'nun özellikle mücadeleci bir geleneği vardı: nerdeyse ABD işçi hareketinin öncüsü konumunu kazanmıştı. İşçi hareketinin bu canlılığına karşılık, Şikago polisi de işçi hareketlerine karşı amansız tavrı ile ün salmıştı. Örneğin 1877'de bütün ülkeyi saran demiryolları grevi sırasında, 26 Temmuz 1877'de Şikago polisi grevcilere ateş açarak oniki kişiyi öldürmüştü. Polislerin büyük bölümünün resmi maaşları dışında Şikago'nun sermayedarlarından para aldığı da yaygın olarak biliniyordu. Sermayedarlar ayrıca özel milisler besliyor, grev kırmada uzmanlaşmış özel dedektifler (o zamanki adıyla «Pinkerton'lar») kiralıyorlardı.

1 Mayıs öncesindeki pazar günü yapılan mitinge 25 bin kişi katılıyordu Şikago'da. 1 Mayıs'ın kendisi ise bu kentte genel grev boyutlarına erişecek, 80 bin işçi greve çıkacaktı. (Bu 80 binin dışında 45 bin işçi ise sekiz saatı grevsiz elde edecekti.) Ama, 1 Mayıs'ı izleyen günler bu başarıya büyük bir darbe vuracaktı.

3 Mayıs günü, daha önce lokavta gitmiş olan McCormick Harvester şirketinin işçileri, üçyüz grev kırıcının polis koruması altında çalıştırılmasına karşı bir protesto gösterisi düzenlemişlerdi. Polis, hiçbir uyarıda bulunmadan silahsız işçilere ateş açacak ve en azından dört (kimi kaynaklara göre altı) işçiyi öldürecekti.

Ama asıl trajedi 4 Mayıs günü Samanpazarı Meydanı'nda yaşanıyordu. Polisin bir gün önceki vahşetini protesto için düzenlenen mitinge üçbin kişi katılıyordu. Mitingde o tarihte Şikago işçi hareketinde etkili bir akım olan anarşistlerin önderlerinden Albert Parsons, August Spies ve Samuel Fielden konuşacaktı. Parsons ve Spies konuşmalarını bitirdikten sonra meydandan ayrılıyorlardı. Fielden'in konuşması sırasında (yağmur dolayısıyla) meydanda sadece birkaç yüz kişi kalmıştı. Gözlemci olarak şahsen miting meydanında bulunan Belediye Başkanı da kalabalığın sakin bir şekilde dağılmakta olduğunu görünce meydandan ayrılıyor, yakındaki polis karakoluna giderek toplantının olaysız sona erdiğini bildiriyor, özel olarak hazır tutulmakta olan polis birliğinin dağıtılmasını emrediyordu. (Anglo-Sakson geleneğinde polis belediyeye bağlı olarak çalışır.)

Ne var ki, Belediye Başkanı karakoldan ayrılır ayrılmaz, «copçu» lâkabıyla tanınan Komiser Bonfield yönetimindeki bir polis birliği Samanpazarı Meydanı'na çıkartma yapacak ve toplantının dağılmasını emredecekti. O sırada konuşmasını bitirmekte olan Fielden izinli ve olaysız bir toplantının dağıtılamayacağını söyleyerek itiraz ederken, kalabalığın içinden polisin üzerine

bir bomba atılıyor, bir polis memuru derhal ölüyor, beşi ise sonradan yaşamlarını yitirecek kadar ağır yaralanıyordu. Polis bunun üzerine kalabalığa ateş açarak yaklaşık on göstericiyi öldürecekti.

Bu trajik olayı Amerikan adli tarihinin yüz kızartıcı davalarından biri izleyecekti. Bombayı atan kişiyi bulamayan Şikago polisi, düzenlediği insan avı sonucunda tutukladığı yüzlerce işçi arasından günah keçisi olarak toplantıda konuşanlara beş kişi ilâve ile sekiz anarşisti seçiyordu. Bu kişiler 4 Mayıs günü Samanpazarı'nda ölen polis memurunu katletme suçundan yargılanacak ve her yönüyle usulsüz olan bir davanın sonunda, ortada hiçbir suç kanıtı yokken, yedisi idama, biri ise onbeş yıla mahkûm edilecekti.* Bomba atıldığında sanıklardan yedisinin *meydanda olmadığı* herkes tarafından biliniyordu. Orada bulunan tek sanık Fielden ise konuşma yapıyordu, dolayısıyla bombayı atmış olamazdı. Konuşmacıların kitleyi şiddete teşvik ettiğine ilişkin hiçbir kanıt olmadığı gibi Belediye Başkanı dahil birçok tanık aksini belirtiyordu. Kısacası, bu sekiz kişi sadece işçi hareketinin önderleri oldukları için suçlu bulunuyordu.

İdam kararı verildikten sonra gerek ABD içinden, gerekse başka ülkelerden milyonlarca insanın katıldığı bir dayanışma kampanyası başlayacaktı. İtalya, Fransa, İspanya, Rusya, Hollanda ve İngiltere'de bu amaçla işçi gösterileri düzenleniyordu. Fransız Millet Meclisi bile Eyalet Valisi'ne af için başvuruyordu.

---

* Davanın seyrinin ve kararın tümüyle hukuka aykırı olduğu konusunda Amerikan işçi hareketinin tarihçileri arasında görüş birliği vardır. Bu alanda en ciddi çalışmayı yapmış olan tarihçi Philip S. Foner, bunu ayrıntılı biçimde ve bir hukukçu titizliğiyle kanıtlamaktadır. (Bk. P. S. Foner, **History of the Labor Movement in the United States**, cilt 2, International Publishers, New York, 1975, s. 108-114). Bir başka güvenilir kaynak da, Foner ile aynı doğrultuda ayrıntılı bilgi vermektedir: R. O. Boyer/H. M. Morais, **Labor's Untold Story**, 2. basım, New York, 1965, s. 91-104. Foner ve Boyer/Morais, soruna işçi sınıfı perspektifinden bakan kaynaklardır, ama Amerikan ölçüleriyle liberal tarihçiler de, işçi hareketine karşı olan ve bu tavrını açık açık dile getiren sağ eğilimli yazarlar da bu iki kaynağın bu konudaki yargısına kesin ifadelerle katılmaktadırlar. Birkaç örnek, «[sanıkları] bombalama eylemine bağlayan herhangi bir kanıt yoktu. Doğrudan doğruya, devrimci görüşleri yüzünden mahkûm edilmişlerdi...» F. R. Dulles, **Labor in America. A History**, Thomas Y. Crowell, New York, 1966, s. 124. «1886 Haziran'ında başlayan dava bir komediydi... Sanıkların herhangi birinin bombayı attığı veya yerleştirdiği yolunda hiçbir kanıt gösterilmemişti... Konuşmacıların [kitleyi] şiddete teşvik ettiği yolunda hiçbir kanıt gösterilmemişti... Şiddete başvurmanın düşünülmüş olduğuna ilişkin hiçbir kanıt gösterilmemişti - zaten Parsons mitinge karısını ve çocuğunu da getirmişti.» J. G. Rayback, **A History of American Labor**, Macmillan, New York, 1966, s. 167-68. «Sekiz sanık bir isteri atmosferinde yargılandı... bu insanları bomba olayına bağlayan en ufak bir kanıt olmadığı halde, yedisi idama mahkûm edildi...» T. R. Brooks, **Toil and Trouble. A History of American Labor**, 2. basım, Delacorte Press, New York, 1971, s. 70. «Bu insanları Haymarket bomba olayına bağlayacak en ufak bir kanıt yoktu.» N. J. Ware, **The Labor Movement in the United States**, Peter Smith, Gloucester, Mass., 1959, s. 316.

Ama ABD hakim sınıfları ve devleti bütün işçi hareketine bir gözdağı vermek için bu işçi önderlerini idam etmeye kararlıydı. Şikago'nun önemli gazetesi *Mail* daha 1 Mayıs günü, yani olaydan üç gün önce, Parsons ve Spies'in adını vererek şu satırları yayınlamıştı: «Bugün gözleriniz onların üzerinde olsun. Gözden kaçırmayın onları. Eğer herhangi bir olay çıkarsa, onları kişisel olarak sorumlu tutun. Eğer bir olay çıkarsa, onları bir örnek haline getirin.» Öte yandan, dava devam ederken, Şikago'lu bir işadamının özel bir konuşmada şunları söylediği daha sonra tanıklar tarafından bildirilecekti: «Hayır, bu insanların herhangi bir cürümden suçlu olduklarını düşünmüyorum. *Ama asılmalılar*. Hayır, anarşistlerden korktuğundan değil; yok yok, o fikirler birkaç iyiliksever kaçığın bir Ütopyası sadece... ama bence işçi hareketi ezilmelidir! Eğer bu adamlar asılırsa, Emeğin Şövalyeleri bir daha huzursuzluk yaratmaya hiç cesaret edemeyecektir.»

Böylece, idama mahkûm edilen yedi kişiden sadece ikisinin cezası Eyalet Valisi tarafından yaşamboyu hapse çevrilecek, biri intihar edecek, geri kalan dördü ise 1887 Kasım'ında idam edilecekti.

Bombayı kimin attığı hiçbir zaman kesin olarak anlaşılamayacaktı. Ancak, Şikago polisinin ortalığı karıştırmak amacıyla sahte «anarşist» örgütler imal etme türünden taktiklere başvurduğu yolunda polisin içinden tanıklıklar vardı. Bu tip yöntemlerle çalışan bir polisin bir ajan provokatör kullanmış olmaması için hiçbir neden yoktu. Nitekim daha sonra bütün kuşkular Rudolph Schnaubelt adlı, anarşist rolünde bir ajan üzerinde toplanacaktı. Bu kişi olaydan sonra polis tarafından kuşku üzerine iki kez tutuklanmış ama her ikisinde de «nedense» serbest bırakılmış ve sonunda Meksika'ya kaçmıştı. Olaydan yedi yıl sonra, davanın, her türlü hukuk kuralını çiğnemiş olan yargıcı Gary, bombayı atanın muhtemelen Schnaubelt olduğunu kabul edecek ama şunu da ekleyecekti: «Bombayı Schnaubelt'in veya başka birinin atmış olması önemli bir konu değildir.»

Ama aynı yıl içinde (1893) Illinois Eyaleti'nin yeni valisi Altgeld, dosya üzerinde altı ay çalıştıktan sonra, «sanıkların hiçbir suçunun sabit olmadığını» açıkladığı bir af kararıyla hayatta bulunan üç sanığı salıverecekti. Bu kararla birlikte, yaşamını yitirmiş olan beş işçi önderinin hukukdışı yöntemlerle öldürülmüş olduğu da resmen saptanmış oluyordu. Böylece, Samanpazarı olayı, devletin birer organı olarak polisin ve yargının sınıf doğasını, her zaman görülemeyecek bir çıplaklıkla ortaya koyan bir örnek olarak tarihteki yerini alıyordu.

Samanpazarı olayının derinde yatan anlamı, 1880'li yıllar boyunca yükselen, 1886'da ise doruğuna ulaşan işçi seferberliğinin durdurulmasına ve işçi örgütlerinin zayıflatılmasına yönelik sinsi bir taktik oluşuydu. Nitekim, bu olayın yarattığı bozgun havası içinde, 1 Mayıs'ta sekiz saat hakkını kazanan işçilerin büyük çoğunluğu bu hakkı kısa süre içinde yitirecekti. Şikago davası sırasında yönetimi sanıklara karşı en ufak bir dayanışma

göstermeyen Emeğin Şövalyeleri örgütü ise bir süre sonra dağılacaktı.

Ama olayın uzun dönemli etkileri çok farklı olacaktır. Emekten yana insanlar Samanpazarı kurbanlarının isimlerini hiçbir zaman unutmamıştır: Albert Parsons, August Spies, George Engel, Adolph Fischer ve Louis Lingg. Vali Altgeld'in affından sonra Şikago'da bu insanların anısına bir anıt dikilmişti: Ama esas anıt yaşayan bir gelenektir: her yıl, bir bahar günü, sadece ABD'de değil dünyanın dört bir yanında sayısız insan onlara saygı borcunu birlik içinde ödüyor yüz yıldır.

Nail Satlıgan
Sungur Savran

Sendikaların Bağımsızlığı, ABD ve Türk-İş

Sendikaların Bağımsızlığı

Bugün uluslararası belgelerde ve sendikal programlarda kabul edilen en önemli ve temel ilkelerden biri, sendikaların işverenlerden ve devletten bağımsızlığının özenle korunmasıdır.

Sendikalar işçi hareketinin bir parçası ve en geniş demokratik sınıf örgütlenmesi olacaksa, işverenlerin ve devletin her türlü dolaylı veya doğrudan müdahale, yönlendirme ve güdümünden uzak olmak zorundadır. Aksi taktirde işçileri kontrol altında tutmanın birer aracına dönüşürler.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 98 sayılı Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi sendikaları işverenlerin yönlendirmesine karşı korur. 87 sayılı Örgüt Kurma Özgürlüğü ve Örgütlenme Hakkının Korunması Sözleşmesi'nin amacı ise sendikaları devlete karşı korumaktır. Türkiye 98 sayılı Sözleşmeyi onaylamıştır. 87 sayılı Sözleşme ise henüz onaylanmamıştır.

Günümüzde sendikaların bağımsızlığını yalnız ilgili ülkenin işveren ve devletine karşı korumak yeterli değildir. Diğer ülkelerin devletleri karşısında bağımsız kalmak da önem kazanmıştır.

Sendikaların Uluslararası İlişkileri

Sendikalar ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak uluslararası ilişkiler geliştirdiler. Çeşitli ülkelerdeki sendikalar veya sendika konfederasyonları bir taraftan ikili ilişkiler kurarken, diğer taraftan uluslararası örgütler oluşturdular.

Çeşitli ülkelerdeki işverenler ve devletler ise, kendi ülkelerindeki işçileri sendikalar aracılığıyla denetim ve güdüm altına almaya çalışmakla yetinmediler. Denetim ve güdüm altına aldıkları kendi sendikaları aracılığıyla başka ülkelerdeki sendikaları ve dolayısıyla işçileri de istedikleri doğrultuda yönlendirmeye çabaladılar. Bunda küçümsenmeyecek boyutta da başarılı oldular.

Geçmişten günümüze ve özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde uluslararası sendikal alandaki ilişkilere baktığımızda, bu ilişkileri iki grupta toplamak mümkündür: (1) Uluslararası sendikal dayanışma, (2) Sendikal ilişki aracılığıyla bir ülkedeki devlet ve/veya işverenlerin diğer ülkedeki işçi hareketini kontrol altına alma çabası.

Devletler ve işverenler, kendi güdümleri altına aldıkları sendikaların bu niteliğini gizlemeye büyük çaba gösterirler. Oyunun sürdürülebilmesinin kuralı budur. Uluslararası sendikal ilişkiler aracılığıyla bir ülkenin mülk sahibi sınıflarının çıkarlarının diğer ülkelerin işçi hareketlerini yönlendirmesinin de gizlenmesi gerekir. Bu izleme de «yardım verme» maskesi ve kisvesi altında yapılır.

A.B.D. Sendikaları ve A.B.D. Hakim Sınıflarının Çıkarlarını Koruyan Dış Politika

Bugün Amerikan Sendikalar Federasyonu'nda (AFL-CIO) hakim olan sendikacılık anlayışı, mevcut ekonomik ve toplumsal sistemle bütünleşmiş, diğer ülkelerdeki işçi hareketleriyle dayanışma yerine, A.B.D. işverenleri ve devletiyle işbirliğini yeğleyen bir yaklaşımdır. Geçmişte de, bugün de bu genel eğilimin dışında çabalar olmuştur (özellikle CIO'nun ayrı bir örgüt olarak faaliyet gösterdiği dönemlerde). Ancak Amerikan Sendikalar Federasyonu'nun A.B.D. mülk sahiplerinin çıkarlarını koruyan bir dış politikanın katı bir uygulayıcısı olduğu bilinmektedir.

İsveç Sendikalar Konfederasyonu'nun araştırmacılarından Dr. Ake Wedin bu konuda şunları söylüyor:

> «A.B.D.'nde sendikalar A.B.D.'nin diplomatik görevlilerinin bir parçası gibi hareket ettiler ve sık sık bir başka ülkede, bu ülkenin sendikal hareketine zarar veren gelişmelere yol açan davranışlara katıldılar. Bu faaliyet zaman içinde biçim değiştirdi, ancak bunun yeni bir olgu olmadığını ve yirminci yüzyıl kadar eski olduğunu gözlemlemek ilginçtir. Bunların ortak özelliği ulusal çıkarlar ve faaliyetlerin ikili ilişkiye dayalı niteliğidir. Eğer bir ülkenin dış politikası sendikacılık kisvesi altında sürdürülecekse, ilişkilerin ikili nitelikte geliştirilmesi son derece önemlidir.»[1]

Bugün A.B.D.'nde hakim olan sendikacılık anlayışı, ücretlilerin en avantajlı konumda olan kesimlerinin umutlarını kapitalizmin gelişmesine bağlamasına dayanmaktadır. Sendikalaşma oranı düşüktür (yüzde 17-20 dolaylarında). Sendikaların büyük bir bölümü, işçilerin en yetenekli ve dinamik kesimlerini uyuşturmanın ve evcilleştirmenin araçlarıdır. Ülke içindeki bu yapı, dış ilişkilerde de kendini yansıtmaktadır. A.B.D. sendikalarının A.B.D. hakim sınıflarının çıkarlarını koruyan bir dış politikanın araçları olmaları bu yapının doğal bir uzantısıdır.

A.B.D. Çalışma Bakanlığı'nın 1981 yılında ilişkin çalışma raporunda «başka amaçlara alet edilme çabaları» şöyle dile getiriliyor:

---

1) Wedin, Ake, International Trade Union Solidarity, ICFTU, 1957-1965, LO, İsveç, 1974, s. 11-12.

«Bakanlığın yabancı ziyaretçilere sağladığı uzmanlık ziyaretleri ve eğitim aracılığıyla, A.B.D. dış politikası ve uluslararası teknik işbirliği desteklendi. Uluslararası Çalışma İlişkileri Bürosu, yüksek kalitede teknik ve uzmanlık eğitimi sağlama çabalarını sürdürerek, yıl içinde yaklaşık 1100 katılımcı için program düzenledi. AFL-CIO (Amerikan Sendikalar Federasyonu), Amerikan iş çevreleri topluluğu ve eğitim ve öğretim kurumlarıyla yakın bir işbirliği sayesinde, Büro, 600 sendikacıya ve 500 teknik personele ve uzmana hizmet sundu. **Bu program, Amerikan Hükümetinin dış politika alanındaki amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştı.»**[2]

A.B.D. sendikalarının büyük bir bölümünün uluslararası sendikal ilişkilerde uluslararası dayanışmayı değil, A.B.D. hakim sınıflarının çıkarlarını korumayı amaçlamış olması ile iş bitmemektedir. A.B.D. sendikacılarının bu faaliyetleri sırasında A.B.D. devleti ve Merkezi İstihbarat Örgütü (CIA) ile de işbirliği yaptıkları iddiaları da vardır.

Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası (UAW) uluslararası ilişkiler müdürü Victor Reuther 22 Mayıs 1966 tarihinde AFL-CIO Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün CIA ile ilişkide olduğunu ve AFL-CIO ile üye bazı örgütlerin «ülke dışında yeraltı operasyonlarında CIA'nın kendilerini kullanmasına izin verdiğini» ileri sürdü.[3] George Morris'in *CIA ve Amerikan İşçileri, AFL-CIO'nun Dış Politikasının Çöküşü* kitabında AFL-CIO'nun CIA ile nasıl işbirliği yaptığı belgelerle açıklanmaktadır.[4]

Bu durum, CIA'nın eski başkanlarından Stansfield Turner'in anılarında şöyle anlatılmaktadır:

> «1967 yılında, CIA'nın yurt dışındaki 'yararlı ve dost unsurları' desteklemek için harcadığı para yılda 10 milyon dolara yükselmişti. Bu paranın büyük bir bölümü bizim sendikalar, öğrenci dernekleri, özel kuruluşlar aracılığıyla yurt dışındaki benzeri kuruluşlara aktarılıyordu. Bizim sendikalar, dernekler, bir tür paravan kuruluş görevi yaparak, paranın kaynağının CIA olduğunun öğrenilmesini önlüyordu. Böylece bizden para alan yabancı sendika ve derneklerin 'Amerikan kuklası' şeklinde anılmasını da önlüyorduk.»[5]

CIA eski ajanlarından Phillip Agee'nin anılarında da bu konuda bol miktarda bilgi bulunmaktadır.[6]

Amerikan basınında 1966-1967 yıllarında CIA'nın faaliyetleri konusunda çıkan makaleler ile Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası'nın

---

2) United States Department of Labor, **Sixty-nineth Annual Report, Fiscal Year 1981**, US Government Printing Office, 1982, s. 36.

3) Foner, Philip S., **The Growth of Union Opposition, American Labor and the Indo-Chine War**, International Publishers, New York, 1971, s. 15. Bu kitabın Giriş bölümü Amerikan sendikacılığının A.B.D. dış politikası ile ilişkisinin gelişimini çok güzel bir biçimde özetlemektedir.

4) Bu kitap Türkiye'de David Welsh'in **Vietnam'da Pasifikasyon** kitabı ile birlikte yayınlanmıştır: Welsh, D., Morris, G., **CIA: Vietnam'da Pasifikasyon ve Dünya İşçi Hareketleri**, Sol Yay., Ankara, 1969.

5) «CIA, Gizlilik ve Demokrasi, Eski CIA **Başkanı Stansfield Turner'in Anıları,» Cumhuriyet**, 27 Ocak 1986, s. 11.

6) Agee, Phillip, **CIA Günlüğü**, 2 cilt, E Yayınları, 1975.

kamuoyuna açıkladığı ve AFL-CIO tarafından A.B.D. Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'na (AID) 2 ve 5 Mayıs 1968 tarihlerinde yazılan mektuplar da, AFL-CIO'nun nasıl A.B.D. devletinden mali kaynak aldığını ve bunları A.B.D. dış politikası uyarınca uluslararası kuruluşlarda kullandığını kanıtlıyordu. Ayrıca, AFL-CIO Genel Başkanı Meany'nin A.B.D. Senatosu Dış İlişkiler Komitesi'nde 1 Ağustos 1969 tarihinde verdiği ifade de bu saptamaları doğrulamaktadır.

Azgelişmiş Ülkelerde İşçi Hareketini Yönlendirme Çabaları

A.B.D. özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünyadaki hegemonyasını oluşturmak ve pekiştirmekte ve bu gelişime muhalif güçleri yenilgiye uğratmada çeşitli ülkelerde sendikal hareketi ve uluslararası sendikal örgütleri kullandı. Gerek doğrudan A.B.D. Uluslararası Kalkınma Teşkilatı (AID), gerek gizli biçimde CIA kaynakları bu amaçla değerlendirildi. A.B.D., bu devlet kaynaklarını doğrudan kullanarak veya AFL-CIO'dan yararlanarak, çeşitli ülkelerde sendikaların oluşumunu ve faaliyetlerini etkiledi. Bu faaliyetlerde azgelişmiş ülkelere özel bir önem verildi.

A.B.D. devletinin sendikaları doğrudan etkileme girişiminin fazla teşhir edildiği durumlarda ise A.B.D. devleti ile AFL-CIO işbirliği ortaya çıktı. Hatta işverenler de bu girişimlere yardımcı oldular. AFL-CIO, Afrika, Latin Amerika ve Asya için üç enstitü kurdu. Bu enstitülerin kaynaklarının çok büyük bir bölümü A.B.D.'nin resmi örgütü olan Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'ndan (AID) sağlandı. Afrika ve Latin Amerika için kurulan örgütlere işverenler de yardım ettiler. Bu örgütlere ilişkin kısa bilgiler aşağıda sunuluyor:

Hür Emeğin Geliştirilmesi İçin Amerikan Enstitüsü (AIFLD) 1962 yılında Latin Amerika'da faaliyet gösteren bazı çokuluslu şirketlerle AFL-CIO'nun yöneticileri tarafından kuruldu.

Hür Emeğin Geliştirilmesi İçin Amerikan Enstitüsü'nün amacı, örgütün o zamanki müdürü William C. Doherty'nin 1969 yılı Haziran ayında A.B.D. Senatosu'na sunduğu bir raporda şöyle anlatılıyor:

> «AFL-CIO'nun örgütü yaratmaya karar vermesinden sonra sendika liderleri ile A.B.D.'nin büyük girişimcileri (işverenleri, YK) arasında görüşmeler yapıldı ve ortak bir yaklaşım bulduk. David Rockefeller ve Peter Grace gibi kişiler Latın Amerika'da işbirliği yapmamızdan kazanacakları birçok şeyin bulunduğuna karar verdiler.»[7]

Aynı kitapta, Enstitü Müdürü Doherty'nin yaptığı açıklamalara dayanılarak, Enstitü'nün 1964 yılında Brezilya'da Goulart hükümetinin devrilmesine katkıda bulunduğu iddia ediliyor. Diğer iddialar arasında Şili'de askeri yönetimle işbirliği de yer alıyor. Enstitü'yü destekleyen 95 şirket arasında yer alanlar ise şunlar: ITT, First Natio-

7) Coldrick, A. P., Jones, P., **The International Directory of the Trade Union Movement**, Facts on File, Inc., A.B.D., 1979, s. 1039.

nal City Bank, Sheraton, Shell, Reader's Digest, Gillette, Pan American, Pfizer, IBM, United Fruit Company.

1962-1969 döneminde AIFLD'nin toplam geliri 30,8 milyon dolardı. Bu miktarın 28,1 milyon doları A.B.D. devletinden (AID) alınmıştı. Özel şirketler 1,2 milyon dolar, AFL-CIO ise yalnızca 1,5 milyon dolar (yüzde 4,7) katkıda bulunmuştu.[8]

Afrika-Amerika Çalışma Merkezi (AALC) 1964 yılında AFL-CIO tarafından kuruldu. A.B.D. Hükümetinin ve Afrika'da faaliyette bulunan çokuluslu şirketlerin sağladığı kaynaklarla faaliyette bulunuyor.[9]

Asya-Amerika Hür Çalışma Enstitüsü ise 1964 yılında AFL-CIO tarafından kuruldu. AAFLI fonlarının büyük bir bölümü A.B.D. Uluslararası Kalkınma Teşkilatı (AID) tarafından sağlanıyor. A.B.D. nde yayınlanan *Counter Spy* (Casuslara Karşı) Dergisinin 1980 ilkbahar sayısında (Cilt 4, No. 2) John Kelly imzasıyla yayınlanan «CIA ve Türkiye'de Emek» isimli makalede, AAFLI'nin CIA güdümünde olduğu ileri sürülmektedir.

A.B.D., gerek doğrudan devlet organları (AID) aracılığıyla, gerek AFL-CIO'nun geleneksel politikalarını kullanarak, azgelişmiş ülkelerde bu amaçlara hizmet edecek sendikacılar yetiştirmeye ve desteklemeye başladı. Bu gelişime karşı tavır alanlar ise çeşitli biçimlerde tasfiye edildi veya güçsüz kılınmaya çalışıldı. Ayrıca, özellikle basın-yayın organlarında etkili konumda olanlarla bağlantı kuruldu.

Sendikacıları ve diğer yandaşları yetiştirme ve geliştirmede veya en azından tarafsızlaştırmada çok çeşitli yöntemler ve araçlar kullanıldı ve kullanılıyor.

A.B.D. devletinden «ajan» olarak para alanlar oldukça az olsa gerektir. Ancak, A.B.D. devletinin politikalarıyla uyum içinde çalışarak, «gönüllerin ferah, vicdanların rahat» olacağı örtülü ve dolaylı yollar ve kanallardan yararlananların sayısı herhalde sanıldığından daha yüksektir. Latin Amerika'da kullanılan bir yöntem, bazı sendikacıların ve gazetecilerin sık sık seminerlere konuşmacı olarak çağrılması ve «seminerlere yaptıkları değerli katkılar karşılığı» memnun edilmeleridir. Böylece bazı Latin Amerika ülkelerinde A.B.D. dış politikasının paravan örgütleri sık sık televizyona çıkarılarak meşrulaştırılır. Yine böylece bazı Latin Amerika ülkelerinde bazı gazetelerde A.B.D.'nin görevlileriyle röportajlar yapılır, onların çeşitli konulardaki engin görüşlerine başvurulur, resimleri basılır.

A.B.D. devletinin sendikal alandaki paravan örgütleri çeşitli ülkelerde büyük miktarlarda para harcamaktadırlar. Kapitalist sistemde ilişkiler karşılıklı çıkara dayanır. Özellikle kapitalizmin bireyciliğinin had safhada geliştiği Amerikan toplumundan karşılıklı çıkar ilişki-

8) Wedin, A., a.g.e., s. 66.
9) Coldrick, A. P., Jones, P., a.g.e., s. 252.

leri yaşamın her alanını belirler. Örneğin bir Latin Amerika ülkesinde A.B.D. devletinin sendikal alandaki paravan örgütlerinden «vicdanı rahatlatacak» yollardan kaynak alan, yararlanan ve destek görenler, bunun karşılığında farkında olarak ya da olmayarak neler verdiklerini ya da vermek zorunda kalacaklarını iyi hesap etmek durumundadırlar.

Diğer bir yöntem A.B.D.'ne hayran bırakmak ve eğitmektir. A.B.D.'ne yapılan gezilerin bir amacı budur. Bu gezilerde, kapitalizmin gücü ve nimetleri sergilenir. Bu doğrultuda eğitim verilir. Ve belki hepsinden önemlisi, gerek bu gezilerde, gerek diğer ilişkilerde, ilgili kişilerin çeşitli zaafları, hırsları ve yetenekleri, çağın en gelişkin psikolojik ve teknik araçlarıyla saptanır ve belki de belgelenir. Herhalde zamanı gelince de çeşitli biçimlerde kullanılır.

Ülke içinde verilen seminerlerde ve uygulanan diğer programlarda ise ana amaç, gelecekte sendikal harekette etkili olacak kişileri belirlemek, yöneticilerin politikalarını etkilemek, paravan olarak kullanılan kuruluşu meşrulaştırmaktır. Sendikal hareketin durumu ve olası gelişmeler konusunda istihbarat toplamak da önemli bir görev olsa gerektir.

Ne yazık ki, bu paravan kuruluşlarla çeşitli biçimlerde ilişki kuranların büyük bir çoğunluğu herhalde bu olanların farkında değildir.

A.B.D. ve Türkiye'de Sendikal Hareket

Türkiye'de sendikacılık hareketi incelenirken değerlendirilmesi zorunlu etmenlerden biri, A.B.D. hakim sınıflarının A.B.D. devlet organları ve bazı A.B.D. sendikaları aracılığıyla gerçekleştirdikleri etkidir.

Bu etki Türkiye'de 1951 yılında gündeme geldi.[10] Türk-İş'in kuruluşu öncesinde Amerikan Sendikalar Federasyonu'ndan (AFL) Irwing Brown Türkiye'ye geldi ve yaygın ilişkiler kurdu. Irwing Brown'un CIA adına çalıştığına ilişkin ciddi iddialar vardır. Bugün ise Irwing Brown AFL-CIO'nun uluslararası ilişkiler müdürüdür.

A.B.D. Türkiye'de sendikalarla ilişkisini 1968 yılına kadar A.B.D. Uluslararası Kalkınma Teşkilatı (AID), bu tarihten sonra ise Asya Amerika Hür Çalışma Enstitüsü (AAFLI) aracılığıyla yürüttü.

A.B.D.'nin 1968 öncesinde doğrudan devlet (AID) ve 1968 sonrasında ise önemli ölçüde devlet finansmanlı AAFLI aracılığıyla Türkiye'de sendikacılar arasında yaptığı çalışmalar, sanıldığından da önemlidir. Türkiye'de sendikal hareketi inceleyenlerin bu etkenin önemini kavrayabilmeleri için, 1968 öncesinde T.C. ve A.B.D. Hükümetlerinin ortak programı uyarınca A.B.D.'nde eğitimden geçen sendikacıların incelenmesi yararlı olacaktır.

10) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Y. Koç, «1946-1952 Sendikacılığı ve Türk-İş'in Kuruluşu» II. Bölüm, Gün, Kasım 1985, No. 9, s. 18-21.

Daha önce başka ülkelerle ilgili olarak da belirtildiği gibi, A.B.D. devlet organları ya da paravan örgütleri aracılığıyla yapılan eğitimden daha önemlisi, kurulan kişisel ilişkiler, zaafların ve hırsların saptanması ,zenginlik gösterisi ve sendikal hareketin durumu ve gelişimine ilişkin istihbarat toplamaktır.

Özellikle son yıllarda Türkiye'de sendikal hareket içinde belirli bir düzeyde A.B.D. etkisinin artması, A.B.D.'nin yıllardır sürdürdüğü çok yönlü çalışmaların başarısının kanıtı ve göstergesidir.

Dünyanın çeşitli ülkelerindeki sendikalar arasındaki ilişkiler ve dayanışma son derece yararlı ve gereklidir. Ancak bu görünüm ve iddia altında bir ülkenin hakim sınıflarının dış politika amaçlarına alet olmak uluslararası dayanışmanın birinci düşmanıdır.

A.B.D. gezilerinden ve AAFLI seminerlerinden sendikal mücadele açısından olumlu biçimde yararlanan sendikacılar ve işçiler tabii ki vardır. Bu gezilerin niteliği bazı durumlarda gerçeklerin kavranılmasını sağlamıştır. Ancak bu durumlar azınlıktadır. Uygulanan programların A.B.D. açısından başarılı sonuçlar verdiğinin göstergesi, bu programların giderek yaygınlaştırılmasıdır.

Türk-İş'in kurulması döneminde bazı sendikacılar Avrupa.ya ve A.B.D.'ne götürüldüler ve buralardaki sendikacılarla tanıştırıldılar. Ancak 1952-1960 döneminde A.B.D. Hükümeti ve devlet aygıtları bu işe doğrudan ve açık bir biçimde girmedi.

A.B.D. ve T.C. Hükümetlerinin yürüttüğü ortak program çerçevesinde ilk sendikacı 1960 yılında 1 sendikacı, 1961 yılında 13 sendikacı, 1962 yılında 11 sendikacı A.B.D.'nde eğitim gördü. 1963 ve 1964 yıllarında bu sayıda önemli bir artış olmadı (1963: 27; 1964: 29). Daha sonraki yıllarda ise hızla arttı. 1965 yılında 59 sendikacı, 1966 yılında 102 sendikacı ve 1967 yılında da 107 sendikacı, genellikle bir aydan kısa sürelerle, kurslara katıldı.

A.B.D.'nde A.B.D. devletinin konuğu olarak sendikal konularda eğitim seminerlerine katılan kişilerin sayısından daha önemlisi, bu kişilerin sendikal hareket içindeki yerleridir.

1965-1966 yıllarında Türk-İş İcra Kurulunun, Denetim Kurulunun ve Haysiyet Kurulunun tüm üyeleri bu eğitimden geçti. 21 kişilik Yönetim Kurulu'nun ise yalnızca 3'ü A.B.D.'nde eğitim görmedi.

Türk-İş'in 1966 yılında yapılan 6. genel kurulunda yönetim kurulunda önemli değişiklikler oldu. Üç sendika 1967 yılında Türk-İş'ten ayrıldı ve DİSK'i kurdu. 1966-1968 döneminde Türk-İş yönetiminde yer alanlar da A.B.D.'nde eğitim seminerlerinden geçmişti. Beş kişilik İcra Kurulundan yalnızca Selahattin Erkap, 23 kişilik Yönetim Kurulundan yalnızca Naci Tuncel bu seminerlere katılmamıştı. Üç kişilik Denetim Kurulunun ve beş kişilik Onur Kurulunun tüm üyeleri de A.B.D.'nde seminerlere katılmış, sendikacılarla görüşmüş, gezdirilmişti.

DİSK'i kuran sendikaların ayrılmasından sonra Türk-İş'e 24 sendika ve 9 federasyon üyeydi. Bu sendika ve federasyonların icra kurullarına bakıldığında da AID ile oldukça yakın bir ilişki gözleniyor.

1967 yılında 24 sendikanın 16'sının ve 9 federasyonun 8'inin genel başkanları bu seminerlere katılmıştı. Genel başkanları A.B.D.'nde AID seminerlerinden geçmemiş sendikaların bir bölümü o dönemin küçük ve etkisi kısıtlı kuruluşlarıydı (Besin İş, Hava İş, Müzik-İş, PTT-İş, TGS). İcra kurulu üyelerinin ise yarıdan fazlası «eğitimliydi.» Sendikaların toplam 78 kişilik icra kurulu üyesinin 40'ı, federasyonların toplam 25 kişilik icra kurulu üyesinin 16'sı A.B.D.'nde devlet konuğu olarak seminerlere katılmıştı.

Türk-İş'in 1968 yılında kurulan AAFLI ile ilişkileri 16.6.1972 tarihinde imzalanan bir sözleşme ile başladı. 1972 yılında Türkiye'de AAFLI tarafından düzenlenen seminerlere 30 kişi katıldı. Sözleşmeyi Türk-İş adına genel başkan Seyfi Demirsoy ve genel sekreter Halil Tunç imzalamıştı.

AAFLI tarafından Türkiye'de düzenlenen eğitim seminerlerine katılan kişilerin sayılarında son yıllarda büyük bir artış gözleniyor.[11]

Yıl	AAFLI Seminerine Katılan Sayısı	Yıl	AAFLI Seminerine Katılan Sayısı
1972	30	1979	935
1973	31	1980	929
1974	41	1981	1.289
1975	441	1982	1.121
1976	531	1983	1.280
1977	948	1984	4.037
1978	377		

Sendikaların devletten bağımsızlığı ilkesini zedeleyerek Uluslararası Kalkınma Teşkilatı (AID) fonlarından finanse edilen AAFLI'nin son yıllarda giderek artan etkinliğini son derece önemlidir. Bu gelişimde A.B.D. devletinin başarısı ile Türk-İş ve bağlı sendikaların bu konudaki tavrı birbirini tamamlamaktadır Bazı kişiler, «AAFLI yalnızca para veriyor, bu paranın nasıl harcanacağına karışmıyor» gibi bahanelerle, A.B.D. hakim sınıflarının dış politikasının aracı ve niteliği kuşkulu bir örgütün çalışmalarını meşrulaştırmaktadırlar. Bu konular görüşülürken bir Amerikalının yaptığı saptama sanırım çık doğrudur: «Ben seni bir defa aldatırsam, bu benim ayıbımdır. Ama sen ikinci defada da aldanırsan, artık ayıp senindir.»

A.B.D hakim sınıfları tabii ki kendi çıkarlarını tüm dünyada hakim kılmaya çalışacaklardır. Önemli olan, ulusal çıkarlarını savunanla-

11) AAFLI, US Labor's Commitment in Asia, p. 4.
AAFLI, AAFLI Program Summary,

rın ve işçi hareketinin uluslararası dayanışmasından yana olanların bu çabalara karşı koymasıdır.

AAFLI bugün

— Türk-İş Araştırma Müdürlüğü idari ve personel giderlerinin bir bölümünü,

— Türk-İş Uluslararası İlişkiler Müdürlüğü giderlerinin bir bölümünü,

— Türk-İş Basın Merkezi'ndeki iki görevlinin giderlerinin bir bölümünü,

— Bazı yayınların basımını,

— Türk-İş Kadınlar Bürosu'nun giderlerini

— Ve diğer bazı giderleri karşılıyor.

Ayrıca sık sık seminerler düzenliyor.

AFL-CIO'nun A.B.D. dış politikası ile bağlantısını ve AAFLI'nin yaptığı harcamaların çok büyük bir bölümünün A.B.D. Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'ndan sağlandığını düşününce, bu yardımların «uluslararası sendikal dayanışma» adına yapılmadığı açıklık kazanıyor.

O zaman sanırım şu soruyu sormak hakkımız oluyor: Karşılıklı çıkar ilişkilerinin toplumsal yaşamın her alanına damgasını vurduğu bir ülke bu «yardımları» neyin karşılığında veriyor?

Sonuç

Türkiye'nin ve bütün ülkelerin işçilerinin bugün uluslararası düzeyde sendikal dayanışma ihtiyacı vardır. Türkiye işçi hareketi, A.B.D.'nin dış politikasının doğrudan veya dolaylı paravan örgütlerinin «sendikal yardım» kisvesi altındaki faaliyetlerinin uluslararası sendikal dayanışma ile uzaktan yakından ilgisi olmadığının bilincinde olacak birikime sahiptir. Özellikle sendikalara karşı tüm dünyada yoğun, sürekli ve sistemli bir saldırının sürdüğü günümüzde sendikaların kendi ülkelerinin dış politikalarının birer maşası ya da aracı olmaması, diğer ülkelerde bu tür eğilimlere karşı da tavır alması zorunludur.

Yıldırım Koç

YAYINLAR

'Kadın ve Ekonomi'

Charlotte Perkins Gilman, *Kadın ve Ekonomi*, çev. Melahat Otkun ve Jale Candan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 198, 208 s..

Charlotte Perkins Gilman'ın *Kadın ve Ekonomi* başlıklı kitabı, 1898 yılında yayınlanmış. Neredeyse bir yüzyıl öncesine ait olan yapıt, feminizmin tarihine ışık tutması açısından ilginç ve anlamlı.

19. yüzyılın pozitivist, sosyal evrimci ve örgenselci (organisist) hâkim eğilimlerin tümünden etkilenmiş görünen Gilman, yapıtında cinsiyetçilik, analık, çocuk yetiştirme, eğitim, evlilik ve aile, ahlâk ve cinsel ekonomi üzerine ettiği tüm sözlerde, bir yandan toplumsallığın önemini vurgularken, bir yandan da hayvanların yaşamı ile benzeşimler kurmaya çalışıyor. «İnsan yaşamının kaçınılmaz eğilimi üstün bir uygarlığa doğrudur» (s. 48) derken katıksız bir evrimciliğin, «Bundan önceki bölümlerde sözü edilen gerçekler açık ve yadsınmaz doğrulardır» (s. 49) derken, bilimin her türlü yapı ve organizmayı bilip, doğru ve eksiksiz açıklayabileceğine olan pozitivist inancın, «Toplumsal bir bedende emeğin uzmanlaşması ve üretimin mübadelesi ile bireysel bir bedende işlerin uzmanlaşması ve mübadelesi aynı yapıdadır» (s. 64) derken de, örgenselci ve farklılaşmacı söylemin etkisini görmemek olanaksız.

Ancak, Gilman'ın yapıtının çarpıcılığı, döneminin ideolojilerinden ve bilimsel hipotezlerinden ne derece etkilendiğinden çok, *Kadın ve Ekonomi*'yi yazışından yarım yüzyıl sonra ortaya bir güç olarak çıkan feminizmin temel kavramlarından bazılarını ele alışı ve önerdiği çözümler.

Önce kadın cinsinin insan türü içinde sahip olduğu konumu irdeliyor yazar:

«Yiyeceğini sağlamakta dişisi erkeğine bağımlı olan ve cinsel ilişkisi aynı zamanda ekonomik bir ilişki olan tek hayvan türü insandır» (s. 14). «Kollektif olarak, malı

üreten ve dağıtan erkeklerdir ve kadına bunlar erkek eliyle verilir» (s. 16).

«Besleyen cins, beslenenin çevresi olur» (s. 30) diyor Gilman. Kadın bedeni, zekâsı, yetenekleri üzerine her türlü kelâmın erkekler tarafından edildiği ve kadınlara da kabul ettirildiği bir dünyayı çok güzel betimleyen bir cümle.

Kadının evdeki hizmetlerinin (ev hizmetleri + analık) ekonomik değeri karşılığını almadıklarını belirten yazar, kimsenin bu işler için ücret alır duruma düşmek istemeyeceğine dikkati çekiyor (60'lı yılların eviçi emeğine ücret talep eden feminist mücadelesi onu yanlış çıkarmış oldu). Kadının tam bir emekçi olduğundan ama emeğinin ekonomik statüsünde etkili olmadığından söz ediyor ve temel tezine geçiyor: Cinsel ekonomi.

Gilman'a göre, insan türünde cinselliğe aşırı önem veriliyor, o kadar ki aşırı cinsel tutkular toplumun, ana-baba-çocuk ilişkisinin sağlığını bozuyor. Neden böyle bir aşırı cinselleşme olmuştur insanda? Cinsel ayrımlaşma yüzünden diyor yazar. «... Bir cinsin geçimini cinsel bir işlev yoluyla diğer cinsten sağladığı anormal bir ekonomik ilişkiden doğan, anormal bir cinsel eğilim...» (s. 30) oluşmuştur insanlarda. Cinsel ayrımlaşmadan kastedilen, kadını, yaşamını cinsel cazibesini geliştirerek sürdürmeye zorlayan yapı.

Eski çağlara dönerek, kadını erkeğe bağımlı kılan ilişki üzerine bir varsayım geliştiriyor (varsayım olduğunu ben söylüyorum, Gilman tarihsel bir doğrudan sözettiğinden eminim). Şöyle:

«... Yeni uyanan zekâsıyla ilkel erkeğe, her seferinde bir erkekle savaşmaktansa daha küçük cüsseli bir dişinin işini bitirmek daha kolay görünmüştür ve böylece erkek, kadının tutsaklığını başlatmıştır». (s. 41). Özgürlüğünü yitiren ve yuvaya kapatılan kadın, yavrularını besleyemez hale gelince de erkek, besleme işini üstlenmek zorunda kalmıştır.

«İnsanın kadın cinsi» diyor Gilman, «doğal ayıklanmanın doğrudan etkisinin dışında bırakılmıştır». (s. 42). Kadın artık sadece cinsel çekiciliğini kullanacak ve ekonomi-cinsellik bağdaşmasının simgesi evlilik için uğraşacaktır: «Kız arzdır, erkek ise pazardır, taleptir» (s. 60).

Kadının kurtuluşu hareketiyle birlikte, Kadınlığın Rönesansı diyebileceğimiz bir çağın başladığını haber veriyor Gilman. Bir yeniden doğuş bu, çünkü çok eskiden, başlangıçta, yine kadın üstündü. «Kendi cinsinin başlangıçtaki üstünlüğünün ve bunun geçici olarak bozuluşundaki toplumsal gereksinmenin tam bilinciyle kadın, erkeğin kendisiyle sosyal bir eşitliğe ulaşabilmesi için uzun ve sabırlı bir bekleyiş» içindedir (s. 79). Kadınlar böyle bir fedakârlığı niye yapmışlardır sorusunun yanıtı ise şöyle: «Eğer kadın tüm kişisel özgürlük ve etkinliğini sürdürseydi, erkeğe üstünlüğü de sürecek, her ikisi de durağan kalacaklardı» (s. 81). Yani, türün gelişimi için sekso-ekonomik ilişki gerekliydi.

Bugün bazı radikal feministlerde görülen «kadınlığın altın çağı» özlemini başka bir biçimde ifade ediyor Gilman. Kadınlar öyle bir

hegemonya kurmuşlar ki, gerektiğinde geri çekilip, erkeklere de eşitlik şansı tanıyabiliyorlar; üstelik bu şans tanıma binlerce yıl sürüyor. Oldukça umutsuz bir tablo oluşmuşken, Gilman, artık bu düzenin tekrar değişmesi gerektiğini ve gerekçesini şöyle açıklıyor: «Kadının ekonomik bağımlılık koşulunun türsel yararı tükenmektedir» (s. 85). Yeni bir yaşam tarzı için komünal biçimler de öneriyor: Temizliğin ve mutfakların ortak, çocuk bakımının ortak yapıldığı bir dünya. Ancak her kadının kendi çocuğuna analık yapmasına karşı çıkış nedeni şaşırtıcı. Her annenin yeterince bilgili olmadığından, çocukların beslenmesi ve eğitimi konusunda bir çok kadının kusurlu olduğundan sözediyor. Hatta «... üremede başlıca öğe anadır ve eğitimde insanın yöntemi kusurluysa, bunu ana yanıtlamalıdır» diyor (s. 115). Bir de kadınların türü geliştirmek için uygun baba seçmesini öneriyor ki, üstün erkek seçimiyle ırk geliştirme düşüncesinin pek sevimli olmadığı bir gerçek.

Aileyi sekso-ekonomiyi devam ettirici birim olarak gören Gilman, aileden kurtulmaktan yana; daha doğrusu ilerleyen evrimde aileyi geride bir yerde görüyor. Evlilik ise, yani iki birbirini seven insanın birlikteliği olarak evlilik ise, önemli. Tek eşli evliliği, türün yaşamına en uygun biçim olduğu için savunan yazar, toplumsal evrim yoluyla monogaminin doğruluğunun saptandığını öne sürüyor (s. 129). Her ne kadar doğal olan bu değilse de (çünkü doğal olan karışık cinsel ilişki), en iyisi budur Gilman'a göre.

Kitabının son bölümünde demin kısaca sözünü ettiğim kollektifleşmiş ev hizmetleri konusunda ayrıntılı bir açımlamaya girişiyor yazar ve «insanoğlunun ilerici bireyselleşmesinin kişisel bir yuvayı, her birey için en az bir odayı» gerektirdiğinden söz ederek, ortak mekânlarda bireysel yaşamı savunuyor.

1988 yılında hâlâ problematik niteliklerini koruyan çeşitli kavramları tartışan bu kitabın çevrilmiş olmasını özellikle sevindirici buldum. İki nedenle: Birincisi, bugün, bugünün jargonuyla tartıştığımız ve çok yeni olduğu sanılan kavramların bir tarihi olduğunu gözlerimizle görmek; ikincisi, mücadelenin ne kadar zor olduğunu ve olacağını bir kez daha anlamak. Gilman *Kadın ve Ekonomi*'yi yazalı bir yüzyıl oldu ve mücadeleler verildi ama erkek-egemen toplumun sarsıldığı kuşku götürür.

Sedef Öztürk

'Hegel' Üzerine

Frederick Copleston, *Hegel*, (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul, 1985, 131 sayfa.

İdea Yayınlarından çıkan *Hegel*, Frederick Copleston adlı Amerikalı felsefe tarihçisinin Anglo-Sakson dünyasında standart bir Batı felsefe tarihi konumuna yerleşmiş olan *A History of Philosophy* adlı yapıtının bir bölümü. Aynı yayınevi Copleston'un yapıtının Platon bölümünü de bağımsız bir kitap olarak yayımlamış bulunuyor. İlk cildi Amerika'da 1946'da yayımlanmış olan bu geniş kapsamlı felsefe tarihi, Eski Yunan ve Roma felsefesinden başlayıp, Ortaçağ ve Rönesans düşüncelerinden geçerek, çağdaş felsefeye uzanan Batı düşüncesini, bağımsız ciltler halinde, anlaşılır ve açık bir dille aktaran bir çalışma. En önemli özelliği açıklığı olan bu dizinin Türkçe'de olanaklar elverdiğince tamamlanmasının, çeşitli düşünürler üzerine giriş niteliğinde kitapların sağlanması açısından yararlı olacağı kuşku götürmez.

Çalışmanın yazarı Copleston bir Katolik rahip. Yazar Batı felsefesini dinsel bir yoruma tâbi kılmamak konusunda oldukça özenli. (Örneğin, bkz. s. 34, s. 53-54, s. 110). Ancak, Hegel'in düşüncesinin kendisi dinsel yorumlara çok açık olduğu için, kitapta Hegel düşüncesi ile Hıristiyanlık ilişkisi kaçınılmaz olarak önemli bir yer tutuyor. Ancak, yer yer Hegel'in filozofluğu-tanrıbilimciliği ikiliği, yer yer de Hegel'in sisteminde mutlak tin (Geist)-tanrı koşutluğu biçimine bürünen bu sorunsal, kanımca, kitabın boyutlarına oranla gereksiz bir ağırlık taşıyor.

Bir felsefe tarihi çalışmasından alınmış bir bölüm olması, kitaba, bir giriş kitabı olarak çeşitli avantajlar sağlıyor. İlkin, yazarın Hegel'i içinden doğmuş olduğu Kant-Fichte-Schelling geleneği karşısındaki özgüllüğü ile yansıtabilmesi, tümüyle, sözkonusu geleneğin sorularıyla Hegel'in soruları arasındaki sürekliliği koyabilmesiyle bağlantılı. Bu süreklilik kavrayışı ise Copleston'un en yetkin olduğu alanlardan biri.

Daha da önemlisi, bunu yaparken, yazar Hegel'in yapıtlarının kronolojik sırasını düşünürün özgüllüğünü en iyi ortaya koyacak biçimde ustaca kullanıyor. Üç bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde, esas ağırlık, hem Hegel'in olgun düşüncesinin ilk ürünü olan, hem de yöntemi açısından bu düşüncenin en özgün ürünü olan *Tinin Fenomenolojisi* adlı yapıt üzerinde. Bu yapıtın «Giriş»inde, Hegel, başka düşünürler ve özellikle de Fichte ile Schelling karşısında kendi bilgi anlayışını sergiler ve hangi noktalarda onların idealizminin ötesine gittiğini ortaya koyar. *Fenomenoloji*'nin ana gövdesi ise, Hegel'in düşüncesinin çekirdeğini oluşturan «dolayımlı özne-nesne birliği»nin dinamizmi içinde sergilenmesidir.

Bu birlik, Fichte'de öznenin nesneyi boyunduruğu altına alması, Schelling'de ise özneyi içinde eriten soyut bir nesnellik biçiminde ortaya çıkıyordu. Hegel'in bilen özne-bilinen nesne birliği ise bu ikilemi şöyle aşmaktadır: Özne de nesne de mutlak tin içinde kendi varlıklarını korurlar; mutlak tinin birbirine indirgenemeyecek, farklı yönleridir bunlar; tam da böyle olduğu için, soyut, türdeş bir birlik değil, dolayımlı, diyalektik bir bütün oluştururlar.

Fenomenoloji Hegel'in sistemdışı bir yapıtıdır. Düşünür, sistemini oluşturan yapıtlarını, sistemin en son noktasından, yani mutlak bilginin bakış açısından yazdığı halde, *Fenomenoloji*'de ikili bir bakış açısı vardır: Bir yandan sağduyu düzeyinde yer alan bilincin görüngüler dünyasına hapsolmuş bakışından yansıtılır dünya, öbür yandan da bu bakışın sınırlılığını ortaya koyacak biçimde, görüngüler dünyasıyla mutlak varlık arasındaki zorunlu bağlantıları sergileyen filozofun bakışından. Bu ikilik Hegel'in dolayımlı bütün anlayışının özgüllüğünü, yani bütünün diyalektik bir *süreç* olduğu anlayışını ortaya koymaktadır.

Copleston kitabının ikinci bölümünü Hegel'in sistemini oluşturan yapıtlara ayırıyor. Bu bölümde, bir yandan bu sistem bütünlüğü içinde ortaya konurken, öte yandan da sistemle tekil yapıtlar başarılı bir biçimde eklemleniyor; her bir yapıtın düşünsel sistemin neresinde yer aldığı açık seçik ortaya çıkıyor. Burada ana ekseni, *Kısa Mantık*, *Doğa Felsefesi* ve *Tin Felsefesi*'ni kapsayan *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi* oluşturuyor. Bu yapıt Hegel'in sisteminin neredeyse bir iskeleti. Bu sistemin farklı düzeyleri üzerine düşünürün daha ayrıntılı yapıtları var. Copleston yeri geldikçe bu yapıtları iskelette ait oldukları varlık düzeyine yerleştiriyor. Böylece, Hegel'in ana yapıtları ile sistemindeki en genel üç varlık düzeyi arasındaki ilişki ortaya çıkıyor: Varlık, doğada ve tarihte kendini ortaya koyuşundan soyutlandığında «mantıksal İdea» düzeyindedir. *Ansiklopedi*'nin ilk bölümünü oluşturan *Kısa Mantık* ile bu varlık düzeyinin ayrıntılı bir incelemesi olan *Mantık Bilimi*'ni Copleston ilk iki altbölümde ele alıyor. Bundan sonra yazar *Doğa Felsefesi*'ne geçiyor: Hegel'in sisteminde bu varlık düzeyi mantıksal İdea'nın nesnelleşmiş biçimidir, ya da mutlak varlığın olumsallık alanını yansıtan bir soyutlama düzeyidir. Bu bölümün diğer altbölümleri ise *tin (Geist) alanının* çeşitli düzeylerine ayrılmış. İnsan bilincinin de tahlile sokulduğu bu alana *Ansiklopedi*'nin *Tin Felsefesi* bölümü tekabül eder. Ancak, bireyin bilinci ile başlayan bu alanın içine Hegel'in çok önemli yapıtları girer. Nitekim, *Fenomenoloji*'de anlatılan öykü de bu noktada başlamaktadır. Varlığın tin düzeyinin ikinci aşaması nesnel tindir ki Hegel'in *Hukuk Felsefesi* adlı yapıtı ise tam da tinin bu düzeyinin ayrıntılı bir incelemesidir. İkinci bölümde Copleston Hegel'in düşüncesini *Hukuk Felsefesi*'nin bıraktığı noktadan sürdürüyor ve nesnel tin —ya da tarih ve toplum— alanını düşünürün *Tarih Felsefesi* adlı yapıtıyla tamamlıyor.

Copleston'un kitabının son bölümü, öznel tin ile nesnel tinin bi-

reşimi olarak mutlak tin üzerine. Burada, *Fenomenoloji*'nin son bölümleri, kendi özgül üslubuyla da olsa, Copleston'un ele aldığı üç yapıtı hâlâ izlemekte. Bu yapıtlar, Hegel'in, varlığın farklı kendisinibilme biçimleri olan sanat, din ve felsefe üzerine verdiği derslerden oluşuyor. *Felsefe Tarihi Dersleri*'nin bittiği noktada ise artık karşımızda Hegel'in felsefesi var: «Bu o güne dek gerçekliğin en yüksek anlatımı olduğuna inandığı bir dizgenin gözlem noktasından geriye, geçmiş üzerine bakan, ve bu dizgeyi bir düşünüş sürecinin doruk noktası olarak gören bir filozofun çalışmasıdır...» (s. 113).

Copleston, Hegel'in düşüncesinin gerek felsefe tarihi içindeki yerini, gerekse de kendi iç yapılanmasını, felsefe tarihçisi olmanın getirdiği bütünsel bakışı sayesinde çok açık bir biçimde sergiliyor. Ancak, düşünceler dünyasındaki süreklilige yoğunlaşmış olan bu bakış bir noktada bir dezavantaja dönüşüyor. Hegel'in düşüncesi yalnızca felsefe düzlemindeki yerini buluyor; bu yerin tarihsel-toplumsal temelinin irdelenişi ise doyurucu olmaktan uzak. Copleston, tam bir felsefe tarihçisi yaklaşımıyla, Hegel'i esas olarak Fichte'nin ve Schelling'in üstesinden gelemediği bölünme ve karşıtlıkları aşan düşünür olarak sergiliyor. Oysa, Hegel'in karmaşık sisteminde anlatmak istediği şey, sözkonusu tarihsel-toplumsal temele ilişkin bir değerlendirmeye dayanır: Bölünme ve karşıtlıkları aşmanın *tarihsel-toplumsal önkoşulları* artık gerçekleşmiştir; felsefeye düşen görev bu gerçekliğin bilincine varılmasını sağlamaktır. Bireyin toplumdan soyutlanmışlığı, ya da toplumsal bütün içindeki bölünmüşlükler, tarih sahnesine çıkmış olan toplum biçiminin özünde aşılmıştır. Bu toplum biçiminin özgüllüğü, parçalanmışlık ve bölünmüşlüğü içeren sivil toplumla evrenselliğin taşıyıcısı olan devlet arasındaki ilişkide yatar. Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde anlattığı bu ilişki, devletin sivil toplumu kendi alanına kapattığı ve böylelikle kendi evrenselliğine sivil toplumun bireyciliğini bulaştırmadığı bir ilişkidir. Ancak aynı zamanda da karşılıklı ve zorunlu bir ilişkidir bu; gerçek evrenselliğin taşıyıcısı olan bir devlet, sivil toplumun bireyciliği sözkonusu olduğu ölçüde olanaklıdır. Dolayısıyla, Hegel'in felsefesinin gerçek konumu bir düşünceler tarihi düzleminde kalınarak ve yalnızca kendisinden önceki düşünürler karşısındaki özgüllüğü vurgulanarak belirlenemez. Hegel'i *bugüne* bağlayan, bugün içinde bulunduğumuz tarihsel-toplumsal-düşünsel bağlam için anlamlı kılan da, onun tarih sahnesine çıktığını saptadığı toplumsal yapıdır. Gerçi Copleston çok kısa bir bölümde bu soruna değiniyor (bkz. s. 79), ama kitabın bütününü belirleyen yaklaşım bu değil. Güncel sorunlara çözüm aramak üzere Hegel'in sivil toplum anlayışına dönmeyi öneren bazı akımları (örneğin Frankfurt Okulu) anlayabilmek için, bu 19. yüzyıl düşünürünün aslında hâlâ geçerliliğini sürdüren bir toplum biçiminden hareket ettiğini açıkça ortaya koymak gerekir. Hegel'in çözümlerinin anlamı ancak böyle bir çerçeveden değerlendirilebilir.

Bizim için de güncelliğini koruyan bir toplumsal ilişkiler alanını ifade eden «sivil toplum» kavramının «uygar toplum» olarak Türkçeleştirilmiş olması ise sorunu iyiden iyiye pekiştiriyor. «Sivil toplum» kavramı 17. ve 18. yüzyıl siyasal düşüncesinde, genel olarak bağımsız siyasal birim anlamında kullanılırdı. Burada vurgulanmak istenen nokta, toplumsal ilişkilerin bir özelliğiydi: Bu ilişkiler «*civil*» ilişkilerdi, yani siyasal, dinsel müdahelelere kapalı ve *bu ölçüde de* «uygar» ilişkilerdi. Bu dönemin siyasal terminolojisinin bu ikiliği içerdiği açık. Dolayısıyla da bu terminolojinin, düşünürlerin niyetlerinden bağımsız olarak da olsa, bir ideolojik yükü olduğunu söylemek olanaklı.

Ancak, Hegel'le birlikte değişen, tam da «sivil toplum» kavramının bu kullanımı. Bu düşünürün dilinde sivil toplum çok daha özgül bir içerik kazanır ve bu özgüllüğüyle de doğrudan doğruya burjuva toplumuna bağlanır. Zaten başka Avrupa dillerine —burada girmeyeceğim tarihsel nedenlerle ve kanımca haklı olarak— «sivil toplum» diye çevrilmekle birlikte, terimin Almanca aslı «bürgerliche Gesellschaft», yani burjuva toplumudur. Hegel'in bu terimle dile getirmek istediği şey, burjuva toplumunun özel çıkara ve mübadeleye dayalı ilişkiler ağıdır. Bu ilişkilerin temel ilkesi olan bireyciliği, ancak ve ancak kendisinin devlete atfettiği konum bağlamında benimser ve savunur. Kısacası, «sivil toplum» *kendi başına ele alındığında*, Hegel'in gözünde, kesinlikle uygar bir toplum değildir. Bu yüzden de, bu düşünürün terminolojisine bu ideolojik anlamı yüklemek yanlış olur.

Hegel'in terminolojisinin Türkçeleştirilmesi ile ilgili bir iki nokta üzerinde daha durmakta yarar görüyorum. *Hukuk Felsefesi*'ne «Önsöz»de, Hegel'in ünlü «Ussal olan edimseldir, edimsel olan da ussaldır» sözü yer alır. Burada düşünürün «edimsellik» *(Wirklichkeit/actuality)* teriminden kastettiği şey öz-görünüş birliğidir. Bu birlik, daha gevşek bir kavram olan salt «gerçeklik»ten *(Realität/reality)* farklı olarak, «varolan»ın ötesinde bir anlam taşır: Edimsel olan, kavramına, özüne uygun bir biçimde varolandır. Oysa, Türkçe çeviride edimsel yerine «olgusal» sözcüğü kullanılmış. Bu, belli ki özgün metinde Copleston'un «actuality» yerine «reality» kavramını kullanmasından kaynaklanan bir sorun, çünkü çevirmen kitapta genel olarak «olgusal» sözcüğünü «reality» karşılığı kullanıyor. Çevirmenin neden «gerçeklik» yerine «olgusallık» sözcüğünü tercih etmiş olabileceği konusuna girmeyeceğim. Ancak, bunun talihsiz bir seçiş olduğunu belirtmek gerek. Çünkü olgusallığın çağrışımları tam da Hegel'in «edimsel» terimiyle anlatmak istediği «kavramına, özüne uygun oluş»un karşıtı.

Ayrıca, kitabı okurken insanda yer yer, az bilinen bir yabancı dilden yalnızca sözlüğe dayanılarak yapılmış bir çeviriyle karşı karşıya olduğu izlenimi doğuyor. Bunun nedeni, çevirmenin öz Türkçe sözcükleri, benimsenip benimsenmemiş, dilde yerleşip yerleşmemiş olduklarına hiç bakmadan kullanması. Örneğin, çevirmen «zihin»

sözcüğünü kullanmamak kaygısıyla «an» sözcüğünü benimsiyor. Böyle olunca, Hegel'in dilinde çok yaygın olarak yer alan «*Moment*» kavramını «an» ile karşılamak olanaksızlaşıyor. O zaman, sözlükten çekip çıkarılan «kıpı» sözcüğü imdada yetişiyor. Hegel'in Türkçeleştirilmesi zaten son derece çetrefil bir sorun olduğu için, sonunda okur açısından olay iyice içinden çıkılmaz bir hal alıyor. Bu da, en önemli özelliği Hegel'i anlaşılır kılmak olan Copleston'un metni açısından bir talihsizlik.

Gülnur Savran

İnsan Hakları Üstüne

Muzaffer Sencer (Derl.), *İnsan Hakları/Ana Kuruluşlar ve Belgeler*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

«İnsan Hakları» sorunu özellikle 1971'den bu yana gerek Türkiye'nin gerekse Türkiye ile ilgili uluslararası forumların gündeminde eksik olmamıştır. Buna rağmen temel insan hak ve özgürlüklerine ilişkin, Türkiye Cumhuriyeti'nin imzaladığı ya da hâlâ imzalamadığı uluslararası sözleşme, statü, protokol ve belgeleri toparlayan kapsamlı bir yayın şimdiye kadar yapılmamıştı. Hatta bunlardan bazılarının resmi çevirileri bile bulunmamaktaydı. Muzaffer Sencer tarafından hazırlanan oldukça kapsamlı bir derleme içinde yeralan bu metinlerin çevirileri, geçtiğimiz Şubat ayında TODAİE yayınları arasında çıktı.* Bu alandaki sınırlı sayıdaki yayın arasına bu derli toplu çalışmanın da eklenmesi ülkemizdeki insan hakları mücadelesi bakımından yararlı ve olumlu olmuştur. Bu yayının Türkiye'de kamu görevlilerinin üst eğitimini yürüten bir kurum tarafından yapılması da ayrıca takdire şayan bir girişim. Keşke devletin tüm aygıtlarında insan haklarına ilişkin bir eğitim programı yeralabilse!

Muzaffer Sencer'in derlemesinde Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi çerçevesinde oluşturulan metinler iki ayrı bölümde toplanmış, son bölümde ise Helsinki Konferansı Son Belgesindeki insan haklarına ilişkin parçalara yerverilmiş. Derlemedeki en önemli metinleri şöyle sıralıyabiliriz. BM çerçevesinde: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948), Ekonomik ve Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966), Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (1965), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcı-

lığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (1979), İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme (1984). Avrupa Konseyi çerçevesinde ise: İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi (1950), Avrupa İnsan Hakları Divanını Danışsal Görüş Bildirme Yetkisi Tanıyan 2 No.lu Protokol (1963), Ölüm Cezasının Kaldırılmasına İlişkin 6 No.lu Protokol (1983), Avrupa Toplumsal Anlaşması (1961). Muzaffer Sencer'in insan haklarına ilişkin ana metinleri derlemeyi amaçlayan yapıtına, açıklayıcı sunuş bölümleri de konulmuş.

Bu metinler arasında Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin imzaladığı sözleşmeler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Kadınlara İlişkin sözleşme (bu sözleşme 1985' de hükümetçe onaylanmış, ama henüz parlamentodan geçmemiştir), Avrupa Konseyi Statüsü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve bu sözleşme çerçevesindeki 1, 2, 3, 5 ve 7 no.lu Protokollerdir. (1984 Kasım' ında benimsenen 7 No.lu Protokol, Türkiye tarafından 1985 Mart'ında onaylanmıştır. Bu protokol üye devletlerin ülkesinde bulunan yabancıların haklarına ve yargılama hukukuna ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Keşke bu sür'at kendi yurttaşlarımızın haklarına ilişkin sözleşmelerin onaylanmasında da gösterilebilse!) Türkiye Cumhuriyetince resmen onaylanan bu anlaşmalar, olağanüstü dönem hükümetlerinin Avrupa Konseyi çerçevesinde yoğun bir baskılanma altında bırakılmasının uluslararası yasal temelini oluşturmuştur. Öte yandan Helsinki Nihai Belgesi çerçevesinde ABD'de oluşturulan Helsinki Gözlem Komitesi raporlarının Amerikan kamuoyundaki yankıları da, Amerikan hükümetinin 1980 sonrası olağanüstü rejimine verdiği açık desteği, daha örtülü bir hale dönüştürmesinde etkili olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri sözkonusu uluslararası anlaşmaları 1945-54 yılları arasındaki dönemde imzaladı. Bu onaylarda kısmi demokratik rejime geçişin ilk heyecanı yanında, BM ve Avrupa Konseyi bünyesinde yeralmanın başka yolunun bulunmayışı da etkili oldu. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde onaylanan 8 protokolden beşi T.C. hükümetlerince benimsendi. Bugün bu anlaşma çerçevesinde oluşturulan Avrupa İnsan Hakları Divanının yetkisini tanımayan iki ülkeden biri Türkiye'dir (diğeri Malta). Öte yandan insan haklarının ihlali durumunda yurttaşlarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bireysel başvuru hakkını tanımayan 5 ülkeden biri yine Türkiye'dir. 1968' de yürürlüğe giren ve hükümetlerimizce onaylanmayan 4 No.lu protokol, taraf devletleri, vatandaşlarına ülke içinde serbest dolaşma ve yerleşme hakkını, ülkeden ayrılma ve geri dönme hakkını tanımakla yükümlü kılmakta, kendi vatandaşlarını ve yabancıları toplu sınır dışı etmelerini yasaklamaktadır. Benimsenmeyen 6 No.lu protokol ise ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkindir.

Öte yandan 1961'de kabul edilen Avrupa Toplumsal Anlaşması aradan geçen bunca zamana karşın imzalanmakla birlikte hâlâ

onaylanmamıştır. Bu anlaşma şu hakları güvence altına almaktadır: çalışma hakkı, adil çalışma koşulları hakkı, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları hakkı, adil bir ücret hakkı, örgütlenme hakkı, toplu pazarlık hakkı, çocukların ve gençlerin korunma hakkı, çalışan kadınların korunma hakkı, mesleksel yönlendirilme ve yetişme hakkı, sağlığın korunması hakkı, toplumsal güvenlik hakkı, toplumsal ve tıbbi yardım hakkı, toplumsal refah hizmetlerinden yararlanma hakkı, göçmen işçilerin ve ailelerinin korunma ve yardım hakkı, vb.

T.C. Hükümetleri, B.M. bünyesinde oluşturulan birçok önemli sözleşmeyi de bugüne değin onaylamadı. Irk Ayrımcılığına Karşı Sözleşme 1972'de imzalanmakla birlikte hâlâ onaylanmamıştır. 1985'de imzalanan kadınlara ilişkin sözleşme de aynı durumdadır. Öte yandan çok önemli üç sözleşme hâlâ imzalanmamıştır. Bunlar Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ve İşkenceye Karşı Sözleşmedir. Bu sözleşmeler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesindeki hususları daha ayrıntılı biçimde ele almakta, daha somut önlem ve müeyyideler getirmeğe çalışmaktadır. 1976'da yürürlüğe giren Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi çalışma koşulları, sendikalar, toplumsal güvenlik, yaşam düzeyi, vb. ile ilgilidir. Bugüne kadar 83 devletçe benimsenmiştir. Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ise bugüne değin 34 devletce benimsenmiştir ve şu konuları ele almaktadır: yer değiştirme özgürlüğü, tersi kanıtlanana kadar suçsuz sayılma, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, etnik azınlıkların hakları, kamu yönetimine katılma, seçme ve seçilme özgürlüğü. Sözleşmenin yasaklamaları arasında ise, yaşamdan yoksun bırakılma, işkence, kölelik ve angarya, keyfi tutuklama, özel yaşamın çiğnenmesi, savaş propagandası, şiddet ve ayrımcılık savunusu, ırksal ve dinsel düşmanlık var. Ek bir protokolle ise bireylere taraf devletler hakkında başvuruda bulunma hakkı tanınmaktadır.

İşkenceye Karşı Sözleşme ise 10 Aralık 1984'den itibaren imza ve onaya açılmıştır. Bu sözleşmenin temelini, 1975'te BM Genel Kurulunca benimsenen İşkenceye Karşı Bildirge oluşturmaktadır. Bildirge işkenceyi, insan saygınlığına karşı işlenmiş bir suç olarak kabul etmekteydi. Bu tür olaylar, Birleşmiş Milletler Anlaşmasının temelindeki amaçların yadsınması ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin çiğnenmesi olarak kınanmaktaydı. Bu sözleşmeyi benimseyen ülkelerin, işkence konusundaki bütün kaçamak noktaları en aza indirilmeğe çalışılmıştır:

> «Hiçbir devlet, işkenceye ya da öteki zalimce, insanlık dışı ya da onur kırıcı davranış ya da cezaya izin veremez ya da hoşgörüyle bakamaz. Savaş durumu ya da savaş tehditi gibi istisnai koşullar ve iç siyasal karışıklık ya da bir başka olağanüstü durum, işkenceyi ve öteki zalimce, insanlık dışı ya da onur kırıcı davranış ya da cezayı haklı gösteremez. Bir üstten ya da bir resmi makamdan alınan emir, işkencenin gerekçesi olamaz».

Bu sözleşme ayrıca bireysel başvuru hakkını da tanımaktadır.

Hükümetler 60'lı ve 80'li yıllar arasındaki dönemde benimsenen

yukardaki önemli sözleşmeleri onaylamamakla birlikte, daha önce imzalanan temel sözleşmelere uyma yükümlülüğündedir. Eski Anayasa Mahkemesi Başkanı Şevket Müftügil'in belirttiği gibi, «Evrensel Beyanname ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine katılmakla, bu ilkelerin Türkiye'nin iç hukuk kuralları haline geldiği söylenebilir ve bu kurallara uymanın zorunlu olduğu, uymamanın ise suç teşkil ettiği ileri sürülebilir.» Öte yandan «anayasalara göre, usulüne göre yürürlüğe konulmuş uluslararası anlaşmalar kanun hükmündedir.» (Bk. Şevket Müftügil, «İnsan Haklarını Koruma Ne Demektir?», Hacettepe Üniversitesi, Uluslararası İnsan Hakları Semineri, 9-13 Haziran 1980 Ankara). Belki bu sözleşmeleri imzalamama, ya da imzalansa bile meclis onayından geçirmeme bazı yükümlülüklerden ve müeyyidelerden kurtulma olanağı sağlamaktadır ama, insan haklarının çiğnenmesine ilişkin sorunlar ve tartışmalar da gündemdeki yerini korumaktadır.

İNSAN HAKLARININ KAYNAKLARI

Muzaffer Sencer'in derlemesi çok yararlı bir dökümantasyon olmakla birlikte, bu derlemenin insan hakları kavramının tarihsel evrimi ve zenginleşmesine ilişkin çalışmalarla desteklenmesi bizce çok yararlı olur.

'İnsan Hakları' kavramı büyük tarihsel mücadeleler içinde olgunlaştı. Büyük Fransız Devrimi ve İngiliz sömürgeciliğine karşı verilen Amerikan Bağımsızlık savaşı bu konuya ilişkin ilk derli toplu metinlerin doğmasına kaynaklık etti. Ve bu hakların yaygınlaşması nice siyasal mücadelelerden sonra gerçekleşti. İşçilerin sanayi devriminden bu yana verdiği mücadeleler insan haklarının, toplumsal haklar anlayışıyla zenginleşmesine olanak sağladı. Hitler faşizmine karşı yürütülen ortak savaş ve Üçüncü Dünya ülkelerinin sömürgecilik karşısındaki kazanımları, temel insan hakları anlayışının içerikce zenginleşmesine yol açtı. Bu metinleri soyut ve mücadelesiz kolayca aktarılacak oluşumlar olarak görmek büyük hata olur. İnsan haklarına ilişkin bu ana kaynaklar, insanlığın yakın geçmiş içindeki, toplumsal mücadelelerinin bir bireşimi olarak görülmeli; bu mücadeleler içinde varılan *concensus* (uzlaşım) olarak ele alınmalı. Bunlar toplumsal mücadeleler «oyunu» içinde uyulması gereken asgari, zorunlu ve vazgeçilmez koşulları belirlemektedir. İnsanlığın uluslararası bağlamda, ulaştığı son düzeyi simgelemektedir. Bunların bilinmesi ve yaygınlaşması, insan hakları uğrunda verilen ve verilecek olan haklı ve meşru mücadelelere klavuzluk edecek, destek ve cephane sağlayacaktır.

Bütün bu uluslararası sözleşme ve belgelere karşın, bugün bu metinler yine de dünyanın büyük çoğunluğu açısından hâlâ ancak bir «moral» değer taşıyor. Diplomatik manevralar dışında etkin müeyyideler uygulanamıyor. Bu durumu, bir başbakan BM Genel Kurulunda çok çarpıcı biçimde dile getirmişti:

«Uganda halkı son derece hırpalayıcı bir kabustan henüz kurtulmuştur. Mo-

dem çağların en acımasız diktatörlüklerinden birinin boyunduruğundan yeni çıktık. Faşist diktatörlüğe karşı mücadelemizde, uluslararası topluluğun insan haklarına ilişkin taahhüdünden güç aldık. Bu taahhüt, bu örgütün Anlaşmasında açıkca belirtilmiştir... Faşist diktatörlüğe karşı verdiğimiz mücadelede insanlarımız dayanışma ve destek bekleyerek, doğal olarak Birleşmiş Milletlere gözlerini çevirdi. Sekiz yıl boyunca 'yardım' diye boşuna haykırdı durdu... Uganda'nın durumu, sadece insan haklarının geniş ölçüde çiğnendiğini gösteren dünya çapında çok ciddi örneklerden biridir... Birleşmiş Milletler, bu örgütü oluşturan hükümetlerin kendi uluslarına yaptığı zulüm hareketlerine daha ne kadar sessiz kalacaktır?» (Bk. «İnsan Haklarının Korunmasında Karşılaşılan Uluslararası Düzeydeki Sorunlar», Theo Van Boven ve B. Ramcheran, Hacettepe Ü. Semineri, 1980 Ankara).

⁂

Temel hakların kazanılmasında geçen yüzyıldan beri açılan kitlesel kampanyaların büyük etkisi olmuştu. Bunlardan geçen yüzyılda oy hakkının yaygınlaştırılmasına ilişkin kampanyalar, İngiltere'deki Chartist hareket, yüzyıl başındaki kadın hakları kampanyaları, ya da Amerika'daki zencilerin yürüttüğü temel haklar kampanyası hemen akla gelen örneklerden. (Bunlara Avrupa'daki 1848 işçi ayaklanmaları, 1870-71 Paris Komünü deneyimi, 1886 Mayıs'ını, İngiltere'deki 10 saatlik işgünü mücadelelerini, birçok ülkedeki işçi grev ve direnişlerini de, temel hak ve özgürlüklerin sınıf mücadelesi gerçeğine dayalı bir diğer kaynağı olarak eklemek mümkün.)

Öte yandan ülkemizde aydınların verdiği dilekçe, öğrencilerin toplu başvuruları, açılan davalara karşın «meşru»luklarını kanıtladıkları gibi dilekçe hakkını da sağlamlaştırmıştır. İşçi sendikaları gitgide mücadelelerinde temel haklardan ve sosyal haklardan bahsetmeğe başlamışlardır. Bu arada Kadınlara ilişkin BM Sözleşmesinin Meclisçe onaylanması için açılan imza kampanyası da ülkemizde bu tür duyarlıkların yaygınlaştığının en belirgin örneklerinden. Ama bu duyarlıkların, İşkence'ye Karşı Sözleşme'ye; Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'ne; Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'ne ülkemizin taraf olması konusunda da gösterilmesi, bu konuda kamuoyu oluşturulması, insan haklarına ilişkin sırada bekleyen en acil görevlerden.

Ragıp Zaralı

(*) İnsan haklarına ilişkin bazı belgeler daha önce Server Tanilli ve İstanbul Barosunun hazırladığı iki ayrı derlemede yeraldı. Bu arada İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin Hukuk Fakültesi ve SBF yayınları arasında daha çok uzmanca bir yaklaşımın ağır bastığı kimi makale ve kitaplar yayınlandı. Hacettepe Üniversitesinin 1980 Haziran'ında Ankara'da düzenlediği uluslararası seminere sunulan tebliğler kitap olarak basıldı. Bk. : İoanna Kaçuradi (derl.), **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Ankara 1982. Ayrıca TODAİE bünyesindeki İnsan Hakları

Araştırma ve Derleme Merkezi'nin yayınladığı **İnsan Hakları Yıllığı** da belirtilmesi gereken kaynaklardan. A.Ü.S.B.F.'ne bağlı İnsan Hakları Merkezi de bazı yayınlarda bulundu: Bahri Savcı'nın **Yaşam Hakkı ve Boyutları** gibi. Erbil Tuşalp'in **Bin İnsan** (İnsan Hakları Dosyası) adlı belgesel kitabı da bu alanda zikredilmesi gereken katkılardan. Ülkemizde insan haklarına ilişkin gayrı resmi dernekler ya da komiteler oluşturma deneyimi de oldukça kısıtlı. 1946 sonrasında içinde Mareşal Fevzi Çakmak ve kimi sol eğilimli aydınların yeraldığı İnsan Hakları Derneği, yoğun bir McCarthy'ci kampanya ile çökertildi. Siyasi ve siyasi olmayan mahkumların haklarını savunmak için oluşturulan kısıtlı amaçlı derneklerin de pek etkili olduğu söylenemez. Türkiye'de bu alanda etkili kampanyalar yürütecek, gayrı resmi, insan haklarını savunma örgüt, dernek, komite vb.'lerine acil ihtiyaç olduğu da ortada.

Kitap 2

SAĞDA VE SOLDA LİBERALİZM

Sungur Savran
SOL LİBERALİZM

Korkut Boratav
BÖLÜŞÜM VE SOL

Gülnur Savran
BİREYCİLİK

Ragıp Zaralı
ANAP

Şevket Pamuk
24 OCAK VE DAĞILIM

Adnan Ekşigil
POPPER

E. Ahmet Tonak
KAPİTAL'DE DEVLET

Erhan Acar
YAŞAMAK İŞİ

Yıldırım Koç
ÜCRETLİLER

- *Mustafa Sönmez*: SAVAŞ SANAYİİ
- *İşaya Üşür*: «ALTERNATİFLER»
- *Can Ilgın*: EMEKLİLİK YASASI
- *Gülnur Savran*: «*PLAYBOY*»
- *Gencay Gürsoy*: «*SUDAKİ İZ*»
- *Gül Özlen*: KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ
- *Nail Satlıgan*: KRONŞTADT '86
- *Zeynep Pınar*: GRAMSCI'DE AYDIN

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığa Hayır!

3.000 Kadının ayrımcılığı sona erdirmek için 7 Mart'ta başlattıkları kampanya sürüyor. Bu yıl Kadınlar Günü üç ay sürsün. 3.000 imzayı 10.000, 100.000 imzaya çıkaralım. Şimdi söz herkesin.

Kadınlar Dilekçesi'ni nerelerden isteyebilirsiniz, nerelerde imzalayabilirsiniz?

Ankara:
Dönüşüm Kitabevi • *Düşün Kitabevi* • Dost Kitabevi • *İmge Kitabevi* • Arkadaş Kitabevi • *Levni Kitabevi* • Öğretmen Dünyası Dergisi • *Artizan Sanat Galerisi (Çankaya)* • Mi-Ge Sanat Galerisi (Çankaya) • *Tambay Sanat Galerisi (Kızılay).*

İstanbul:
Akademi Kitabevi • *Gençlik Kitabevi* • Kanım Kırtasiye • *Ortaköy Kültür Merkezi* • Bilsak Cafe • *Kaynak Yayınevi* • İletişim Yayınları • *Karagümrük Kabakulak Sok. 6/3 Fatih* • Türkü (Bebek).
